

160877

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANÂTLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**MAHKEME SİCİLLERİNE GÖRE
XVIII. YÜZYILDA BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER**

DOKTORA TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Osman ÇETİN

Ali İhsan KARATAŞ

BURSA 2005

ÖNSÖZ

Son dönemlerde Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerle ilgili çalışmalar artmıştır. Bu araştırmalardan bir kısmı daha önce kaleme alınmış kaynaklara dayanarak yapılırken diğer bir kısmı da arşiv belgeleri esas alınarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı toplumunun önemli bir bölümünü oluşturan gayrimüslimlerle ilgili olarak bütün Osmanlı coğrafyasını kapsayacak şekilde yapılan çalışmalar yeterli değildir. Şurası da bir gerçektir ki tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayacak bir çalışmanın gerçekleştirilmesi en azından şimdilik bir hayli zordur. Böyle bir çalışma ancak yerel tarih incelemelerinin bir araya getirilmesiyle mümkündür. Bu anlamda Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan şehirlerle ilgili farklı konularda çok sayıda inceleme yapılmıştır. Bunlar arasında Osmanlı şehirlerindeki halkın bir kısmını oluşturan gayrimüslimlerle ilgili çalışmalar da bulunmakla birlikte bunların yeterli olduğu söylenemez. Bursa için de aynı şeyi söylememiz mümkündür. Zira bazı kaynaklarda Osmanlı idaresi döneminde Bursa'daki gayrimüslimlerle ilgili yer yer bilgiler olsa da Necla Günay'ın "XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri" adlı yüksek lisans tezinin dışında bilimsel bir çalışma bulunmamaktadır. Oysa Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması nedeniyle gayrimüslimlerin devletle ilişkilerinin de ilk şekillendiği yerdir. Osmanlı tarihi boyunca ülke sınırları içindeki gayrimüslimlerle ilişkiler Bursa'da başlamış ve daha sonraki gelişmeler bu temel üzerine bina edilmiştir.

Devletler ve şehirler, inançları, örf ve adetleri bakımından birbirinden farklı olan insanlardan oluşabilmektedir. Ortak değerlerin yanında farklı değerlere de sahip olmak ve bu farklılığı ait olduğu toplum içinde yaşatabilmek, sağlıklı bir devlet ve sağlıklı bir şehir olmak bakımından son derece önemlidir. Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi Bursa toplumu da inanç bakımından büyük ölçüde Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Aynı şehri paylaşan bu üç semavi dinin mensuplarının birbirlerinden tamamen irtibatsız bir hayat içinde oldukları düşünülemez. Gayrimüslimlerin yerel ve merkezi yönetimle münasebetleri, komşuluk, ticari ve diğer insani ilişkiler içinde olmaları kaçınılmazdır. Bu nedenle incelememizde söz konusu münasebetler bağlamında şu soruların cevaplarını aramaya çalışacağız: Gayrimüslimlerin gerek Müslümanlarla gerekse kendi aralarındaki münasebetler nasıldı? Ezici bir çoğunluğa sahip olan Müslümanların kendi dinlerinden olmayan gayrimüslimlere planlı olarak baskısı ve haksız davranışları var mıydı? Böyle bir şey söz

konusu ise yerel ve merkezi idarecilerin tutumları nasıldı? Gayrimüslimlerin sosyal ve iktisâdî hayatları nasıldı? Hak ve yükümlülükleri nelerdi? Gayrimüslimler ağır vergiler ve çekilmez baskılarla yaşamaya çalışan bir topluluk mu yoksa Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılamadan adaletin herkese eşit oranda tevzi edilmeye çalışılan bir toplumun parçası mıydı? Dinî hayatları nasıldı? Mabetleri ne durumdaydı? Serbestçe ibadet edebiliyorlar mıydı? Kendilerine yönelik uygulamalarla hayat endişesi içinde miydiler yoksa canları ve malları devletin koruması altında mıydı?

Bursa'daki gayrimüslimlerle ilgili olarak bu ve benzer soruların cevabını bulabileceğimiz en önemli kaynak "Bursa Şer'iyye Sicilleri" dir. Zira adı geçen siciller olayların yaşandığı günlerin en yakın şahitleri niteliğindedir. Bu nedenle araştırmamızın temel kaynağını söz konusu siciller oluşturmıştır.

XV. yüzyılın sonlarından XX. asrın başlarına kadar, gerek şehir içindeki sosyal ve ekonomik hayat, gerekse merkezle olan münasebetler konusundaki belgeleri içeren Bursa Şer'iyye Sicilleri'nin çok geniş, zamanımızın ise sınırlı olması nedeniyle inceleme konumuz XVIII. asırla sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte zaman zaman söz konusu asrın öncesi ve sonrasına ait sicillere de bakılarak mukayeseler yapılmaya çalışılmıştır. Bilindiği üzere Tanzimat'la birlikte gayrimüslimlerin statülerinde büyük değişimler olmuştur. XVIII. yüzyıl, Tanzimat'tan önce ancak yakın bir dönemdir. Daha sonraki dönemlerle ilgili yapılacak çalışmalarla genelde Osmanlı toplumu, özelde ise gayrimüslimler konusunda Tanzimat öncesi ve sonrasının sağlıklı bir karşılaştırmasının yapılabilmesi için inceleme dönemi XVIII. yüzyıl olarak seçilmiştir.

Çalışmamız giriş ve dört bölümden oluşmuş, sonuç ve bibliyografya ile tamamlanmıştır. Giriş kısmında kaynakların tanıtımı, İslâm hukukunda "zimmet akdi" çerçevesinde gayrimüslimlerin yeri, Osmanlı Devleti'nde "millet" sistemi ve Bursa'daki gayrimüslimlerin etnik ve demografik yapıları; birinci bölümde gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, nafaka, vasiyet ve miras gibi aile hukukunu ilgilendiren meseleler; ikinci bölümde din ve vicdan özgürlüğü, ibadet mekanları, din adamlarının durumları, din değiştirmeleri ve din kaynaklı problemler; üçüncü bölümde iktisadi hayatları, meslekleri ve kredi ilişkileri; dördüncü bölümde ise haraç, cizye ve ispence gibi ödemekle yükümlü oldukları vergiler üzerinde durulmuştur.

Çalışmamız boyunca öneri ve katkılarıyla tezin tamamlanmasında önemli bir yeri olan danışman hocam Prof. Dr. Osman Çetin'e, tavsiyelerinden yararlandığım Prof. Dr.

Hüseyin Algül'e, kısmen veya tamamen tezi okuyarak düzeltmeler yapan ve hatalarımın en aza indirilmesinde yardımcı olan Prof. Dr. Mefail Hızlı, Doç. Dr. M.Asım Yediyıldız, Doç. Dr. Abdurrahman Kurt, Yard. Doç. Dr. Salih Pay ve Yard. Doç. Dr. Adem Apak beylere, zaman zaman çalışmamızla ilgili görüş alış verişinde bulunduğum ve teknik konularda yardımlarını gördüğüm oda arkadaşlarım Yard. Doç.Dr.Vejdi Bilgin ve Araş. Gör. İlhami Oruçoğlu'na, ayrıca, Bursa Şer'iyye Sicilleri'nin mikrofilmlerinin bulunduğu Bursa Şehir Kütüphanesi'nde çalışmalarım için oldukça rahat bir ortam sağlayan başta mikrofilm bölümündekiler olmak üzere kütüphanenin tüm çalışanlarına teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

Ali İhsan KARATAŞ

Bursa - 2005

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	II
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
I- KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA YÖNTEMİ.....	1
A- KAYNAKLAR	1
1- Arşiv Kaynakları	1
2- Diğer Kaynaklar	3
B- ARAŞTIRMA YÖNTEMİ	6
II- İSLÂM HUKUKUNDA VE OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER. 7	
A- İSLÂM HUKUKUNDA ZİMMET SİSTEMİ	7
B- OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLET SİSTEMİ.....	12
III- BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER.....	16
A- NÜFUSU	16
B- YERLEŞİM ALANLARI.....	19
1- Hristiyanların Yaşadığı Mahalleler	19
a- Rumların Yaşadığı Mahalleler	19
b- Ermenilerin Yaşadığı Mahalleler.....	19
2- Yahudilerin Yaşadığı Mahalleler	20
C- MAHALLELERDE GAYRİMÜSLİM YOĞUNLUĞU	22

BİRİNCİ BÖLÜM GAYRİMÜSLİMLERİN AİLE HAYATI

I- AİLENİN OLUŞUMU, NİCELİĞİ VE BOZULMASI	27
A- AİLENİN OLUŞUMU	27
1- Nişan	27
2- Evlenme.....	29
a- Gayrimüslimlerin Kendi Aralarındaki Evlilikleri	30
b- Müslüman – Gayrimüslim Evliliği	39
c- Osmanlı Tebaası Zimmilerin Yabancı Uyruklu Gayrimüslimlerle Evliliği	44
3- Çok Eşlilik (Poligami).....	45
B- AİLENİN NİCELİĞİ.....	46
C- BOŞANMA	49
1- Kocanın Tek Taraflı Olarak Boşaması (Talak)	55
2- Karşılıklı Anlaşarak Boşanma (Muhala'a)	56
3- Hakim Kararı ile Boşanma (Tefrik)	59
II- AİLE BİREYLERİNİ KORUMAYA YÖNELİK UYGULAMALAR	61
A- YETİŞKİN VE ÇOCUKLARA YÖNELİK OLANLAR.....	61
1- Vesayet.....	61
a- Yaşlı, Hasta ve Gaiplere Yönelik Vesayet.....	63
b- Çocuklara Yönelik Vesayet	63
2- Nafaka	66
a- Yaşlı ve Hastalara Yönelik Nafaka.....	66
b- Kadınlara Yönelik Nafaka	67
c- Çocuklara Yönelik Nafaka.....	68
B- SADECE ÇOCUKLARA YÖNELİK OLANLAR	70
1- Çocuğun Bakım ve Terbiyesi (Hidane).....	70
2- Çocuğun Evlat Edinilmesi (Tebenni)	71
3- Çocuğun Kiralanması (İcar-ı Sağır)	73

III- MÜLKÜN EL DEĞİŞTİRMESİ	75
A- MİRAS YOLUYLA EL DEĞİŞTİRME	75
B- HİBE YOLUYLA EL DEĞİŞTİRME	91
C- VASIYET YOLUYLA EL DEĞİŞTİRME.....	93

İKİNCİ BÖLÜM GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ HAYATI

I- DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ.....	99
A- İNANÇ VE İBADET ÖZGÜRLÜĞÜ.....	100
1- Âyinleri	104
2- Hacca Gitmeleri.....	108
3- Vakıf Kurmaları	110
4- Cenaze Törenleri ve Mezarlık Tahsisi.....	111
B- EĞİTİM-ÖĞRETİM HÜRRİYETİ.....	113
II- MABETLERİ.....	115
A- FETİHEDİLEN OSMANLI ŞEHİRLERİNDEKİ ZİMMİ MABETLERİNİN STATÜSÜ.....	115
B- BURSA'DAKİ KİLİSE VE HAVRALAR	119
C- KİLİSE VE HAVRALARIN YÖNETİMİ	121
D- KİLİSE VE HAVRALARIN İNŞA VE TAMİRİ	121
1- İnşa ve Tamir Şartları	121
2- İnşa ve Tamir Süreci.....	127
III- DİN ADAMLARI.....	132
A- PATRİK VE HAHAMBAŞILAR	132
B- METROPOLİTLER	134
1- Metropolitlerin Yetkileri	135
2- Metropolitlerin Tayin ve Azilleri	141
IV- MABET VE DİN ADAMLARININ GELİR VE GİDERLERİ	142
V- MÜSLÜMANLIĞI SEÇMELERİ (İHTİDA)	146
A- İHTİDA VE İHTİDA ŞEKİLLERİ.....	146
B- İHTİDA GEREKÇELERİ VE MÜHTEDİLERE SAĞLANAN İMKANLAR	151
VI- KENDİ ARALARINDAKİ DİN KAYNAKLI PROBLEMLER	154

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ HAYATI

I- ESNAF TEŞKİLATI VE GAYRİMÜSLİMLER.....	158
A- TEŞKİLAT YÖNETİMİNDE GÖREV ALMALARI	160
B- LONCAYA KABULÜ VE MESLEKİ GELİŞMELERİ	164
II- ESNAFIN İŞ DÜNYASINA ATILMASI.....	167
A- İŞ YERİ AÇMALARI.....	167
B- İŞ ORTAKLIKLARI.....	170
III- MESLEKLERİ.....	171
IV- KREDİ İHTİYACININ KARŞILANMASI.....	186
A- KREDİ KAYNAKLARI	186
1- Tüzel Kişiler (Vakıflar)	186
2- Özel Kişiler (Şahıslar)	188
B- KREDİNİN GERİ DÖNÜŞÜ	189
V- ESNAFIN ÖDEDİĞİ VERGİLER.....	193
VI- ESNAFIN KARŞILAŞTIĞI PROBLEMLER VE ÇÖZÜM YOLLARI	198
A- ESNAF ARASINDA ÇIKAN ANLAŞMAZLIKLAR	198
1- Aynı Meslek Grubu İçinde Çıkan Anlaşmazlıklar	198

2- Farklı Meslek Grupları Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar	202
3- Farklı Din Mensupları Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar	203
4- Esnaf ile Mahalle Halkı Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar	210
B- ESNAF ARASINDAKİ ANLAŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜM YOLLARI	211
1- Nasihat.....	211
2- Sulh	212
3- Taahhüt (Sözleşme).....	213
4- Cezalar.....	215

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM GAYRİMÜSLİMLERİN MALİ YÜKÜMLÜLÜKLERİ

I- VERGİLER	219
A- ŞER'İ VERGİLER	219
1- Haraç	219
2- Cizye	220
B- ÖRFİ VERGİLER	234
1- İspence Vergisi	234
2- Avarız Vergileri.....	236
3- Zecriye.....	238
4- Diğer Vergiler	243
II- VERGİ MUAFİYETİ.....	244
SONUÇ.....	248
BİBLİYOGRAFYA	252
EKLER.....	268
Ek 1: Hukuk-ı Aile Kararnamesinde Gayrimüslimlerle İlgili Yer Alan Hükümler	268
Ek 2: Osmanlı Toplumundaki Zimmilerin Evlilikleriyle İlgili Ferman.....	272
Ek 3: Gayrimüslimlerin Eğitim-Öğretimiyle İlgili Ferman	274
Ek 4: Kiliselerin Tamiriyle İlgili Ferman	276
Ek 5: Hristiyanlar Tarafından Yahudilere Yönelik Yapılan Kan İsnadıyla İlgili Ferman	280

KISALTMALAR

A.E.V.	: Avrasya Etnografya Vakfı
a.m.	: Aynı müellif
A.Ü.H.F.	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.İ.F.İ.İ.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmi İlimler Dergisi
agm.	: Adı geçen makale/madde
agt.	: Adı geçen tez.
B.A.A.K.	: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu
B.D.İ.E.	: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü
B.Ş.S.	: Bursa Şer'iyeye Siciller
B.T.B.	: Bursa Ticaret Borsası
B.T.B.K.	: Bursa Ticaret Borsası Kültür
B.Ü.	: Boğaziçi Üniversitesi
c.	: Cilt
C. DHL.	: Cevdet Dahiliye
C.ADL.	: Cevdet Adliye
çev.	: Çeviren
D.E.Ü.İ.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
D.E.Ü.H.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
El.	: The Encyclopedia of Islâm
G.Ü.S.B.E.	: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
haz.	: Hazırlayan
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İ.B.B.K.İ.D.B.	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı
İ.E.S.D.B.	: İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Dernekleri Birliği
İ.H.K.	: İslam Hukuku Külliyyatı
İ.Ü.H.F.İ.İ.E.N.	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü
	Neşriyatı
İA.	: İslam Ansiklopedisi
K.T.B.	:Kültür ve Turizm Bakanlığı

M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
M.Ü.İ.F.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
ML.VRD.CMH.	: Maliye Nezareti Cizye Muhasebesi Defterleri
Müt.	: Mütercim.
Neşr.	: Neşreden
O.A.D.B.	: Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı
O.D.J.R.	: The Oxford Dictionary of the Jewish Religion
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
OTAM.	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
	Dergisi
s.	: Sayfa
S.Ü.H.F.	: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi
S.Ü.S.B.E.	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
sad.	: Sadeleştiren.
sy.	: Sayı
T.A.İ.İ.V.	: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı.
T.D.A.V.	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
T.V.Y.	: Tarih Vakfı Yurt
T.Y.B.	: Türkiye Yazarlar Birliği
ter.	: Tercüme eden.
ts.	: tarihsiz.
U.Ü.İ.F.D.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
U.Ü.S.B.E.	: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Y.L.T.	: Yüksek Lisans Tezi

GİRİŞ

I- KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

A- KAYNAKLAR

1- Arşiv Kaynakları

Çalışmamızın ana kaynağını Bursa Şer'iyye Sicilleri oluşturmaktadır. Şer'iyye sicilleri, Osmanlı Devleti döneminde mahkemece verilen kararların kaydedildiği defterlere denilmektedir. Bu kayıtlar toplumda meydana gelmiş olan anlaşmazlıkları, mülk alım satımı, medrese, cami ve külliye gibi müesseselerin inşası, idaresi ve tamiri, görevlilerinin atanması ve azledilmesi, evlenme, boşanma, miras, nafaka gibi aile hukukunu ilgilendiren meseleler, ihtida kayıtları, ticaret, alacak verecek davaları, vakfiye ve benzeri belgeleri içermektedir. Ayrıca merkezî idareden şehirlere gönderilen ferman ve beratlar da şer'iyye sicillerinde yer almıştır.¹

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti çok geniş bir coğrafya üzerinde asırlarca hakimiyetini sürdürmüştür. Her Osmanlı şehrinde bulunan şer'î mahkemelerce verilen kararlar, merkezî idare ile şehir yöneticileri arasındaki her türlü yazışmalar kayıt altına alınmaktaydı. Arşivin önemli kaynakları arasında yer alan bu kayıtlar bugün yalnızca Türkiye sınırları içerisinde kalan şehirlerde değil, birçok yabancı ülkenin kütüphanelerinde de bulunmaktadır. Bu nedenle Osmanlı arşivlerinin bir bölümünü oluşturan şer'iyye sicilleri, Türkiye için olduğu kadar, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalmış birçok devletin tarihi için de son derece önemlidir.²

¹ Şer'iyye sicilleri hakkında geniş bilgi için bkz. Stanford J. Shaw, "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 80, No. 1. (Jan. - Mar., 1960), s. 1-12; a.m., "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of Istanbul", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, No. 1. (Jan., 1975), s. 94-114; Cahit Baltacı, "Şer'iyye sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, T.A.İ.İ.V. Yayınları, İstanbul ts., s. 127-130; Tufan Gündüz, "Şer'iyye Sicilleri ve Tarihi Kıymeti", *Türk Yurdu Dergisi*, Temmuz 1992, s. 50-51; Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri I-II*, T.D.A.V. Yayınları, İstanbul 1998.

² Shaw, Stanford J., "The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 83, No. 4. (Sep. - Dec., 1963), s. 447-452; Martin, B. G., "Turkish Archival Sources for West African History", *African Studies Bulletin*, Vol. 10, No. 3. (Dec., 1967), s. 59-65; Çetin, Atilla, "Türkiye Haricindeki Osmanlı Şer'iyye Sicilleri Hakkında", *İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1981, c. V, sy. I, s. 49-55; İnalcık, Halil, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, T.A.İ.İ.V. Yayınları, İstanbul ts., s. 31-46; Bilge, Mustafa, "Osmanlı Arşivlerinin Arap Ülkeleri Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, T.A.İ.İ.V. Yayınları, İstanbul ts., s. 189-194; Ze'evi, Dror, "The Use Ottoman Shari'a

İnsanların toplu olarak yaşadıkları yerlerde şüphesiz iyi ve kötü ilişkiler bulunur. Bu ilişkilerin tespit edilmesi sosyal tarih açısından son derece önemlidir. Zira bu ilişkiler bilinmeden toplumlarla ilgili yapılacak yorumlar isabetli olmayacaktır. Şer'iyye sicilleri, söz konusu münasebetlerin ne şekilde cereyan ettiğini, bazen ihtiyaç sahibi birisine yapılan yardımları, bazen işlenen suçları, bazen de aile içi, komşular arası veya bir birleriyle münasebeti olan insanlar arasındaki anlaşmazlıkları gösteren kayıtlardır. Kısaca ifade etmek gerekirse, şer'iyye sicilleri ait olduğu toplumun iyi ve kötü günlerini, duygu ve düşüncelerini olduğu gibi aktaran, hadiselerin cereyan şeklini anlatan, bir bakıma geçmişî günümüze yansıtan ayna durumundaki kayıtlardır.³

Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması sebebiyle devletin temeli burada atılmış ve ilk teşkilatlanma burada yapılmıştır. Bu nedenle Bursa Şer'iyye Siciller Osmanlı Devleti'nin değişik yönleriyle ilgili ilk kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bu da Osmanlı Devleti'ne ait olan siciller arasında Bursa sicillerinin önemini artırmaktadır.

Bursa Şer'iyye Sicilleri, sayı olarak İstanbul Şer'iyye sicillerinden sonra ikinci sırada yer almaktadır. 1.062 defterden oluşan defterler,⁴ boyutları dikkate alınarak A,B,C ve D harfleri ile tasnif edilmiştir. Buna göre en eski tarihli siciller A tasnifinden başlayarak B,C ve D şeklinde devam etmektedir. C ve D tasnifinde yer alan defterler çoğunlukla XIX. yüzyıla ilgili kayıtlardan oluşmuştur.

Bursa sicilleri, muhtevası bakımından genellikle karışık konulardan oluşmuştur. Bununla birlikte vakıf muhasebeleri ve terekeler için tutulan özel defterler de vardır.

Günümüze ulaşan en eski tarihli defter 860/1455 yılına aittir. Bu tarihten önceki belgeleri ihtiva eden defterler muhtemelen Timur ve Karamanoğulları'nın Bursa'yı istilaları sırasında yanmıştır.⁵ Daha önce Bursa'da muhafaza edilen defterler 1991 yılında Ankara'da bulunan Milli Kütüphane'ye nakledilmiştir. Bu defterlerin mikrofilmleri Bursa Şehir Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁶

Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: a Reappraisal", *Islamic Law and Society*, vol. 5, no. 1, Brill, Leiden 1998, s. 35-56.

³ Çetin, Osman, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicilleri'nden Notlar", *U.Ü.İ.F.D.*, sy.2, c.II, 1987, s. 60; Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğit-San Yay. Bursa 1996, s. 20.

⁴ Pay, age., s.21.

⁵ Pay, age., s.21.

⁶ Bursa Şer'iyye Sicilleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Salih Pay, "Bursa Kadı Defterleri ve Önemi", *U.Ü.İ.F.D.*, c.10, sy. 2, s. 87-95; Söz konusu defterlerin kayıt numaralarına ve kronolojik sırasına göre tasnifi için bkz. Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *U.Ü.İ.F.D.* c.12, sy. 1, s. 367-426.

İlk dönem defterleri ile özellikle XVII. yüzyıldan itibaren tutulan defterler arasında içerik ve şekil bakımından bazı farklılıklar vardır. İlk döneme ait defterlere çoğunlukla davaların özetleri yazıldığı için belge hacimleri küçüktür. Bu nedenle eski tarihli defterlerde belge sayısı çoktur. XVII. asırdan itibaren ise davalar ayrıntılı olarak kaydedilmeye başlanmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı toplum hayatıyla ilgili araştırma yapılacağı zaman müracaat edilmesi gereken temel kaynaklar arasında şer'iyye sicilleri öne çıkmaktadır. Aynı durum konumuz olan gayrimüslimlerin incelenmesi için de geçerlidir. Zira söz konusu defterler içerisinde gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, miras gibi aile hukukunu ilgilendiren meseleler, merkezden kendileriyle ilgili gelen fermanlar, iktisadî ve dinî hayatlarıyla ilgili konular ve gerek kendi aralarında gerekse Müslümanlarla olan münasebetleri konusunda çok zengin kayıtlar bulunmaktadır. Ayrıca ileride de değinileceği üzere, Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlere büyük ölçüde İslâm hukukuna göre muamele edilmiştir. Şer'î mahkemeler söz konusu hukukun uygulama alanıdır. Dolayısıyla şer'iyye sicillerindeki belgeler İslâm hukukunun gayrimüslimlere ne derecede uygulanıp uygulanmadığını göstermesi bakımından da son derece önemlidir.

Osmanlı toplumuyla ilgili konularda en zengin kaynak İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi olduğu için Bursa sicillerinden sonra Başbakanlık Arşivi'nde bir süre çalışılmıştır. Oradan elde edilen belgelerle Bursa sicillerinden alınan belgeler büyük ölçüde benzer içeriktedir. Bu nedenle Başbakanlık arşivinden elde edilen belgeler yer yer kullanılsa da Bursa sicillerindeki kayıtlar tercih edilmiştir.

Osmanlı arşivleri ile ilgili araştırma ve yayınlardan yararlanılmış ve bu tür kaynaklarda yer alan belgeler de kullanılmıştır. İstanbul Belediyesi'nce yayınlanan İstanbul Ahkam Defterleri bunlar arasındadır. Ayrıca Ahmed Refik'in *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı* ve *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı* adlı eserlerine gayrimüslimlerle ilgili çok sayıda fermanı ihtiva ettiği için yer yer müracaat edilmiştir.

2- Diğer Kaynaklar

Bursa'yı ziyaret eden seyyahların eserleri de kaynaklarımız arasında yer almıştır. Bursa, Doğu ile Batı arasında önemli bir ticaret merkezi, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti, deniz, ova ve dağı birleştiren, içinde şifalı sular bulunan, iklimi güzel bir şehir olması sebebiyle daima yerli ve yabancıların dikkatini çekmiştir. Gerek ticaret, gerekse

başka amaçlarla Bursa'ya gelenlerden bir kısmı, şehirle ilgili gözlemlerini kaleme almıştır. Yapılan bir araştırmada, Bursa'nın fethinden 1923 yılına kadar şehri ziyaret ettikten sonra seyahatname yazan 180 kişi tespit edilmiştir. Bunlardan 5'i XIV. yüzyıl, 9'u XV. yüzyıl, 14'ü XVI. yüzyıl, 18'i XVII. yüzyıl, 14'ü XVIII. yüzyıl, 102'si XIX. yüzyıl ve 18'i XX. yüzyıla ilgilidir.⁷ Söz konusu seyahatnamelerin büyük çoğunluğunda Bursa'nın etnik yapısı, Müslüman ve zimmilerin sayısı, demografik dağılımı, diğer sosyal ve ekonomik hayatlarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bursa ile ilgili ilk elden kaynaklar olması bakımından önemli olduğunu düşündüğümüz bu eserlerden bir kısmına başta Bursa'daki Müslüman ve zimmilerin nüfus ve iskan yapıları olmak üzere diğer konularda da yer yer müracaat edilmiştir. Nurşen Günaydın ve Raif Kaplanoğlu, söz konusu seyahatnamelerden bazılarında yer alan Bursa ile ilgili kısımları bir araya getirerek *Seyahatnamelerde Bursa*, Heath W. Lowry ise aynı şekilde seyahatnamelerden istifade ederek *Ottoman Bursa in Travel Accounts* adlı eserleri yazmışlardır. Lowry'nin eserinde Bursa'daki Hristiyan ve Yahudilerle ilgili bir bölüm de bulunmaktadır.

Şer'iyye sicillerine dayalı araştırmalar da kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Bunların Başında Kamil Kepecioğlu'nun *Bursa Kütüğü* adlı eseri gelmektedir. Bursa Kütüğü, Kepecioğlu'nun Bursa Şer'iyye Sicilleri üzerinde yıllarca çalışarak elde ettiği bilgileri diğer kaynaklardan da ilavelerle alfabetik bir düzen içinde dört cilt olarak kaleme aldığı eserdir.⁸ İçinde Bursa toplumunun çok değişik yönleriyle ilgili zengin malumat bulunan eser, gayrimüslimlerle ilgili de bir hayli bilgi içermektedir. 1958 yılında Halkevi'nden Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'ne nakledilen eserin, U.Ü. İlahiyat Fakültesi'nden bir grup öğretim üyesi tarafından yeni harflerle günümüz dünyasına kazandırılması çalışmaları devam etmektedir.

Bursa ile ilgili çalışmalar arasında istifade ettiğimiz eserlerden biri de Osman Çetin'in *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)* adlı eseridir. Eser, adında da belirtildiği üzere sicillere göre hazırlanmış olup özellikle gayrimüslimlerin ihtida etmelerini sağlayan sebepler, ihtida sonrasında mühtedilerin eski dindaşlarıyla ilişkileri ve bu konularda yaşanan problemler, gerek devletin gerekse halkın mühtedilere yönelik tutumları örnek belgelerle işlenmiştir. Adı geçen eserden, çalışmamızın özellikle "Gayrimüslimlerin Dinî Hayatı" bölümünde istifade edilmiştir.

⁷ Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003, s. 99-128.

⁸ Kara, Mustafa, "Bursa'nın Arşivlerini Konuşturan Adam: Kamil Kepecioğlu", *Bursa Araştırmaları*, Bursa 2003, sy. 3, s. 23.

Bursa ile ilgili çalışmalar dışında gerek diğer Osmanlı şehirleri gerekse Osmanlı Devleti'nin genelindeki gayrimüslimlerle ilgili bir hayli araştırma mevcuttur. Tezimizin ilgili yerlerinde bu çalışmalardan istifade edilmiştir. Yerli ve yabancı eserlerden oluşan bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Bilal Eryılmaz'ın *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Gülnihal Bozkurt'un *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukûki Durumu (1839-1914)*, Feridun M. Emecen'in *Unutulmuş bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, Yavuz Ercan'ın *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Süreyya Şahin'in *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Macit Kenanoğlu'nun *Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek*, Ahmet Hikmet Eroğlu'nun *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, T.Tankut Soykan'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler* adlı eserleri ve Kemal Çiçek'in *Zimmis (non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Court 1110/39h.-1698/1726* adlı henüz yayınlanmamış doktora tezi, Benjamin Braude ve Bernard Lewis'in editörlüğünde hazırlanan ve Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan ve Yahudilerle ilgili birçok makaleden oluşan *Christians and Jews in the Ottoman Empire* adlı iki ciltlik eser, Avigdor Levy'nin editörlüğünde hazırlanan ve çok sayıda makaleden oluşan *The Jews of the Ottoman Empire* adlı eser, Avram Galanti'nin *Türkler ve Yahudiler*, Moshe Sevilla-Sharon'un *Türkiye Yahudileri*, C. R Jennings'in *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, N. J Pantazopoulos'un, *Church And Law In The Balkan Peninsula During The Ottoman Rule*, Stanford J. Shaw'ın, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*.

Osmanlı Devleti'ndeki zimmilere yönelik çıkarılan fermanlar ve şer'î mahkemelerce verilen kararlar İslâm hukuku kurallarına göre şekillenmiştir. Söz konusu ferman ve mahkeme kararlarını daha sağlıklı bir şekilde değerlendirmek için İslâm hukuku kaynaklarına müracaat edilmesi zorunludur. Bu nedenle gayrimüslimlerle ilgili konular işlendikçe ilgili yerlerde daha çok Merginanî'nin *el-Hidaye*'si, Molla Hüsrev'in *Dürru'l-Hükkâm fî Şerhi Gurari'l-Ahkâm*'ı, Vehbe Zuhayli'nin *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, Abdurrahman el-Ceziri'nin *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkıhı*, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Hayrettin Karaman'ın *Mukayeseli İslâm Hukuku* gibi kaynak ve araştırmalarına başvurulmuştur.

İslâm hukukuyla ilgili kaynakların hemen tamamında gayrimüslimlerle ilgili bölümler bulunmaktadır. Bununla birlikte tamamen İslâm hukukunda gayrimüslimleri konu alan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Ahkamu Ehl-i Zimme* adlı iki ciltlik eseri ile Abdulkerim Zeydan'ın *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-*

Müste'menîn fî Dâri'l-İslâm, Antoine Fattal'ın *Le Statut Legal des non-Musulmans en Pays d'İslâm* adlı eseri bunlar arasındadır.

B- ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Öncelikle Bursa Şer'iyye Sicilleri'nden XVIII. yüzyıla ait, yaklaşık 26.000 sayfadan oluşan değişik boy ve hacimde 147 defter belirlenmiştir. Bu defterler şunlardır.

A 182	B 169	B 213	B 251
B 19	B 170	B 214	B 252
B 20	B 171	B 215	B 253
B 79	B 172	B 216	B 254
B 81	B 173	B 217	B 255
B 84	B 174	B 218	B 256
B 89	B 175	B 219	B 257
B 92	B 176	B 220	B 259
B 93	B 177	B 221	B 260
B 95	B 178	B 222	B 261
B 100	B 179	B 223	B 262
B 101	B 180	B 224	B 263
B 105	B 181	B 225	B 264
B 107	B 182	B 226	B 265
B 111	B 183	B 227	B 267
B 117	B 184	B 228	B 268
B 120	B 188	B 229	B 269
B 121	B 189	B 230	B 270
B 123	B 190	B 231	B 271
B 124	B 191	B 232	B 272
B 125	B 192	B 234	B 273
B 127	B 193	B 235	B 277
B 128	B 194	B 236	B 287
B 155	B 195	B 237	B 288
B 156	B 196	B 238	B 352
B 157	B 197	B 239	B 354
B 158	B 198	B 240	B 360
B 159	B 199	B 241	B 376
B 160	B 200	B 242	B 408
B 161	B 201	B 243	C 12
B 162	B 202	B 244	C 14
B 163	B 203	B 245	C 15
B 164	B 205	B 246	C 16
B 165	B 206	B 247	C 17
B 166	B 207	B 248	C 18
B 167	B 211	B 249	C 20
B 168	B 212	B 250	

Titizlikle yürütülen bir tarama süreci sonunda bu defterlerde, gayrimüslimlerle ilgili dörtbinden fazla belge tespit edilmiştir. Ayrıca başta XIX. asır olmak üzere diğer

yüzyıllarla ilgili de yaklaşık yüz defter aynı şekilde incelenmiş ve konumuzla ilgili belgeler alınmıştır. Bir sonraki aşamada söz konusu belgelerden derlenen bilgiler konularına göre tasnif edilmiştir. Daha sonra konumuzla ilgili yapılmış yerli ve yabancı çalışmalar da gözden geçirilerek bu eserlerden elde edilen bilgiler elimizde mevcut olan belgelerle birleştirilmiş ve bu veriler doğrultusunda tezin tamamlanmasına çalışılmıştır.

II- İSLÂM HUKUKUNDA VE OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER

A- İSLÂM HUKUKUNDA ZİMMET SİSTEMİ

İslâm hukukuna göre insanlar dinleri bakımından Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ikiye ayrılmaktadır. Gayrimüslimler de ehl-i kitap olanlar ve ehl-i kitap olmayanlar olarak iki başlık altında ele alınır. Ehl-i kitap olan gayrimüslimler, kendilerine ilahi kitap verilmiş ve semavi dinlere mensup olan Yahudi ve Hristiyanlar, ehl-i kitap olmayanlar ise kendilerine semavi kitap verilmemiş olanlardır.⁹

İslâm dininin geldiği yıllarda Mekke toplumu büyük ölçüde ehl-i kitap olmayan putperest müşriklerden oluşmaktaydı. Peygamberimizin, halkı İslâm'a davet etmeye başlamasından sonra müşriklerin bir kısmı bu teklifi kabul ederek Müslüman olmuş, diğer bir kısmı ise eski hallerinde ısrar etmişlerdi. Hz. Muhammed'in müşriklerle 12 yıllık mücadelesinden sonra Medine'ye hicret gerçekleşti. Medine toplumu Mekke'nin sosyal yapısından farklıydı. Zira Mekke'de ehl-i kitap gayrimüslim pek bulunmaz iken Medine'de ehl-i kitap olan Yahudiler bulunmaktaydı. Dolayısıyla Peygamberimizin ciddi manada ehl-i kitapla münasebetleri Medine döneminde başladı.¹⁰ Mekke döneminde Habeşistan'a göç eden Müslümanlar oradaki Hristiyanlarla görüşmüş olsalar da Peygamberimizin doğrudan görüşmeleri olmamıştır.

Hz. Peygamber hicretten sonra Medine'de bir devlet kurmuştur. Böylece dinî otoriterliği yanında devlet başkanı da olan Hz. Muhammed (sav) şehirde bulunan Yahudilerle bir antlaşma yapmıştır.¹¹ "Medine vesikası" olarak bilinen bu antlaşma ile şehirdeki Müslümanlarla Yahudilerin bir arada nasıl yaşayacakları belli bir düzene sokulmuştur. Söz konusu antlaşma ile şehre bir huzur ve güven ortamı gelmiş olsa da

⁹ Özel, Ahmet, "Gayrimüslim", *DİA*, XIII, 418.

¹⁰ Bostancı, Ahmet, *Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001, s. 51.

¹¹ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ) İrfan Yayımcılık, İstanbul 1990, I, 188 vd.

kısa bir süre sonra Yahudilerin antlaşmayı ihlal ederek müşriklerle işbirliği yapmaları sonucu antlaşma bozulmuş, bunun neticesi olarak da birkaç yıl içerisinde Yahudiler Medine'den çıkarılmışlardır.¹²

Hız. Peygamber'in devlet başkanı olarak Hristiyanlarla ilişkileri ise hicri 6. yıldan itibaren bazı hükümdarlara gönderdiği İslâm'a davet mektupları ile başlamıştır.¹³

Gayrimüslim halkın yaşadığı şehirlerin Müslümanlar tarafından fethedilmeye başlanmasıyla birlikte buraların sakinleri ile İslâm devleti arasındaki ilişkiler yeni bir boyut kazandı. Böylece inanca dayalı olan ayrımın yanında İslâm devletiyle olan ilişkileri bakımından da gayrimüslimler değişik adlarla anılmaya başladı. Bunlar harbi, muâhid, müste'men ve zimmi olarak dört gruptan oluşmaktadır. İslâm devletiyle herhangi bir antlaşma içinde olmayan gayrimüslim bir devletin vatandaşlarına "harbi", İslâm devletiyle geçici bir süre antlaşma yapmış olan devletin vatandaşlarına "muâhid", geçici bir süre İslâm devleti sınırları içinde kalmasına izin verilen gayrimüslimlere "müste'men" ve İslâm devletinin tebaası olanlara da "zimmi" denilmektedir.¹⁴

Görüldüğü üzere harbi ve muahidler İslâm devleti topraklarının dışında, zimmiler devamlı, müste'menler ise geçici olarak İslâm devleti topraklarında yaşayan gayrimüslimlerdir. Bu nedenle İslâm hukukunda başta zimmiler olmak üzere bu iki grupla ilgili ayrıntılı hükümler oluşmuştur.

And, güvenlik, söz verme¹⁵ anlamında olan zimmet, "İslâm hakimiyetini tanımak şartı ile, Müslüman toplumun, diğer semavi din mensuplarına konukseverlik ve koruma sağladığı süresiz olarak yürürlükte kalan bir tür sözleşmeyi ifade eder."¹⁶ Başka bir ifade ile zimmet akdi, İslâm devleti ile gayrimüslim tebaası arasında yapılan antlaşmaya denir.¹⁷ Zimmet kelimesinden türeyen zimmi ise İslâm devleti'nin tabiiyeti ve himayesi altında bulunan gayrimüslimlere denilmektedir.¹⁸

¹² Bostancı, age., s. 52 vd.; Atçeken, İsmail Hakkı, *Hız. Peygamber'in Yahudilerle Münasebetleri*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996, s. 108 vd.

¹³ Bostancı, age., s. 59; Bu davetler ve sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, age., I, 308 vd.

¹⁴ Özel, agm., XIII, 418; Panaite, Viorel, "Etnicity and Religion in the Ottoman 'Ahidnames (16th-17th Centuries) Terminological Considerations", *Chretines et Musulmans a L'epoque de la Renaissance*, (ed: Abdeljelil Temimi), Zaghuan, Mars 1997, s.202 vd.

¹⁵ Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, III, 234.

¹⁶ Cahen, Cl. "Zimme", *İA*, MEB. Basımevi, İstanbul 1986, XIII, 566.

¹⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998, s. 649.

¹⁸ Şemseddin Sami, age., s. 649.

Zimmet akdinin temelleri Hz. Peygamber döneminde atılmıştır. Medine'deki Yahudilerin şehirden çıkarılmalarından sonra Eyle, Ezruh, Dumetülcendel ve Necran Hristiyanları, Makna ve Teyma Yahudileriyle yapılan anlaşmalarla gayrimüslimler kendi dinlerini ve kültürlerini muhafaza ederek İslâm toplumu içerisinde yaşama imkanına kavuşmuşlardır.¹⁹

Gayrimüslimler, zimmilik statüsüne geçmekle bazı siyasi haklar dışında bütün medeni ve amme haklarında Müslümanlarla eşit hale gelirler ve Müslümanlar gibi bütün hususi haklardan faydalanırlar.²⁰ Zimmilerin her türlü can ve mal güvenliği tebaası olduğu devletin güvencesi altındadır.²¹ Devlet yetkilileri, zimmilerin can ve mal güvenliklerini korumakla, onlara yapılacak dahili ve harici haksız davranışları önlemekle mükelleftirler.²² Nitekim Peygamberimiz (sav) bir hadisinde şöyle buyurmuştur. *"Bir zimmiyi haksız yere öldüren cennetin kokusunu duymaz. Halbuki onun kokusu kırk yıllık yoldan duyulabilir."*²³ Başka bir hadiste de peygamberimiz, bir zimmiye zulmeden, gücünün üzerinde yük yükleyen ve isteği dışında ondan zorla bir şey alan kişiye kıyamet gününde bizzat kendisinin hasım olacağını belirtmiştir.²⁴ Bir zimmiyi öldüren bir Müslümanın kısas edilmesini isteyen Hz.Ali "Kendisine zimmetimizi verdiğimiz bir

¹⁹ Özel, agm., XIII, 420; Zimmet akdi sonucu zimmiler İslâm devletinin tebaası olmaktadır. Böylece onlar, tebaası olduğu Müslüman devletin sınırları içinde İslâm hukukunca belirlenen kurallar çerçevesinde belli hakları ve yükümlülükleri olan bir vatandaş olarak hayat hakkını elde etmiş olurlar. Hire'yi fethetmekle görevlendirilen Halid b. Velid, Hire halkının savaş olmadan cizye ödeme karşılığında sulh yapmak istemeleri üzerine altıbin kişiye karşılık doksanbin dinar cizye ödemeleri üzerine sulh yapılmıştır. Cizyenin dışında Halid b. Velid'in Hire halkı ile yaptığı zimmet anlaşması şu maddeleri kapsamaktadır: Müslümanlara muhalefette bulunmayacaklar, hiçbir Müslüman aleyhinde kafirlere yardım etmeyecek ve Müslümanlara ait gizli sırları düşmanlara bildirmeyeceklerdir. Onlardan birisi hastalanır, bir afete uğrar, zengin iken fakir olur, çalışamaz duruma düşer ve başkalarının yardımı ile geçinecek duruma düşerse cizyeden muaf olacağı gibi İslâm beldesi sınırları içinde olmak şartı ile ailesinin nafakası da beytül-maldan karşılanacaktır. Kölelerinden biri Müslüman olursa en yüksek değeri ile bir Müslümana satılacak ve parası sahibine verilecektir. Harp elbiseleri hariç Müslümanlara benzememek şartı ile istedikleri elbiseyi giyebileceklerdir. Ödemeleri gereken cizyenin toplanmasından beytül-mala teslim edilmesine kadar her türlü işi kendi aralarından seçtikleri adamlarca yapılacaktır. Bu hususta Müslümanlardan yardım isterlerse bu yardım esirgenmeyecektir. Bu şartlara uymazlar ise cezalandırılacaklar ve zimmet anlaşması sona erecektir. Bu şartları muhafaza eder ve yerine getirirlerse diğer zimmilere yapılan muamele kendilerine de yapılacak ve onların düşmanlara karşı korunması Müslüman idarecilerin görevi olacaktır. Bkz. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, (çev. Müderris-zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, sad: İsmail Karakaya) Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s.321 vd.; Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, Çağ Yayınları, İstanbul 1990, s. 339.

²⁰ Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislâm Darulharb*, İklim Yayınları, İstanbul 1991, s. 315

²¹ el-Kardavi, Yusuf, *Gayru'l-Müslimîn fi Müctemi'i-l İslâm*, Beyrut 1985, s.7; Zeydan, Abdü'l-Kerim, "İslam Hukukuna Göre Zimmiler", (çev. Hasan Güleç), *D.E.Ü.İ.F.D.* İzmir 1994, sy.VIII, s. 435.

²² el-Kardavi, age., s. 9 vd.

²³ Buhari, Cizye, 5.

²⁴ Ebu Davud, Harac, 33.

kimsenin kanı bizim kanımız gibidir. Diyeti de bizim diyetimiz gibidir” demiştir.²⁵ Hanefi mezhebine göre bir Müslümanın bir zimmiyi öldürmesi durumunda kendisine kısas uygulanır.²⁶ Ayrıca İslâm hukukuna göre zimminin malının bir Müslüman tarafından çalınması durumunda had cezası uygulanır.²⁷

İslâm hukukuna göre devlet başkanlığı, ordu komutanlığı ve hakimlik gibi yüksek dereceli makamların dışında zimmilere devlet işlerinde vazife verilebilir.²⁸ Maverdi, zimmilere tenfiz vezirliğinin²⁹ verilebileceğini belirtmektedir.³⁰ İslâm tarihi boyunca uygulama da bu istikamette olmuştur.

Zimmilerin sahip oldukları önemli haklardan birisi de inanç ve ibadet hürriyetidir. Daha sonra ayrıntılarıyla ele alınacağı üzere Kur'an'daki “*dinde zorlama yoktur*” ayeti gereğince gayrimüslimlerin zorla Müslümanlaştırılması yasaklanmıştır. Gayrimüslimler, zimmilik statüsüne kavuşmadan önce sahip oldukları inançlarını devam ettirebilir, bu konuda herhangi bir baskıyla karşılaşmazlar.³¹ Barış yoluyla fethedilen topraklarda zimmilere ait mabetler kendilerine bırakılmış ve bu çerçevede Hz. Peygamber (sav), kendileriyle barış yaptığı Hristiyanların mabetlerinin yıkılmayacağı konusunda garanti vermiştir.³² Ancak İslâm hukukçularının genel kanaatine göre yeni mabet yapmalarına izin verilmiştir.³³ Buna karşılık tahrip olan veya yıkılan mabetlerini eski şeklini değiştirmemek şartıyla tamir edebilmişlerdir.³⁴ Zimmilerin mabetlerinde yapacakları ibadetlere ise müdahale edilmez.³⁵

Zimmilerin ikamet ve seyahat hakları da mevcuttur. Müslümanlarca kutsal kabul edilen Harem bölgesinin dışında kalan yerlerde ticaret veya başka amaçlarla seyahat

²⁵ el-Kardavi, age., s. 13.

²⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., III, 426; Özel, agm., XIII, 421.

²⁷ Ceziri, Abdurrahman, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhi*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 3118; el-Kardavi, age., s. 19; Özel, agm., XIII, 421.

²⁸ el-Kardavi, age., s. 22; Zeydan, agm., s. 434.

²⁹ Tenfiz vezirliği, sınırları devlet başkanı tarafından çizilen işleri yapmakla yükümlü kişilere denilmektedir. Bkz. Ebu'l-Hasan el-Maverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, (çev. Ali Şafak) Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, s. 30; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayhan Yayınevi, İstanbul 1999, s. 140.

³⁰ el-Maverdi, age., s. 32.

³¹ Bozkurt, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, D.E.H.F.D., Ankara 1988, c3, sy. 1-4, s. 124.

³² Öztürk, Levent, “Kilise (İslam Tarihi)”, *DİA*, XXVI, 14.

³³ Akman, Mehmet, “Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri” *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, (haz. Vejdî Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 233.

³⁴ Düzdağ, M.Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 168.

³⁵ Akman, Mehmet, “Kilise (Fıkıh)”, *DİA*, XXVI, 17.

etmelerinde bir engelleme söz konusu değildir.³⁶ Şehirlerde kendilerine has mahallelerde oturabilecekleri gibi Müslümanlarla aynı mahalleyi paylaşmalarında da İslâm hukuku açısından bir mahzur görülmemiştir.³⁷

Zimmiler evlenme, boşanma, miras, vasiyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerde kendi hukuklarına tabidirler. İslâm hukukçuları bu meseleyi “onlara ve din olarak benimsediklerine dokunmamakla emrolunduk” ifadesiyle özetlemişlerdir.³⁸ Emevi halifelerinden Ömer b. Abdulaziz’in Hasan el-Basri’ye zimmilerin İslâm hukuku bakımından geçersiz sayılan nikahlarına devletin müdahale edip etmeyeceği konusundaki görüşünü sorunca Hasan el-Basri “*Onlar kendi inançlarına göre yaşayabilmek için bize cizye ödüyorlar*” cevabını vererek bu konuda zimmilere müdahale edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.³⁹ Bununla birlikte özel hayatlarını ilgilendiren meselelerde isterlerse şer’î mahkemelere de başvurabilirler. Ancak zimmilerin şer’î mahkemeye başvurmaları durumunda kendilerine İslâm hukuku kuralları uygulanır.⁴⁰ Zimmilerle Müslümanların arasında çıkan ihtilaflarda ise karar mercii şer’î mahkemelerdir.⁴¹

Zimmi statüsünü kazanan gayrimüslimler İslâm devletinin egemenliğini kabul ettiklerinin nişanesi olarak tebaası oldukları devlete cizye ödemeyi taahhüt etmektedirler. Ancak kadınlar, çocuklar, yaşlılar, çalışamayacak durumda olan hastalar ve cizye ödeyemeyecek durumda olan fakirlerden cizye alınmamıştır.⁴² Zimmiler, ödedikleri cizye mukabilinde askerlik hizmetinden muaf olurlar.

Cizye ödemeyi kabul eden gayrimüslim, zimmilik vasfını kazanmış olmaktadır. Ancak bu tür vergilerin alınması zimmet akdi içerisinde ikinci derecede bir faktördür. Zira “*gayrimüslimlerle anlaşma yaparak kendilerinde İslâm ülkesine güvenlik içinde hayatlarını sürdürme imkanının verilmesindeki esas âmil, barışın sağlanması ve Müslümanların içinde yaşayacak olan gayrimüslimlerin, zaman içinde İslâm’ı ve*

³⁶ Ebu Hanife’ye göre zimmilerin Harem bölgesine girmeleri yasak değildir. Bkz. Vehbe Zuhayli, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, (müt: A.Efe, B. Eryarsoy ve diğerleri), Risale Yayınları, İstanbul 1994, VIII, 209.

³⁷ Zeydan, Abdulkerim, *Ahkâmu’z-Zimmiyyîn ve’l-Müste’menîn fî Dâri’l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 78.

³⁸ Özel, age., s. 332.

³⁹ Aydın, M.Akif, “Osmanlı’da Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, I, 420.

⁴⁰ Özel, age., s. 355.

⁴¹ Özel, age., s. 340.

⁴² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehli’z- Zimme*, Beyrut 1983, I, 48 vd.; Zuhayli, age., VIII, 205.

*Müslümanları iyice tanıyarak kendi istekleriyle Müslüman olmalarına imkan verilmesidir.*⁴³

Zimmilik statüsü süreye bağlı değildir, müebbettir. Yani zimmet akdi yapılırken “şu kadar zaman için bu anlaşma yapılmaktadır” gibi zaman dilimi belirtilmez. Eğer yapılan zimmet akdi için bir vakit belirlenirse akit geçerli olmaz.⁴⁴ Bununla birlikte zimmilik durumunu düşüren durumlar da vardır. Bir gayrimüslimin Müslüman olması durumunda zimmilik statüsü sona erer. Zira artık bu şahıs İslâm cemaatine katılmıştır. Anlaşma halinde olduğu devletten ayrılarak Müslüman olmayan bir devlete sığınanların da zimmeti düşer. İsyan ederek Müslüman beldelerinden bir yeri ele geçirmeye çalışmak ve cizye ödemeyi reddetmek de zimmet akdinin sona ermesine sebep olan fiillerdendir.⁴⁵

Kimlerle zimmet akdinin yapılacağı da İslâm hukukunca belirlenmiştir. Gayrimüslimlerden ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlarla zimmet akdinin yapılabileceği konusunda ittifak vardır. Ayrıca Mecusilerle de bu akdin olabileceği belirtilmektedir.⁴⁶ Mürtedler ve Arap müşrikleri ile zimmet akdinin yapılmayacağı konusunda da İslâm hukukçuları müttetiklerdir.⁴⁷

Kendilerine verilen izinle İslâm devleti topraklarında geçici olarak kalma hakkına sahip olan müste'menlerin durumu da İslâm hukuku kaynaklarında yer almıştır.⁴⁸ Müste'menlerin İslâm hukukundaki statüleri büyük ölçüde zimmilere benzer niteliktedir. Ticaret veya başka amaçlarla geçici olarak İslâm ülkesinde bulunan müste'menler, burada ikamet ettikleri sürece insanca yaşayabilmeleri için gerekli bütün hususi ve amme haklarından faydalanma hakkına sahiptirler. Zimmiler gibi onlar da devletin koruması altındadırlar.⁴⁹

B- OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLET SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler, İslâm hukukunun zimmiler için belirlediği hükümler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Daha önceki İslâm toplumlarında zimmilere yapılan muamelenin benzeri, İstanbul'un fethinden önce Osmanlı Devleti'ndeki zimmilere de uygulanmıştır. İstanbul'un fethinden sonra ise zimmilerle ilgili, İslâm

⁴³ Karaman, age., III, 234.

⁴⁴ Zuhayli, age., VIII, 204.

⁴⁵ Bilmen, age., III, 430.

⁴⁶ Zeydan, age., s. 22.

⁴⁷ Zuhayli, age., VIII, 204; Karaman, age., III, 236.

⁴⁸ Zeydan, age., s. 39 vd.

⁴⁹ Özel, age., s. 318.

hukuku açısından bir değişikliğe tabi tutulmamakla birlikte biraz daha farklı bir uygulamaya gidilerek millet sistemi oluşturulmuştur.

Millet sistemine göre zimmiler, din ve mezhep esasına göre tasnif edilerek Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmak üzere üç ayrı millet olarak kabul edilmiştir. Böylece gayrimüslimlerin devletle olan ilişkileri yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. XVIII. asırdan itibaren Katolikler ve Protestanlar da millet sistemi içerisindeki yerlerini almışlardır.⁵⁰ Bu sistemle gayrimüslimlerin idare edilmesi daha kolay hale gelmiştir. Zira daha önce devlet bir bütün olarak gayrimüslimler ile muhatap iken, şimdi bölümlere ayrılmış ve her birinin başında devlete karşı cemaatinden sorumlu olan liderlerle muhatap olmaya başlamıştır. Bu sistemle, gayrimüslimler bakımından İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı haklarda bir kayıp olmamışken, devletin zimmi tebaayla olan ilişkilerinin düzene girmesi sağlanmıştır.

Doğu (Bizans) ve Batı (Roma) kiliseleri arasında yaşanan problemler sonucunda Patrik II. Anastasios istifa etmiş ve Ortodoks dünyasının liderliği boş kalmıştı.⁵¹ İstanbul'un Osmanlılar'ın eline geçmesiyle birlikte Fatih, daha önce dağılmak üzere olan Ortodoks kilisesini yeniden canlandırmak amacıyla Rumlardan, boş olan patriklik makamına yeni bir patrik seçmelerini istedi. Bunun üzerine Rumlar kendi dinî kurallarına göre Georgios Scholarios'u "Gennadios" ünvanıyla patrik olarak seçtiler. Fatih Sultan Mehmet, bu seçimi onayladı ve cemaate haklarını içeren bir de ferman verdi.⁵² Ayrıca Rumeli ve Anadolu'nun yanında Mısır, Suriye, Filistin, Kıbrıs ve Rus Ortodokslarının idaresi de İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikliği'ne bağlandı.⁵³ Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hristiyanlar kendilerine tanınan imkanlar bakımından memnundular. Zira onlar birçok bakımdan koruma altına alınmışlardı.⁵⁴

⁵⁰ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 68-75.

⁵¹ Tekindağ, Şehabeddin, "Patrik ve Patrikhane Hakkında Düşünceler", *Türk Kültürü*, Haziran 1965, sy. 32, Yıl, 3, s.509; a.m., "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1968, sy. 1, s. 52; Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1990, s. 52.

⁵² Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989, s. 12.

⁵³ Braude, Benjamin.-Lewis, Bernard, "Introduction", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 12; Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 21; Ercan, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.156.

⁵⁴ Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, E.J. Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 41.

1461 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilen Ermeniler için de bir patrikhane kurulmuş ve söz konusu millete patrik olarak Bursa Metropolitisi Ovakim tayin edilmiştir.⁵⁵ Ayrıca Süryani, Habeş ve Kıbtî kiliseleri de Ermeni patrikhanesine bağlandı. Ortodokslara verilen hakların aynısı Ermeni Patrikhanesi'ne de tanındı.⁵⁶

Rumlar ve Ermenilerden sonra millet olarak tanınan üçüncü grup ise Yahudilerdir. Fetihten sonra Yahudilere hahambaşı olarak Moşe Kapsali tayin edildi ve kendisine cemaatini idare etme yetkisi verildi.⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde Yahudilere verilen hakların genişliği nedeniyle dünyanın birçok yerinde baskı gören Museviler Osmanlı Devleti'ne gelmeye başladılar.⁵⁸

Kuruluşundan beri Osmanlı Devleti sultanları zimmilere, İslâm hukukunun sınırları içinde muamele etmiş ve topraklarında barındırdığı gayrimüslimlere verdikleri haklar bakımından muasırı devletler içerisinde en iyiler arasında yer almıştır.⁵⁹ Bu gerçek, yabancı araştırmacıların da daima dikkatini çekmiştir.⁶⁰ Nitekim İslâm araştırmalarında önemli bir yeri olan Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* adlı eserinde Osmanlı yöneticilerinin zimmilere yönelik tutumlarıyla ilgili şu ifadelere yer vermiştir: “*Alt tabakadan idare organlarının keyfi hareketlerine karşı merkezi idarenin kolayca yardıma çağrılabilirdi hükümet merkezinde ve civarında milliyetlerine ve mezheplerine göre millet halinde toplanan Hristiyanlar, bilhassa Rumlar “Rum milleti” tam bir siyasi ve dini hürriyete malik idiler. Onların patrikleri Osmanlı*

⁵⁵ Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 55; Benjamin Braude'nin Ermeni tarihçisi Mike'ye'l Ç'amç'ean'ın Ermeni Tarihi adlı eserine dayanarak verdiği bir bilgide Fatih'in daha önce Bursa'da iken iyi ilişkiler kurduğu Ermeni Metropolitisi Ovakim'e “Şayet bir gün İstanbul'u feth edersem seni Ermenilerin başına getireceğim” sözünü verdiğini ve İstanbul'un fethinden sonra bu sözünü yerine getirdiğini belirtmektedir. Bkz. Benjamin Braude, “Foundation Myths of the Millet System”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude- Bernard Levis), Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 81; Y.G. Çark'ın Ovakim'in, Fatih'in şahsi dostu olduğunu belirtmektedir. Bkz. Y.G.Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953, s. 8; Ancak Fatih'in İstanbul'u fethetmeden önce Bursa'ya gitmediğini belirterek bu iddiayı kabul etmeyenler de vardır. Bk. Nejat Göyünç, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X,234.

⁵⁶ Eryılmaz, age., s. 22.

⁵⁷ Sharon, age., s. 38.

⁵⁸ Bozkurt, age., s. 13.

⁵⁹ Miroğlu, İsmet, “Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı”, *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 74.

⁶⁰ Vojtech Kopcan Osmanlı idarecileriyle ilgili şunları ifade etmektedir: “...Osmanlılar'ın ileri gelen yöneticilerinin çoğu gerçekten derviş tabiatlı kişilerdi; onlar siyasî görüşlerini dinî ve ahlakî ilkelerle bağdaştırmış olup hem reayanın hem de önemli kişilerin Allah tarafından yaratıldığına, bu nedenle halkı korumaları ve reaya karşı görevlerini yerine getirmeleri gerektiğine inanırlardı.” Bkz. Vojtech Kopcan, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa Eyaletlerinde İnsani Değerler ve Yasalara Saygı”, *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 378.

hakimiyeti devrinde evvelce Bizansta malik oldukları salahiyyet ve nüfuzdan daha geniş bir nüfuza bile sahipti. Vaftizler, evlenmeler, cenaze merasimleri ve hac açıktan açığa ve ekseriya parlak bir şekilde icra ediliyordu. Büyük yortu günlerinde Türk hükümeti dini merasimin bir engele maruz kalmadan icra edilmesi için kilise kapılarına kendiliklerinden yeniçeri nöbetçiler koyuyorlardı."⁶¹

Osmanlı Devleti'nde zimmilere İslâm hukukunun yanında örfî hukuk da uygulanmıştır. Zaman zaman zimmilerle ilgili çıkarılan fermanlar, büyük ölçüde İslâm hukukuna uygun olmakla birlikte devlet idarecilerinin görüşlerini de yansıtmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, İslâm hukukunda ehl-i zimmet aile hukukunu ilgilendiren meselelerinde kendi dinî hükümlerine bağlı idiler. Millet sistemiyle birlikte bu konuda herhangi bir değişiklik yapılmamış ve zimmiler, evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi meselelerini yine kendi dinî hükümlerine göre çözmüşlerdir.⁶² Bununla birlikte istemeleri halinde Osmanlı mahkemelerine de başvurma hakları vardı ki şer'îyye sicillerinde onbinlerce gayrimüslimin hemen her konuda şer'î mahkemelere başvurduğu ve meselelerine İslâm hukukuna göre çözüm istedikleri görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin dinleriyle ilgili meseleler cemaat reislerine bırakılmıştır. Âyinlerin düzenlenmesi, din adamlarının seçilmesi ve azledilmesi, mabetlerin gelir ve giderleri, çocukların eğitim-öğretimleri gibi konular zimmilerin iç işlerinden kabul edilerek bunlarla ilgili uygulama ve düzenleme yetkisi patrik ve metropolitlere verilmiştir.⁶³ İstisnaların dışında yeni mabet inşa edilmesine müsaade edilmemekle birlikte eskiyen ve tahrip olan kilise ve havraların eski şekillerinin değiştirilmemesi şartıyla tamir edilmelerine imkan tanınmıştır.⁶⁴

Millet sistemiyle birlikte gayrimüslimler, cemaat olarak kimliklerini devam ettirme imkanını bulmuşlardır. İlber Ortaylı'nın ifadesiyle "*Millet kompartımanına mensup olan kimse; modern toplumdaki azınlığın aksine bazı davranış ve tutum sergiler. Bu aidiyet fertlere aile ve sülale ve cemaat içinde bir güvenlik ve hatta vakar verir. Kendi toplumsal grubu içinde kendi ananesi ve babadan sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartımanlar arasında ilişki azdır, çatışma azdır. Modern toplumdaki azınlık ferdi*

⁶¹ Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (ter: Neşet Çağatay), AÜİF. Yayınları, Ankara 1954, I, 330.

⁶² Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 210.

⁶³ Reşit, Ahmet, *Ekalliyetlerin Himayesi*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1933, s. 30.

⁶⁴ B242/59b.

*gibi çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma (çoğunluk tarafından emilme) veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir....*⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde çok sayıda müste'men vardı. Yabancı devlet görevlileri ve ticaret için Osmanlı topraklarına gelen müste'menlerin durumu devletlerarası anlaşmalarla belirlenmiştir. 1535 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla bu devletin vatandaşı olan tüccarın her türlü davalarında Fransız konsoloslarının yetkili olduğu kabul edilmiştir.⁶⁶ Yabancı tüccarın Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmeleri için değişik tarihlerde Fransa dışında başka devletlere de ticaret ahidnameleri verilmiştir.⁶⁷ Bu ahidnameler kapsamında ülkeye gelen yabancılara (müste'menler), *"Osmanlı suları ve topraklarında kendi bayraklarını taşıyarak serbestçe ticaret yapabilecekleri, hiç kimse tarafından rencide edilmeyecekleri; gemilerinin kazaya uğraması halinde ilgililer tarafından kendilerine gereken kolaylık gösterileceği gibi mallarına da dokunulmayacağı; kanuni gümrüklerini ödedikten sonra başka her hangi bir vergi ve resim talebinde bulunulmayacağı; hiç kimsenin bir vatandaşının borcundan sorumlu tutulmayacağı; kendi aralarındaki davalara konsolosları tarafından bakılacağı, Osmanlı tebaasıyla olan anlaşmazlıklarının mahalli mahkemelerde, dava konusunun 4.000 akçeyi geçmesi halinde İstanbul'da görüleceği garantisi veriliyordu."*⁶⁸

Gerek İslâm hukukundaki zimmet kavramı gerekse Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemi uygulamasının Osmanlı topraklarında yaşayan zimmiler ve müste'menlere ne şekilde uygulandığı bu araştırmanın daha sonraki bölümlerinde de örnekleriyle gösterilmeye çalışılacaktır.

III- BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER

A- NÜFUSU

Bursa, fethedilmesinden sonra başka bölgelerden gelip yerleşen insanlarla kısa bir süre içinde Müslümanların çoğunlukta olduğu, ancak gayrimüslimlerin de bulunduğu

⁶⁵ Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 217.

⁶⁶ Aydın, agm., I, 428.

⁶⁷ Kütükoğlu, Mübahat, S., "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, 329 vd.; Panaite, Viorel, "Osmanlı-Leh Ahidnamelerinde Ticaret ve Tüccarlar (1489-1699), *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, 342 vd.

⁶⁸ Kütükoğlu, Mübahat, S., "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, I, 574.

bir şehir oldu. Şehirdeki gayrimüslimler Yahudi ve Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Hristiyanlar da çoğunlukla Rum ve Ermenilerden oluşuyordu.⁶⁹

Arşiv kayıtlarına göre Bursa, Fatih Sultan Mehmet zamanında 5.000 avarız hanesine sahipti ki bu da 30.000 kişilik bir nüfusa tekabül etmektedir. XV. asrın sonlarında 1487 yılında hane sayısı 6.556'ya çıkmıştır.⁷⁰ Bu rakamlara Müslümanların yanında Hristiyan ve Yahudiler de dahildir. 1523 yılına ait tahrir defterinde 6.004 haneden 69'u Hristiyan iken 117'si Yahudilerden oluşmuştur. 1573 yılında ise şehir 12.097'si Müslüman, 427'si Hristiyan ve 308'i Yahudi olmak üzere toplam 12.832 haneden oluşmaktaydı.⁷¹ İnalçık, Bursa'da XVI. yüzyılın başlarında 400 Hristiyan, 600 Yahudi olmak üzere 1.000, bu yüzyılın ikinci yarısında ise 3.000 Hristiyan, 1.500 Yahudi olmak üzere toplam 4.500 gayrimüslim olduğunu belirtmektedir

XVII. asrın başlarında Bursa'da bulunan Polonyalı Simeon şehirde Ermenilere ait 300 hane bulunduğunu belirtmiştir.⁷² Yine bu yüzyıla ilgili bilgi veren Wheler, Bursa'da Rum ve Ermenilerin Yahudilere göre daha az olduklarını belirtmektedir. Ona göre 1675 yılında şehirde 40.000 Türk, 12.000 Yahudi ile az sayıda Rum ve Ermeni yaşamaktaydı. Hristiyanların Yahudilerden daha az oluşunun sebebini de şehrin fethi sırasında Hristiyanların direnmelerinden dolayı kendilerinden çift haraç alınması olarak belirtmektedir.⁷³

XVIII. asrın başlarında Bursa'da bulunan Tournefort, şehirde Müslümanların 10-12.000, Yahudilerin 400, Ermenilerin 500 ve Rumların 300 haneleri olduğunu ifade etmektedir.⁷⁴ Niebuhr ise 1767 yılında Bursa'da Müslümanların 19.000, Ermenilerin 1.200, Rumların 700, Yahudilerin ise 400 hane olduklarını belirtmektedir.⁷⁵ XVIII. asrın

⁶⁹ Bursa'nın nüfusunu belirlemek için başvurulabilecek en önemli kaynaklar farklı tarihlerde değişik sebeplerle hazırlanan tahrir kayıtlarıdır. İlk dönemlere ait tahrir defterlerinden bir kısmı Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli tarafından "Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I" adıyla yayınlanmıştır. Çalışma dönemimiz olan XVIII. yüzyılda tahrir yapılmamıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, B.D.İ.E. Yayınları, Ankara 1997, s. 7; XIX. yüzyılda ise ilki 1831 olmak üzere birkaç kere nüfus sayımı yapılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Karal, age., 6-13; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, T.V.Y. Yayınları, İstanbul 2003, s. 41 vd.; Arşiv kayıtlarının dışında nüfusla ilgili bilgi alınabilecek en önemli kaynaklar değişik zamanlarda şehri ziyaret eden seyyahların eserleridir.

⁷⁰ İnalçık, Halil, "Bursa", *DİA*, VI, 447.

⁷¹ Barkan, Ö.Lütfi-Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, s. 9.

⁷² Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1999, s. 40.

⁷³ Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 540.

⁷⁴ Lowry, age., s. 35.

⁷⁵ Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, sy.64, s. 100.

sonlarında 1793 yılında Bursa'ya gelen Brenner ise kendisine 6.000 Ermeni, 3.500 Rum, 1.200 Yahudi geri kalanı Müslüman olmak üzere şehrin 100.000 nüfuslu olduğu söylendiğini, ancak bu rakamın biraz abartılı olduğunu söylemektedir.⁷⁶

1831 yılı nüfus sayımına göre Bursa'da 10.532 Müslüman, 5.586 gayrimüslim tespit edilmiştir.⁷⁷ 1838 yılı Bursa'sıyla ilgili bilgi veren Robert Walsh, 75.000 nüfuslu şehrin 11.000'ini gayrimüslimlerin oluşturduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Poujoulat ise 1840 yılında Bursa'da 90.000 Türk, 5.000 Rum, 3.000 Ermeni ve 2.000 Yahudi olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹ Ubcini de XIX. asrın ortalarında Bursa'da beşte biri gayrimüslim geri kalanı Müslüman olmak üzere nüfusun takriben 100.000 olduğunu belirtmektedir.⁸⁰ 1892 yılına ait salnamede Bursa'nın nüfusu 5.158'i Rum, 7.541'i Ermeni, 2.548'i Yahudi ve geri Müslüman olmak üzere 76.000 olarak gösterilmiştir.⁸¹

Bursa'da Ermeni, Rum ve Yahudilerden başka farklı etnik gruplara mensup insanlar da yaşamaktaydı. Özellikle köle ve cariye olarak şehre gelen yabancıların sayısı az değildi. Şer'iyye sicillerinde hür veya köle ihtida eden pek çok kişinin, Macar, Arnavut, Çerkez, Rus, Habeş, Leh, Romen gibi değişik ırklardan olduğu görülmektedir.⁸² Buna, ticaret ve seyahat gibi vesilelerle Bursa'ya gelen ve geçici olarak burada kalan ya da şehre yerleşen farklı etnik kökenlilerin varlığını da eklemek gerekir. Özellikle XIX. yüzyıl sonlarına doğru yabancı okulların açılması ve misyonerlik faaliyetlerinin artması sebebiyle farklı etnik kökenden insanların sayısında artış olmuştur. Nitekim 1896 senesine ait bir haritada Bursa'da 47.478 Müslüman, 6.374 Ermeni, 4.917 Rum, 2.794 Yahudi, 701 Katolik, 161 Protestan, 12 Latin, 22 Bulgar, 1.271 ecnebi olmak üzere şehrin toplam nüfusu 63.930 kişi olarak belirtilmiştir.⁸³

⁷⁶ Günaydın, N.-Kaplanoğlu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, B.T.B. Yayınları, Bursa 2000, s. 77.

⁷⁷ 1831 yılındaki nüfus sayımı vergi ödeyecek durumda olanları kapsamaktadır. Bkz.Karal, age., s. 95-99.

⁷⁸ Walsh, Robert, "Bursa, Uludağ ve Emirsultan", (Süha Sertabiboğlu), *Bir Masaldı Bursa*, YKY., İstanbul 1996, s. 349.

⁷⁹ Günaydın-Kaplanoğlu, age., s. 107.

⁸⁰ Ubcini, J.H.A., *1855'te Türkiye* (çev. Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I, 51.

⁸¹ İnalçık, agm., VI, 447.

⁸² Çetin, Osman, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 272.

⁸³ Çetin, agm., IV, 273.

B- YERLEŞİM ALANLARI

1- Hristiyanların Yaşadığı Mahalleler

a- Rumların Yaşadığı Mahalleler

Bursa fethedilmeden önce şehrin sakinleri Rumlardan oluşmaktaydı. Fetihten sonra Rumlardan bir kısmı Bursa'dan ayrılmış, diğer bir kısmı ise şehirde kalmışlardı. Rumlardan boşalan evlere Müslümanlar yerleştirilmiştir.⁸⁴ Şehirde kalan Rumlar ise Hisar dışında iskan edilmişlerdir. Rumların oturduğu mahalleler çoğunlukla Hisar'ın batısında Hisar'dan Muradiye'ye kadar olan kısım ile Çakırhamam'dan Altıparmak'a kadar olan bölgede yer alan Demirkapı, Kayabaşı, Balıkpazarı⁸⁵ ve Kırkmerdiven⁸⁶ mahalleleri idi. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin bahsettiği dokuz Rum mahallesi arasında bunlar da yer almış olmalıdır. Rumlara ait üç kilise de Demirkapı, Kayabaşı, Kırkmerdiven mahallelerinde bulunuyordu. Bunlardan başka diğer mahallelerde de Rumlar yaşamaktaydı. Altıparmak da Rumların yoğunlukta oldukları mahalleler arasındadır.⁸⁷ Bursa'nın bir ticaret merkezi hâline gelmesi ve güvenliğinin daha iyi sağlanmış olması sebebiyle değişik şehirlerde yaşayan Rumlar şehre göç ettiler. İstanbul'un fethinden sonra şehri terk eden Rumlardan bir kısmı da Bursa'ya geldiler.⁸⁸ İlerleyen yüzyıllarda Bursa'ya göç eden Rumlar, şehrin kenarlarında yeni mahalleler oluşturdular.⁸⁹ Nitekim şer'iyye sicillerinden yapılan çalışmalarda Umurbey, Kayhan, Kocanaip, Karamani, Hacıilyas, Dayıoğlu, Ulucami, Maksem, Orhan, Hocaenbiya, Azebbey, Yahşibey ve Ahmetbey mahallelerinde de Rumların yaşadığı görülmektedir.⁹⁰

b- Ermenilerin Yaşadığı Mahalleler

Ermeniler Bursa'ya şehrin fethedilmesinden sonra gelmişlerdir. Zira yukarıda da belirtildiği üzere fetihten önce şehrin sakinlerini Rumlar oluşturmaktaydı. Bursa'ya ilk gelen Ermeniler, Orhan Gazi'nin Kütahya'dan davet ettiği gruptur.⁹¹ Kepecioğlu ise

⁸⁴ Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (Yay: F.R.Unat-M.A.Köymen) T.T.K. Basımevi, Ankara 1987, I, 159.

⁸⁵ Ergenç, age., s. 117.

⁸⁶ Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, B.T.B.K.Yayınları, İstanbul 1996, s. 32 (Bursa Yer Adları).

⁸⁷ Hasan Tâib, *Mir'ât-ı Bursa, Hudâvendigâr Vilayeti Matbaası*, 1323, s. 22.

⁸⁸ İstanbul'un fethi sırasında buradaki çatışmalardan kaçan Rumlardan bir kısmı Bursa'ya gelmiştir. Bkz. Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (çev: M.Ali Kılıçbay-Enver Özcan) T.T.K. Basımevi, Ankara 1990, I, 53.

⁸⁹ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 25.

⁹⁰ Çetin, age., s. 25; Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları*, s. 32.

⁹¹ Kaplanoğlu, Raif, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, A.E.V.Yayınları, İstanbul 2000, s. 88 (Osmanlı).

Çelebi Sultan Mehmet'in Yeşil Camii'ni yaptırdığı sırada kış günlerinde mescide gelen Müslümanların ayakkabılarının çamurlarını, yazın ise tozlarını silmeleri için on hanelik bir Ermeni grubunu getirttiğini ve kendilerine Yeşil İmareti'nden fodla tahsis eyleyerek mescidin civarına iskan ettiğini belirtmektedir.⁹²

Bursa'nın birçok mahallesinde yerleşmiş olan Ermeniler özellikle Setbaşı, Mollaarap, Çobanbey, Namazgah, Karaağaç ve Kurdoğlu mahallerinde yoğunlaşmışlardı.⁹³ Evliya Çelebi'nin bahsettiği yedi Ermeni mahallesi arasında muhtemelen bunlar da yer alıyordu.

2- Yahudilerin Yaşadığı Mahalleler

Bursa'da Yahudilerin varlığı M.Ö. 79 yılına kadar çıkabilmektedir.⁹⁴ Bursa'nın kuşatıldığı sırada şehri terk eden Yahudiler, fetihten sonra Orhan Gazi'nin daveti üzerine tekrar Bursa'ya yerleştiler.⁹⁵ Bursa'ya yerleşen Yahudiler çevre illerdeki dindaşlarını da davet ederek bir kısmının buraya yerleşmelerini sağladılar.⁹⁶ Ayrıca şehrin gelişmesini sağlamak isteyen Orhan Gazi'nin komşu ülkelerdeki, özellikle işçi ve tacirleri davet etmesi üzerine Bizans topraklarında ve Şam'da yaşayan Yahudiler de Bursa'ya gelmiştir.⁹⁷ Bursa'ya gelen Yahudilere Orhan Gazi'nin özel izniyle bir mahalle kurmaları ve bir sinagog yapmalarına müsaade edilmiştir.⁹⁸ Shaw, Bursa Yahudilerinin şehrin fethi sırasında Orhan Gazi'ye yardım ettiklerini, bu nedenle mükafat olarak fetihten sonra kendilerine bir sinagog inşa etme ve bir Yahudi mahallesi kurmalarına izin verildiğini belirtmektedir.⁹⁹

Daha sonraki yıllarda da Bursa'ya Yahudi göçü devam etmiştir. 1492 yılında İspanya'dan sürülen ve Osmanlı ülkesine kabul edilen Yahudilerden bir kısmı da yine Bursa'ya yerleşmiştir. Böylece şehirdeki Yahudi nüfusu iyice artmış oldu. Örneğin, 1487 yılına ait tahrir defterinde Pazar-ı Mahi Mahallesi'nde sadece bir Yahudi hanesi olduğu kayıtlıdır. Daha sonra Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları Kuruçeşme Mahallesi'nde

⁹² Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, II, 41.

⁹³ Çetin, age., s.26; Kaplanoglu, *Bursa Yer Adları*, s. 33.

⁹⁴ Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul 1947, s.11; Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıları*, Bursa 1993, s. 50.

⁹⁵ Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim yayınları, İstanbul 1992, s. 31.

⁹⁶ Avram Galanti, "Bursa'nın Fethi ve Museviler", *Yeni Mecmua*, sy. 9-75, İstanbul 1973, s. 184.

⁹⁷ İlyas, "Türk Hakimiyetinde Yahudiler", *Dergah Mecmuası*, İstanbul 1338, II, 134.

⁹⁸ İlyas, agm., s.134; Sharon, age., s.32.

⁹⁹ Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Hong Kong 1991, s.26.

13 Hristiyan ailesine karşın hiç Yahudi ailesi bulunmamaktadır.¹⁰⁰ Ancak daha sonraki sayımlarda Kuruçeşme Mahallesi'ndeki Hristiyan hanelerin sayısında önemli bir değişiklik olmazken Yahudi haneleri 1521 yılında 117, 1573 yılında yapılan tahrirde ise 308'e çıkmıştır.¹⁰¹

Bursa, cemaatle Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin ilk şekillendiği yer olduğu için Yahudiler tarafından daima tercih edilen bir şehir olmuştur. Bursa'daki Yahudilerin rahat bir hayat içinde oldukları gerçeği yabancı ülkelerdeki dindaşlarına da ulaşıyor ve bu nedenle dışarıdan Osmanlı ülkesine gelen Yahudiler daha çok Bursa'yı tercih ediyorlardı.¹⁰² Ayrıca Bursa, doğu ile batı arasında köprü konumunda önemli bir ticaret merkezi idi. Yahudiler, İran ve Hindistan'a yapılan ticarete önemli bir yere sahipti. Öyle anlaşıyor ki şehrin bu özellikleri Yahudilerin Bursa'yı tercihlerinde etkili oluyordu.¹⁰³

Bursa, tarihi güzellikleri ve kaplıcaları ile de her zaman dikkat çekmişti. Nitekim 1840'lı yıllarda Bursa'yı gezen Poujoulat şehrin güzelliklerinden bahsederken "*Bursa aslında, sanki 1001 Gece Masalları'ndaki gerçeküstü şehirler gibiydi. Kraliçe İsabella zamanında İspanya'dan sürgüne gelen Yahudiler, Bursa'yı görünce, ikinci bir Granada'ya kavuştuklarını sanmışlardır*" demektedir.¹⁰⁴

Yalnızca Yahudiler için değil diğer zimmi gruplar açısından da Bursa rahat yaşanabilir bir şehirdi. Zimmiler diğer Osmanlı şehirlerinde karşılaştıkları kısıtlamalara Bursa'da muhatap olmuyorlardı. Mesela 1767 yılında şehri ziyaret eden Carsten Niebuhr, Bursa hakkında şunları ifade etmektedir: "*Kahire'de, Halep'te veya diğer İslâm şehirlerinden birinde bir Hristiyanın büyük camilerden birine girdiğini bir Müslüman görürse, başına hiç de hoş olmayan şeyler gelebilir. Ya sünnet olmak zorunda bırakılır veya pahalıya oturan bir para cezası öder. Halbuki Bursa'da bu hususta çekinecek pek bir şey yok. Mesela bir Ermeni olan rehberim beni Bursa'nın en büyük camilerinden biri olan Çelebi Mehmet Camisine götürdü.*"¹⁰⁵ Tanzimat'a yakın yıllarda Bursa'yı gezen Miss Julia Pardoe'de benzer müşahedelerini şu sözlerle anlatmıştır: "*Bursa'da üzerimde*

¹⁰⁰ Barkan-Meriçli, age., s.6-7.

¹⁰¹ Barkan-Meriçli, age., s.6.

¹⁰² Günay, Necla, XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri, (Yayınlanmamış Y.L.T.) G.Ü.S.B.E., Ankara 1999, s.35.

¹⁰³ Aryeh, Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Leiden-E.J. Brill 1984, s. 131 vd.

¹⁰⁴ Günaydın, Kaplanoğlu, age., s.107.

¹⁰⁵ Akdemir, agm., s.100.

özellikle etki yapan şey, bir camii gezmenin kolaylığı oldu. Oysa ki, İstanbul'da camileri, bir turistin görmesi çok zordur...Camii (Ulucami) bize gezdiren imam, terlik kadar hafif bulduğu ayakkabılarımı çıkarmadân gezmeme izin verecek kadar her şeyi hoş gören bir adamdı. Minarelerden birine çıkmak istediğimizi söyleyince, kapıyı açmak ve bizi minareye çıkarmak için caminin kayyumunu(odacısını) çağırdı....”¹⁰⁶

C- MAHALLELERDE GAYRİMÜSLİM YOĞUNLUĞU

Bursa'da, gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları mahallelerin olduğu bir gerçektir. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre XVII. yüzyılda Bursa'da 7 Ermeni, 9 Rum, 6 Yahudi, 1 Kıpti¹⁰⁷ olmak üzere toplam 23 gayrimüslim mahallesi vardı. Ancak bu durum, zimmileri toplumdan soyutlayarak şehrin dışına çıkarılmasından ziyade şehre ilk yerleşen gayrimüslimlerin sonradan gelenler için cazibe merkezi olmalarından kaynaklanmaktaydı. Zira mahallelerin büyümesi ve yeni mahallelerin oluşması insanların akrabalık, hemşerilik veya dindaşlık vb. duygu ve düşünceleriyle yakından ilgilidir.¹⁰⁸ Osmanlı Devleti'nin özellikle Anadolu'daki şehirlerinin oluşumunda da bu duygu ve düşüncenin etkili olduğu söylenebilir. Bursa'da da durum farklı değildir. Rumlar Hisar çevresinde, Ermeniler Setbaşı civarında ve Yahudiler de Altıparmak bölgesinde kümelenmişlerdi. İlerleyen zaman içinde her milletin oluşturduğu yeni mahalleler de eskilerine bitişik veya yakın yerlerde kurulmuştur. Bunun en önemli sebebi yeni gelenlere mahallenin eski sakinlerinin her açıdan yardımcı olmalarıdır. Bununla birlikte gayrimüslimlerin kendilerine ait mahallelerin dışında hiç yaşamadıkları veya zimmilere ait mahallelerde hiç Müslüman olmadığı şeklinde bir değerlendirme yapılamaz. Bu nedenle Evliya Çelebi'nin verdiği rakamları, söz konusu zimmilerin çoğunlukla yaşadıkları mahalleler olarak anlamak daha doğru olacaktır. Yani Rumların yoğunlaştığı mahalle sayısı 9 olmakla birlikte başka mahallelerde de Rumların yaşadığı veya söz konusu 9 mahalle içerisinde Türk ve Ermenilerin de ikamet ettikleri düşünülebilir. Zira sicillere bakıldığında birçok mahallede Müslümandan zimmiye, zimmiden Müslümana mülk satışı gerçekleştiği görülmektedir. 1472-1909 yılları

¹⁰⁶ Pardoe, Miss Julia, *18. Yüzyılda İstanbul*, (çev: Bedriye Şanda), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997, s. 125.

¹⁰⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, (sad: T. Temelkuran-N.Aktaş), İstanbul ts. I-II,398.

¹⁰⁸ “Ayrı zimmi mahallelerinin varlığı, doğal olarak inanç ve gelenek birliğine sahip kimselerin yan yana yaşamalarının daha rahat oluşuna ve merkezî otoritenin zayıf bulunduğu Osmanlı öncesi dönemlerin koşullarının, yerleşmeye yaptığı etkilere bağlanabilir.” Bkz. Özer, Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Etnik Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, (ed: Osman Okyar, Halil İncelik), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, s. 105.

arasında ihtida edenlerin kırküş mahalleden olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁹ Çalışma dönemimiz olan XVIII. asırda da gayrimüslimlere ait 507 tereke kaydı incelenerek vefat edenlerin ikamet ettikleri mahalleler belirlenmiştir. Buna göre Bursa'daki zimmilerin demografik bakımdan dağılımlarına bakıldığında 46 mahallede ikamet ettikleri tespit edilmiştir.¹¹⁰ Bu yüzyılda vefat edenlerden terekeleri kayıt altına alınanların hangi mahallelerde ikamet ettiklerini şöyle tabloştırmak mümkündür:

Mahalle Adı	İkamet Eden Sayısı	Mahalle Adı	İkamet Eden Sayısı
Ahmedbey	2	Hocatabib	11
Ahmeddai	4	Hocatayyib	2
Ahmedpaşa	3	İshakşah	4
Arabayatağı	2	Karaağaç	32
Attarhüsam	1	Kayabaşı	53
Azebbey	1	Kaygan	6
Bahadırağa	1	Kenise	2
Bedreddin	21	Kocanaib	1
Bilecik	2	Kurşunlu	4
Bulgarlar	6	Kuşbazlar	1
Caferhoca	20	Mollaarap	2
Camiikebir	7	Namazgah	9
Çelebisultanmehmed	6	Pazarıesb	1
Çobanbey	4	Pazarımahi	34
Dayehatun	1	Sağrıncısungur	2
Demirkapı	22	Selçukhatun	14
Eşrefiler	8	Umurbey	17
Hacıbaba	41	Veledihırat	6
Hacıiskender	21	Veledikurd	13
Hocaali	1	Veledisaray	8
Hocaalizade	3	Veledikazzaz	6
Hocamehmedalizade	1	Yahşibey	1
Hocamehmedkaramani	34	Yahudiler	1

Tablo 1. XVIII. yüzyılda Bursa'da gayrimüslimlerin oturdukları mahalleler.

¹⁰⁹ Çetin, age., s.30-32.

¹¹⁰ XVII. asrın sonlarında Bursa'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gerçekleştirilen mülk satışları da kırk ayrı mahallede vuku bulmuştur. Bkz. Ömer Düzbakar, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) A.Ü.S.B.E., Ankara 2003, s.66.

Bursa'nın bir ticaret merkezi olması sebebiyle gerek diğer Osmanlı şehirlerinden gerekse yabancı ülkelerden gelen çok sayıda tüccar şehirdeki hanlarda ikamet etmekteydiler. Bu hanlarda vefat edenlerin terekeleri de kadı tarafından kayıt altına alınmaktaydı. Bu şekilde XVIII. yüzyılda Bursa'da vefat eden toplam 46 gayrimüslimin ikamet ettikleri hanlar şunlardır.

Han Adı	İkamet Eden Sayısı	Han Adı	İkamet Eden Sayısı
Balibey Hanı	1	Kuşbazlar Hanı	1
Emirhan	1	Mahmutpaşa	6
Eskiyeni Han	7	Mudanya Hanı	1
Galle	2	Pirinç Han	3
Geyve Han	1	Reyhanpaşa Hanı	1
Habe(Cebe)han	1	Simkeş Hanı	3
Hançerli Han	6	Tahtakale Hanı	2
İpek Han	2	Tamburacılar	2
Kapan Han	1	Yoğurt Hanı	3
Katırhan	2		

Tablo 2. XVIII. yüzyılda Bursa'da yabancı gayrimüslimlerin ikamet ettikleri hanlar.

Diğer tereke sahipleri ise Bursa'nın köylerindendir. Bunlardan 4'ü Kelesan, 3'ü Balatıyunus, 2'si Tepecik, bireri de Kebirsusıgırlık, Filadar ve Demirtaş köylerine mensuptur.

Osmanlı şehirlerindeki gayrimüslimlerin şehir idarecileri ile ilişkilerini sağlayan temsilcileri var idi. Kethüda veya kocabaşı olarak adlandırılan bu şahısları zimmiler seçimle işbaşına getirirlerdi. Ayrıca söz konusu kethüda ve kocabaşları yerel yöneticinin de onaylaması gerekirdi. Kethüda ve kocabaşlar belli bir süre için seçiliyorlardı. Zimmiler, kethüda ve kocabaşların görev sürelerinin sona ermesinden sonra yeni birisini seçebildikleri gibi eskisinin göreve devam etmesini de talep edebiliyorlardı. Örneğin, 1168/1755 yılında Bursa'da elli civarında Rumun, kadıya müracaat ederek, şimdiye kadar kethüdaları olan Maverdi veled-i Kostantin adlı zimmiden her konuda memnun kaldıklarını, bu nedenle yeniden kethüda olarak atanmasını istemeleri üzerine kadı

Rumların talepleri doğrultusunda karar vererek Maverdi'nin bu görevde kalmasını onaylamıştır.¹¹¹

.

¹¹¹ B79/62b.

BİRİNCİ BÖLÜM
GAYRİMÜSLİMLERİN AİLE HAYATI

I- AİLENİN OLUŞUMU, NİCELİĞİ VE BOZULMASI

A- AİLENİN OLUŞUMU

1- Nişan

Evliliğin ön aşaması olan nişan, kadın ve erkeğin evlenme niyetini ortaya koyan bir irade beyanıdır. Hemen hemen bütün toplumlarda yaygın olan nişan geleneği İslâm hukukuna göre, evlilik öncesinde yapılması zorunlu olan bir uygulama değildir. Çünkü İslâm'da nişan bir akit değil, vaad olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle nişanlıların evlenme yükümlülükleri yoktur.¹

Osmanlı toplumunda da nişan uygulaması yaygın olmakla birlikte bu adımın evliliği zorunlu hale getiren bir başlangıç olmadığını konuyla ilgili belgeler açıkça ortaya koymaktadır. Aynı durum gayrimüslimler için de geçerlidir.²

Nişanlılık süresince taraflar birbirlerini daha iyi tanıma fırsatını bulmaktadırlar. Bu süre içinde taraflardan birisi evlenme niyetinden vazgeçerse nişanı bozması mümkündür. Nişanın bozulmasından sonra karşı tarafın evlilikte ısrar etme hakkı bulunmamaktadır.³

¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., II,12; Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, S.Ü.H.F.Yayınları, Konya 1988, s.49; Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslâm Hukuku*, İslam Hukuku Külliyyatı Yayınları, Konya 1977, s.95; Musevilikte nişan, resmi evlenme sözleşmesi olarak kabul edildiği için nikah ve düğünden daha önemli kabul edilmekteydi. Bkz. F. William Kennel, "Eski Musevi Ailesi" (çev: H. Ş. Yadsıman) *D.E.Ü.İ.F.D.*, İzmir 1995, sy. 9, s. 478.

² 1239/1823 yılında Serkez adlı zimmi mahkemeye müracaat ederek bundan önce Hacator adlı zimminin büyük kızıyla nişanlandığını, ancak Hacator'un, kızını Manas adlı başka bir şahsa da nişanladığını ve onunla evlendirdiğini belirterek kızın kendisine nikahlanmasını istemiş, fakat onun bu talebi mahkeme tarafından kabul edilmemiştir. B237/33b.(Osmanlıcadaki imla ve telaffuz farklılıkları nedeniyle gayrimüslimlere ait şahıs isimlerinin okunmasında zaman zaman zorluk çekilmiştir. Okunuşu bakımından doğruluğundan emin olunmayan bazı isimlerin yanına kelimenin başka şekilde okunabileceği anlamında soru işareti konulmuştur. Ayrıca soru işareti olmadığı halde yanlış okunan isimlerin olması da muhtemeldir.)

³ 1236/1821 tarihinde Ankara sakinlerinden Ohanes veled-i Serkez adlı zimmi mahkemede, Bursa sakinlerinden Takuhi(?) bint-i Serkez'la nişanlı olduğunu, evlenmek istediğinde kardeşi Nikofos'un tahrikiyle Takuhi'nin evlenmekten vazgeçtiğini ifade ederek nişanlısının kendisiyle evlendirilmesini istemiş, ancak talebi reddedilmiştir. C31/94a; Benzer bir olay da Sivas'ta yaşanmıştı. Sivas'ın Tavra Köyü'nden Kirkor veled-i Vartan mahkemeye müracaat ederek Ovak veled-i Asider'in kızı Tutuş'la nişanlı olduğunu, nikah yapmak istediklerinde Ovak'ın buna engel olduğunu şikayet ederek kendisiyle Tutuş arasında nikah akdinin yapılmasını istemiş, ancak mahkeme Kirkor'un talebini reddetmişti. Bkz. Saim Savaş, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 508.

Nişan sırasında erkek tarafından kızın ailesine çeyiz (cihaz) adı altında bir miktar eşya veya para verilmesi âdettendir. Bu uygulama Osmanlı toplumundaki gayrimüslimler arasında da görülmektedir.⁴ Nişan sebebiyle verilen mehir, nişanın bozulması halinde geri iade edilir. Mehir dışındaki hediyelerden⁵ yiyecek maddeleri ile kaybolan malzemelerin dışında kalan ve karşı tarafın da henüz harcamayıp elinde mevcut olanlar geri alınabilir. Zira bu tür hediyeler hibe olarak kabul edilmekte ve İslâm hukukuna göre de hibeden vazgeçmek mümkün olmaktadır.⁶ Bu konuda zimmiler arasında da zaman zaman anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir.⁷

Gayrimüslimler, nişan bozduklarında bu durumu mahkemeye tescil ettirmişlerdir. Ayrıca, nişan sırasında verilen eşyanın iade edilmesi konusunda her hangi bir problem olmaması halinde bile, anlaşarak nişanı sona erdirdiklerini ve birbirlerini ibra ettiklerini belirterek mahkemeden hüccet alma ihtiyacı duymuşlardır. Yukarıda da belirtildiği üzere, nişanın evlenmek için bağlayıcı özelliği yoktu. Buna rağmen nişanın bozulduğunu tarafların sicillere kaydettirmek istemelerinin sebebi, muhtemelen nişanı bozan kişilerin daha sonra ortaya çıkacak hukûki ihtilafları önlemek ve toplumsal baskıdan kurtulmak istemeleridir. Çünkü nişan, hukukî kaynağı olmasa da toplumda bir gelenek olarak yaşamaktaydı.⁸ Nitekim 1140/1727 yılında Hacıiskender Mahallesi sakinlerinden Sima bint-i Karabet adlı Hıristiyan kadın, Anton veled-i Hürmüz'ün de hazır bulunduğu bir mahkeme oturumunda, daha önce Anton'la nişanlı olduklarını, ancak sonradan nişanı bozduklarını, bu sebeple birbirlerine verdikleri eşyayı karşılıklı

⁴ Nitekim XVIII. asır Bursa sicillerinde zimmiler arasında gerçekleştirilen nişan ve bu sebeple erkek tarafından kız tarafına verilen çeyizlerle ilgili ileride örnek olarak da verilecek dava kayıtları bulunmaktadır.

⁵ Nişan veya evlilik sırasında mehirden ayrı olarak verilen para ve diğer eşya İslâm hukukuyla ilgili olmayıp örfi bir uygulamadır. Bu tür hediyelerin miktarı ve özellikleri yörelere göre değişmektedir. Bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık İstanbul 2001, s. 62.(Aile)

⁶ Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts., III, 227; Bilmen, age., III, 227.

⁷ 1257/1841 tarihli bir belgede İnégöl sakinlerinden Değirmenci Hırsto veled-i Manol, mahkemeye müracaat ederek bundan önce Agabet(?) bint-i Nikola'nın büyük kızıyla nişanladığını, evlendikten sonra giymek üzere kız için toplam bin kuruş kıymetinde giyim eşyası aldığını ve bu eşyanın hâlâ elinde olduğunu, ayrıca yüz kuruş nakit paranın yanında iki yüz otuz sekiz kuruşluk yiyecek maddesi de verdiğini, ancak Agabet'in, kızını kendisiyle evlendirmekten vazgeçtiğini iddia ettikten sonra, elindeki eşyanın ve harcadığı toplam bin üç yüz otuz beş kuruşun kendisine iade edilmesini talep etmiştir. Mahkeme, eşya ve yiyecek parası olan bin iki yüz otuz sekiz kuruşun "...takrîr-i meşrûh üzere iltifâta şâyan olmadığı..." (davanın görülmesine lüzum olmadığı) gerekçesiyle iade edilmemesine ve bu konuda Hırsto'nun Agabet'e olan müdahalesinin men edilmesine, ancak nakit olarak verilen yüz kuruşun Agabet'in de itirafı üzere Hırsto'ya iade edilmesine karar vermiştir. B349/126a.

⁸ Erten, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 37.

olarak iade ettikten sonra birbirlerini ibra ettiklerini belirtmiş ve durumun tescil edilmesini istemiştir.⁹ Aynı şekilde Demirkapı Mahallesi'nden Bali veled-i Manol adlı zimmi de daha önce nişanlı olduğu Areti'ye verdiği eşyanın tamamını nişanın bozulmasından sonra geri aldığını beyan etmiştir.¹⁰

Siciller esas alınarak yapılan çalışmalardan anlaşıldığına göre, Müslümanlar arasında nişan bozma olayı Bursa'da pek yaygın değildir.¹¹ Aynı durum Bursa'da yaşayan gayrimüslimler için de geçerlidir. Nitekim bu konuyla ilgili yukarıda verdiğimiz dört örnekten biri XVIII, diğer üçü ise XIX. yüzyıla ilgilidir. Dolayısıyla hem Müslümanlar hem de zimmiler arasındaki nişan bozmanın nadir olduğu veya en azından bu durumun mahkemelere yeterince yansımadağı söylenebilir.

2- Evlenme

Evlenme, aralarında hukûki engeli bulunmayan bir erkek ile kadının ortak hayat sürme, birbirlerinden yararlanma, çocuk sahibi olma ve yetiştirme amacıyla yaptıkları akittir.¹² Bu akit, kadın erkek ilişkisini hukuk açısından meşrulaştırırken, toplum tarafından da onaylanmasını sağlamaktadır.¹³

Yahudiliğe göre evlilik, mutlaka olması gereken kutsal bir birliktelik olarak değerlendirilir ve zorunlu olmadıkça bu evlilikten kaçınmak mümkün değildir. Bu sebeple Musevilikte evleninceye kadar insanlara tam insan gözüyle bakılmaz. Evlenmeyen insanlara da "boş adam" anlamında "ravak" denilir.¹⁴ Yahudiliğe göre aile sosyal ve dinî bir topluluktur. Bunun için aile bağlarının sağlamlığı çok önemlidir. Bu bağı koparan kimse atalarının himayesinden mahrum olur. Evlenmeyerek ailenin ortadan kalkmasına sebep olan kişi, sadece sosyal bir birimin değil, bir kültürün yok olmasının müsebbibi sayılmaktadır. Bu yüzden Yahudilik'te bekâr kalmak büyük günahlardan kabul edilir.¹⁵

Hristiyanlığa göre ise evlilik, İsa ve kilisenin birliğinin sembolü olarak değerlendirilir. Bu sebeple Hristiyanlık'ta aile, sosyal veya medeni bir kurum olarak

⁹ B158/16a.

¹⁰ Maydaer, Saadet, *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'da Kadın (1575-1600)*, U.Ü.S.B.E. (Yayınlanmamış Y.L.T) Bursa 2000, s.6.

¹¹ Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, U.Ü. Basımevi, Bursa 1998, s. 24; Maydaer, agt., s.5.

¹² Döndüren, age., s. 149; Kurt, age., s. 13 .

¹³ Erten, age., s. 45.

¹⁴ Ünal, Asife, *Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslâm'da Evlilik*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 19.

¹⁵ Aydın, M.Akif, "Aile" *DİA*, II,196 (Aile).

değil de, tamamen dinî bir kurum olarak kabul edilir.¹⁶ Hristiyanlık'ta insanlar zinaya düşmemek için evlenebilirler, ancak bekâr kalmaları tercih edilir.¹⁷ Bekârlığın evlenmekten daha üstün görülmesi özellikle Pavlus'un I.Korintliler'e yazdığı mektubunda açıkça ifade edilmektedir.

Pavlus, söz konusu mektupta cinsel ahlâksızlıkların yaygınlaşmaması için evlenilebileceğini, ancak yine de erkeğin evlenmemesinin daha iyi olacağını belirtmiştir.¹⁸ Mektubun devamında Pavlus evli, dul, bekâr, erkek ve kadınların her birine ayrı ayrı hitap ederek evlenmemelerinin daha üstün olacağını vurgulamaktadır. Evli olan erkek ve kadınların, ancak eşlerini nasıl hoşnut edebileceklerini düşünmek durumunda kaldıklarını, halbuki evlenmemiş olanların yalnızca "Rab"bi hoşnut etmeye çalışacaklarını belirtmektedir.¹⁹ Pavlus, Hristiyanlığın evlilik konusuna bakışını "karın varsa boşanmayı isteme, karın yoksa kendine eş arama" cümlesiyle özetlemektedir.²⁰

Protestanlık mezhebi ise bekâr kalmanın evlenmekten daha üstün görülmesi konusunda diğer Hristiyan mezheplerinden farklı kanaate sahiptir. Protestanlığa göre evlilik kilise sırrı olmadığı gibi, bekârlık da evlenmekten daha üstün bir merteye değildir.²¹

İslâm dininde neslin devamının sağlanması ve zinanın önlenmesi için evlenmek teşvik edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan "*Aranızdaki bekarları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanları evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler, Allah kendi lütfu ile onları zenginleştirir. Allah (lütfu) geniş olan ve (her şeyi) bilendir.*"²² âyeti ve Hz. Muhammed'in "*Nikah benim sünnetimdir. Kim benim sünnetimi uygulamazsa benden değildir.*"²³ hadisiyle bu husus açıkça ifade edilmiştir.

a- Gayrimüslimlerin Kendi Aralarındaki Evlilikleri

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmiler, diğer birçok konuda olduğu gibi aile hukukuyla ilgili meselelerde de kendi özel hukuklarına tabiydiler. Bu sebeple gayrimüslimlerle ilgili evlenme, boşanma, nafaka, miras vb. konularda yetki zimmi din

¹⁶ Aydın, agm., II, 197.

¹⁷ Ünal Asife, age., s. 73.

¹⁸ Pavlus'un Korintoslulara Birinci Mektubu, 7/1-3.

¹⁹ Pavlus'un Korintoslulara Birinci Mektubu, 7/32-35.

²⁰ Pavlus'un Korintoslulara Birinci Mektubu, 7/27.

²¹ *Türk Ansiklopedisi*, "Evlenme ve Evlilik" maddesi, Ankara 1968, XVI, 35; Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1998, s. 150.

²² Nur, 24/ 32.

²³ İbn. Mace, Nikah, 1.

otoritelerine verilmişti.²⁴ Zimmilerin nikah işlemleri, hahamlar ve patrikler veya onların tayin ettiği vekilleri aracılığıyla yürütülmekteydi. Din adamları, bu konuda dışarıdan herhangi bir müdahale olmaksızın dinlerinin gerektirdiği kuralları dikkâte alarak hareket ederlerdi.²⁵ Evlenecek kadın ve erkeğin her ikisinin de zimmi olması durumunda dinî reislerine müracaat ederler ve nikah akitlerini yaptırırlardı. Zimmilerin düğün törenleri de kendi dinî emirleri, gelenek ve göreneklerine göre yapılırdı. Nitekim 1655-56 yıllarında İstanbul, Bursa ve İzmir gibi bazı şehirleri gezen Fransız Jean Thevenot, Osmanlı toplumundaki Rumlar'ın evlilikleriyle ilgili şu bilgileri vermektedir:²⁶

“Kızlar evlenmeden önce gösterilmezler, sonra da uzun zaman saklı tutulurlar, akrabalarını görmeğe izin verilmez, görülmek korkusu ile kiliseye gitmezler. Ben Rodos'ta henüz evlenmemiş iki kız kardeşi olan bir kızın evlendiğini gördüm. Onlar ne merasime ne de düğün şenliklerine görülmek korkusu ile gelmediler. Rumlar evlendiği zaman, tıpkı bizimki gibi bir rahibin huzuruna çıkarlar ve aynı yüzüğü takarlar. Fakat bundan başka bizde hiç olmayan bazı şeyler de vardır; çünkü onlar bir vaftiz babası ve bir vaftiz annesi edinirler ve ona işlenmiş birkaç mendil hediye ederler. Bir keresinde ben vaftiz babası seçildiğim zaman bana böyle bir mendil hediye edildi. Vaftiz babası ve annesi papazın önünde zevç ve zevce ile birlikte bulunurlar. Ve papaz bazı duaları söylediği zaman vaftiz babası ve annesi evlilerin başı üzerine birbirine geçmiş, altın yaldızlı gibi parlayan yapraklardan bir taç ve üstlerinde de bir örtü tutarlar. Bahsedilen dualardan sonra evli çift el ele tutuşarak defalarca dönerler. Bu sırada vaftiz babası ve annesi onları arkalarından tutar. Sonra bir bardak şarap verilir. Damat bundan biraz içer. Sonra gelin onu takip eder. Sonra damat ikinci bir defa daha içer ve gelin de bunu aynen yapar. Sonra da ondan kalanını rahibe verirler, o da bunu neşe ile içer. Daha sonra da “kocası karısının bakireliğini de böyle kırsın” diyerek bardak kırılır. Evlenme merasiminin kalan kısmı Katoliklerde olduğu gibi yapılır.”²⁷

Zimmi evlilikleriyle ilgili olarak sicillere yansıyan kayıtların çoğunda “...kendi âyininiz üzere evlendik..” ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeyle kendi dinî hükümlerine göre evlenecek şahıslarda aranan şartlar kastedilmektedir. Buna göre, damat ve gelin

²⁴ Reşit, Ahmet, *Ekalliyetlerin Himayesi*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1933, s.31.

²⁵ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989, s. 14; Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tabaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 46.

²⁶ Thevenot'un kendisi de bir Rumla evlidir. Bkz. Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları(1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 195.

²⁷ Thevenot, Jean, *1655-1656'da Türkiye*, (çev: Nuray Yıldız) Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 196.

adayları mutlaka kendi dinlerinden olan birisiyle evlenecekler ve nikah mutlaka kendi mabetlerinde ve dinî liderlerinin gözetiminde olacaktır.²⁸

Osmanlı Devleti'nde kendi dinlerine göre evlenme hakkına sahip olan zimmiler, arzu etmeleri halinde şer'î mahkemeye müracaat ederek burada da nikah akitlerini yaptırabilirlerdi. Bu durumdaki zimmlere İslâm hukuku kuralları uygulanırdı.²⁹

İslâm hukukunda mevcut olan mehir Yahudilik ve Hristiyanlık'ta yoktu. Bu durum evlenme ve boşanmayla ilgili olarak şer'î mahkemelere yapılan müracaatlarda "...kendi âyininiz üzere bi-lâ tesmiyeti'l mihr..."³⁰ ifadesiyle belirtilmekteydi.

İslâm'daki mehrin aksine Yahudilik ve Hristiyanlık'ta evlenecek olan kadın tarafından kocaya verilen ve evliliğin sona ermesi durumunda geri iade edilmeyen "drahoma" vardı.³¹ Drahoma miktarının çok fazla olması sebebiyle zaman zaman kızın ailesi zor duruma düşmekteydi. Hatta bazen ilk kızını evlendiren ailenin ikinci kızına verecek bir şeylerinin kalmadığı da olurdu.³² Bununla birlikte evlenmeden önce kadına verilen ve evlenme gerçekleşmez ise geri iade edilen bir miktar eşya vardı ki buna

²⁸ Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 204.

²⁹ Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, aile hukukuyla ilgili meselelerini kendi cemaat mahkemelerinde, mensup oldukları dinin kurallarına göre çözme hakkına sahiptiler. Bununla birlikte onlar, istemeleri halinde bu konularda şer'î mahkemelere de müracaat edebiliyorlardı. Aynı tür davalarda tarafların Müslüman veya gayrimüslim oluşlarına göre farklı mahkemelere gidilmesi ve farklı hükümlerin uygulanması yargı ikiliğine yol açmaktaydı. Özellikle Tanzimat'tan sonra söz konusu ikiliğin ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar yapılmışsa da bu konudaki en önemli adım 1917 de çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'yle gerçekleştirilmişti. Bu kararnameyle cemaat mahkemelerinin yetkileri ellerinden alınarak şer'î mahkemelere verilmiş, böylece hukuk birliği sağlanmıştı. Kararnamede Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerle ilgili hükümler düzenlenmişti. Ancak gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyetine bir hâlel gelmemesine dikkat edilerek kararnamede Yahudi ve Hristiyanlara ait özel hükümler konulmuştu. Aslında kararların aynı tür mahkemede verilmesi sağlanmışken gayrimüslimlerle ilgili hükümlerin ayrı olmasıyla eskiden beri var olan çok hukuklu yapı muhafaza edilmişti. Kararname bir buçuk yıl sonra yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kadar kısa süre içerisinde kaldırılmasında gayrimüslim cemaat reislerinin de etkisi vardır. Zira kararnameyle birlikte cemaat mahkemelerinin yetkileri şer'î mahkemelere devredilmişti. Bu durumdan rahatsız olan gayrimüslim ruhani reisler gerek Osmanlı Devleti gerekse Batılı devletler nezdinde yaptıkları teşebbüslerle kararnamenin yürürlükten kaldırılmasında etkili olmuşlardır. 157 maddeden oluşan kararname gayrimüslimler için geçerli olan hükümleri de derli toplu olarak ihtiva etmektedir. Zimmilerle ilgili hükümler, büyük ölçüde Yahudi ve Hristiyanların inançları dikkate alınarak hazırlanmıştı. Zira kararname oluşturulurken bu konuda ihtisas sahibi gayrimüslimlerden istifade edilmişti. Bu nedenle söz konusu kararnamede mevcut olan zimmilerle ilgili kurallar daha önce cemaat mahkemelerinde gayrimüslimlere uygulanan hükümler bakımından da ipuçları taşımaktadır. Kararnameyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. M.Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 447-455 (Osmanlılarda Aile); Kararnamede gayrimüslimlerle ilgili yer alan hükümler için bkz. Ek 1.

³⁰ C19/68b.

³¹ Pantazopoulos, N. J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1967, s. 57; Alalu, S.-Arediti, K-Asayas ve diğerleri, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 1996, s. 117.

³² Pantazopoulos, age., s. 58.

“çeyiz” denirdi.³³ Hem drahomanın hem de çeyiz miktarının çok fazla oluşu sebebiyle kilise zaman zaman her ikisine de bir çekidüzen vermeye çalışmıştır. Mesela Patrik II. Kallinikos 1701 tarihinde, çeyiz miktarının aileyi fakirleştirdiği gerekçesiyle çeyizi küpe, bilezik ve yüzük olarak belirlerken,³⁴ Patrik I.Samuel de 1767 yılında yayınladığı evlilikle ilgili bir emirle drahomayı tamamen kaldırarak çeyiz miktarını iyice azaltmıştır.³⁵

Osmanlı Devleti’nde Müslümanlarla ilgili nikah kıyma yetkisi kadılarda olmakla birlikte kadıların izin vermeleri halinde imamlar da nikah kıyabilirlerdi. Ancak bu durumda, evlenecek şahısların mahkemeye müracaat ederek evlenmelerinde bir sakınca olmadığını gösteren bir izin kağıdı almaları ve yine kadının izin verdiği mahalle imamına nikah akitlerini yaptırmaları gerekiyordu.³⁶ Ayrıca gerek kadıların gerekse imamların kıydıkları nikahlar, ilgili defterlere kaydedilirdi.³⁷ Aynı şekilde kadılar ve imamların kıymış oldukları gayrimüslim nikahları da çoğunlukla kayıt altına alınmaktaydı. Zira kayıt altına alınmayan nikah akitleri, ileride her hangi bir anlaşmazlığın çıkması durumunda mahkeme tarafından muteber tutulmamaktaydı. 970/1562 yılında Konya’da yaşanan bir olayda, başka birinin kıydığı iddia edilen, ancak mahkeme defterine kaydedilmemiş olan bir nikah akdi mahkemece kabul edilmemiş ve bu durum nikahsız yaşamak olarak değerlendirilmişti.³⁸ Bununla birlikte, Osmanlı toplumundaki bütün nikah akitlerinin sicillere yansıtıldığını söylemek zordur. Kayıt altına alınmayan nikahlar, karşılıklı sözlü rıza ile cemaat nezdinde meşruiyet kazanıyordu.³⁹

Zimmi din adamlarınca kıyılan gayrimüslim nikahları öncelikle cemaat mahkemeleri defterlerine kaydediliyordu. Bu nedenle zimmilerin aile hukukuyla ilgili meselelerinin araştırılmasında cemaat mahkemelerince tutulan defterler önemli kaynak niteliğindedir.⁴⁰

Evliliklerin kontrol altında tutulması, bu konuda yetkisi olmayan kişilerin nikah kıymalarının yasaklanması ve kıyılan nikahların kaydedilmesi anlayışı Tanzimat’tan

³³ Pantazopoulos, age., s. 57.

³⁴ Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri’nde Osmanlı Hukuku’nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.144.

³⁵ Pantazopoulos, age., s. 60.

³⁶ Aydın, M.Akif, *Osmanlılarda Aile*, II,162; Kurt, age., 24; Savaş, agm., II, 510.

³⁷ Evlilik konusunda yaşanan bazı problemlerden dolayı Bursa kadısına gönderilen bir fermanla 1543 yılından itibaren bütün nikah akitlerinin kayıt altına alınması istenmiştir. Bkz. Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, III, 453.

³⁸ Ortaylı, Aile, s. 69.

³⁹ Ortaylı, age., s. 69.

⁴⁰ Ortaylı, age., 71.

sonra da devam ettirilmiştir.⁴¹ Nitekim 8 Şevval 1298/2 Eylül 1881 tarihinde yayınlanan Sicill-i Nüfus Nizamnamesinde, Müslümanların evliliklerinde şer'iyye mahkemesinin, gayrimüslimlerin evliliklerinde ise ruhani reislerin izinlerinin şart olduğu belirtilerek kısılan bu nikahların imamlar ve ruhani reisler tarafından en geç sekiz gün içinde nüfus memuruna kaydettirmesi gerektiği bildirilmiştir.⁴²

Mahkemelerde yapılan zimmi evliliklerinde şer'î hukuk gereği şahitlerle birlikte her iki tarafın icab ve kabûlü, erkeğin kadına vermesi gereken mehirin miktarı ve çeşidi de belirtilmekteydi. Aşağıda örnek olarak vereceğimiz 1172/1758 yılına ait bir evlilik kaydında bunları bir bütün olarak görmek mümkündür. *"Medîne-i Bursa'da Timurtaş Mahallesi'nde mütemekkine zâtı şer'an mu'arrefe olan Zahriye bint-i Esbandoli(?) nâm bîkr-i bâliğa-i nasrâniyye zeyl-i vesîkada muharreru'l-esâmi müslimîn huzûrunda ma'kûd-i meclîs-i şer'î şerîf-i enverde işbu hâmilu'r-rakîm Yanaki veled-i Ceviri(?) nâm zimmi muvâcehesinde bi't-tav'i't-tâm ikrâr ve ta'bîr-i 'ani'l-merâm edüb hâla ben 'âkile ve bâliğa ve umûrumda 'akd-i feshe kâdire olmamla hâzirun bi'l-meclis mesfûr Yanaki beni tezevvüce tâlib olmağla ben dahi iki bin akçe mehr-i müeccel tesmiyesiyle nefsimi merkûm Yanaki zimmiye tezvîc ve inkâh eylemişimdir dedikde ol dahi ber-minvâl-i muharrer tezevvüc ve kabul eyleyip tarafeynden icab ve kabûlu hâvi 'akd-i şer'de nikâhu mer'î mün'akid olduğu hıfzan li'l-vâk'iatî'l-hâl bi't-taleb ketb olundu..."*⁴³

Yukarıdaki belgede de görüldüğü üzere, zimmi kadınlar evlenme hususunda bizzat kendileri mahkemeye müracaat ederek nikah akitlerini yaptırabiliyorlardı. Bu durum daha çok reşit olmuş kadınlar içindi. Evlilikle ilgili kayıtlarda *"...ben 'âkile ve bâliğa ve umurumda 'akd-i feshe kâdire olmamla..."*⁴⁴ ifadesiyle kadınlar evlenme

⁴¹ Ortaylı, İlber, "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II,460 (Gelenek); Aydın, M.Akif, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s.166 (Osmanlı Hukuku).

⁴² Aydın, age., s. 166.

⁴³ B193/6a; Arşiv çalışmalarında, belgelere ulaşılması, kayıtların kötü yazılması veya sonradan bozulması sebebiyle zor okunması gibi zorluklar vardır. Bu zorluklardan birisi de belgenin ne şekilde değerlendirileceğidir. Kullanılacak belgenin orijinal hâliyle alınması mı yoksa günümüz ifadeleriyle özetlenmesi mi daha isabetli olacaktır. Şüphesiz daha anlaşılır olması bakımından günümüz Türkçesiyle özetlenmesi daha tercih edilen bir yoldur. Bununla birlikte uzun belgeleri muhtevalarını bozmadan kısa ifadelerle özetlemenin zorluğu açıktır. Biz bu çalışmamızda çoğunlukla belgelerin günümüz ifadesiyle özetlenmesini tercih etmekle birlikte zaman zaman belgenin orijinal ifadelerini de kullanmak durumunda kaldık. Bu şekilde orijinal hâliyle verilen kayıtlarda transkripsiyon işaretlerine dikkat edilmeye çalışılırken başka araştırmacılar tarafından daha önceden okunmuş olan belgelerden alıntı yapıldığında transkripsiyon işaretleri olmasa da ilk okumanın orijinalliğinin bozulmaması için söz konusu metin olduğu gibi alınmıştır. Örneğin, çalışmamızda sıkça başvurduğumuz Ahmed Refik'in, fermanların çevirisinden ibaret olan eserlerinde söz konusu işaretlemelere dikkat edilmediğinden belgeler olduğu gibi alınmıştır.

⁴⁴ B193/6a.

çağına ulaştıklarını belirtmekteydiler. Bununla birlikte reşit olduğu halde velileriyle birlikte kadıya başvurarak evlenenler de vardı.⁴⁵

Kadı huzurunda evlenen zimmilerle ilgili nikah kayıtlarında, onların İslâm hukuku şartlarına göre evlendikleri özellikle vurgulanmaktaydı. Nitekim 1205-1791 yılında evlenen Dadefeliye, kendisini “...şer’at-ı şerife-i Mustafaviyye üzere bin yüz akçe mehr-i mu’accel ve bin beş yüz akçe mehr-i müccel tesmiyesiyle mahzar-ı şuhûdda bi-tav’ihâ nefsinı mesfûr Yorgi zimmiye tenkîh ve tezvîc” ettiğini belirtmişti.⁴⁶

Gayrimüslimlerin şer-i mahkemede evlenmeleri kilise tarafından hoş karşılanmamıştır.⁴⁷ Zira bu durum kilisenin otoritesini zayıflatırken zimmi din adamlarını da gelir kaybına uğratiyordu. Çünkü zimmi din adamları kilisede kıyılan nikahlardan bir miktar vergi alıyorlardı. Kiliseye ödenen bu verginin miktarı evlenen şahsın birinci, ikinci veya üçüncü evliliğine göre değişmekteydi.⁴⁸ Osmanlı Devleti, kilisenin aldığı bu vergiyi yasaklamışsa da patrikler zimmilerden vergi almaya devam etmişlerdir.⁴⁹ Kilisenin aldığı bu vergiye benzer olarak Osmanlı Devleti de evlenecek olan kişilerden bir miktar vergi almaktaydı ki buna “resm-i arus” veya “resm-i gerdek” denirdi.⁵⁰ Örfi bir vergi olan resm-i arusun oranı Müslüman ve zimmilere göre değişmekteydi. Zimmilerin ödediği resm-i arus genellikle Müslümanlarınkinin yarısına tekabül etmekteydi.⁵¹ Ancak bazen bunun istisnaları olmuş ve zimmiler Müslümanlardan daha çok resm-i arus vermişlerdi.⁵² Müslüman ve zimmilere göre oranları değişen resm-i arus, evlenen kişilerin kız veya dul oluşuna göre de farklıydı. Evlenecek olan Müslüman bayanların bakire olanları için 60 akçe, dul olanları için 30 akçe, zimmilerin bakireleri için 30 akçe, dul olanları için 15 akçe alınmaktaydı. Bu vergi, evlenen kadının kocası tarafından bağlı oldukları timar sahiplerine ödenirdi. Timarların kaldırılmasıyla birlikte

⁴⁵ 1205/1791 yılına ait bir kayıta Kayabaşı Mahallesi’nde sakın olan zimmi kadının reşit olduğu belirtilmesine rağmen “...şahsı şer’an mu’arrefe sinn-i vechesinin bülûğa tahmîli olub ve bulûgunu mutasarrife olan Dadefeliye bint-i Yuvan nâm bîkr-i bâliğa-i nasrâniyye meclis-i şer’-i şerîf-i lâzimü’t-teşrîfde babası ve velisi mesfûr Yuvan veled-i Kiryako hâzır olduğu hâlde...” mahkemeye müracaat ettiği ve evlilik akdini yaptırdığı anlaşılmaktadır. B247/5a.

⁴⁶ B247/5a.

⁴⁷ Çiçek, Kemal, *Zimmis (Non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Copurt: 1110/39 A.H. /1698-1726 A.D.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) The University of Birmingham, Birmingham 1992, s. 114.

⁴⁸ Ercan, age., s. 206.

⁴⁹ Ercan, age., s.206.

⁵⁰ Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B.Yayınları, İstanbul 1993, III, 29; Sertoğlu Mithat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 19.

⁵¹ İnalçık, Halil, *Osmanlı’da Devlet Hukuk Adalet*, Eren yayınları, İstanbul 2000, s. 118; Ercan, age., s. 270.

⁵² Ercan, age., s. 270.

resm-i arus da kaldırılarak⁵³ yerine sadece kadılar tarafından “izinname resmi” adıyla herkesten eşit miktarda alınan bir vergi hâline getirildi.⁵⁴

Osmanlı Devleti’nde yaşayan zimmilerin evlilikleriyle ilgili olarak sicillere yansıyan problemlerin başında “..âyinlerine mugâyir olarak...” evlenenlerin durumu gelmektedir.⁵⁵ Bu konudaki şikayetler o kadar çoktu ki ataması yapılan Yahudi, Rum ve Ermeni din adamlarına verilen beratlarda bu konuya mutlaka değinilerek zimmi din otoritelerinin görevlendirdiği kişilerden başkasının nikah kıymamaları özellikle vurgulanmıştır. Örneğin, 1168/1755 yılında Bursa ve civarından sorumlu olan metropolite verilen beratta bu konuların zimmi din adamlarının gözetiminde olması gerektiği aşağıdaki ifadelerle belirtilmişti: “...ve ‘akd-i nikâh ve fesh-i nikâh ve münâza’un fih olan iki zimmi mâ-beynlerinde rızâları ve metropolit ve vekilleri ma’rifetiyle islâh ve iktizâ hasebiyle âyinleri üzere kiliselerinde yemin verdirüb ve aforoz ta’bir olunur te’dib eylediklerinde kudât ve nüvvâb müdâhale ve tercîm eylemeyeler ve metropolitlerin ma’rifeti ve izni yok iken taht-ı iltizâmında olan papazlar âyinlerine muhâlif nikâh câiz olmayan zimmiye nikâh eylemeyüb ve bir zimmi tâifesi âyinleri üzere ancak üç defa tehhül edüb âyinlerine mugâyir ziyâde evlenmek ve avrat boşamak ve avrat üzerine avrat almaları bir vecihle âyinlerine muhâlif olmakla ol makûlelere ruhsat verilmeyüb te’dib-i gûşmal olunub ...ve âyinlerine muhâlif nikâh eden mesfûrlar kiliselerine girmek dahi âyinlerine muhâlif olmakla ba’dehu ol vechile murd olanları kudât ve nüvvâb vesâir zâbitler ve zî-kudret kimesneler papazlara siz kaldırın deyu ta’addi ettirilmeyüp...”⁵⁶

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere, zimmilerin evlilikleri kontrol altına alınmaya çalışılmaktaydı. Metropolitlere verilen beratlardan, zimmilerin evlilikle ilgili meselelerde zaman zaman bazı yolsuzluklar yaptıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Hristiyanlık’ta tek evliliğin esas olması sebebiyle bazı hristiyanların gizlice birden çok evlilik yaptıkları “...avrat üzerine avrat almak...” ifadesiyle belirtilmiştir.⁵⁷ Ayrıca yine

⁵³ Pakalın, age., III., 29.

⁵⁴ Sertoğlu, age., s. 19; Savaş, agm., II, 522.

⁵⁵ Bu ifadeyle zimmilerin kendi dinî hükümlerine aykırı hareket etmeleri kastedilmektedir.

⁵⁶ B79/95a; Zimmi nikahlarının cemaat reisleri ve onların izin verdikleri kişilerce kısılması diğer din adamlarına verilen beratlarda da belirtilmiştir. Bu konuda Yahudi hahamına verilen berat için bkz. C26/43a; Katolik metropolitine verilen berat için bkz. B347/7b; Ermeni metropolitine verilen berat için bkz. B79/95a.

⁵⁷ Yahudilik ve Hristiyanlık’ta çok eşlilik açıkça yasaklanmamıştır. Yahudilik’te çok eşlilik uygulaması Ortaçağa kadar devam etti. Günümüzde Yahudi ve Hristiyanların çok eşliliğe karşı olmaları daha çok sosyal bir vâkıa olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Kamil Ali Kevser - Salim Ögüt, “Çok Evlilik” *DİA*, VIII, 365.

Hristiyanlık'ta bir kişi üç kere evlenip boşanma hakkına sahipken⁵⁸ bazı zimmilerin bunu aşarak daha fazla evlenmek için gizlice nikah kıydırdıkları “...ve bir zimmi tâifesi âyinleri üzere ancak üç defa teehhül edüb âyinlerine mugâyir ziyâde evlenmek ve avrat boşamak ve avrat üzerine avrat almalarına bir vecihle âyinlerine muhâlif olmakla ...” ifadeleriyle vurgulanmıştır. Ayrıca kilisede evlenen bir Hristiyanın boşanmasının çok zor olması, kilise dışında yapılan nikahın ise geçerli kabul edilmemesi gibi kurallar, bazı Hristiyanların evlenmekten uzaklaşmasına ve evlilik dışı ilişkilere yol açmıştır.⁵⁹

Bazı zimmi din adamlarının da para karşılığında izinsiz olarak nikah kıydıkları, dinlerince meşru olmayan evlilikleri meşru gösterdikleri veya evlenecek olan şahsa “evleneceğin kişi sana caiz değildir” diye türlü bahanelerle bu işlerden para kazandıkları da olurdu. Örneğin, 1172/1758 yılında Bedreddin Mahallesi'nde ikamet eden Karabet adlı zimmi mahkemeye müracaat ederek üç yıl önce evleneceği sırada Ermeni taifesinin karabaşı vekili olan diğer Karabet'in “evleneceğin kızın nikahı sana caiz değildir” diyerek bahane ile kendisinden haksız olarak yüz yirmi kuruş aldığını, bundan önce söz konusu parayı geri istediğinde aralarında münazaa çıktığını, aracılardan tavassutuyla elli kuruşa sulh olduklarını belirtilmiştir.⁶⁰

⁵⁸ Ortodoks Mezhebinde Hristiyanların belirsiz bir hayat yaşamaktansa üç kere evlenip boşanmalarına müsaade edilmiştir. Bkz. *Canon of Turullo*, <http://www.ccel.org/fathers/NPNF2-14/7appndx/basil.htm>; *Encyclopedia Britannica*, “Marriage, Law Of” maddesi, XIV,932; Günay Tümer, “Günümüzde Doğu Hristiyanlığı”, *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, s. 133; Burada, Hristiyanların birden çok evlilikleri konusunda fikir vermesi bakımından önemli olduğunu düşündüğümüz ve Bizans Devleti'nde en üst seviyede yaşanan bir olaydan bahsetmek istiyoruz: (burada kastedilen birden çok evlilik aynı zamanda birden çok hanımla evli olma anlamında değil, hanımın ölümü veya boşanmasından sonra gerçekleştirilen evliliktir.) Bizans İmparatoru VI. Leon, üçüncü hanımının ölümünden sonra dördüncü kez evlenmesi konusunda kilise ile anlaşmazlık yaşamıştı. Zira VI. Leon'un bizzat kendisi bir müddet önce üçüncü evliliği bile yasaklamıştı. Ancak erkek çocuğunun olmaması dolayısıyla kendisi dördüncü kez evlenme planları yapıyordu. Fakat kiliseyle yaşanan problem nedeniyle bunu açıklayamıyordu. Bir müddet sonra Zoe Karbonopsina'dan bir erkek çocuğu olunca tahtının varisi olan çocuğa meşruiyet kazandırmak için onu vaftiz ettirmek istedi. Patrik Nikolaos Mystikos, imparatorun Zoe'yi terk etmesi şartıyla çocuğu Kostantinos adıyla vaftiz etti. Ancak VI.Leon, vaftiz töreninden üç gün sonra Zoe ile resmen evlenerek onu imparatoriçe ilan etti. Bunun üzerine imparator ile kilise arasındaki gerginlik o dereceye ulaştı ki Patrik, imparatorun kiliseye girmesini yasakladı. Hatta 906 Noelinde İmparator kiliseye sokulmayarak Ayasofya'nın kapısından geri çevrildi. Bunun üzerine İmparator Roma'ya başvurarak Papa III. Sergios'tan bu konuda özel bir izin aldı. Papanın bu izni vermesinin sebebi de kendi patriğini çiğneyerek Roma'ya başvuran bir imparatorun, bu tavrı ile Roma'nın üstünlüğünün kabul etmesi anlamına gelmesi idi. Söz konusu özel fetvayı alan imparator patriği istifa etmeye zorladı ve bunda da muvaffak oldu. Bkz. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev: Fikret İşıltan), T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, s. 241-242; Bu kural Hukuk-i Aile Kararnemesi'nin 31. maddesinde de belirtilmiştir. Bkz. Ek 1.

⁵⁹ Ünal, Asife, “Hristiyanlık'ta Kadın ve Aile Anlayışına Genel Bir Bakış”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III*, 2000 Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Ankara 2002, s. 132 .

⁶⁰ B193/5a.

Zimmi nikahlarının kıyılmasında zaman zaman imamların da rol oynadıkları görülmektedir. Nitekim bazı zimmiler, mahalle imamlarına izinsiz olarak nikah akitlerini yaptırmışlardır. Zimmilerin şer'î mahkemede nikah kıydırmalarını hoş karşılamayan zimmi din adamları aynı tavırlarını imamların kıydıkları nikahlar konusunda da göstermişlerdir. Kadı huzurunda kıyılan nikahlar konusunda gayrimüslim din adamlarının yapacakları bir şeyleri yoktu. Ancak imamların kıydıkları nikah meselesini doğrudan Divan-ı Hümayun'a taşıyarak bu konuda imamların kıydığı nikahların engellenmesini istemeleri mümkündü. Zira imamların izinsiz olarak nikah kıymaları yasaktı. Bu konuda Ermeni Patriği Zakarya tarafından yapılan bir şikayet sonucunda, 1206/1791 yılında dönemin padişahı tarafından zimmilerin nikahlarının nasıl ve kimler tarafından kıyılacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Söz konusu fermanla, mahalle imamlarının izinsiz olarak zimmi nikahlarını kıymaları yasaklanmış ve kadıların da bu hususa azami derecede dikkat etmeleri istenmiştir. Fermanın içeriğinden patriklerin isteği üzerine bu fermanın zaman zaman yenilendiği de anlaşılmaktadır.⁶¹

Zimmi evlilikleriyle ilgili sicillere yansıyan problemlerden birisi de boşanmış olmalarına rağmen kocalık ilişkisini devam ettirmek isteyen erkeklerin bulunmasıydı.⁶² Ayrıca aileleri tarafından kendilerinden habersiz olarak nikah akitleri yapılan kızların evlenmek istememeleri, karşı tarafın ise evlenmekte ısrar etmesi, hatta bunun için güç kullanması zaman zaman karışıklıklara neden oluyordu. Nitekim bu konuyla ilgili hem davacının hem de davalının birbirinden ayrı olarak aynı mesele hakkında Divan'a müracaat ettiklerini gösteren iki ayrı ferman, evlilikle ilgili yaşanan anlaşmazlıkların karmaşıklığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. 1196/1782 yılına ait ilk fermana göre Bursa sakinlerinden Serkez adlı zimmi Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek yine Bursa'da ikamet eden Karabet adlı zimminin, kızı Tudi'yi kızından izinsiz olarak kendisiyle evlendirdiğini, Karabet'in evlenme işinden kızını haberdar ettiğinde Tudi'nin itiraz etmediğini, ancak daha sonra kızın pişman olduğunu, Karabet'in şer'an nikahı feshetmeye hakkı yok iken "...mersûme 'akd-i mezbûru fesheyledi..." diyerek sekiz

⁶¹ B80/102a; Tamamı zimmilerin evlenmeleriyle ilgili olan ve içeriğinden zaman zaman yenilendiği anlaşılan fermanın tam metni için bkz. Ek 2.

⁶² Bedreddin Mahallesi'nde ikamet eden Serkez veled-i Karabet mahkemeye başvurarak Marta bint-i Karabet adlı kadınla bundan iki yıl önce ehl-i İslâm nikahıyla iki bin akçe mehr-i müeccel ile evlendiğini ancak Marta'nın nefisini kendisine teslim etmekten kaçındığını iddia ederek Marta'nın kendisine zevcelik yapmasını talep etmişti. Marta ise nikahın doğru olduğunu, ancak bundan önce aralarında "hüsni mu'âşeret" olmaması sebebiyle boşandıklarını ve birbirlerini ibra ettiklerini belirtmiş ve sözlerini aynı mahallede sakin olan iki Hristiyanın şahitliğiyle ispat etmişti. Bunun üzerine dava Serkez'in Marta'ya olan müdahalesinin engellenmesi kararıyla sonuçlanmıştı. B175/110a.

yıldan beri nikahlısı olan zevcesini kendisine vermediğini şikayet etmişti. Serkız şikayetinin devamında, bu konuyla ilgili olarak şeyhulislâmdan bir fetva aldığını, ancak Karabet'in başka bir yere 'fırar ettiğini iddia etmiş, Karabet'in bulunup Bursa'ya getirilmesini ve fetva gereği Tudi'nin kendisine verilmesini istemişti. Bunun üzerine Divan'dan, Karabet'in her nerede ise bulunarak Bursa'ya gönderilmesi, Serkız'la yüzleştirilmesi ve elinde olduğunu söylediği fetvaya bakılarak gereğinin yapılması için Bursa kadısına hitaben yazılan bir ferman çıkarılmıştır.⁶³

Aynı konuyla ilgili diğer bir fermana göre ise, bu kez Karabet Divan'a müracaat ederek özetle şunları iddia etmiştir: "Kendi halinde birisi olduğum hâlde Bursa'da sakin olan Serkız adlı zimmi, senin kızın Tudi benim zevcemdir diyerek beni rahatsız etmektedir. Kızımın razı olmaması sebebiyle onu Serkız'a vermedim. Serkız'ın tacizlerinden dolayı emniyetimiz kalmadı. Bu nedenle kendisinden şikayetçi olmuştum. Bu arada Serkız İstanbul'a giderek 'sekiz yıldan beri 'akd-i nikahımda olan zevcem, babası Karabet vermeyüb ahar mahalle fırar eyledi' diyerek kızımın kendisine verilmesi için bir emir aldı." Fermanın devamında Serkız'ın İstanbul'da kendi lehine ferman aldığı sırada Karabet'in de İstanbul'da olduğu, bu sebeple her ikisinin de "huzûr-ı âsafide" yüzleştirileceği, fakat Serkız'ın saklandığı ve daha önce almış olduğu "emr-i âliyle" Bursa'ya gittiği ve Karabet'in evini basarak evladını zabt etmeye çalıştığı, ayrıca on beşten fazla "ehl-i İslâm" ve "re'âya" evlerine baskın yaptığı ve bunun gibi kötü davranışlarının sonu olmadığı belirtilmiş, Karabet'le birlikte kızının da hâlâ "âsitâne-i aliyyede" olması sebebiyle Serkız'ın Karabet'le yüzleştirilmek için bir an önce yakalanarak "mubâşir ma'rifetiyle" İstanbul'a getirilmesi istenmişti.⁶⁴

Aynı konudaki iki ayrı fermanın içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla haberi olmadan babası tarafından evlendirilen Tuti, bu evliliğe önce razı olmuşken daha sonra vazgeçmiş, ancak kocası boşamak istememiştir. Muhtemelen uzunca bir süre Bursa'daki mahkemede çözülemeyen dava sekiz yıl sonra Divan'ı Hümayun'a taşınmıştır.

b- Müslüman – Gayrimüslim Evliliği

İslâm hukukuna göre Müslüman bir erkeğin gayrimüslim bir kadınla evlenmesi mümkün iken gayrimüslim bir erkeğin Müslüman bir kadınla evlenmesi yasaklanmıştır.⁶⁵ Bunun sebeplerinden birisi İslâm'daki kefaet (denklik) anlayışıdır.

⁶³ B219/18a.

⁶⁴ B219/18b.

⁶⁵ Zeydan, Abdülkerim, *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fî Dâri'l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 291.

Kefaet, fıkhıta kadının değişik açılardan kendine denk sayılan bir erkekle evlenmesi anlamındadır.⁶⁶ Müslüman kadının evleneceği erkek kendisine denk olmalıdır.⁶⁷ Gayrimüslim bir erkeğin Müslüman bir kadından daha alt seviyede olduğunun kabul edilmesi ve kadının karşılaşılabileceği sosyal baskılar sebebiyle Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmeleri caiz görülmemiştir.⁶⁸ Bu nedenle gayrimüslim erkekle evlenen Müslüman bir kadın hakim kararıyla tefrik edilir.⁶⁹

Bu yasak Müslüman kadınlara mahsus olup Müslüman erkekler için geçerli değildir. Zira İslâm hukukuna göre Müslüman bir erkek gayrimüslim bir kadınla evlenebilir.⁷⁰ Erkekler için tek sınırlama gayrimüslim kadınların ehl-i kitap olmalarıdır. Bu nedenle Müslüman erkekler ehl-i kitap olmayan putperest kadınlarla evlenemezler.⁷¹ Bununla birlikte herhangi bir peygambere ve semavi bir kitaba inanan Sabiyye bir kadınla evlenmeye cevaz verilmiştir.⁷² Onların yıldızlara olan hürmetleri tapınma değil, saygı olarak değerlendirilmiştir.⁷³ Bununla birlikte özellikle Hz. Ömer dönemi başta olmak üzere bazı zamanlarda toplumsal ve kültürel problemlerin çıkabileceği göz önüne

⁶⁶ Zuhayli, Vehbe, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, (müt: A.Efe, B. Eryarsoy ve diğerleri), Risale Yayınları, İstanbul 1994, IX, 190.

⁶⁷ Merginani, age., I, 201; *Fetâvâyı Hindîyye, (Fetâvâyı Alemgiriyye)* (Terc: Mustafa Efe), Akçağ Yayınları, Ankara ts. II, 326.

⁶⁸ Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenemeyecekleri hükmü Mümtehinne suresinin onuncu ayetinden çıkarılmıştır. “Ey iman edenler! Mümin kadınlar muhacir olarak size geldiklerind, onları imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir. Eğer siz onların inanmış kadınlar olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere geri göndermeyin. Çünkü Müslüman hanımlar kâfirlere helal değildir. Kafirler de Müslüman hanımlara helal olmazlar. Mehir olarak harcadıklarını onlara (kocalarına geri) verin. Mehirlerini verdiğiniz takdirde, bu kadınlarla evlenmeniz size bir günah yoktur. Müşrik kadınlarınızın nikahlarına tutunmayın. (Zira bu nikahlar ortadan kalkmıştır...)” Mümtehinne, 60/10.

⁶⁹ Merginani, age., I, 220; Ceziri, Abdurrahman, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhi*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1993, V, 2301; *Fetâvâyı Hindîyye*, II, 465

⁷⁰ İslâm hukukçularının bu konudaki delilleri Mâide suresinin 5. ayetidir. “Bugün size temiz ve hoş şeyler helal kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helal, sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir...” Mâide, 5/5; Bkz. Merginani, age.I,193.

⁷¹ Bu yasak ayetle sabittir. “İman etmedikleri sürece Allah’a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Allah’a ortak koşan kadın hoşunuza gitse de, mü’min bir cariye Allah’a ortak koşan kadından daha iyidir. İman etmedikleri sürece Allah’a ortak koşan erkeklerle, kadınlarınızı evlendirmeyin. Alla’a ortak koşan hür erkek hoşunuza gitse de, iman eden bir köle, Allah’a ortak koşan bir erkekten daha hayırlıdır.” Bakara 2/221.

⁷² Zuhayli, age., IX,126.

⁷³ Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, S.Ü.H.F. Yayınları, Konya 1998, s. 112.

alınarak Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenmelerine izin verilmediği de olmuştur.⁷⁴

Ehl-i kitap olan kadınlarla evlenen Müslüman erkekler, gayrimüslim hanımlarını kendi dinlerinin gerektirdiği ibadetlerini yerine getirmelerinden alıkoyma ve onları dinî inançlarına aykırı davranışlarda bulunmaya zorlama hakkına da sahip değillerdir.⁷⁵

Din ayrılığı nedeniyle ortaya çıkan evlenme engeli diğer dinlerde de vardır. Hatta İslâm'daki bu yasak sadece kadınlar için söz konusu iken Hristiyanlık'ta hem erkek hem de kadınlar için geçerliydi.⁷⁶ Kilise hukukuna göre Hristiyanların başka din mensuplarıyla evliliği geçersizdir.⁷⁷ Hristiyan bir kız eğer Müslüman bir erkekle evlenirse aforoz edilir.⁷⁸ Nitekim 1040/1630 yılında Kıbrıs'ta bu duruma örnek olabilecek bir olay yaşanmıştı. Jennings'in Kıbrıs sicillerine dayanarak naklettiği söz konusu olaya göre Milu bint-i Andoni adlı Hristiyan kadın şer'î mahkemeye müracaat ederek "Eskiden olduğu gibi şimdi de Hristiyanım ve Müslüman olmadım. Âyinimize katılmak üzere kiliseye gittiğimde papazlar sen Müslüman biriyle evlendin diyerek beni içeri sokmadılar. Muhtemelen öldüğümde de beni kendi dinimin gereklerine göre defnetmeyecekler. Bu nedenle Hristiyan olduğumu gösteren bir belge istiyorum" demiş ve Hristiyan olduğunu kanıtlamaya çalışmıştı.⁷⁹

⁷⁴ Fayda, Mustafa, *Hiz. Ömer Döneminde Gayr-i Müslimler*, M.Ü.İ.F. yayınları, İstanbul 1989, s. 177; Öztürk, Levent, *Asrı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 275.

⁷⁵ Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", *DİA*, XIII, 425; İslâm hukukuna göre Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenebilmelerine karşılık gayrimüslim erkeklerin Müslüman hanımlarla evlenmesinin yasak oluşunun değerlendiren Osman Ergin şunları ifade etmektedir: "...bunun sebebi, Türklerin mensup oldukları dinin vicdan hürriyetine riayet etmesi; azlıkların (zimmilerin) mensup oldukları dinlerin ise etmemesidir. Yani İslâmlar aldıkları kızlara eski dinlerini muhafazaya müsaade eder ve zorla Müslüman yapmak istemezlerdi. Çünkü "lâ ikrâhe fi'd-din" bir nastır. Fakat azlıklar kendi dinlerine girmeyenlerle evlenemezlerdi. Yani bir Rum, bir Ermeni, bir Yahudi hatta Katolik bir Protestan kızını Ortodoks yapmadıkça nikâh edemezdi. Nerede kaldı ki İslâmı alabilsin, işte bu fark bundan ileri gelirdi." Bkz. Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İ.Ü.H.F.İ.İ.E.N., İstanbul 1936, s. 89.

⁷⁶ Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (çev: Salih Şaban) İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s.48; Üçal, Turgay - Malcolm, Derek, *Hristiyan Ahlakı*, Ön Asya Basın Yayın Dağıtım, İstanbul 2000, s.138.

⁷⁷ Macmillan, Arthur Tarleton, *What is Christian Marriage?*, Macmillan Co. Ltd, London 1944, s.96 vd.; Cin, *Evlenme*, s. 111; Ünal, age., s.85; *Encyclopedia Britannica*, "Marriage, Law Of" maddesi, XIV,932.

⁷⁸ von Ranke, Leopold, "Onaltıncı ve Onyedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı", (çev:Halil İlteber), *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul ts. s. 138.

⁷⁹ Jennings, C. R., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Pres, New York and London 1993, s. 142.

Roma İmparatorluğu kanunları da Hristiyanlarla Yahudilerin evlenmelerini kesin olarak yasaklamıştır.⁸⁰ Ancak Katolik Kilisesi, çocuğun Katolik kilisesinde vaftiz edilmesi ve Katolik olarak eğitilmesi, eşlerden Katolik olanın kendi dininin gereklerini tam olarak yapabilmesi gibi şartlarla karışık evliliklere özel izin vermiştir.⁸¹ Hristiyanlık'taki bu tutum daha çok Katolik mezhebi için geçerlidir. Protestanlıkta yabancılarla evlenme yasağı Katoliklerdeki kadar katı değildir.⁸²

Yahudilik'te de farklı dinlerden olanlarla evlenme uygun görülmemiştir.⁸³ Yahudiler, yabancıyla yapılan evliliğin ırkın bozulması, anadilin unutulması, dinden uzaklaşılması ve örf-adetlerin bozulması olarak değerlendirmişlerdir.⁸⁴ Bazı reformcu hahamlar Katoliklikte olduğu gibi doğacak çocukların Yahudi olmaları şartıyla Yahudilerin başka dinden olanlarla evlenmelerini onaylamışlardır.⁸⁵

Osmanlı Devleti'nde de İslâm Hukuku gereği Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmediği, ancak erkeklerin zimmi kadınlarla evlendiği görülmektedir. Bu uygulama çok yaygın olmasa da, istisnai olarak gerçekleşmiştir. XVIII. asırda Bursa'da Müslüman-zimmi evliliğine rastlanmamakla birlikte başka dönemlerde bunun örnekleri nadir de olsa görülmektedir.⁸⁶ Bununla birlikte ihtida ettikten sonra, daha önce evlendikleri Hristiyan hanımlarıyla evliliklerini sürdüren mühtediler bulunmaktadır.⁸⁷ Bursa'nın aksine başka bölgelerde bunun örneklerine daha sık rastlanmaktadır. Kıbrıs ile ilgili çalışmasında Jennings, burada Müslüman ve Hristiyan evliliğinin azımsanamayacak miktarda olduğunu örneklerle aktarmaktadır.⁸⁸

Şer'iyye sicillerinde, ihtida ettikten sonra Müslüman erkeklerle evlenen çok sayıda kadının olduğu görülür.⁸⁹ Bu kadınların çoğunun ihtida ettikten sonra Müslüman

⁸⁰ Cin, age., s. 111.

⁸¹ *Encyclopedia of Religion and Ethics*, VIII, 441; *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, (çev: Dominik Pamir), Yayıncılık Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 393; Schwarz, Andreas B, *Aile Hukuku*, (çev: Bülent Devran) İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946, s. 74; Ünal, age., s. 85.

⁸² Macmillan, age., s.94; Schwarz, age., s.74; Ünal, 85.

⁸³ Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1966, s. 376; Kennel, agm., s. 482.

⁸⁴ *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, "Marriages, Prohibition" (ed. R.J.Zwi Werblowsky-Gefrey Wigoder) Oxford University Pres, New York 1997, s. 443.

⁸⁵ Örs, age., s. 376.

⁸⁶ Örneğin 1243/1827 tarihli bir kayıta Tepedelenli Ali Paşa'nın Vasiliki adlı zimmi karısından bahsedilmektedir.C32/50.

⁸⁷ Kurt, age., s.16.

⁸⁸ Jennings, age., s. 29.

⁸⁹ Babalarının ismi Abdullah olarak yazılan kadınların mühtedi kadınlar olduğunu tahmin etmekteyiz. Zira İslâm'ı kabul eden zimmilerden bahsedilirken babalarının adları yerine Abdullah ismi kullanılmaktaydı. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kasamsına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)" *Belgeler*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, c.3, sy.5. s.11.

erkeklerle evlendikleri tahmin edilmekle birlikte evlendikten sonra da İslâm'ı kabul etmiş olabilecekleri düşünülebilir. Bazı kayıtlarda Müslümanlarla evlenmiş olan mühtedi kadınların evlenmeden önce mi sonra mı ihtida ettiği açıkça belirtilmekteydi. Mesela 1213/1798 yılında Bursa'nın Büyük Susıgırlık Köyü'nde ikamet eden on altı yaşındaki Rum kızı, on beş gün önce Müslüman olup Aîşe ismini aldığını ve ihtidasından on beş gün sonra yine aynı köyden Mustafa b. es-Seyyid ile "*yüz kuruş mehr-i müeccel ve aralarında ma'lum olan mehr-i mu'accel*" ile evlendiğini belirtmiştir.⁹⁰

Müslüman-gayrimüslim evliliğinde ortaya çıkan önemli bir mesele de bu evlilikten doğan çocukların mensup olacakları dinin ne olacağı meselesidir. İslâm hukukunda bu mesele, çocuğun ebeveynden din bakımından daha üstün olanın dinine girmesi gerektiği şeklinde hükme bağlanmıştır.⁹¹ Buna göre Müslüman-zimmi evliliğinden dünyaya gelen çocuklar tabîi olarak Müslüman kabul edilmektedir. Bu kural gereği Müslüman olmayan zimmi anne babadan birisi ehl-i kitap diğeri putperest ise çocuk ehl-i kitap olarak kabul edilmiştir.⁹²

Müslüman bir erkek ve gayrimüslim bir kadın evliliğinden dünyaya gelen çocuğun zimmi olan annesiyle ilişkileri takip edilmiştir. Buna göre zimmi anne, çocuğun dinleri anlayıp doğruyla yanlış ayırt etmesine kadar çocuğuna bakabilirdi. Ancak bundan sonraki dönemde çocuğu İslâm'dan uzaklaştırma ihtimaline karşılık annenin hakları sınırlandırılabilirdi. Hatta gerekli görülürse çocuk annesinden alınabilirdi.⁹³

Şer'iyye sicillerinde gayrimüslim anne-babadan birisinin ihtida etmesi durumunda eğer aralarında boşanma gerçekleşirse çocukların ihtida eden tarafa verildiği görülmektedir. Bu uygulamanın yegane amacı çocukların Müslüman olarak yetişmelerini sağlamaktır. Örneğin, 1032/1623 yılında Kayabaşı Mahallesi'nde ikamet eden İstirati'nin karısı Müslüman olmuş ve Ayşe ismini almıştır. Evliliğin devam edebilmesi için mahkeme kanalıyla eşine Müslüman olması teklif edilmiş ancak İstirati kabul etmemiştir. Bunun üzerine boşanma kararı veren mahkeme beş ve yedi yaşındaki iki çocuğu da "*zimmiyyü'l-veled tebe'an hayru'l-ebeveyne dînen*"⁹⁴ hadisi gereğince

⁹⁰ B260/38a.

⁹¹ Zuhayli, age., VIII,192.

⁹² Merginani, age., I, 220.

⁹³ Merginani, age., II,38; Ali Efendi, *Şeyhulislâm Fetvaları*, (sad: İbrahim Uysal) Fey Vakfı, Hilal Matbaası; İst. 1995, s. 89.

⁹⁴ Hadis, "zimmi çocuk, anne babasından din bakımından üstün olana tabidir." anlamındadır.

Müslüman olan annelerine vermiştir.⁹⁵ Aynı şekilde 1200/1786 yılında kadının ihtida etmesi, kocanın ise Hristiyan olarak kalmayı tercih etmesi üzerine kadı, eşlerin boşanmalarına ve çocukların ihtida eden anneye verilmesine karar vermiştir.⁹⁶

c- Osmanlı Tebaası Zimmilerin Yabancı Uyruklu Gayrimüslimlerle Evliliği

Osmanlı tebaası olan kadınların yabancılarla evlenmelerine müsaade edilmiyordu.⁹⁷ Bundan dolayı Osmanlı'daki zimmilerin Efrenç taifesi diye adlandırılan Avrupalılarla ilişkileri, zaman zaman yayınlanan fermanlarla belli bir düzene sokulmaya çalışılmaktaydı.⁹⁸ Bu fermanların içeriğinde evlilikle ilgili kısımlar önemli yer tutmaktadır. Osmanlı tebaası olan kadınların yabancılarla evliliklerinin yasaklanmasının sebebi dinî olmaktan ziyade siyasidir.⁹⁹ Zira “anne, Osmanlı uyruklarını doğurup yetiştirecek gerçek unsurdur; onun yabancı iklim ve tebaalıya gitmesi istenmemektedir.”¹⁰⁰

Bu konuda devlet yöneticileri kadar cemaat liderleri de hassasiyet gösteriyorlardı. Ermenilerin ve Rumların gerek kendi dinlerine aykırı, gerekse Efrenç taifesiyle olan evlilikleri Patrikler tarafından Divan'a şikayet edilerek önlenmeye çalışılmıştır. Divan'dan gönderilen fermanlarda bu meseleyle ilgili daha önce çıkarılan kanunlara rağmen böyle evlilik yapanlara kiliselere alınmama, cenaze hizmeti vermeme,¹⁰¹ ayrıca sürgün edilme¹⁰² ve kürek cezasına çarptırılma¹⁰³ gibi yaptırımların uygulanacağı bildirilmiştir.

⁹⁵ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 92.

⁹⁶ B228/27b.

⁹⁷ Ortaylı, Gelenek, II, 466.

⁹⁸ Söz konusu yasak Müslüman kadınlar için de geçerliydi. Örneğin Osmanlı tebaası olan Müslüman kadınların İranlı Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmiyordu. 1874 yılında çıkarılan bir nizamname ile Osmanlı tebaası kadınların İranlı erkeklerle daha önceden olduğu gibi bundan sonra da evlenmelerinin yasak olduğu bildirilmişti. Bkz. Düstur, BirinciTertib, IV, 614.

⁹⁹ Aydın, M.Akif, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, M.Ü.İ.F.V.Yayınları, İstanbul, 1985 s. 141 (Aile Hukuku).

¹⁰⁰ Ortaylı, Aile, s. 95-96.

¹⁰¹ “...âyinlerine muhâlif nikâh eden mersûmlar kiliselerine girmek dahi âyinlerine mugâyir olmakla ba'dehu ol vechile murd olanları kudât ve nüvvâb vesâir zâbitler ve zî-kudret kimesneler papazlara siz kaldırın deyu ta'addî ettirilmeyüb...” B79/65a.

¹⁰² “...mukaddem verilen emr-i âlişân mûcibince fî mâ ba'd Efrenç milleti ile Ermeni tâifesi bir hânede sâkin olmayub ve emr-i âlişânıma muhâlif ve âyinlerine mugâyir Efrenç milletinden kız alıp vermemek ve eğer hılâf-ı hareket eden olur ise bilâd-ı ba'ideye nefy ü te'dîb olunacakları gûş u hûşlârına(?) ifâde ve telkin olunarak...” B358/61a.

¹⁰³ “...fî mâ ba'd ol makûle reâyâ-yı devlet-i 'aliyyemden olanlar kızlarını efrenç tâifesine tezvîc etmemek ve eğer birisi bu makûle hılâf-ı rızâ ve münâfi-i tenbîhât(?) harekete tasaddî eder ise der-'akab ahz ü nefye bedel kürege vaz' olunarak te'dîb olunmaları bâbında...” B358/61a.

Yukarıdaki uyarıları dikkate almayan zimmilerin cezalandırıldıkları ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim Divan-ı Hümayun'a müracaat eden Rum Patriği Bedros'un, İstanbul'da ikamet eden Nikola adlı zimminin, dinlerine aykırı olarak kızını İngiltere tebaasından bir müste'menle evlendirdiği şikayeti üzerine Nikola Bursa'ya sürgün edilmiştir.¹⁰⁴

1238/1822 tarihinde ise Ermeni Patriği Bogos, Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Efrenc taifesine kız verip almanın daha önce yasaklanmasına rağmen Bursa'da ikamet eden Nikofos adlı şahsın kendi milletinden değil de, Efrenc taifesinden bir kızla evlenmek istediğini belirterek bunun birçok problemin çıkmasına zemin hazırladığını söylemiş ve Nikofos'un engellenmesini istemişti. Bunun üzerine kendisine, bu tür evlilikleri yasaklayan bir ferman verilmişti. Bu ferman her ne kadar Ermeni patriğinin isteği üzerine verilmişse de içeriğinde Ermenilerle birlikte Rumların da Efrenc taifesiyle olan evliliklerinin yasaklandığı belirtilmiştir.¹⁰⁵

3- Çok Eşlilik (Poligami)

Osmanlı toplumuyla ilgili çalışmalardan Müslümanlar arasında çok kadınla evlilik oranının oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Sicillere dayalı olarak yapılan çalışmalarda Bursa'daki Müslümanlar arasında da poligaminin düşük olduğu görülmektedir. Nitekim XVI. yüzyılda 939 erkekten 24'ü (%2.5),¹⁰⁷ yine bu yüzyılla ilgili başka bir çalışmada 2000'den fazla erkekten 20'si(%1),¹⁰⁸ XVII. yüzyılda 1.092 erkekten 51'i, (%4.6)¹⁰⁹ ve XIX. yüzyılda 361 evli erkekten 8' (%2.2)¹¹⁰ inin birden çok evlilik yaptıkları anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın sonlarına tekabül eden ve rastgele seçtiğimiz dört tereke defterine göre yaptığımız incelemede de 337 evli Müslüman

¹⁰⁴ C26/44b.

¹⁰⁵ Fermana ayrıca Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin yabancılarla birlikte oturmaları, evlerini kiraya vermeleri gibi günlük hayattaki ilişkileri de düzenlenmektedir. B358/61a.

¹⁰⁶ Bu konuda değişik Osmanlı şehirleriyle ilgili çalışmalar için bkz. Barkan, agm., s.13; Ö. Demirel-A. Gürbüz-M. Taş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, I,97; Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 945; Erten, age., s. 59; Said Öztürk, "Osmanlı Toplumunda Çok Evlilik" *Tarih ve Düşünce Dergisi*, sy. 2001/3 (Mart 2001), s.10 vd.; Güler, İbrahim, "Sinop'ta Medeni Durum" *Tarih ve Düşünce Dergisi*, sy. 2001/3 (Mart 2001), s.24.

¹⁰⁷ Harkort Klaue Liebe, *Beitrage zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursa sam Anfang des 16. Jahrhunderts*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hamburg 1970, s.303.

¹⁰⁸ Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700" *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), 1980, s. 232.

¹⁰⁹ Özdeğer, Hüseyin, *1464-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1988, s.50.

¹¹⁰ Kurt, age., s. 87.

erkekten sadece 20 (%5.9) sinin iki hanımla evli olduğu görülmüştür. Yukarıda belirtilen çalışmalarda Bursa'daki gayrimüslimler arasında birden çok evliliğin olmadığı belirtilmektedir.¹¹¹ Aynı durum XVIII. yüzyıl Bursa zimmileri için de geçerlidir. Zira XVIII. yüzyılda Bursa'da mevcut olan 507 gayrimüslim terekesinde birden çok kadınla evli olan zimmiye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte gerek zimmilerin evlilikleriyle ilgili fermanlarda gerekse din adamlarının atanma beratlarında gayrimüslimlerden bazılarının “*âyinlerine mugâyir olarak avrat üzerine avrat aldıkları*”nın belirtilmesi, gizli olarak birden çok eşi olan zimmilerin var olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim daha önce de işaret edilen bir fermanla da belirtildiği üzere, Ermeni Patriği Zakarya, Divan'a başvurarak evli olan cemaat mensuplarının gizlice, imamlara veya başka kişilere nikah kıydırarak birden çok evlilik yaptıklarını şikayet etmiş ve bu problemin önlenmesini istemiştir.¹¹² Ancak bu uygulamanın resmîyette kabul görmemesinin ve ikinci hanımın varislerden sayılmamasının, çok eşi zimmilerin tereke kayıtlarında yer almamasına, bu nedenle sayıları ve oranları hakkında bilgi verilmemesine sebep olduğu düşünülebilir.

B- AİLENİN NİCELİĞİ

Osmanlı ailesinin nüfus yapısını gösteren en önemli kaynaklar arasında tereke kayıtları bulunmaktadır. Bu kayıtlarda, vefat eden şahsın kendisine varis olan eşi, oğlu, kızı vb. yakınlarının zikredilmesi hukûki bir zorunluluktur.¹¹³ Tereke kayıtları bize, ölen şahısların evlilik, bekarlık, dulluk ve çocuk sahibi oluşları hakkında da kesin bilgiler vermektedir.

XVIII. yüzyıla ait Bursa sicillerinde zimmilerle ilgili 507 tereke kaydı tespit edilebilmiştir. Bunlardan 309'u (%60.9) erkek, 198'i (%39.05) ise kadınlara aittir. 507 tereke sahibinin 357'sini (%70.41) evliler, 64'ünü (%12.62) dullar, 35'ini (%6.9) bekarlar ve 51'ini (%10.05) ise yabancılar oluşturmaktadır. 64 dulun 28'i erkek, 36'sı kadındır. Bursa'da çeşitli hanlarda kalırken vefat eden yabancıların medeni hâlleri

¹¹¹ XVIII. yüzyıl Konya ailesiyle ilgili yapılan çalışmada da gayrimüslimler arasında çok eşliliğe rastlanmadığı belirtilirken bunun sebebinin “Hristiyanlığın, evliliği medeni bir olgu olarak değil, dinî bir olgu olarak telakki ve yaşam boyu süren bir taahhüt olarak kabul etmesi, bu yüzden de eş hayatta olduğu sürece tekrar evlenmeyi onaylamaması” olarak belirtilmektedir. Bkz. Erten, age., s. 68.

¹¹² Patrik Zakarya şikayet gerekçelerini şöyle belirtmiştir: “Evli olan Ermenilerin durumu imamlar tarafından bilinmediği için bunu istismar eden bazı kişiler imamlara nikah kıydırarak birden çok evlilik yapmakta ve milletimizin nizam ve intizamını bozmaktadırlar. Ayrıca bu davranışlar diğer Ermenilerce de örnek alındığından birçoğu dinlerini terk etmekte ve bu durum da milletimiz arasındaki fesadı günden güne artırmaktadır.” B80/102a.

¹¹³ Öztürk, agm. s. 17.

hakkında bilgi bulunmamaktadır. Evli ve dulların oluşturduğu 421 tereke sahibi zimmiden 366(%86.93)'si çocuk sahibi olup, bunların çocuklarının toplam sayısı 972'dir. Aynı döneme ait Müslüman terekelerine bakıldığında evli veya dul olan çocuk sahibi 479 kişinin toplam çocuk sayısı 999'dur.¹¹⁴ Buna göre aile başına düşen çocuk sayısı Müslümanlarda 2.08, gayrimüslimler de ise 2.66'dır.

Müslüman ve zimmi ailelerin ne kadarının kaç çocuğu olduğu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Bir Ailedeki Çocuk Sayısı	Müslüman			Gayrimüslim		
	Aile Sayısı	%	Toplam Çocuk Sayısı	Aile Sayısı	%	Toplam Çocuk Sayısı
1 Çocuk	181	37.78	181	87	23.77	87
2 Çocuk	151	31.52	302	96	26.22	192
3 Çocuk	92	19.20	276	80	21.85	240
4 Çocuk	40	8.35	160	75	20.49	300
5 Çocuk	12	2.50	60	17	4.64	85
6 Çocuk	1	0.20	6	9	2.45	54
7 Çocuk	2	0.41	14	2	0.54	14
Toplam	479	99.96	999	366	99.96	972

Tablo 3. Çocuk sahibi olma bakımından ailelerin durumu

Tablo 3'e bakıldığında Müslümanların büyük çoğunluğunun 1 çocuğa sahip oldukları görülmektedir. 1, 2 ve 3 çocuk sahibi olan aileler, çocuk sahibi Müslüman ailelerin %88.5'ini oluşturmuştur. 4 ve daha fazla çocuğa sahip olan Müslüman aile sayısı ise 55 (%11.46)'tır. Çocuk sahibi olma bakımından gayrimüslimlerin de Müslümanlara benzer olarak 1, 2 ve 3 çocukta yoğunlaştığı görülmekle birlikte, onların 4 çocuklu aile sayısı açısından Müslümanlardan bir hayli fazla oldukları dikkat çekmektedir. 1, 2 ve 3 çocuğu olan zimmi aileler çocuk sahibi olan gayrimüslimlerin %71.84'ünü oluşturur. Dört çocuklu aile bakımından Müslümanlarla zimmiler arasında iki buçuk kat bir farkın bulunduğu, aynı şekilde 5, 6 ve 7 çocuk sahibi aileler bakımından da zimmilerin Müslümanlardan daha fazla olduğu görülmektedir.

¹¹⁴ Zimmilere ait tereke defterleri büyük ölçüde XVIII. yüzyılın sonlarıyla ilgilidir. Müslümanlarla zimmilerin çocuk sahibi olmaları bakımından karşılaştırma yapabilmek için XVIII. asrın sonlarına tekabül eden ve tamamı Müslümanlara ait olan tereke defterlerinden dördü (B222, B232, B237, B239) rastgele seçilmiş ve müslümanlarla ilgili değerlendirmeler bu defterlere göre yapılmıştır.

İncelediğimiz dönemde aile başına düşen çocuk sayısı bakımından gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha çok çocuk sahibi oldukları açıktır. Özellikle XVIII. ve XIX. asırlar için söz konusu olan bu durumun sadece Bursa için değil, diğer Osmanlı şehirleri için de geçerlidir.¹¹⁵ XVIII. yüzyılda Müslüman bir aileye düşen çocuk sayısı 2.08 iken yaklaşık 60-70 yıl sonra XIX. Yüzyılda 2.28'e, gayrimüslimlerde ise bu oran 2.66'dan 3.38'e¹¹⁶ çıkmıştır. Hem Müslümanlarda hem de zimmilerde aile başına düşen çocuk sayısı bakımından bir artış görülmekle birlikte bu artış Müslüman ailelerde %0.20, gayrimüslimler de ise %0.74 olmuştur. Diğer bir ifadeyle XVIII. asırda gayrimüslimlerin Müslümanlara göre daha çok çocuk sahibi olma özellikleri XIX. yüzyılda daha da artmıştır. Aynı durumun XIX. yüzyılın sonlarında da geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin 1897 senesiyle ilgili istatistik yılına göre söz konusu yılda Hudavendigar Vilayeti'nin nüfusu 1.454.294'tür. Bunlardan 1.234.304 (%84.87)'ü Müslüman, 219.990 (%15.12)'i ise zimmidir. Aynı yıl doğan çocuk sayısı Müslümanlarda 99.771(%6.86), zimmilerde 17.228 (%7.83) olmak üzere toplam 116.999 dur. Buna karşılık aynı yıl içinde vefat eden çocuk sayısı Müslümanlarda 63.597 (%4.37), zimmilerde ise 7.572 (%3.44) olmak üzere toplam 71.169'dur. Bu rakamlardan da anlaşıldığına göre bir yıllık süre içinde zimmiler doğum oranı bakımından Müslümanlardan (%0.97) daha fazla iken ölüm oranı ise (%0.93) daha düşüktür. Dolayısıyla zimmilerin her iki bakımdan da Müslümanlara göre nüfuslarını artırdıkları anlaşılmaktadır.¹¹⁷

Azınlık psikolojisi içerisinde olan zimmilerin çoğalma arzuları, yanlış kadercilik anlayışından kaynaklanan tedbirsizlik sebebiyle veba ve kolera gibi hastalıkların Müslümanlar arasında daha çok tahribata yol açması ve Müslüman erkeklerin savaşa katılmaları gibi sebepler gayrimüslimlerin nüfusunun Müslümanlara nazaran daha çok

¹¹⁵ Ortaylı, Aile, s. 6; Değişik Osmanlı şehirlerine ait tereke defterleri üzerinde yapılan çalışmalarda gayrimüslimlerin Müslümanlara nazaran daha çok çocuk sahibi oldukları sonucu çıkmıştır. Örneğin muhtelif şehirlere ait tereke defterlerinden sondaj usulüyle seçilen kayıtlara göre XVI. ve XVII. asırlarda Anadolu'daki bazı şehirlerde Müslüman aile başına düşen çocuk sayısı 2.30 iken bu oran gayrimüslimlerde 2.62'dir. 1700-1730 yılları arasında da Tokat'ta aile başına düşen çocuk sayısı Müslümanlarda 2.4, zimmilerde ise 2.7'dir. 1771-1810 yılları arasında da yine Tokat'ta aile başına düşen çocuk oranının zimmilerde daha yüksek olduğu görülmektedir. Bkz. Ö. Demirel-A. Gürbüz-M. Taş, agm., I,97; Ömer Demirel, agm., s. 945; Rıfat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Belleten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 993.

¹¹⁶ Kurt, age., s.92.

¹¹⁷ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, (haz: Tefik Güran), B.D.İ.E. Yayınları, Ankara 1997, s. 23-39.

artmasında etkili olmuştur.¹¹⁸ Ayrıca Osmanlıdaki zimmilerin Müslümanlara göre daha erken evlendikleri belirtilmektedir. Oliver'in ifadesiyle "bunlar (Rum, Yahudi ve Ermeniler) pek genç yaşta evlenmekte ve belirli bir yaştan sonra, aralarında henüz evlenememiş pek az bekar bulunmaktadır."¹¹⁹

Gayrimüslim terekeleriyle ilgili veriler dikkate alındığında vefat eden zimmilerin eş ve çocuklarıyla birlikte ortalama aile üye sayıları 4.48'dir. Bunlara ölen şahısların anne ve babaları da ilave edildiğinde bu rakam daha da artmaktadır.

C- BOŞANMA

Boşanma, evli çiftlerden birinin veya her ikisinin de istemesiyle evliliğin sona erdirilmesidir. Farklı düzeylerde de olsa ilahi dinlerin hiçbiri boşanmayı hoş karşılamaz. Semavi dinlerin hüküm sürdüğü toplumlarda boşanmayla ilgili genellikle üç uygulama şekli oluşmuştur. Bunlar; boşanmanın tamamen yasak olması, serbest olması ve boşanmanın belli sebepler dahilinde hakimın kararıyla gerçekleşmesidir.¹²⁰

Boşanmanın meşru görüldüğü Yahudilik'te boşama yetkisi kocaya verilmiştir. Erkek, hazırladığı boşanma ilâmını şahitler huzurunda hanımına vererek onu boşamış olur.¹²¹ Tevrat'ta boşanmayla ilgili hüküm şöyledir: "*Bir adam bir kadın alıp onunla evlendiği zaman vaki olacak ki, onda utanılacak bir şey bulduğu için, kadın onun gözünde lütuf bulmazsa, onun için boş kağıdını yazacak ve onun eline verecek ve onu evinden gönderecektir.*"¹²²

Musevilikte kadın, boşandıktan sonra başka bir erkekle evlenmemişse eski kocasıyla tekrar evlenebilir.¹²³ Ancak boşandıktan sonra başka biriyle evlenen kadın ondan da boşansa veya ikinci eşi ölse bile ilk kocasıyla tekrar evlenemez.¹²⁴

Yahudilik'te boşanmayı imkansız kılan durumlar da vardı. Örneğin, Yahudi bir erkek evlendiği kızın bakire olmadığını iddia eder de bu iddiasını ispat edemezse

¹¹⁸ Gayrimüslimlerin Müslümanlara göre daha çok çocuk sahibi olmalarının muhtemel sebepleri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Kurt, age., s.93-94.

¹¹⁹ Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, (çev.Oğuz Gökmen) Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s. 78.

¹²⁰ Cin, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, S.Ü.H.F.Yayınları, Konya 1988, s.16.

¹²¹ Kennel, agm., s. 490.

¹²² Tesniye, 24/1.

¹²³ Örs, age., s. 383; Kennel, agm., s. 491.

¹²⁴ "...ve evinden ayrıldıktan sonra kadın gidip başka bir erkeğin karısı olabilir. Ve sonraki adam da ondan nefret ederse ve onun için boş kağıdını yazarsa ve onun eline verip onu evinden gönderirse; yahut onu kendisine karı olarak almış olan sonraki adam ölürse, onu göndermiş olan evvelki kocası, kadın murdar edildikten sonra, onu kendisine karı olarak tekrar alamaz..." Tesniye, 24/2-4.

karısından boşanma hakkını kaybeder.¹²⁵ Ayrıca nişanlısı olmayan bir bakireyi iffal etme durumunda Yahudi erkek onunla evlenmek zorundadır ve onu boşama hakkı da bulunmamaktadır.¹²⁶

Hristiyanlık'ta evlilik kutsal ve çözülmez bir birlik olarak görüldüğünden boşanmamak evliliğin en temel özelliklerinden biri olmuştur.¹²⁷ Evlilik İsa ve kilisenin birliğini sembolize ettiği için bozulamaz.¹²⁸ İncil'de, boşandıktan sonra başkasıyla evlenen erkek ve kadının zina yaptıkları belirtilmiştir: "...kim karısını boşar, ve başkasıyla evlenirse, ona karşı zina eder; ve kadın kocasını boşar bir başkası ile evlenirse zina eder."¹²⁹ Evlenmek tanrının iradesiyle oluşan bir birlik olduğu için onları insanlar değil, yalnızca tanrı ayırabilir.¹³⁰ Bununla birlikte boşanma konusunda Hristiyan mezhepleri arasında farklı anlayışlar vardır.¹³¹ Ortadoksluk¹³² ve Protestanlık¹³³ bazı şartlar dahilinde boşanmaya izin verirken Katolik mezhebinde boşanma neredeyse imkansızdır. Protestanlığın ortaya çıkışından sonra Katolik mezhebi de boşanma konusunda birtakım değişiklikler yapmış ve bazı şartlar dahilinde boşanma yerine ebedi veya geçici ayrılık imkanını getirmiştir. Ebedi ayrılığın sebebi zinadır.¹³⁴ Geçici ayrılığın nedenleri ise; katoliklikten çıkma, çocukların katolikliğe aykırı yöntemle eğitilmesi, ağır hakaret, eşinin sıhhatini tehlikeye düşürme ve kötü hayat sürmektir.¹³⁵ Bu gibi durumlarda hakim eşlerin geçici olarak ayrı yaşamalarına karar verebilir. Bu ayrılık evlilik bağına tamamen iptal etmemekte, sadece birlikte yaşama vecibelerini ortadan

¹²⁵ Tesniye, 22/13-19.

¹²⁶ Tesniye, 22/28-29; Kennel, agm., s. 491.

¹²⁷ "Boşanma doğa yasasına karşı işlenmiş ciddi bir suçtur. Boşanma eşler arasında ölünceye dek birlikte yaşamak üzere yapılmış olan sözleşmenin ihlali demektir. Boşanmak evlilik sırrının işareti olan esneklik antlaşmasına hakarettir. Yeni bir ilişkiye girme medeni kanunla kabul edilmiş olsa da, kopuşu daha da pekiştirir: Yeniden evlenen eş açıkça ve sürekli zina durumunda sayılır." Bkz. *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, (çev: Dominik Pamir), Yaylacık Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 545.

¹²⁸ Markos, 10/8-12.

¹²⁹ Markos, 10/11-12.

¹³⁰ Markos, 10/7-8.

¹³¹ Boşanma ve yeniden evlenme konusu Hristiyanlığın en karmaşık konularından biri olarak kabul edilmektedir. Bkz. MacDonald, William, *Kutsal Kitap Yorumu*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2000, s. 50.

¹³² Tümer, agm., s.133.

¹³³ Protestanlıktaki boşanma şartları şunlardır: Zina, eşini terk etmek, evlilik vazifelerini yerine getirmekten kaçınmak, cana kasdetmek, sağlığı tehlikeye düşürecek kötü davranışlarda bulunmak. Velidedeoğlu, H. Veldet, *Ailenin Çilesi Boşanma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul ts. s.146; Ünal, age., s. 130.

¹³⁴ Velidedeoğlu, age., s.146.

¹³⁵ Velidedeoğlu, age., s.146.

kaldırmaktadır.¹³⁶ Ebedi veya geçici olarak ayrılan eşlerin başkalarıyla evlenmeleri yasaktır.¹³⁷

Hıristiyanlığın boşanmayı neredeyse imkansız hale getirmesi bu dine mensup olanların evlilikten uzaklaşmalarına sebep olmuştur. Zira kilisede evlenmeleri durumunda boşanamama, kilise dışında evlenmeleri halinde ise nikahlarının geçerli sayılmaması gibi durumlar¹³⁸ bazı Hıristiyanları evlilikten uzaklaştırarak evlilik dışı birlikte yaşamaya yöneltmiştir.¹³⁹

İslâm dininde ise evlilik teşvik edilmiş, aile saadetinin devamı için karşılıklı yükümlülükler konulmuştur. Evliliğin sürekliliği esastır, ancak bütün çabalara rağmen taraflardan biri veya her ikisi için evlilik hayatı çekilmez hale gelmişse, hoş karşılanmamakla birlikte problemin çözümü için son çare olarak boşanmaya izin verilmiştir. Prensip olarak boşanma yetkisi kocaya verilmişse de bazı durumlarda kadına da bu hak tanınmıştır.¹⁴⁰

Osmanlı toplumunda gerçekleşen boşanmalarda İslâm hukuku uygulanmıştır. Bu sebeple Osmanlı toplumundaki boşanmalar genellikle İslâm hukuku gereği talak, muhalaa ve tefrik olmak üzere üç başlık altında mütalaa edilmektedir.

Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerin evlenmelerinde olduğu gibi boşanmalarında da kendi cemaat mahkemeleri ve din adamları yetkili kılınmıştır. Boşanmak isteyen zimmiler gerekli şartlar oluşmuşsa cemaat mahkemelerine müracaat ederek evliliklerini sona erdirebilmişlerdir. Sicillere yansıyan davalardan zimmilerin zaman zaman metropolit huzurunda boşandıkları anlaşılmaktadır.¹⁴¹ Boşanmalar cemaat mahkemeleri defterlerine kaydedilmiştir. Bununla birlikte isteyen zimmilerin şer'î mahkemelerde de boşanmaları mümkündü. Zaman zaman Divan'dan gönderilen fermanlardan anlaşıldığı kadarıyla zimmilerin mahalle imamlarına nikah akitlerini

¹³⁶ Cin, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, S.Ü.H.F.Yayınları, Konya 1988, s.17.

¹³⁷ Velidedeoğlu, age., s.146.

¹³⁸ Kilisede kıyılmayan nikahlar Katolik Mezhebi'nce kabul edilmemiştir. Bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988, s.161.

¹³⁹ Aydın, Aile, II, 197; Ünal, agm., s.132; Daha önce de belirtildiği üzere Bizans imparatorlarından VI. Leon, üçüncü hanımının ölümünden sonra tahta varis olabilecek erkek çocuğu olmadığı için dördüncü evliliği yapmak istemiş, ancak kilise kendisine engel olmuştu. Bunun üzerine imparator VI. Leon, Zoe adlı kadından evlilik dışında bir erkek çocuğu sahibi olmuştu. Bkz. Ostrogorsky, age., s. 244.

¹⁴⁰ Bu haklar için bkz: Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1995, s. 603.

¹⁴¹ C29/134b.

yaptırmaları yasaklanmışsa da kadı huzurunda boşanmalarıyla ilgili bir engel bulunmamaktadır.¹⁴²

Kendi dinî hükümlerine göre evlenen zimmilerin İslâm hukukuna göre boşanmaları mümkündü. Zira mahkeme kayıtları arasında zimmilerle ilgili boşanma ilâmlarında “...âyinimiz üzere bilâ tesmiyeti’l mihr zevcim olub...” ifadesinden onların kendi dinlerine göre evlendikleri, ancak şer’î mahkemeye müracaat ederek İslâm hukukuna göre boşandıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte boşanma ilâmlarında mehirden bahsedilmesi hem evlenirken hem de boşanırken şer’î mahkemeleri tercih eden zimmiler olduğunu göstermektedir. Örneğin, 1208/1793 yılındaki bir boşanma ilâmına göre Bursa’da Kaygan Mahallesi sakinelerinden Derhi(?) bint-i Banos adlı kadın mahkemeye müracaat ederek kocası İsdahor ile bundan önce “*ehl-i İslâm beynlerinde mu’ârref olan*” yirmi kuruş mehir ile evlendiğini, ancak aralarında “şikak ve nifakın” oluştuğunu, bu nedenle mehir ve diğer haklarından vazgeçerek boşanmak istediğini belirtmiş, kocasının da kabul etmesi üzerine boşanma gerçekleşmiştir.¹⁴³ Bizzat kendileri mahkemeye başvurarak boşanan zimmilerin yanında boşanma işlemlerini vekilleri aracılığıyla yaptıranlar da vardır.¹⁴⁴

XVIII. yüzyıl Bursa sicillerinde zimmilerle ilgili toplam 35 boşanma ilâmı bulunmaktadır. Bunlardan 24 (%68.5) çift kendi dinlerine, 11’i (%31.4) ise İslâm hukukuna göre evlenmiş, 35 çiftin tamamının boşanmaları ise şer-i mahkemede İslâm hukukuna göre gerçekleştirilmiştir.

Zimmilerin boşanma meselesinde şer’î mahkemeleri tercih etmelerinin en önemli nedenlerinden biri kendi dinlerinde boşanmanın zor olmasıdır.¹⁴⁵ Zira İslâm hukukunda mevcut olan muhalaa türü boşanma (eşlerin karşılıklı anlaşarak boşanmaları) yönteminden zimmi kadınlar, talak (kocanın boşama yetkisini kullanması) türü boşanma yönteminden ise zimmi erkekler istifade etmekteydiler.

Şer’î mahkemelerde boşanan hristiyanlar, buradan aldıkları hüccetleri cemaatleriyle bağlarını koparmamak için kendi mahkemelerine ait defterlere de

¹⁴² Ercan, age., s. 206.

¹⁴³ B242/10a.

¹⁴⁴ 1138/1725 yılında Yahşibey Mahallesi’nde ikamet eden Sultane bint-i Miha adlı Hristiyan kadın, Nikola’nın, 1167/1754 yılında Pazar-ı mahi Mahallesi’nden Sultan bint-i Agayı veled-i Allahverdi adlı kadın da babasının vekaletiyle kocalarından boşanmışlardı. B79/9b.

¹⁴⁵ Gradeva, Rossitsa, “Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century”, *Islamic Law and Society*, E.J. Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 61; Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 3.

kaydettimek ihtiyacı duymuşlardır. Bu işlem onlar için önemliydi. Zira cemaat mahkemelerine yapılan kayıtla hristiyanların boşanmaları kiliselerce de onaylanmış, cemaatleriyle olan ihtilafları ortadan kalkmış ve boşanan şahısların yeniden evlenebilmelerine imkan tanınmıştır.¹⁴⁶ Bu tür boşanmalar zimmi din adamlarınca hoş karşılanmasa da, kilise defterlerine resmen işlenmiştir. Aynı durum Yahudiler için de söz konusudur. Hatta Yahudi kadınlar şer'î mahkemede boşandıktan sonra kendilerine verilen boşanma hüccetinin Yahudi mahkemesi kayıtlarına geçmesi için kadıdan yardım istemişlerdir. Bu talep üzerine kadı, boşanan kadını, bir görevliyle birlikte Yahudi mahkemesine gönderir ve boşanma kararının kaydedilmesini sağlardı. Hahamın, bu kararı onaylaması zorunluydu. Zira cemaat mahkemeleri kendinden daha üst mahkeme olan Şer'î mahkemenin kararlarına uymak zorundaydı.¹⁴⁷ Bu tür boşanma ilâmlarının cemaat mahkemesi defterlerine kaydedilmesi her ne kadar boşanmaları meşrulaştırıyorsa da hem Yahudilik hem de Hristiyanlık açısından bazı hukûki problemleri de beraberinde getiriyordu. Örneğin, boşanma ilâmının kadı tarafından hahama zorla tasdik ettirilmesi Yahudi hukukunca boşanmanın geçersiz sayılması anlamına geliyordu.¹⁴⁸ Çünkü Yahudi hukukunda her ne kadar boşama yetkisi kocaya verilmiş olsa da yaklaşık bin yıldan beri boşanmalar her iki tarafın rızasıyla gerçekleşmekteydi.¹⁴⁹ Bundan dolayı hahamlar boşanan eşlerin her ikisinin de rızasını alarak boşama işlemini meşrulaştırmak istemişlerdir.¹⁵⁰

Aynı problem kilise açısından da yaşanmaktaydı. İslâm hukukunda kadının bazı haklarından vazgeçerek ve bazen de kocasına maddi bedel ödeyerek boşanması anlamında olan muhalaa, Hristiyan hukukunca kabul edilmemekteydi. Çünkü muhalaa kayıtlarının çoğunda boşanma gerekçesi olarak "*beynimizde hüsn-i mu'âşeret olmamağla*" ifadesi yer almaktaydı. Halbuki bu gerekçe Hristiyan hukukunda boşanma sebepleri arasında bulunmuyordu. Hristiyan hukukunda kadın suçsuz olduğu hâlde ancak kocası tarafından dövülmüş ise ve bunu şahitlerle ispat edebilirse boşanma hakkına sahip olurdu. Oysa "aramızda iyi geçim olmamaktadır" ifadesi muğlaktır ve yukarıda zikredilen gerekçenin olup olmadığı da belli değildir. Dolayısıyla şer'î

¹⁴⁶ Çiçek, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi" *Pax Ottomana*, (ed: Kemal Çiçek) Sota & Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 38.

¹⁴⁷ Shmuelevitz, age., s.49; Çiçek, agm., s. 38; Al Qattan, Nojva, "Dhimmi in the Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", *International Journal of Middle East Studies*, 31(1999), s. 431.

¹⁴⁸ Çiçek, agm., s. 39.

¹⁴⁹ Örs, age., 381.

¹⁵⁰ Shmuelevitz, age., s.50; Çiçek, agm., s.39.

mahkemelerdeki muhalaa türü zimmi boşanmalarının kilise defterlerine kaydedilmesi Hristiyan hukukuna aykırıdır.¹⁵¹ Ancak sözkonusu muğlaklık, metropolit huzurunda gerçekleşen boşanmalarda da görülmektedir. Nitekim 1240/1824 senesinde Karanko(?) bint-i İstiraki adlı kadın mahkemeye müracaat ederek eski kocası Papas oğlu Todori hakkında “...mesfûr Todori zimmi âyininiz üzere bilâ tesmiyeti’l mehir zevcim iken beynimizde münâferet vâki’ olmağla târih-i vesîkadan altı gün mukaddem metropolid müvâcehesinde beni tatlik...” etti diyerek Todori’nin kendisini boşadığını, bir birlerine olan bütün haklarını ibra ettiklerini, ancak buna rağmen kendisine hâlâ zevciyyet muamelesi yapmak istediğini iddia etmiş ve bu müdahalenin engellenmesini istemiştir. Todori’nin boşanma olayını inkar etmesi üzerine kadın durumu şahitlerle ispat etmiş, bunun üzerine Todori’nin bir daha müdahale etmemesi yönünde karar verilmiştir.¹⁵²

Sözkonusu olayda da görüldüğü üzere, metropolit huzurunda boşanırken gerekçe olarak “beynimizde münâferet vâki’ olmağla” ifadesi yer almaktadır. Halbuki bu gerekçe Hristiyanlık hukukunda boşanma sebepleri arasında yoktur. Bu belgeden hareketle akla şöyle bir soru gelebilir. Acaba asırlarca Müslümanlarla beraber yaşayan gayrimüslimler, kültürel etkileşim sebebiyle diğer birçok konuda olduğu gibi cemaat mahkemelerindeki uygulamalarında da İslâm hukukundan etkilenmiş olabilirler mi? Nitekim bu örnekte anlatılan boşamanın görünürdeki sebebi, kilise hukukuna uygun olmasa da İslâm hukukuna göre geçerlidir.

Zimmiler arasında gerçekleşen boşanmalar taraflarca mahkemeye tescil ettirilirdi. Eşlerden öncelikle boşanmayı talep eden tarafla durumun mahkemece tescil edilmesini isteyen taraf genellikle aynıydı. İleride de görüleceği üzere boşanma talebi, muhalaa usulünde kadından, talak yönteminde ise erkekten gelmekteydi. Bu nedenle muhalaa türü boşanmaların tescil edilmesini isteyenler kadınlar, talak türü boşanmaların tescil edilmesini isteyenler ise çoğunlukla erkeklerdi. Nitekim Bursa sicillerinden tespit edilebildiği kadarıyla XVIII. asırda zimmiler arasında muhalaa yoluyla gerçekleştiği anlaşılan yirmi yedi boşanma ilâmının tamamı kadınlar, talak yoluyla gerçekleşen dört boşanma ilâmından biri kadın, diğer üçü ise erkekler tarafından tescil ettirilmiştir. Bunların dışında dolaylı olarak boşanma kayıtlarına da rastlanmaktadır. Bu tür kayıtlar daha çok boşanmadan sonra mal paylaşımı, kadının ve çocukların nafakası veya boşanmayla ilgili başka problemler dolayısıyla mahkemeye intikal eden davalarla

¹⁵¹ Çiçek., agm., s. 39.

¹⁵² C29/134b.

ilgilidir. Söz konusu kayıtlardan hareketle her türlü boşanmanın mutlaka sicillere kaydedildiğini söylememiz zordur. Zira sicillerde bu davalarda adları geçen şahısların tamamının boşanma ilâmları bulunmamaktadır.¹⁵³ Örneğin, 1189/1755 yılında mahkemeye intikal eden bir davanın içeriğinden talak türü bir boşanmanın olduğu anlaşılmakla birlikte bu davada adları geçen şahısların boşanmalarıyla ilgili her hangi bir ilâm bulunmamaktadır.¹⁵⁴

Zimmiler, boşanmak için şer'î mahkemeye müracaat ettiklerinde kendilerine İslâm hukuku kuralları uygulanmıştır. Dolayısıyla Müslümanların boşanmalarında geçerli olan talak, muhalaa ve tefrik yöntemleri zimmiler için de geçerliydi. Bu nedenle şer'î mahkemede boşanan zimmilerin durumu da yukarıda zikredilen üç başlık altında incelenebilir.

1- Kocanın Tek Taraflı Olarak Boşaması (Talak)

Kocanın tek taraflı olarak karısından ayrıldığını beyan etmesiyle gerçekleşen boşanma biçimine talak denilir. Bu tür boşanmada mahkeme kararına ihtiyaç yoktur ve kocanın karısını boşadığını ifade etmesi yeterlidir. Zira talak türü boşanmada yetki kocanın iradesi dahilindedir.¹⁵⁵

Talak biçimi boşamalarda erkeğin, boşadığı karısının mehr-i müeccelini ve iddet nafakasını ödemesi gerekir.¹⁵⁶ Tabi bu husus İslâm hukukuna göre evlenen şahısların boşanmaları durumunda geçerlidir. Kendi dinlerine göre evlenen zimmiler şer'î mahkemelerde İslâm hukukuna göre boşansalar bile kadına mehir ve iddet nafakasının ödenmesi söz konusu değildir. Zira kilise hukukunda mehir yoktur.¹⁵⁷ Örneğin,

¹⁵³ Tanzimattan sonra evlenmelerde olduğu gibi boşanmalarda da imamların ve zimmi din adamlarının durumu sicill-i nüfus memurluğuna bildirmeleri mecburiyeti getirilmiştir. Bkz. Cin, Boşanma, s. 123.

¹⁵⁴ Söz konusu kayda göre Hoca İskender Mahallesi'nde ikamet eden Noshatun adlı Hristiyan kadın mahkemeye müracaat ederek Varta veled-i İsvador adlı şahsın hâlâ zevcesi olduğunu ve bir seneden beri kendisine nafaka vermediğini şikayet etmiş ve kendisine nafakanın ödenmesi için kocasının uyarılmasını istemişti. Varta ise, bundan önce Noshatun'la bin akçe mehr-i müccel karşılığında evlendiğini, ancak aralarında "hüsn-i zindegâni" olmadığı için on bir ay önce Noshatun'u boşadığını, gerek mehri gerekse iddet nafakası ve mesken masrafları karşılığında kendisine on beş kuruş verdiğini ve Noshatun'un da bu parayı alarak evlilikle ilgili bütün haklardan kendisini ibra ettiğini söylemiş ve durumun gerçekten böyle olduğunu Müslüman iki şahitle ispat etmişti. Bunun üzerine mahkeme Noshatun'un nafaka talebini reddetmişti. B203/81b.

¹⁵⁵ Aydın, *Aile Hukuku*, s. 36; Dalgın, Nihat, *İslâm Hukukunda Boşanma Yetkisi*, Etüt Yayınları, Samsun 1999, s. 31.

¹⁵⁶ Aktan, Hamza, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 409.

¹⁵⁷ "Zeyd-i Yahudi, Müslümanlar gibi, zevcesi Hind'e talak verdikte, Hind Zeyd'den nafaka talebine kâdir olur mu? Elcevap: Ehl-i zimmette iddet olmaz ki nafaka ola." Bkz. M.Ertuğrul Düzdağ,

1202/1789 yılında Hacı İskender Mahallesi sakinelerinden Meryem bint-i David adlı Hristiyan kadın, mahkemede kocası Bogos veled-i Eremya'nın da hazır olduğu bir zamanda Bogos'la iki yüz akçe mehr-i müeccel ile evlendiğini, ancak Bogos'un kendisini talak yoluyla boşadığını ve zimmetinde olan iki yüz kuruş mehr-i müeccel ile iddeti boyunca ödenmesi gereken nafakanın tamamını kendisinden aldığını beyan ederken¹⁵⁸ Kurşunlu Mahallesi'nde ikamet eden Andorya veled-i Tanas(?) adlı zimmi, karısı Sofya'yla kendi dinî hükümleri üzere evli olduğunu ancak kendisinden razı ve hoşnut olmadığı ve iyi geçinemedikleri gerekçesiyle "bu günden sonra iradesi elinde ve boş olsun" diyerek Sofya'yı boşadığını, bunun üzerine evlilik vesair davalara ait haklardan birbirlerini ibra ettiklerini ifade etmiştir.¹⁵⁹

Anlaşıldığı üzere, talak usulüyle gerçekleşen boşanmalarda durumun mahkemece tescil edilmesini isteyenler çoğunlukla erkeklerdi. Ancak zaman zaman kocaları tarafından boşanan kadınlardan mahkemeye başvurarak talak usulüyle boşandığını tescil ettirenler de vardı.¹⁶⁰ Kadınları bu konuda hüccet almaya iten sebepler arasında, eşlerini boşamalarına rağmen kocalık ilişkilerini devam ettirmeye çalışan erkeklerin varlığı önemli bir yer tutmaktaydı.¹⁶¹

2- Karşılıklı Anlaşarak Boşanma (Muhala'a)

İslâm hukukunda boşama yetkisi prensip olarak erkeğin iradesine bağlı olmakla beraber kadınlara da bazı durumlarda boşanma hakkı verilmiştir. Kadınların arzusuyla vuku bulan boşanmaların en yaygın olanı karşılıklı anlaşma (muhalaa) yöntemiyle gerçekleşen ayrılmalardır.¹⁶² Evlilik hayatı değişik sebeplerle kadınlar için çekilmez hale gelmiş ise bu durumdaki kadınlar, boşanmaları halinde İslâm hukukunun kendilerine vermiş olduğu bazı haklardan vazgeçerek boşanma talebinde bulunabilirlerdi.¹⁶³ Aile

Şeyhulislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 148.

¹⁵⁸ B105/13a.

¹⁵⁹ B216/103a.

¹⁶⁰ Örneğin 1140/1727 yılında Balıkpazarı Mahallesi'nde ikamet eden Sultane(?) bint-i Yorgi adlı kadın mahkemeye başvurarak kocasının kendisini boşadığını söyledikten sonra iddiasını yine aynı mahalleden üç zimmi şahitle ispat etmiş ve bu konuda hüccet almıştır. Mahkemede hazır olan şahitler "...fi'l-hakika...mezbûrenin zevcesi Mosku(?) veled-i Yani zimmi medîne-i İzmir'de zevcesi merkûme Sultane'yi bizim huzurumuzda bundan akdem bâyinen tatlık eyledi, biz bu husûsa ber-vech üzere şahidiz şehâdet dahi ederiz..." diyerek zimmi kadının boşanma hücceti almasını sağlamışlardır. B158/45b.

¹⁶¹ B175/110a.

¹⁶² Ayrıca kadın isterse nikah akdi sırasında boşanma yetkisinin kendisine ait olduğuna dair bir şart koydurabilir. Böylece boşama hakkı kadına geçmiş olur. Bkz. Karaman, age., I, 352.

¹⁶³ Dalgın, age., s.88; Aktan, agm., II, 412.

hayatıyla ilgili yapılan çalışmalarda Osmanlı toplumunda gerçekleşen boşanmaların büyük çoğunluğunun muhalaa türü boşanma olduğu görülmektedir.¹⁶⁴

Osmanlı toplumundaki Müslüman kadınların kullandığı muhalaa türü boşanma imkanından gayrimüslim kadınlar da faydalanmışlardır. Nitekim XVIII. yüzyıl Bursa sicillerinde zimmilerle ilgili yer alan 34 boşanma ilâmından 27'sinin (%79.4) muhalaa usûlüyle gerçekleşmiştir.

Muhalaa yöntemiyle boşanma talebi kadınlardan gelmektedir. Dolayısıyla bu tür boşanmanın bedelini de onlar ödemektedirler. Kadınların muhalaa yöntemiyle boşanmaları durumunda bedel olarak ödedikleri şeylerin başında şer'î hakları olan mehir ve iddet nafakasından vazgeçmeleri gelmektedir. Bu durum İslâm hukukuna göre evlenen kadınlar için geçerlidir. Örneğin, 1181/1767 yılına ait bir muhalaa kaydına göre, Demirkapı Mahallesi'nde ikamet eden Vasiliki bint-i Yani adlı Hristiyan kadın mahkemede kocası Kiryako veled-i Simyon adlı zimminin de olduğu bir sırada kocasıyla aralarında iyi geçim (hüsn-i zindegânî) olmadığından boşanmak istediğini, kendisini boşaması karşılığında kocasının zimmetinde olan bin iki yüz akçe mehr-i müeccel ve iddet nafakasından vazgeçtiğini ve mesken masraflarını da (meûnet-i süknâ) kendi üzerine aldığını beyan etmiş, kocasının da bu şartları kabul etmesiyle Vasiliki ve Kiryako boşanarak birbirlerini ibra etmişlerdi.¹⁶⁵

Kendi dinlerine göre evlenen zimmiler şer'î mahkemede muhalaa yoluyla boşanabilmekteydiler. Yukarıda da belirtildiği üzere "kendi âyinlerine" göre evlenip İslâm hukukuna göre boşananların oranı %68.5'tir. Gayrimüslimlerle ilgili muhalaa kayıtlarında onların kendi dinlerine göre evli oldukları ancak İslâm hukukuna göre boşanmak istedikleri özellikle beyan edilmekteydi.¹⁶⁶ Bu durum üzere boşananlarda mehir olmadığı için kadınlar, boşanmalarına bedel olarak mallarından bir kısmını vermekteydiler. Örneğin, Veled-i Kazaz Mahallesi'nde ikamet eden Alankoh(?) bint-i Aydın(?) adlı Hristiyan kadın, kocası Mihaliç'ten boşanmak için "...bedelen 'ani'l-hul' emvâlimden bir gömlek ve bir donluk ve bir çevre ve bir uçkur ve bir duhan kesesi ve bir

¹⁶⁴ Tanzimat döneminde Bursa sicillerinde kayıtlı olan 428 adet boşanmadan 348 (%81.3)'i muhalaa yöntemiyle gerçekleşmiştir. Bkz. Kurt, age., s. 57.

¹⁶⁵ B196/90b.

¹⁶⁶ Örneğin 1207/1792 tarihli bir muhalaa kaydında Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Mortarive bint-i Yorgi adlı kadın mahkemede kocası Nikola veled-i Foti adlı zimmi huzurunda "...Nikola zimmi âyini üzere bilâ tesmiyeti'l mehir zevcim olub lâkin beynimizde münâferet vâki' olmakla benim ve zevcim mersûmun ehl-i İslâm beyninde müte'ârif olan talâk ma'lumemiz olduğu hâlde zevcim mersûm el-yevm şeri'ât-ı garrâ üzere muhâla'a tarîkiyle beni tatlık eyledi..." diyerek kendi hukuklarına göre evlenip İslâm hukukuna göre boşandığını belirtmiştir. B84/18b.

akçe kesesi ... ” vermiş ve kocasının da kabul etmesiyle boşanmıştı.¹⁶⁷ Kocasından boşanmak için eşyayla birlikte nakit para verenler de vardı. Kayabaşı Mahallesi’ndeki zimmi kadın boşanmak için kocasına bazı eşyanın yanında yirmi beş kuruş da para verdiğini ifade etmişti.¹⁶⁸

Muhalaa yoluyla boşanan zimmi kadınların mehir ve iddet nafakasından vazgeçtikleri ve bir miktar eşya ve nakit para vermelerinin yanında hayatta olan veya henüz doğmamış çocuklarının belli bir yaşa kadar nafaka ve bakımlarını üstlendikleri de olurdu.¹⁶⁹ Bu uygulama Müslüman ailelerde de görülmektedir.¹⁷⁰

Muhalaa türü boşanmanın mantığına aykırı olmakla birlikte boşanma karşılığında kocasına herhangi bir şey vermeden kocasından ayrılanlar da görülmektedir. Ancak bu tür kayıtlar istisnai mahiyettir. Örneğin, 1207/1792 tarihili bir kayıttan Cami-i Kebir Mahallesi’nde ikamet eden Mortarive(?) bint-i Yorgi adlı zimmi kadının muhalaa yoluyla boşanmasına karşılık kocası Nikola’ya her hangi bir şey vermediği ve zevcelik haklarıyla ilgili davalardan birbirlerini ibra ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁷¹

Muhalaanın mahkeme defterlerine kaydedilmesini çoğunlukla kadınlar istemekle beraber, zaman zaman bu tür boşanmanın tescil edilmesini arzu eden erkekler de vardı. Zira bu şekilde boşanan erkekler mehir, iddet nafakası ve evlilik hayatı boyunca birikmiş olan nafakanın istenilmesi gibi ileride çıkabilecek problemlerin önüne geçmek istiyorlardı. Bu sebeple boşanmanın kaydedilmesini arzuluyorlardı.¹⁷² Kadınlar ise iddetlerinin bitiminden sonra başka birisiyle evlenmeleri halinde eski kocaları tarafından engellenmemeleri için muhalaa kararının kaydedilerek kendilerine hüccet verilmesini talep ediyorlardı.¹⁷³

¹⁶⁷ B84/29a.

¹⁶⁸ B354/115a.

¹⁶⁹ Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla çocuklara bakım süresi kızlarda dokuz, erkeklerde yedi yaşına kadardı. 1204/1789 tarihli bir muhalaa kaydında Hoca Mehmed Karamani Mahallesi sakinlerinden Ezire bint-i Parinsam(?) adlı zimmi kadın kocasının muhalaa yoluyla kendisini boşaması için on kuruşluk mehir ve iddet nafakasından vazgeçtiğini belirttikten sonra “...bi-hakki’l-hidâne hicr ve terbiyemde olan...” çocuklardan oğlu Agop’a yedi, kızı Mariyem’e dokuz yaşına kadar kendi malından harcama yapacağını da belirtmektedir(B100/30a). Aynı şekilde Hacıbaba Mahallesi’ndeki zimmi kadın da kocasının kendisini boşaması karşılığında karnındaki bebeğe, erkek olarak doğarsa yedi, kız olarak doğarsa dokuz yaşını bitirinceye kadar bakacağını taahhüt etmiştir. B161/40b.

¹⁷⁰ Kurt, age., s. 58.

¹⁷¹ B84/18b.

¹⁷² Kurt, age., 59.

¹⁷³ Erten, age., s.116; Maydaer, agt., s.33.

3- Hakim Kararı ile Boşanma (Tefrik)

İslâm hukukuna göre koca tarafından tek taraflı boşama ve karşılıklı anlaşarak boşanma yöntemlerinin yanında üçüncü bir boşanma şekli de eşlerin hakim kararıyla ayrılmalarıdır. Bu tür boşanmaya sebep olan durumlar din ayrılığı, kocanın eşinin nafakasını ödememesi, kocanın kayıp olması, iktidarsızlığı, tiksinti verici bir hastalığa yakalanmış olması ve kadının seçim hakkını (büluğ muhayyerliği) kullanmasıdır.¹⁷⁴ Böyle durumlarda kadınlar mahkemeye müracaat ederek kocasından boşanmayı talep edebilirlerdi. Osmanlı toplumunda zaman zaman Müslümanların başvurdukları bu tür boşanma yöntemi gayrimüslimler arasında da görülmektedir.

Müslüman-zimmi evliliği konusunda da belirtildiği üzere, İslâm hukukunda Müslüman erkekler ehl-i kitap olan gayrimüslim kadınlarla evlenebilmelerine rağmen Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmeleri mümkün değildir. Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla gerçekleştirdikleri evliliklerle ilgili İslâm tarihinde çok sayıda örnek vardır. Benzer şekilde Osmanlı toplumunda da Müslüman-zimmi evliliklerinin olduğu bilinmektedir.

Erkeğin Müslüman, kadının zimmi olması durumunda evlilik devam edebilirdi. Kadının Müslüman, kocanın gayrimüslim olması halinde ise evlilik sona ererdi. Ancak her ikisi de gayrimüslim olan karı kocadan birisinin ihtida ederek Müslüman olması durumunda evlilik hayatları devam edebilecek miydi? İslâm hukukuna göre zimmi eşlerden kadının ihtida etmesi durumunda gayrimüslim kocaya Müslüman olması teklif edilir, kabul ederse evlilik hayatları devam eder, kabul etmemesi durumunda hakim, Müslüman olan kadını gayrimüslim kocasından ayırır.¹⁷⁵ İslâm hukukunun bu kuralı asırlarca Müslümanlarla zimmilerin yaşadığı Osmanlı Devleti'nde de uygulanmaktaydı.¹⁷⁶ Zira yüzyıllarca beraber yaşamının neticesi olarak ihtidalar gerçekleşmekteydi. İhtida edenler arasında tabii olarak evli erkek ve kadın zimmiler de bulunmaktaydı. Örneğin, 1200/1786 yılına ait kayıta Bilecik kazası sakinlerinden Emine bint-i Abdullah'a vekili el-Hac Mehmed Efendi adlı şahıs, Bursa kazasına tâbi Vakıf Susıgırlığı adlı köyde misafir olarak ikamet eden Nikola veled-i Hacı(?)'ın da hazır olduğu mahkemede, vekili olduğu Emine'nin bundan önce Nikola'nın zevcesi olduğunu ancak Emine'nin "*şeref-i İslâm ile müşerref olduğunu*", bu sebeple Nikola'ya

¹⁷⁴ Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, (çev. M. Dağ-A. Şener) A.Ü.İ.F.Yayınları, Ankara 1977, s. 171; Dalgın, age., s.153-177.

¹⁷⁵ Merginani, age., I, 220; *Fetâvayı Hindîyye*, II, 465.

¹⁷⁶ Çavuşzade, Mehmed Aziz, *Dürrus-Sükûk*, Daru't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul 1860, I, 40.

Müslüman olmasının teklif edilmesini, İslâm'ı kabul ederse karısıyla evliliklerinin devam edeceğini, ayrıca çocuğunu da alabileceğini belirtmiş, eğer İslâm'ı kabul etmezse hakim kararıyla boşanmalarını talep etmişti. Emine'nin vekilinin talebi üzerine Müslüman olması teklif edilen Nikola bu teklifi kabul etmemişti. Bunun üzerine kadı, "...eimme-i 'izam ve fukahâ-i zevi'l-ihirâmın kütüb-i fikhîyye-i mu'tebere de tahrîr ve beyân buyurdıkları vech üzere..." Nikola'nın, hanımından boşanmasına karar vermiştir.¹⁷⁷

Araştırmamızda, gayrimüslim iken ihtida eden kadının zimmi kocasına Müslüman olması teklif edildiğinde teklifi kabul ederek Müslüman olan erkeğe rastlanmamıştır. Bu durumda olan gayrimüslimlerden hiçbirinin İslâm dinini kabul etmediğini düşünmek zordur. Kanaatimizce böyle bir durumda, ihtida olayı eşler arasında problem hâline geliyorsa mesele mahkemeye intikal ediyordu. Eğer kadınla birlikte kocası da İslâm'ı kabul ediyorsa bunun mahkemeye intikal etmesine gerek yoktu. Çünkü gayrimüslim karı kocadan her ikisinin de ihtidası durumunda nikahlarının yenilenmesine ihtiyaç duyulmadan evlilikleri aynen devam ediyordu.¹⁷⁸

Kocanın Müslüman olması durumunda kadın ihtida etmese de evlilik devam edebilirdi. Nitekim daha önce evlendikleri Hristiyan hanımlarla ihtida ettikten sonra evliliklerini devam ettiren mühtediler vardı.¹⁷⁹ Ancak gayrimüslim kadın ihtida eden kocasıyla evliliğini devam ettirmek istemiyorsa karşılıklı anlaşarak (muhalaa) boşanabilirdi. Örneğin, 1168/1755 yılında Hacıbaba Mahallesi sakinlerinden Meryem bint-i Bedros adlı Hristiyan kadın, mahkemede yanında kocası İbrahim bin Abdullah da olduğu hâlde kocasıyla aralarında "*hüsn-i mu'âşeret*" olmadığından iddet nafakası kendi üzerine olmak üzere boşanmak istediğini, kocasının da kabul ederek kendisini boşadığını ve evlilikle ilgili bütün haklardan birbirlerini ibra ettiklerini belirtmiştir.¹⁸⁰

İslâm hukukuna göre bülûğa ermeyen çocuklar, velileri tarafından evlendirilebilirdi. Ancak bu şekilde evlendirilenler bülûğa erdiklerinde mahkemeye müracaat ederek boşanma hakkına sahiptirler.¹⁸¹

¹⁷⁷ B228/27b.

¹⁷⁸ Merginani, age., I, 219; Halebi, İbrahim, *Mevkûfat Mülteka Tercümesi*, (sad: Ahmet Davudoğlu) Saadet Yayınevi, İstanbul ts. age. II, 169; Ali Efendi, age, s.27; Bilmen, age., II, 171.

¹⁷⁹ Kurt, age., s. 16.

¹⁸⁰ B79/68a.

¹⁸¹ Aktan, agm., II, 414; Savaş, agm., II, 513.

Bursa'daki gayrimüslimler arasında da velileri tarafından küçük yaşta evlendirilenler olmuştur. Bu durumdaki zimmi kadınların bülûğ yaşına ulaştıktan sonra mahkeme kanalıyla boşanma istekleri zaman zaman sicillere yansımaktaydı. Örneğin, 1149/1736 yılında Hocamehmet Karamani Mahallesi sakinlerinden Deruhi(?) bint-i Ayvaz adlı Hristiyan kadın mahkemede, dört yıl önce "*veliyy-i gayr-i muciri*" olan annesi Yakose(?) bint-i Abraham'ın küçük yaşta iken "*âyin-i bâtilaları*" üzere kendisini Hocahan veled-i Evseb ile evlendirdiğini, ancak kendisinin bugün bülûğa erdiğini ve "*hıyâr-ı bülûğla muhayyere*" olması sebebiyle şahitler huzurunda Hocahan'dan boşandığını belirttiikten sonra şu anda sözlü veya fiili olarak muhayyerliğini iptal eden bir şeyin sadır olmadığını söylemiş ve kocasından sual olunduktan sonra mahkeme tarafından da nikahın feshedilmesini istemişti. Kocasını ise Deruhi'nin nikahlı zevcesi olduğunu ancak bülûğa ererek boşanmak istediğinden haberinin olmadığını belirterek boşanma iddiasını inkar etmiştir. Deruhi'nin, Ahmed bin Zeynelabidin ve el-Hac Süleyman bin Abdullah adlı Müslüman şahitlerle iddiasını ispat etmesi üzerine mahkeme nikahın feshedilmesine karar vermiştir.¹⁸²

Hakimin kararıyla nikahın feshedilmesine gerekçe olacak durumlardan birisi de kocanın hastalığı veya iktidarsızlığıydı. İlgili dönemde Bursa sicillerinde gayrimüslimlerin bu gerekçeyle boşanmak istediklerini gösteren kayda rastlanmadı. Ancak XVII. yüzyıl Girit sicillerine yansıyan bir belgede gayrimüslim bir kadının, kocasının iktidarsızlığı sebebiyle boşanmak için mahkemeye başvurduğu görülmektedir.¹⁸³

II- AİLE BİREYLERİNİ KORUMAYA YÖNELİK UYGULAMALAR

A- YETİŞKİN VE ÇOCUKLARA YÖNELİK OLANLAR

1- Vesayet

Vesayet, henüz medeni haklarını kullanma yaşına gelmemiş çocuklar veya akıl hastalığı gibi nedenlerle mallarını koruma ve işletme ehliyeti olmayan şahısların

¹⁸² B161/33b.

¹⁸³ Söz konusu kayıta Marusa adlı zimmi kadın mahkemede altı yıl önce Yani veled-i Yorgi'yle evlendiğini ancak bu güne kadar "vusule mani ve mezahim olmayub halvet-i sahiha ile halvet olmuş iken vasıl olmayub el- an bikrim sual olunub vusule mehil-i şer'i imhal ve müddet-i mehil tamamında mucib-i şer'isi icra olunmak matlubumdur" diyerek boşanmak istediğini belirtmiş, bu iddiası kocası tarafından da kabul edilince mahkeme Yani'ye bir yıl müddet vermişti. Bkz. A. Nükhet Adıyeke, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *Pax Ottomana*, (ed: Kemal Çiçek) Sota & Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 84.

mallarını koruma, işletme ve tasarruf etme hakkının başka bir kimseye devredilmesidir.¹⁸⁴ Vasilik genellikle vasiyet yoluyla veya herhangi bir vasiyet olmadan ihtiyaç üzerine kadı tarafından vasi tayin edilmesi olarak iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Birinci yöntemle gerçekleşen vesayette, ölen şahıs henüz hayatta iken “eğer ben ölürsem malımın veya çocuklarımın bakım ve gözetimi için falan kişiyi tayin ediyorum” diyerek vasiyet etmektedir. Bu şekilde vasi nasbedilen şahıs, kendisini vasi olarak tayin eden kişinin ölümünden sonra elindeki yazılı belge veya şahitlerle mahkemeye müracaat eder ve bu konuda mahkemeden hüccet talep ederdi. İkinci yöntemde ise vesayet altında olma zorunluluğu olan bir şahsa mahkeme tarafından bir vasi tayin edilirdi.¹⁸⁵

Vasiler, vesayeti altındaki çocukların mallarını en iyi şekilde korumak ve işletmekle yükümlüydüler. Zira vasilerin seçiminde azami derecede dikkat edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Nasbedilecek vasi, mahalle ileri gelenlerinin şahitlikleriyle güvenilir, çocuğun bakım ve gözetimini yapabilecek ve servetini işletebilecek kabiliyette olan kişiler arasından seçilmektedir. Nitekim bu tür atamaların tamamında vasilerin özellikleri “...*emânet ve istikâmetiyle ma'rûf ve her vecihle vesâyet 'uhdesinden gelmeye kâdir idüğünü zeyl-i vesîkada muharreru'l-esâmi kimesnelerin ihbârlarıyla zâhir olan ...*” ifadeleriyle belirtilmektedir.¹⁸⁶ Ayrıca vasinin yapacağı işleri takip etmek üzere bir de nazır atanmaktadır.¹⁸⁷

Çocukların bakımını gereği gibi yapamadığı, haklarını koruyamadığı veya çocuğun malına karşı ihaneti belirlenen vasiler azledilerek yerine başkası tayin edilirdi. Bu şekilde olan vasilerin durumu çocuğun bir yakını veya mahalle sakinlerinin şikayetleriyle mahkemeye intikal ettirilmekteydi. Örneğin, 1159/1746 tarihinde Hocamehmed Karamani Mahallesi'nde ikamet eder iken on yıl önce vefat eden Erkel veled-i Abraham adlı zimminin iki çocuğu için amcaları Manas veled-i Abraham mahkeme tarafından vasi tayin edilmişti. Ancak mahalle ahâlisinden birçok kişi mahkemeye başvurarak Manas'ın, çocukların işlerini görmeye kudreti olmadığını, ayrıca ihaneti olduğunu söyleyerek vasilikten azledilmesini, yerine “*müstakîm bir kimsenin*”

¹⁸⁴ Karaman, age., I, 24.

¹⁸⁵ Abacı, age., s. 165; Vasilere kim tarafından ve hangi amaçla atandıklarına göre farklı isimler verilmekteydi. Buna göre vasi, terekenin tasarruf edilmesi için mal sahibi tarafından önceden tayin edilmişse “vasiyy-i meyyit”, ölümünden sonra kadı tarafından atanmışsa “vasiyy-i kadı”, çocukların bakımı için henüz hayatta olan ebeveyn tarafından atanmışsa “vasiyy-i muhtar”, kadı tarafından atanmışsa “vasiyy-i mansub” adını almaktaydı. Bkz. Pakalın, age., III, 584; Aktan, agm., II, 428.

¹⁸⁶ B228/58a.

¹⁸⁷ Bilmen, age., IV, 180.

nasbedilmesini istemişlerdi. İnceleme sonucunda şikayet konusunun doğruluğu anlaşılmış ve Manas azledilerek yerine çocukların anneleri vasi olarak tayin edilmişti.¹⁸⁸

a- Yaşlı, Hasta ve Gaiplere Yönelik Vesayet

Şer'iyye sicillerinde Müslümanlarla birlikte zimmiler arasında da sıkça rastlanan vesayet uygulamasının aynı amaçla da olsa farklı statüdeki kişilere uygulandığı görülmektedir. Bunlardan ilk grubu, ihtiyarlık ve hastalık gibi sebeplerle kendini idare edemeyecek durumda olanlar oluşturmaktadır. Bu durumda olanların bakımlarının yapılması ve mallarının gözetilmesi için mahkeme tarafından bir vasi tayin edilirdi. Örneğin, 1197/1783 yılında Pazar-ı mahi Mahallesi'nde ikamet eden Futuni bint-i İstirati adlı Hristiyan kadının "*'alîl ve ihtiyâr olub işlerini görmeye kâdir olmadığı*" gerekçesiyle kendisine bir vasi tayin edilmesi gerektiğinin ihbar edilmesi üzerine mahkeme, Futuni'nin işlerini görmek üzere Hristiyan Kethuda Sava veled-i Kostantin'i vasi tayin etmişti. Belgenin devamında Futuni'nin mevcut olan malından dört yüz yirmi kuruşunu vasisi olan Sava'ya teslim ettiği, Sava'nın da bu parayı "*...şer'iyye ile onu onbir'e istirbâh edüb nemâsı olan meblağ-ı mezbûr ile vasisi olduğu mezbûre Futuni nasrâniyyenin...*" işlerini ve sair hizmetlerini gereği gibi yerine getireceğini taahhüt ettiği belirtilmişti.¹⁸⁹ Mezkûr belgeden de anlaşıldığı üzere vasiye ihtiyaç duyanlar çoğunlukla başkaları tarafından yetkililere haber verilmekteydi.

Vesayet uygulamasının başka bir şekli de uzun süre kaybolan kişilerin malının ve çocuklarının gözetimi için vasi tayin edilmesiyle ortaya çıkmaktaydı. 1209/1794 yılında Mudanya'nın Borgos adlı köyünden Anaştas adlı zimminin yedi yıldan beri kayıp olduğu haber verilerek köyde mevcut olan mülkünün korunması ve küçük oğlu İstirati'nin işlerinin görülmesi için şer'î mahkemeden bir vasi tayin edilmesi istenmiş, bu talep üzerine yine aynı köyden güvenilirliğiyle tanınan Dimitri veled-i Mardros adlı zimmi vasi olarak tayin edilmişti.¹⁹⁰

b- Çocuklara Yönelik Vesayet

Şer'iyye sicillerinde gayrimüslimler arasındaki vesayet uygulamalarından en önemlisi ve dikkat çeken küçük çocuklarla ilgili olandır. Anne-babadan birinin veya her ikisinin ölmesi durumunda geride kalan ve korunmaya muhtaç olan aile üyelerinden birisi de hiç şüphesiz çocuklardır. İslâm dininde, bu durumda olan çocukların kendi

¹⁸⁸ B168/11a.

¹⁸⁹ C18/23b.

¹⁹⁰ B89/78a.

kendilerini idare edebilecek yaşa gelinceye kadar korunması ve topluma kazandırılması için bazı önlemler alınmıştır. Yetim kalan ve henüz ergenlik yaşına girmemiş çocuklara ebeveynlerinden miras' olarak mülk kalmış olabilir. Bu nedenle İslâm hukukunda çocukların mal varlıklarının korunması, işletilmesi ve ihtiyaçları halinde kullanılması gibi durumları içeren vesayet kurumunun özellikle çocuklar için işletildiği söylenebilir. Zira tereke kayıtlarının önemli bir kısmında mal taksiminden hemen sonra küçük çocuklar için vasi tayin edildiği görülmektedir.

Yetim çocuklar için babası veya dedesi tarafından vasi tayin edilebilirdi.¹⁹¹ Böylece daha hayatta iken, kendisinin ölümü halinde çocuklarına kimin nezaret edeceğini bilme ve güvendikleri birisini vasi tayin etme imkanına sahip olurlardı. Ebeveyn tarafından bir vasi nasbedilmemişse çocuk için gerekli olan vasiyi mahkeme tayin ederdi.¹⁹²

İslâm hukukunda çocuklar için tayin edilen vasiyy-i muhtar ile vasiyy-i mansub arasında bir tercih gerektiğinde tabii olarak vasiyy-i muhtar tercih edilmektedir. Bu konudaki hüküm *"hakim vasiyy-i muhtarın mevcudiyetine muttali olmamakla müteveffaya bir vasi nasbedip de vasiyy-i muhtar zuhur ederek vesayeti deruhte etmek istese buna muktedir olur"* şeklindedir.¹⁹³ Sicillerde gayrimüslimler arasında da bunun örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin, 1086/1675 senesinde Bulgarlar Mahallesi'nden Eviri adlı zimmi, mahkemede, Piriç Hanı'nda sakin iken ölen Yanil veled-i Masun'un ölümünden önce çocuğu için kendisini vasi nasbettığını, ancak Yanil'in ölümünden sonra terekesine Yorgi Veled-i Agop'un el koyduğunu ve malı kendisine teslim etmekten kaçındığını şikayet etmişti. Durum Yorgi'den sorulduğunda Yanil'in çocuğuna mahkeme tarafından vasi nasbedildiği için terekeye el koyduğunu söylemiş ve Eviri'nin vasiyy-i muhtar olduğunu inkar etmişti. Eviri'nin, iddiasını biri Müslüman diğeri zimmi iki şahidin *"...fi'l-vâki' hâlik-i mezbûr hayâtında ve kemâl-i 'akl-i sihhatinde bizim huzûrumuzda bi-emri'llâhi te'âlâ hâlik olduğumda iş bu sağîr oğlum Yani'nin emvâl-ı müstagallesini hıfza ve emvâlini zabt için mezbûr Eviri vasî-i muhtârım ola deyu vasiyyet edüb ol dahi vesâyet-i mezbureyi kabul ve mürâsemeti edaya ta'ahhüd*

¹⁹¹ Aktan, agm., II, 428.

¹⁹² Aktan, agm., II, 428.

¹⁹³ Bilmen, age., V, 182.

eylemişdi, biz bu husûsa ber-vech üzere şâhidleriz şehâdet dahi ederiz...” sözleriyle ispat etmesi üzerine vasilik Yorgi’den alınarak kendisine verilmiştir.¹⁹⁴

Her anne-baba ölümünden önce çocukları için vasi tayin etmemekteydi. Böyle durumlarda şer’î mahkeme, Müslümanların çocuklarına olduğu gibi bakıma muhtaç olan gayrimüslim çocuklarına da vasi tayin ederdi. Mahkemenin tayin ettiği vasilerin (vasiyy-i mansub) genellikle anne ve baba gibi yakın akrabalarından olmaları tercih edilirdi. Anne-babanın olmaması durumunda büyük kardeş veya amca gibi akrabalarından da vasi nasbedilmekteydi.¹⁹⁵

Kendisine vasi ataması yapılacak çocuk için çocuğun birinci dereceden yakınının değil de başka birinin vasi olarak atanması zaman zaman anlaşmazlıklara neden oluyordu. Zira birinci dereceden yakınlar bu durumu kabullenemiyorlardı. Bu nedenle çocukların vesayetini elde etme konusunda adeta bir rekabet yaşanmaktaydı. Nitekim 1150/1737 yılında Hacıbaba Mahallesi’nde sakin Agatiye(?) adlı Hıristiyan kadın mahkemeye yaptığı müracaatta kocasının ölümünden sonra küçük çocukları için mahkeme tarafından amcaları Kazaz’ın vasi tayin edildiğini, ancak Kazaz’ın çocuklara miras olarak kalan alacaklarını toplayıp kendi ihtiyaçları için harcadığını iddia ederek Kazaz’ın vasilikten azledilmesini talep etmişti. Mahkemece yapılan incelemeden sonra Kazaz’ın böyle bir şey yapmadığı, kendisine iftira edildiği anlaşıncı vesayetinin devam etmesine ve Agatiye’nin muarazadan men edilmesine karar verilmiştir.¹⁹⁶

Gayrimüslim çocuklar için genellikle kendi dindaşlarından ve akrabası olan birisinin vasi olarak atanması adetten olmakla birlikte zaman zaman Müslüman vasilerin atandığı da olurdu.¹⁹⁷

Çocuklar belli bir yaşa gelince kendilerine ait olan malları vasilerinden almaktaydılar. Malı teslim eden vasinin isteği üzerine iade işlemi mahkemece kaydedilerek kendisine bir hüccet verilirdi. Bu hüccet daha sonra çıkabilecek problemlerin çözümünde vasiler için önemliydi. Malların tesliminden sonra vasilerin ibra edildiğini gösteren zimmilerle ilgili çok sayıda kayıt vardır. Örneğin, 1177/1763

¹⁹⁴ B120/23b

¹⁹⁵ Örneğin mahkeme, 1166/1753 yılında Veled-i Kurd Mahallesi’nden Bogos veled-i Markos’un ölümü üzerine geride kalan iki çocuğa annelerini (B173/9b), 1206/1791 yılında Mudanya’nın Burgaz köyünden Zafiri veled-i Yorgi’nin ölümü üzerine küçük çocuk için ağabeyini (B89/12b) ve 1201/1787 yılında yine Burgaz köyünde sakin iken vefat eden Aleksi veled-i Manol’un geride kalan iki küçük çocuğu için de amcalarını vasi tayin etmişti. (B228/58a).

¹⁹⁶ B164/2b.

¹⁹⁷ B238/5a.

yılında, daha önce vefat eden Perişkov(?) veled-i Nikola'nın oğulları için Yağcı Arslan veled-i Satılmış vasi nasbedilmişti. Çocuklardan Behram mahkemeye müracaat ederek babasının ölümü sırasında kendisinin küçük olduğunu, Arslan veled-i Satılmış'ın kendisine vasi nasbedildiğini, bu sebeple kendisine miras olarak intikal eden yüz kuruş hissesini Arslan'ın aldığını söyledikten sonra "... *'âkil ve bâliğ ve derece-i rüşde vâsıl olmağla...*" söz konusu yüz kuruşu Arslan'dan tamamen aldığını ve Arslan'ın zimmetini ibra ettiğini belirtmişti.¹⁹⁸ Başka bir belgede de çocuğun, on sekiz yaşını tamamlamasından sonra vasisinden malını aldığı belirtilmektedir.¹⁹⁹

2- Nafaka

Gayrimüslimlerle ilgili şer'iyye sicillerine yansıyan nafaka kayıtlarını yaşlı ve hastalar, evli kadınlar ve çocuklar açısından olmak üzere üç kısımda incelemek mümkündür.

a- Yaşlı ve Hastalara Yönelik Nafaka

İslâm hukukuna göre anne-baba veya dede-nine olup da yaşlı ve ihtiyaç sahibi bulunanların nafakaları çocukları veya torunlarına aittir.²⁰⁰ Fakir olan yaşlı, mahkemeye müracaat edip kendi durumunu arz ederek çocuklarından veya torunlarından nafaka talep edebilir. Böyle bir durumda kendilerinden nafaka talep edilen yakınların meseleden kaçınmaları imkansızdır. Çünkü mahkeme, yaşlıların nafakalarının karşılanmasında onların çocuklarını veya torunlarını sorumlu tutmaktadır. Söz konusu durum İslâm topraklarında yaşayan zimmiler için de geçerlidir. Zira yaşlı veya hasta olanların içinde bulundukları haller, onların dinlerine göre değil, öncelikle insan oluşlarına göre değerlendirilmektedir. Mesela 1206/1791 yılında Hacıbaba Mahallesi sakinlerinden Sahak veled-i İsak adlı zimmi mahkemeye başvurarak "...*ben fakîr ve 'alîl ve kesb ü kâra iktidârım olmayub...*" ifadeleriyle kendisinin fakir olduğunu belirtmiş ve oğlu Vartaris(?)'in hâli vaktinin yerinde olması sebebiyle kendisine nafaka ödemesini talep etmişti. Bunun üzerine hakim, günlük on altı akçe nafaka bağlanmasına karar vermişti.²⁰¹ Aynı şekilde Hacıiskender Mahallesi'nden Ezire bint-i Artin adlı Hristiyan kadın da yaşlı ve fakir olduğu gerekçesiyle torunu Hanım bint-i Bedros'un kendisine nafaka

¹⁹⁸ B182/8a.

¹⁹⁹ B215/37a.

²⁰⁰ Bilmen, age., II, 500; Aktan, agm., II, 408.

²⁰¹ B247/35b.

ödemesini istemiş, hakim de bu talebin makul olduğuna kanaat getirerek günlük altı para nafaka ödenmesine karar vermişti.²⁰²

Fakir olmadığı hâlde yaşlı ve hasta olan kişiler, mallarının bir kısmını veya tamamını yakınlarından birisine emanet vererek o kişiden kendisine nafaka vermesini isteyebilmektedir. Bu durumda olan yaşlılar, mallarını emanet ettikleri şahıslardan istedikleri nafakayı alamamaları durumunda devreye yine mahkeme giriyor ve yaşlının hakkını koruma altına alıyordu.²⁰³

b- Kadınlara Yönelik Nafaka

Kadın zengin olsa bile evlilik süresi içerisindeki nafakası kocasına aittir.²⁰⁴ Her hangi bir sebeple evinden uzakta kalmak durumunda olan koca, geride bıraktığı karısının ve çocuklarının nafakasını temin etmek zorundadır. Bu durumda olan koca evinden ayrılmadan önce söz konusu nafakanın tamamını karısına bırakabileceği gibi, vekil aracılığıyla da karısının ve çocuklarının nafakasını temin edebilirdi. Nafaka konusunda ihmal edilen kadınlar, mahkemeye başvurarak kocalarının servetinden hakim kararıyla onların gıyabında kendilerine ve çocuklarına nafaka tayin ettirebilirlerdi.²⁰⁵ Sicillerde bu yolla kendilerine ve çocuklarına nafaka tespit ettiren çok sayıda zimmi kadının olduğu görülmektedir.²⁰⁶ Bununla birlikte boşandığı hâlde bunu saklayarak veya kocasının başka bir mahalde olmasından istifade ederek onun malından kendine nafaka bağlatmak isteyen gayrimüslim kadınlar da vardı.²⁰⁷ Karısını boşayan erkek, iddet nafakası adı

²⁰² B234/18a.

²⁰³ 1206/1791 tarihli bir belgenin içeriğinden Mesudmakramavi Mahallesi'nde ikamet eden Sünbül bint-i Timur(?) adlı Hristiyan kadının bu yolla nafaka temin etmeye çalıştığı görülmektedir. İlgili kayda göre kardeşinin oğlu Bedros'a koruması için yüz altmış kuruş veren Sünbül'ün mahkemeye müracaat ederek "...ben 'alîle ve ihtiyâre olmamla kâr u kesbe kudretim olmayub nafaka ve kisveye eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olduğum ecilden ..." ifadeleriyle yaşlı ve hasta olduğunu belirtmiş ve emanet ettiği paradan her ay için kendisine beş kuruş vermesi konusunda yeğenine tenbih edilmesini istemişti. Bu talep üzerine para tamamlanıncaya kadar Bedros'un halasına her ay için beş kuruş nafaka ödemesi kararlaştırılmıştır. B247/37b.

²⁰⁴ Aktan, agm., II, 407.

²⁰⁵ Bilmen, II, 467.

²⁰⁶ Örneğin 1196/1782 yılında Demirkapı Mahallesi'nde ikamet eden Evniki(?) bint-i Kostantin adlı Hristiyan kadın mahkemeye müracaat ederek kocası Panayot veled-i Kıryako'nun kendisini ve küçük kızını üç yıldan beri nafakasız bırakarak terk ettiğini ve hâlâ İstanbul'da yaşadığını söyleyerek mahkeme tarafından kendisine ve kızına kocasının malından nafaka bağlanmasını talep etmiş, yapılan inceleme sonucunda Panayot'un İstanbul'a giderken karısına ve kızına nafaka olarak hiçbir şey bırakmadığının gerçek olduğu anlaşıldı. Kadı, Panayot'un malından her ikisine günlük dörder para nafaka ödenmesine karar vermiştir. C18/21a.

²⁰⁷ Nitekim Bilecik Mahallesi'nde sakin olan Aste(?) bint-i Mihal adlı Hristiyan kadın mahkemeye başvurarak kocası Maverdi'nin on ay önce "diyar-ı âhar"a giderken kendisine günlük yirmişer para vermesi için Mustafa Ağa bin Ali'yi vekil tayin ettiğini ve Mustafa Ağa'nın da vekaleti kabul ettiğini, ancak on ay geçmesine rağmen kendisine nafaka ödenmediğini belirterek on aylık nafaka

altında bir miktar parayı karısına vermekle yükümlüydü. Ancak iddet süresinin bitiminden sonra kocanın nafaka ödeme yükümlülüğü kalkardı. Bu durumda olan kadınlar, çocukları için nafaka isteme hakkına sahiplerken kendileri için böyle bir talepte bulunma hakları yoktu. Örneğin, 1189/1775 senesinde Hacıiskender Mahallesi'nde ikamet eden Noshatun adlı Hristiyan kadın mahkemeye müracaat ederek Vartah veled-i İsvador adlı zimminin hâlâ kocası olduğunu, ancak bir seneden beri kendisine nafaka vermediğini şikayet ederek söz konusu nafakanın ödenmesini istemişti. Kocasını Vartah ise cevabında Noshatun ile bundan önce bin akçe mehr-i müeccel ile evli olduğunu ancak aralarında "*husn-i zindegâni*" olmadığından bundan on bir ay önce karısını bayinen boşadığını, gerek mehri gerekse iddet nafakası ve meunet-i süknası (mesken masrafları) karşılığında on beş kuruş verdiğini, bunun üzerine Noshatun'un da hukuk-ı zevciyyete dair bütün haklardan kendisini ibra ettiğini söyleyerek nafaka talebini kabul etmemiş ve bu iddiasını iki Müslüman şahitle de ispat edince Noshatun'un talebi reddedilmiştir.²⁰⁸ Hatta muhalaa yoluyla boşanıp çocuklarının bakımını üstlenen kadınların bile sonradan çocukları için eski kocalarından nafaka talep etmeleri olumlu karşılanırken²⁰⁹ kendileri için olan nafaka talebi kabul edilmemiştir.

c- Çocuklara Yönelik Nafaka

Nafaka türlerinin en önemlisi ve sicillerde de en çok rastlanana anne veya babanın ölümü ya da boşanmaları sonucunda geride kalan çocuklarla ilgili olanıdır. Anne veya babadan birisinin ölmesi halinde genellikle ebeveynlerden hayatta kalan vasi olarak atanıyor ve çocuğa kalan mirastan vasi aracılığıyla nafaka tayin ediliyordu.²¹⁰

Anne-babanın boşanmaları halinde çocukların nafakası babaları tarafından karşılanmaktadır. Hatta hayatta olan çocukların yanında henüz doğmamış çocuklar için de anneye nafaka tayin edilebilir. Nitekim 1193/1779 senesinde Pazar-ı mahi Mahallesi'nde ikamet eden Melamata bint-i Yanaki mahkemeye müracaat ederek iki

toplamı olan beş kuruşun kendisine ödenmesini talep etmiştir. Mustafa Ağa ise kendisinin vekaletini kabul etmekle birlikte "vekalet olayından üç gün sonra Aste, belli bir bedel karşılığında kocasından muhalaa yoluyla boşanmak istemiş, Maverdi de bu teklifi kabul etmiştir. Bu konuda birbirlerini ibra ettiler" diyerek Aste'nin isteğini reddetmiştir. Ayrıca Mustafa Ağa durumu iki şahitle de ispat edince Aste'nin nafaka talebi mahkeme tarafından kabul edilmemiştir. B164/48a.

²⁰⁸ B203/81b.

²⁰⁹ Cin, Boşanma, s. 77; Erten, age., s. 115.

²¹⁰ Örneğin, Mudanya'nın Burgaz Köyü'nden Andon veled-i Nikola'nın şer'i mahkemeye müracaat ederek hanımının ölümünden sonra iki çocuğunun vasisi olduğunu, ancak kendisinin de fakir olması sebebiyle çocuklarına bakamadığını belirtmiş ve hanımından kalan mirastan çocuklarına nafaka bağlanmasını talep etmişti. B89/13a.

küçük çocuğuna ve “batnımda zâhir olan hamlim zuhûr edinceye değin” kendisine eski kocası Ceber(?) tarafından nafaka ödenmesini talep etmiştir.²¹¹

Babanın, çocuklarının nafakasını temin etmeden evini terk etmesi veya kaybolması durumunda anne, kayınpederinden çocukları için nafaka isteyebilirdi. Nitekim 1191/1777 yılında Kayabaşı Mahallesi’nden Kira bint-i Yorgi adlı kadının mahkemede kocasının “diyar-ı âhar”a gittiğini, hayatı ve ölümü hakkında bilgisi olmadığını söyleyerek terbiyesinde olan üç çocuğuna kayınpederi İskerlet’in nafaka ödemesini talep etmiş, kadı da bu talebi haklı bularak dedeleri tarafından çocuklara nafaka ödemesini kararlaştırmıştır.²¹²

Nafaka miktarı günün şartlarına göre tespit edilmekteydi. Belirlenen miktarın yetersiz olması durumunda ilgili şahıs rakamın yükseltilmesini talep edebiliyordu. Bununla birlikte nafakanın fazla olduğu gerekçesiyle miktarının azaltılması için mahkemeye müracaat edenler de oluyordu. Örneğin, 1178/1764 yılında Hocatabib Mahallesi’nde ikamet eden Meyrem adlı Hristiyan kadının mahkemeye müracaat ederek ölen kardeşinin kızı için daha önce mahkeme kanalıyla günlük kırk akçe nafaka tayin ettirdiğini, ancak yeğeni için günlük kırk akçenin çok olup yirmi akçenin yeterli olacağını, bu sebeple nafakanın azaltılmasını istemesi üzerine kadı söz konusu meblağı yirmi akçeye indirmiştir.²¹³

Bilindiği üzere, anne-babanın ölümü sebebiyle küçük çocuklara kalan miras çocukların vasilerine teslim edilmekteydi. Çocuklar için takdir edilen nafaka da yine kendilerine kalan bu mirastan karşılanmaktaydı. Dolayısıyla yukarıda zikredilen belgede de görüldüğü üzere insaf sahibi bir hâlâ, elinde imkan olduğu hâlde yeğeninin malını gereksiz olarak harcamamış ve mahkeme kanalıyla nafaka miktarını tenzil ettirmiştir.

²¹¹ B215/59b.

²¹² B123/23a; Bu belgenin tarihinden yedi yıl sonra yine aynı kişilerin nafaka konusunda mahkemelik oldukları görülmektedir. İkinci davanın içeriğinde çocukların annesi Kira, kocasının kendisini ve beş çocuğunu nafakasız olarak terk ettiğini, üstelik kocasının akli dengesinin yerinde olmadığını, kendisinin de çocukların nafakasını temin edecek gücünün bulunmadığını, ancak kayınpederi İskerlet’in mal mülk sahibi olduğunu belirterek kayınpederi tarafından çocuklarına nafaka ödenmesini talep etmiştir. İskerlet ise oğluyla ilgili durumun gerçek olduğunu ancak kendisinin de nafaka verecek gücünde olmadığını beyan etmişti. Ancak mahalle ileri gelenlerinin İskerlet’in hâli vaktinin yerinde olduğunu belirtmeleri üzerine İskerlet’in beş torununa nafaka ödemesi kararlaştırılmıştır.(C18/17b) Bu iki belgenin ilkinde üç çocuktan bahsedilirken ikincisinde beş çocuk ismi geçmektedir. Muhtemelen, evini terk eden koca mahkemeye intikal eden iki dava arasındaki beş yıllık süre içerisinde zaman zaman evine geri dönmüş ve çocuk sahibi olmuştur.

²¹³ B184/1b.

B- SADECE ÇOCUKLARA YÖNELİK OLANLAR

1- Çocuğun Bakım ve Terbiyesi (Hidane)

Hidane, çocuk ve çocuk hükmünde olanların bakım ve terbiyeleri için kanun koyucu tarafından belli şahıslara tanınan hak, yetki ve sorumluluktur.²¹⁴ İslâm hukukunda her hangi bir sebeple evliliğin sona ermesi veya ebeveynlerden birisinin ölümü halinde geride kalan küçük çocukların bakım işleriyle kimin ilgilenileceği belirlenmiştir. Buna göre çocuk ilk önce anneye verilir. Eğer anne öldüyse veya başkasıyla evlendiyse sırasıyla anneanne, babaanne, kızkardeş, hala ve teyze gibi yakından uzağa doğru kadın akrabalarından birisine verilir. Kadın akrabalarından kimse yok ise baba, dede, erkek kardeş ve amca gibi erkek akrabalarından birisine verilir.²¹⁵ Hidane hakkını elinde bulunduranın evlenmesi durumunda çocuk kendisinden alınarak bir sonraki hidane hakkı olana verilir.²¹⁶

Şer'iyye sicillerinde gayrimüslim aileler arasında da hidanenin uygulandığını gösteren kayıtlar vardır. Bu kayıtlar çoğunlukla hidane yoluyla çocukların bakımını üstlenen kişilerin çocuk için nafaka talep etmeleriyle ilgilidir. Hidane ücreti çocuğun malından, eğer malı yoksa babasının servetinden karşılanırdı. Örneğin, 1193/1779 yılında Melamete bint-i Yanaki adlı kadın “...bi-hakki'l-hidâne hicr ve terbiyesinde olan...” çocuğu için eski kocası ve aynı zamanda çocuğun babası olan Cibr veled-i Kirkor'dan,²¹⁷ Bedreddin Mahallesi'nden Anna bint-i Manok da ölen kocasının servetinden hidane yoluyla bakımı altında olan çocuğu için nafaka talep etmişlerdi.²¹⁸ Yukarıda da belirtildiği üzere annenin olmadığı durumlarda çocuk yakın akrabalarından birisine verilirdi. 1197/1783 yılında Hocamehmet Karamani Mahallesi'nden Azize bint-i Toros adlı kadın, kızının ölümü üzerine torununa,²¹⁹ 1178/1764 yılında Hocatabip Mahallesi'nden Meyrem bint-i Simavi(?) adlı kadın da erkek kardeşinin çocuğuna²²⁰ hidane hakkı olarak bakmıştır.

Ebeveynin boşanması veya babanın ölmesi durumunda öncelikle çocuk anneye verilirdi. Annenin evlenmesi durumunda çocuk ablasına, ablanın da evlenmesi durumunda çocuk abladan sonra hidane hakkına sahip olana verilmekteydi. Ancak

²¹⁴ Bardakoğlu, Ali, “Hidane” *DİA*, XVII, 467.

²¹⁵ Karaman, age., I, 396; Bardakoğlu, agm., XVII, 468.

²¹⁶ Aktan, agm., II, 426.

²¹⁷ B215/59b.

²¹⁸ B260/53b.

²¹⁹ B221/16a.

²²⁰ B184/1b.

özellikle hidane hakkına sahip olarak çocuğun bakımını üstlenen kişinin evlenmesi durumunda çocuğu kendisinden sonrakine teslim etmesi konusunda zaman zaman problemler çıkmaktaydı. Böyle bir konunun mahkemeye intikal etmesi durumunda dava, genellikle çocuğun evlenen yakınından alınarak ondan sonraki akrabasına teslim edilmesi şeklinde sonuçlanıyordu. Nitekim 1178/1764 senesine ait bir belgeye göre Meyrem adlı kadın mahkemeye müracaat ederek Hocatabib Mahallesi'nde ikamet eden Danyal adlı kardeşinin kısa süre önce öldüğünü, geride hanımıyla beraber iki çocuğunun kaldığını, çocuklardan büyük kız Uskuhi'nin kendi işlerini dahi idare edemeyecek kadar küçük olmasından başka üstelik Manas adlı zimmiyle evlendiğini, bu sebeple küçük kız Takuhi'nin(?) bakım ve terbiye edilmesi işinin "bi hakkı'l-hidâne" kendisine verilmesi gerektiğini, ancak ablası Uskuhi'nin çocuğu kendisine vermekten kaçındığını şikayet etmiş ve çocuğun ahladan alınarak kendisine teslim edilmesini istemiştir. Uskuhi'nin de halası Meyrem'in söylediklerini tasdik etmesi üzerine çocuğun halaya verilmesine karar verilmiştir.²²¹ Belgenin başlangıcında annenin varlığından söz edilmesine rağmen anne devre dışı bırakılarak dava, hala ile abla arasında geçmektedir. Muhtemelen Danyal'ın ölümünden hemen sonra karısının da ölmesi veya başka biriyle evlenmesi sebebiyle çocuk büyük kız Uskuhi'ye intikal etmiş, onun da evlenmesiyle devreye hala girmiştir.

2- Çocuğun Evlat Edinilmesi (Tebenni)

Tebenni, oğulluğa kabul etme, ahiret oğlu edinme anlamına gelmektedir.²²² Yahudilik ve Hristiyanlık'ta evlatlık uygulaması yoktur.²²³ İslâm hukukuna göre de evlat edinme yasak olmasına rağmen, şer'iyye sicillerine yansıyan kayıtlardan Osmanlı toplumunda evlat edinme uygulamasının yaygın olduğu görülmektedir. İlk bakışta Osmanlı mahkemelerinin İslâm hukukuna aykırı olarak evlatlık sistemini uyguladığı düşünülse de, sicillerde yer alan tebenni kayıtları incelendiğinde, Osmanlı Devleti'ndeki uygulamanın hukûki sonuçları olmayan, bir çocuğun bakım ve gözetimi ile sınırlı "manevi evlât" statüsünü geçmeyen uygulamalar olduğu ve İslâm hukukuna aykırı olmadığı anlaşılmaktadır.²²⁴ Nitekim İslâm hukukunda yasaklanmış olan evlatlık uygulamasında, evlat edinilen çocuk öz evlat olarak kabul edildiği için bülûğ çağını geçtikten sonra da mahrem olarak kabul ediliyor ve evlat edinen şahsa varis olabiliyordu. Oysa Osmanlı toplumundaki uygulamada evlat edinilen çocuk öz evlat kabul

²²¹ B184/1b.

²²² Sami, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998, 378.

²²³ Aydın, M. Akif, "Evlat Edinme", *DİA*, XI, 527.

²²⁴ Çetin, age., s. 89.

edilmemekte ve ebeveyne varis olamamaktaydı. Dolayısıyla evlatlık uygulamalarının hukûki sonuçları yoktu. Bu konuyla ilgili kayıtların hemen hemen tamamında evlat edinilen çocukla ilgili olarak “çocuğun rüşt çağına ulaştığı ana kadar”, “ianeden müstağni oluncaya kadar” gibi ifadeler yer almaktadır. Böylece Osmanlı toplumundaki evlatlık uygulamasında süre sınırlandırılmış ve İslâm hukukuna aykırılık ortadan kaldırılmıştır.²²⁵

Evlatlık müessesesi, ilk olarak ailesi tarafından terk edilen çocukların bulunması durumunda çocuğu bulan şahsın onu evlat edinmek istemesi, ikinci olarak da çocuğun, ailesi tarafından başkasına evlatlık olarak verilmesi olmak üzere genellikle iki şekilde ortaya çıkmaktaydı. Osmanlı sicillerinde her ikisine de örnek olabilecek kayıtlar mevcuttur.²²⁶

Müslümanlar arasında yaygın olan evlat edinme işi gayrimüslimler tarafından da uygulanmaktaydı. Örneğin, Kayabaşı Mahallesi sakinlerinden Karya bint-i Kostantin adlı Hristiyan kadın mahkemeye müracaat ederek Mudanya’nın köylerinden birinde bulunduğu Kiryakine bint-i Nikola’yı evlat edinmek istediğini belirtmiş, mahkeme de bu talebi uygun bulmuştur.²²⁷

Evlat edinme işi Allah rızası için yapıldığından evlat edinen kişi, mahkemeye başvurarak çocuğun yeme, içme, giyinme, barınma ve terbiye edilmesi gibi ihtiyaçların yerine getirileceğini taahhüt ediyordu. Bununla birlikte evlat edinen şahıs bazen, çocuğun sonradan ailesi tarafından alınmasını önlemek için mahkemeye baş vurarak nafaka tayin ettiriyordu. Böylece çocuğa ödenen nafakanın aile tarafından tazmin edilmesi gerektiği için evlatlığın geri istenmesi engellenmiş oluyordu.²²⁸

Evlat edinen şahısların ekonomik durumlarının iyi olması gerekiyordu. Aksi takdirde mahkeme buna müsaade etmezdi. Ancak evlat edindikten sonra fakir düşen şahısların olabileceği de bir gerçektir. Böyle durumlarda mahkeme, evlat edinenin ve çocuğun mağduriyetini gidermek için nafakanın devletçe karşılanmasını sağlardı. Nitekim 1205/1790 yılında Velelikurd Mahallesi’nde ikamet eden Kirkor veled-i Murad adlı zimmi mahkemede, evlatlık olarak aldığı altı yaşındaki Karine bint-i Panos adlı

²²⁵ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Kurt, “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 548 vd.

²²⁶ Abacı, age., s. 180.

²²⁷ Abacı, age., s. 181.

²²⁸ Aydın, Evlat Edinme, *DİA*, XI, 528; Kurt, agm., II, 553.

çocuğun “*eşedd-i ihtiyac ile nafaka ve kisveye*” muhtaç olduğunu, kendisinin infak edecek malının olmadığını söyleyerek “*kıbel-i şer‘den*” nafaka bağlanmasını talep etmiş, Kirkor’un söylediklerini mahalle ileri gelenlerinin de doğrulamaları üzerine kadı, hazineden ödenmek üzere günlük üçer para nafaka tayin etmiştir.²²⁹

Sicillerde, Müslümanların zimmi çocukları veya gayrimüslimlerin Müslüman çocuklarını evlat edinmeleriyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ancak zaman zaman mühtedi çocukların Müslümanlar tarafından evlatlık olarak alındığı görülmektedir. Müslümanlar, mühtedi çocukları evlat edinmekle hem çocukların bakımını üstlenmişler, hem bu durumda olan çocukların gayrimüslim bir çevreden uzak kalmalarını sağlamışlardır.²³⁰

3- Çocuğun Kiralanması (İcar-ı Sağır)

Evlat edinmenin yanında çocukların korunmalarına yönelik uygulamalardan biri de yoksul aile çocuklarının zengin ailelere hizmet etmek üzere ebeveyni tarafından kiraya verilmesiyle ortaya çıkan uygulamadır.²³¹ Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla çocuğun ebeveyni kiralama işinden her hangi bir kazanç sağlamamaktaydı. Ancak bu uygulamayla fakir olan aile, kiraya verdiği çocuğunun bakımını, çocuğun hizmeti karşılığında başka birisine devretmiş oluyordu.

İcar-ı sağır uygulamasının temelinde yatan duygu ve düşünce Allah rızasını kazanmaktır. Varlıklı aileler arasında sevap kazanmak amacıyla yoksul aile çocuklarını himaye etmek ve onların ihtiyaçlarını gidermek isteyenler vardı. Özellikle yaşlı ve çocuksuz aileler bu yolla hem yalnızlıklarını gidermekte, hem de ev işlerinde kendilerine birer yardımcı edinmiş olmaktaydılar. Ancak zaman zaman kiralanın çocukların üç veya dört yaşında olmaları, onlardan istifade etmekten daha ziyade bu uygulamanın bakım ve himaye etmek amacını taşıdığını göstermektedir.²³²

Müslüman aileler arasında sıkça başvurulmuş icar-ı sağır uygulaması zaman zaman gayrimüslim aileler arasında da görülmektedir.²³³ Örneğin, Demirkapı Mahallesi sakinlerinden Yorgi veled-i Dimitri adlı zimmi mahkemede on bir yaşındaki Fotine(?) adlı kızının geçimini temin edecek gücünün olmadığını ifade ederek onu mahkemede

²²⁹ B254/33a.

²³⁰ Çetin, age., s. 90.

²³¹ Kurt, age., s. 80.

²³² Kurt, age., s. 80.

²³³ Bu konuyla ilgili tespit edebildiğimiz üç kayıttan her birisi farklı yüzyıla ait olmak üzere 1206, 1238 ve 1309 yıllarına aittir.

hazır olan Kokonya adlı kadına evinde hizmet etmek üzere aylık altışar kuruş ücret karşılığında icar ettiğini ve bu paranın dörder kuruşunun çocuğun “*nafaka ve kisve ve sâir levâzım-ı zarûriyyesine*” harcanması şartıyla anlaştıklarını belirtmiştir.²³⁴ Belgede de görüldüğü üzere aylık altı kuruştan dört kuruşun çocuk için harcanacağı belirtilirken, kalan iki kuruşunun ne olacağı hakkında bilgi verilmemektedir. Bu paranın çocuğun ebeveynine verilebileceği gibi çocuk adına korunabileceği de başka kayıtlardan anlaşılmaktadır. Çünkü konuyla ilgili kayıtların çoğunda icar karşılığında takdir edilen meblağın bir kısmının çocuk için harcanacağı ve kalan miktarının ise korunarak çocuğun bülûğ çağına erişmesinden sonra kendisine teslim edileceği belirtilmektedir. Nitekim Bursa’nın Bilâd-ı Yunus Köyü’nden Perter(?) oğlu Yanto adlı zimmi, fakir olması ve on yaşındaki çocuğuna bakabilecek gücünün bulunmaması nedeniyle oğlunu, kırk beş kuruşun her ay çocuk için harcanması, beş kuruşun da çocuğu “*vakt-i rüşd ü sedâdına değin*” korunması şartıyla aylık elli kuruş karşılığında hizmet etmek üzere Kostantin veled-i Yako’yla anlaştığını belirtmektedir.²³⁵ Söz konusu paranın bülûğ çağından sonra çocuğa verilmesi, onun evlenme ve iş yapma gibi masraflarını karşılayabilmesi için sermaye olması bakımından önemliydi. Zaman zaman çocuğa ödenmesi gereken para karşılığında bir miktar eşyanın verildiği de olurdu.²³⁶ Bu şekilde verilen eşya genellikle çocuğun bülûğ çağına erişmesinden sonra ödenmesi gereken para karşılığında dönemin şartları gereği günlük hayatında kullanabileceği malzemelerden oluşmaktaydı. Ancak hizmet karşılığında sonradan çocuğa verilmesi gereken paranın, zamanı geldiğinde ödenmesi konusunda ciddi problemlerin yaşandığı da görülmektedir. Nitekim şer’iyye sicillerinde Zimmiler arasında hizmetçilikten kaynaklanan çok sayıda alacak davası vardır. Bunların açıkça icar-ı sağır uygulamasından kaynaklanan kayıtlar olduğu belirtilmemekle birlikte bu davalardan bir kısmının küçük yaştan itibaren yıllarca hizmet ettiği kişiden alması gereken paranın ödenmemesi sebebiyle mahkemeye intikal ettiği

²³⁴ B358/13a.

²³⁵ C155/51a.

²³⁶ Aslen Sölöz Köyü’nden olup Bursa’da Bedreddin Mahallesi’nde ikamet eden Meryem bint-i Kıvrık(?) adlı Hristiyan kadın mahkemede küçüklüğünden bu ana kadar Sara bint-i Sefer’e on yıl hizmet ettiğini ve şimdi “âkile ve bâliğa ve derece-i rüşde vâsıla olmasıyla” Sara’nın kendisini ferağ etmek istediğini, bu sebeple hizmetinin karşılığında Sara’nın kendisine toplam yüz elli kuruş kıymetinde olan bir takım eşya verdiğini ve kendisinin de Sara’yı ibra ettiğini belirtmiştir. Saranın verdiği eşya “beş gömlek ve beş don ve beş uçkur ve beş abdest makraması ve on beş yağlık ve bir kutni ocak peştemalı ve bir münakkaş boğça ve bir kutni boğça ve bir beledi döşek ve bir yemeni yorgan ve iki beledi yasdık ve istefan ve iki kutni entari ve bir şal cebe ve bir ayaklı sandık ve bir yel(?) havlusu ve bir ... makraması ve bir örtü makraması ve iki değirmi işleme yemeni ve def’a iki değirmi sade yemeni ve bir leğen ve bir ibrik ve bir iskemle ve bir faraş” tan oluşmaktadır. B197/63b.

anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu tür davaların içeriğini oluşturan konunun icar-ı sağıir uygulamasıyla başladığı muhtemeldir.²³⁷

Tebenni konusunda da belirtildiğı üzere evlat edinilen bir çocuğun nafakası kendisini evlat edinen kişi veya çocuğun bir yakını tarafından karşılanmaktaydı. İcar-ı sağıirde ise çocuğun nafakası onu icarlayana aittir. Hatta bazen evlatlık olarak alınan çocuğun nafakasını karşılayabilecek bir yakınının olmaması durumunda kendisini evlat edinen şahıs tarafından icarlandığı da olurdu. Bu durumda kiralama işi mahkemeye çocuğı kiralamak isteyen kişi arasında gerçekleşmekteydi. Örneğin, 1206/1791 yılında Hocamehmed Karamani Mahallesi'nde ikamet eden Ohanes veled-i Ananiye adlı zimmi mahkemeye müracaat ederek tebenni yoluyla hicr ve terbiyesinde olan Zümrüt bint-i Toma adlı kız çocuğunun nafaka ve kisveye ihtiyacı olduğunu, ancak bu nafakayı verecek kimsesi olmadığını belirterek çocuğun mahkeme tarafından kendisine kiralanmasını istemiştir. Bunun üzerine mahkeme, çocuğun ihtiyaçları için günlük dörder para harcaması koşuluyla Ohanes'in talebini kabul etmiştir.²³⁸

Bakıma muhtaç çocukların dinine ve ırkına bakılmaksızın koruma altına alınması gelecekteki toplumun sağlıklı bir şekilde oluşması bakımından önemlidir. Bu konuyla ilgili kayıtlardan hem devletin, hem de toplumun bu tür faaliyetleri teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Devlet, kimsesiz ve fakir çocukların bakımlarının sağlanması, büyütölmeleri ve meslek sahibi olmaları için gerek evlat edinmeyi gerekse icar-ı sağıir uygulamalarını teşvik etmiş, bu işi yapanların zorlanmaları durumunda maddi ve manevi desteğini esirgememiştir. Müslömanlarda olduğu gibi gayrimüslimler de kendi aralarında tebenni ve icar-ı sağıir gibi koruyucu uygulamalarla bakıma muhtaç çocuklara sahip çıkmış ve bu konuda devletin desteğini de daima yanlarında hissetmişlerdir.

III- MÜLKÜN EL DEĞİŞTİRMESİ

A- MİRAS YOLUYLA EL DEĞİŞTİRME

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlere, evlenme ve boşanma gibi konularında olduğu gibi miras hukukuyla ilgili meselelerini de kendi cemaat

²³⁷ 1207/1792 tarihli bir dava içeriğinde Demirkapı Mahallesi sakinlerinden Yane bint-i Dimitri, torunu Süryane bint-i Nikola'nın Yavan veled-i Kıryako adlı zimmiye yirmi bir ay hizmet ettiğini belirtmiş ve bu süre için ödenmesi gereken paranın, çocuğun velisi olarak kendisine verilmesini istemiştir. Yavan ise parayı çocuk için harcadığını söyleyerek Yane'nin isteğini reddedince aralarında çıkan kavga, arabulucuların devreye girmesiyle Yavan'ın Yane'ye otuz kuruş ödemesi karşılığında sulhla sonuçlanmıştır. B84/24a.

²³⁸ B247/62a.

mahkemelerinde çözüme hakkı verilmiştir. Bununla birlikte, isteyen zimmiler bu konuda da şer'î mahkemeye müracaat ederek miras taksimini yaptırma veya mirasla ilgili anlaşmazlıklarını çözüme hakkına sahiptiler.

İslâm hukukunda Müslümanlarda olduğu gibi zimmilerin miraslarıyla ilgili de kurallar belirlenmiştir. Buna göre zimmiler birbirlerine varis olabilirler, ancak gayrimüslimin müslümana veya müslümanın gayrimüslime varis olması imkansızdır.²³⁹ Zira peygamberimizin bir hadisinde müslümanın kafiye, kafirin de müslümana varis olamayacağı açıkça belirtilmiştir.²⁴⁰

Yahudilik'te mirasın tamamını erkek çocuklar alırken kız çocuklara hiçbir şey verilmez, birden fazla erkek çocuk var ise, büyük olan diğerlerinin iki katını alırdı.²⁴¹ Kızlar ancak erkek varislerin olmaması durumunda mirasta hak sahibi olurlardı.²⁴² Ölen adamın geride kalan dul eşinin miras alma hakkı yoktu. Çocukları olmayan bir erkeğin vefatı durumunda mirası, sırasıyla ölenin erkek kardeşleri, onların da olmaması durumunda babasının erkek kardeşleri ve en yakın akrabalarına verilir.²⁴³ Bu kurallar sebebiyle özellikle Yahudi kadınların kocalarından, kızların ise babalarından kalan mirastan pay almak için şer'î mahkemelere başvurdıkları düşünülebilir. Çünkü İslâm hukukunda kadın, ölen kocasının mirasından eğer çocukları varsa sekizde bir, çocukları yok ise dörtte bir oranında,²⁴⁴ kızlar ise erkek kardeşlerinin yarısı kadar hisse alabilmekteydiler.²⁴⁵

Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlar miras konusunda genellikle şer'î mahkemeleri tercih ediyorlardı. Çünkü kilise hukukuna göre miras alamayan zimmiler İslâm hukukuna göre alabiliyorlardı.²⁴⁶ Miras taksimi konusunda Hristiyanlık'ta değişik zamanlarda farklı uygulamalar olmuştur. Bir zamanlar kilise hukukunda "trimoiria" olarak adlandırılan farklı bir veraset taksimi uygulanmıştır.²⁴⁷ Şer'î mahkemelere başvuran Hristiyanların artması üzerine XVIII. asır başlarında patrikhane, hristiyanları

²³⁹ Berki, Ali Himmet, *Miras ve Tatbikat*, Üçler Basımevi, İstanbul 1947, s.21; Karaman, age., III, 403-406.

²⁴⁰ Ebu Davud, Ferâiz, 10; İbn Mace, Ferâiz, 6.

²⁴¹ de Vaux, Ronald, *Yahudilikte Aile*, (çev: Ahmet Güç) Arasta Yayınları, Bursa 2003, s. 89.

²⁴² de Vaux, age., s. 90.

²⁴³ de Vaux, age., s. 91.

²⁴⁴ Berki, age., s. 33.

²⁴⁵ Berki, age., 38.

²⁴⁶ Çiçek, agm., s.43.

²⁴⁷ Bu uygulamada miras üç eşit parçaya bölünmekteydi. Bunlardan ilk kısmı cenaze merasimi için harcanırken ikinci kısmı yaşayan eş, üçüncü kısmı da ikinci ve üçüncü dereceden akrabalara verilir. Pantazopoulos, age., s. 66; Çiçek, agt., s. 129.

kendi cemaat mahkemelerine çekmek için kilise miras hukukunu İslâm hukukuna paralel hale getirmeye çalışmıştır.²⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmilerle ilgili çalışmalardan, onların miras konusunda şer'î mahkemelere çok yoğun olarak müracaat ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta bu tür kayıtların çokluğundan dolayı cemaat mahkemelerinin miras konusunda adaletsiz davrandıkları, bu sebeple zimmilerin kadı mahkemelerini tercih ettikleri şeklinde değerlendirilmeler yapılmaktadır.²⁴⁹ Miras taksimi konusunda tüm Osmanlı şehirleri için söz konusu olan yoğunluğun Bursa için de geçerli olduğunu söylememiz mümkündür. Öyle ki, XVIII. yüzyılda Bursa'da tamamı gayrimüslimlere ait olan sekiz adet tereke defteri mevcuttur.²⁵⁰ Zimmilerle ilgili olarak Bursa sicillerinde yer alan miras dağılımı ve mirasla ilgili anlaşmazlıkları içeren dava kayıtları, diğer konularla ilgili belgelerle sayısal açıdan karşılaştırıldıklarında ilk sırada yer almaktadır.

Gayrimüslimlerin, miras konusunda kendi cemaat mahkemelerine değil de şer'î mahkemelere başvurmaları dikkat çekicidir. Miraslarının taksim edilmesi için mahkemeye başvuran zimmilere İslâm miras hukuku uygulanmaktaydı.²⁵¹ Zimmileri, bu konuda mensup oldukları dinin hukukuna göre değil de İslâm hukukuna göre muamele görmeyi arzu etmeye yönelten sebepler arasında muhtemelen İslâm ve diğer dinlerin hukuklarındaki verasetle ilgili hükümlerin farklılıkları vardı. İslâm hukuku hükümlerinin miras konusunda çoğunluğun menfaatine daha uygun olması zimmileri şer'î mahkemeye yönlendirmekteydi. Başka bir ifadeyle kendi hukuklarına göre mirastan hisse alamayıp ancak İslâm hukukuna göre hak alabilen zimmiler, şer'î mahkemeye başvurmuşlardır.²⁵² Nitekim Donald Quataert, Osmanlılardaki zimmilerin aile hukukuyla ilgili meselelerde şer'î mahkemeleri tercih etmelerini değerlendirirken şunları ifade etmektedir:

“Şer’î mahkemeler Hristiyan ve Yahudilere genellikle kendi mahkemelerinde sahip olmadıkları haklar tanırdı. Dolayısıyla gayrimüslimler, böyle bir zorunlulukları

²⁴⁸ Pantazopoulos, age., s. 69; Çiçek, agt., s.128.

²⁴⁹ Ercan, age., s. 211.

²⁵⁰ B225, B229, B238, B243, B252, B257, B259, B262 nolu defterlerin tamamı gayrimüslimlerin terekeleri ve miraslarıyla ilgilidir. (Metrukat veya muhalefat defteri ismi de verilen tereke defterleri, ölen insanların geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkul her türlü mallarını ayrıntılı bir şekilde içeren defterlerdir. Bursa sicillerinde yer alan terekeler çoğunlukla müstakil defterlere kaydedilmekle beraber çeşitli dava,ferman, berat gibi kayıtların da yer aldığı defterler içerisinde de bulunmaktadır.)

²⁵¹ İslâm hukukunda ölen kişilerin mallarına kimlerin hangi oranda varis olabilecekleri ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Berki, age.

²⁵² Göcek, F.Müğe, “Osmanlı Ermenilerinin Gündelik Hayatlarına Bir Bakış: XVIII. Yüzyıl İstanbul’unda Ermeni Esnafı”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, V,557.

olmadan da rutin olarak kadılara başvurulardı. İslâmi mahkemeye bir kez çıkınca, burasının kararları öncelik kazanırdı. Şer'i mahkemelere genellikle akrabalara -kızlara, babalara, amcalara, kız kardeşlere- mirastan belirli mutlak paylar garanti eden İslâmi miras hukukunun hükümlerinden yararlanmak için başvuruda bulunulardı. Dolayısıyla bir Hristiyan'ın veya Yahudi'nin vasiyetinde mirastan mahrum bırakılmaktan korkanlar, İslâm hukukuna tabi olmayı tercih ederlerdi. Dul Hristiyan kadınları, ölenin karısına mirastan kilise hukukundakinden daha büyük pay veren İslâmi mahkemelere sık sık başvurulardı.²⁵³

Şer'i mahkemenin başında bulunan kadıların görevlerinden birisi de miras taksimini yapmaktı. Ancak kadı, ölen herkesin mirasına müdahale etme hakkına sahip değildi. Mirasın mahkemeye intikal etmesi için bazı şartlar gerekmekteydi.²⁵⁴ Müslümanların miraslarını ilgilendiren bu durum gayrimüslim terekeleri için de geçerliydi. Ancak bazı zimmiler, zaman zaman kadıların resm-i kısmet almak gayesiyle talep olmadan zimmi terekelerine müdahale ettikleri veya paylaştırılmış terekeleri yeniden taksim etmek istedikleri gibi gerekçelerle şikayetçi olmuşlardır. XVIII. asırda Bursa'da olmasa da başka bölgelerde bu tür şikayetler tespit edilmiştir.²⁵⁵

Tereke içerisinde yer alan menkul ve gayrimenkul malların tamamı günün koşullarına göre tespit edilen değerleriyle birlikte yazılmaktaydı. Miras taksimi de bu değerlerin toplamı üzerinden yapılıyordu. Metrukat arasında menkul ve gayrimenkul eşyadan başka diyet,²⁵⁶ mehir,²⁵⁷ borç ve alacaklar da²⁵⁸ yer almaktaydı.

Gayrimüslimlerin mirasları taksim edilmeden önce terekenin yekününden "*berâ-yı ihrâc-ı lâşe*" adı altında cenaze masrafları düşülür ve Müslümanlardan olduğu gibi zimmilerden de bazı vergiler alınırdı. Miras taksim edilmeden önce alınan bu vergilerin

²⁵³ Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev: Ayşe Berktaş) İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 254.

²⁵⁴ Genellikle varisler arasında taksimat problemi olduğunda içlerinden birinin mahkemeye müracaat etmesi, vefat eden kişinin hiç varisinin olmaması durumunda terekenin beytülmal devredilmesi ve varisler içinde mecnun veya henüz rüşd çağına ermemiş olanlar var ise yetimin hakkının korunması gibi durumlar söz konusu olduğunda kadı terekeye el koyarak miras taksimatını yaptırırdı. Bkz. Molla Hüsrev, *Dürrü'l-Hükkâm fî Şerhi Gurari'l-Ahkâm*, Dersaadet ts., II, 420; Barkan, agm., s.2; İnalçık, Halil, "XV. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 188 (XV. Asır); Özdeğer, age., s.10.

²⁵⁵ *İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, İ.B.B.K.D.B. Yayınları, İstanbul 1998, I, 211.

²⁵⁶ B259/28a.

²⁵⁷ B238/71b.

²⁵⁸ Müslüman veya zimmi birçok kişinin terekesinde kendi dindaşı veya farklı dinden olan çok sayıda insana borç para verdikleri görülmektedir.

başında “resm-i kismet” gelmekteydi. Resmi kismetin oranı zaman zaman değişmekle birlikte genellikle tereke toplamının binde onbeş veya yirmisine tekabül etmektedir.²⁵⁹ XVIII. asır Bursa zimmilerinin terekelerinden de ortalama binde yirmibeş oranında bir paranın alındığı anlaşılmaktadır.

Terekeden, “resm-i kismet”ten başka taksim içinde hizmetleri geçenler için kalemiyye, çukadariyye, mahzariyye, dellaliyye ve hammaliyye gibi vergiler de alınmaktaydı ki bunların sabit bir oranı bulunmamaktadır.²⁶⁰

Vefat eden şahıs hayatta iken her hangi bir sebeple başkalarına borçlanmışsa geride bıraktığı metrukatı ancak bu borçlar düşüldükten sonra varislere paylaştırılırdı.²⁶¹ Bu durumda vefat eden zimmilerin borçlarını, başta şahıslara ve vakıflara olan borçlar olmak üzere,²⁶² mehir²⁶³ ve nafaka borçları²⁶⁴ oluşturmaktaydı. Vakıflar arasında hem Müslümanlara²⁶⁵ hem de zimmilere²⁶⁶ ait vakıflar yer alabiliyordu.

Zaman zaman borçları terekesinden çok olarak ölen zimmilerin varlığı da dikkat çekmektedir. Bunlar için “*duyûnu terekesinden ziyâde olduğu hâlde hâlik olan*” ifadesi kullanılarak borçlarının geride bıraktığı miraslarından daha çok olduğu vurgulanmaktadır.²⁶⁷ Bu durumda olanların terekeleri alacaklılar arasında alacakları oranında taksim edilirken varislere hiç bir şey verilmezdi. Örneğin, Hacıbaba Mahallesi’nde borçları terekesinden çok olduğu hâlde vefat eden Yağcı Ohanes veled-i Abraham’ın terekesinin toplamı 333.929 akçe iken borçlarının toplamı 504.504 akçedir. Terekeden resmi kismet vb. vergilerden bir çoğu alınmamış, sadece 3.729 akçelik (%1.1) cenaze ve dellaliye masrafı düşüldükten sonra geri kalan 331.200 akçelik kısmı Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmadan adalet prensibi içerisinde tüm alacaklılardan her birinin borcunun %66.6’sına tekabül edecek şekilde paylaştırılarak borç sahiplerine ödenmiştir. Ohanes’in varisleri olan karısı, bir oğlu ve üç kızına ise hiçbir şey verilmemiştir. Ayrıca ödemelerden arta kalan 25 akçenin ne olacağıyla ilgili bilgi verilmemiştir.²⁶⁸ Belgeye göre borçların ve geri ödemelerin miktarları şöyledir:

²⁵⁹ Öztürk Said, *İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV Yayınları, İstanbul 1995, s. 60.(Tereke Defterleri)

²⁶⁰ Öztürk, age., s.61.

²⁶¹ B259/40b; Aktan, agm., II, 431.

²⁶² B243/5b,46b; B259/20a, 38b.

²⁶³ B228/71b.

²⁶⁴ B229/3b; B291/98a.

²⁶⁵ B229/6b.

²⁶⁶ B191/92b; B243/19b.

²⁶⁷ B243/55a.

²⁶⁸ B243/55a.

Alacaklı	Alması Gereken(akçe)	Kendisine Ödenen(akçe)	Oranı(%)
El-Hac Ali Ağa	158.400	103.973	%65.6
Ahmet Beşe	6.000	3.938	%65.6
Eyva bint-i Abraham	90.000	59.076	%65.6
Karısı İranevi(?)	61.200	40.171	%65.6
Karabet veled-i Ohanes	69.000	45.291	%65.6
Aleksi veled-i Eziri(?)	55.920	36.705	%65.6
Kosta veled-i Terandefil(?)	18.000	11.815	%65.6
.....veled-i Turayı(?)	12.000	7.876	%65.6
Sahak veled-i Ohanes	19.620	12.878	%65.6
Andon veled-i Meke(?)	14.400	9.452	%65.6
Toplam:	504.540	331.175	

Tablo 4. Borcu terekesinden çok olduğu hâlde ölen gayrimüslimin mal varlığının alacaklılara eşit oranda taksim edilmesi.

Aynı şekilde Hocatabib Mahallesi'nde vefat eden Bezzaz Manas adlı zimminin toplam 122.640 akçelik terekesi, borçlu olduğu kişilere dağıtıldıktan sonra varisleri arasında yer alan hamile karısı, bir oğlu ve iki kızına hiçbir şey verilmemiştir. Bu durum belgede "*hâlik-i mesfûr Manas'ın derûn-i defterde mestûr bi'l-cümle zikirleri bâlâda mestûr duyûn-i müsbet ashâbına teslim olunub vereseşi mesfûruna tereke-i hâlik-i mesfûrdan miras nâmıyla bir akçe ve bir habbe bâki kalmadığı işbu mahalle şerh verildi*" ifadesiyle belirtilmiştir.²⁶⁹ Borçların ödenmesine mevcut tereke yetmez ise kalan borçlar varislerden tahsil edilmezdi.²⁷⁰

Vefat eden şahsın borçlarının ödenmesine menkul malları, yetmez ise metrukatı arasında yer alan gayrimenkulleri müzayede usulüyle satılarak borçların ödenmesi yoluna gidilirdi. Böylece hem gayrimenkulün değeri düşmemiş, hem de alacaklıların mümkün olan en yüksek seviyede alacaklarını tahsil etme imkanı sağlanmış olurdu.²⁷¹

²⁶⁹ B229/8b.

²⁷⁰ Aktan, agm., II, 431; Öztürk, Terek Defterleri, s. 96.

²⁷¹ Nitekim Hacıbaba Mahallesi'nde ikamet ederken borcu terekesinden çok olduğu hâlde vefat eden Bezzaz Abraham veled-i Ohanes'in terekesi hanımı Sünbül ve oğlu Serkız'a kalmıştı. Daha sonra Sünbül, kendisi ve vasisi olduğu çocuğu adına vekalet yoluyla mahkemeye müracaat ederek miras kalan menkul malların satıldığını, ancak kocasının borçlarının ödenmesine yetmediğini belirtmiş ve bu borçların ödenmesi için "Yonca Havuz" yakınlarındaki tahminen bir buçuk dönümlük bir

Miras taksimi yapıldıktan sonra vefat eden kişiden alacağı olduğunu iddia eden birisi çıkar ve bunu şahitlerle ispat ederse bu para varislere intikal eden mirastan tahsil edilirdi. Buna örnek vermek gerekirse, Caferhoca Mahallesi'nde vefat eden Nikola'nın 48.651 akçelik mirası oğlu Todoraki'ye intikal etmişti. Todoraki'nin küçük olması sebebiyle kendisine Kayabaşı Mahallesi'nde ikamet eden Panayot vasi nasbedilmiş ve çocuğun malı vasiye verilmişti. Ancak sonradan Mehmed ibn Hüseyin mahkemeye müracaat ederek Nikola'dan doksan beş kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş ve iddiasını şahitlerle ispat edince, borç miktarının vasiye teslim edilen mirastan düşülmesine karar verilmiştir. Hatta borcun ödenmesine miras içinde yer alan menkul malların tamamı kifayet etmemiş, gayrimenkuller arasında bulunan ev satılarak ödeme yapılmıştır.²⁷²

Terekenin taksim edilmesinden sonra eğer varisler arasında küçük çocuklar var ise onlar için hemen bir vasi tayin edilir ve kendilerine intikal eden mallar koruma altına alınır.²⁷³ Miras taksimi sonucunda bir vasi tayin edilerek malları koruma altına alınan diğer bir grup da veraset paylaşımının yapıldığı sırada şehir dışında olan varislerdir. Bu durumda olan "gaib"lere isabet eden miras, kendileri zuhur edinceye kadar vasi nezaretinde kalırdı.²⁷⁴ Mirasın taksim edilmesi sırasında ölenin henüz dünyaya gelmemiş, ancak doğumu beklenen bir çocuğu var ise hangi cinsiyette doğarsa, daha fazla pay alacağı dikkate alınarak onun için de hisse ayrılırdı. Örneğin, Hacıbaba Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Panos veled-i Murat'ın mirası hanımı, üç kızı ve üç erkek çocuğuyla birlikte doğumu beklenen çocuk arasında taksim edilmiş, henüz doğmamış çocuğa erkek kardeşlere verilen miktar kadar pay ayrılmıştır.²⁷⁵ Çocuğun beklenenin aksi cinsiyette doğması daha az miras almasını gerektiriyordu. Böyle

dut bahçesinin satılması için izin istemişti. Bu talep üzerine izin verilmiş ve söz konusu bağ "Sûku Sultanî"de müzayede usulüyle satılmıştı. B238/80a.

²⁷² B259/38b.

²⁷³ B238/15b, 17b, 82a.

²⁷⁴ B243/51a; Gaiblerin mallarının miras paylaşımı sırasında vasiye verilmesinin yanında her hangi bir sebeple evinden uzakta kalan ve uzun süre evine dönmeyen kişilerin malları da komşularının mahkemeye haber vermeleri üzerine mahkeme tarafından bir vasi tayin edilerek koruma altına alınmıştır. Örneğin, Selçukhatun Mahallesi'nde sakin Ohanes veled-i Abraham mahkemeye müracaat ederek evinde kiracı olarak oturan Bedros veled-i Serkız'ın altı aydan beri kayıp olduğunu, hayatı veya ölümü hakkında bilgisinin olmadığını, evin boş kalmasıyla birlikte içerisindeki eşyanın bu şekilde bırakılırsa zayi olacağını söylemiş ve Bedros'un ortaya çıkmasına kadar eşyasının korunması için mahkeme tarafından bir vasi tayin edilmesini istemiştir. Bunun üzerine mahkeme, Bedros ortaya çıkıncaya kadar eşyasının korunması için annesi Turfanda'yı vasi olarak tayin etmiş, eşya korunmak üzere Turfanda'ya teslim edilmiştir. B84/38b.

²⁷⁵ B238/80b.

durumlarda daha önce ayrılan hissenin artan kısmı varisler arasında yeniden paylaştırılırdı.²⁷⁶

İslâm hukukuna göre bazı durumlarda miras kısmen veya tamamen beytül-mala devredilmekteydi.²⁷⁷ Karısından başka varisi olmayan bir erkek öldüğünde, geride bıraktığı mirasının dörtte biri hanımına, dörtte üçü beytül-mala devredilirken aynı durumda bir kadının ölmesi durumunda mirasın yarısı kocasına diğer yarısı ise beytül-mala intikal ederdi.²⁷⁸ Bursa sicillerinde, vefatı anında karısı veya kocasından başka varisi olmadığı için mirasının bir kısmı beytül-mala devredilen beş zimmi terekesi vardır. Örneğin, Hocamehmed Karamani Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Monok veled-i Ohanes'in, borç ve masraflar düşüldükten sonra geriye 11.046 akçelik mirası kalmıştır. Ohanes'in karısından başka varisi olmadığı için bu paranın dörtte biri olan 2.761 akçelik kısmı hanımına, diğer dörtte üçlük kısmı olan 8.285 akçe ise beytül-mala devredilmiştir.²⁷⁹ Aynı şekilde Ahmeddai Mahallesi'nde kocasından başka varisi olmadan vefat eden Solanta(?) bint-i Hudaverdi adlı Hristiyan kadının 1.571 akçelik mirası da ikiye bölünerek yarısı kocasına diğer yarısı da beytül-mala verilmiştir.²⁸⁰

Terekenin tamamının beytül-mala devredilmesi durumu geride hiçbir varis bırakmadan vefat edenler için geçerlidir.²⁸¹ İslâm hukukunda mevcut olan bu hüküm Osmanlı kanunnamelerinde de yer almıştır.²⁸² Bu durumda olanların mirasları mahkemece tayin edilen görevliler tarafından tespit edildikten sonra makbuz karşılığında beytülmal görevlilerine teslim edilmiştir. XVIII. yüzyılda Bursa'da, varisi olmadığı için terekesi beytül-mala devredilen altmış kadar zimminin olduğu görülmektedir.

Mirasları beytül-mala devredilenlerin büyük çoğunluğunu ticaret amacıyla veya başka bir sebeple Bursa'ya gelip her hangi bir handa ikamet ettiği sırada vefat eden ve varisleri bulunamayan yabancılar oluşturmaktadır. Yukarıda zikredilen altmış kişiden ellibiri çeşitli amaçlarla Bursa'da bulunan yabancıları. Örneğin, aslen Ankaralı olup ticaret sebebiyle Bursa'da Eski Yeni Han'da ikamet eder iken vefat eden Şalcı Orb(?) veled-i Kirkor'un zâhirde varisi bulunmadığı için 2.180 kuruşluk mirasından gerekli

²⁷⁶ Aktan, agm., II, 433.

²⁷⁷ Bu şekilde hazineye devredilen mallar beytülmalın önemli gelir kaynaklarındandır. Bkz. Erkal, Mehmet, "Beytülmal", DİA, VI,93.

²⁷⁸ Berki, age., s. 107.

²⁷⁹ B243/49a.

²⁸⁰ B257/13b.

²⁸¹ Berki, age., s. 107.

²⁸² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, I, 615.(*Kanunnameler*)

harcama ve vergiler düşülmüş ve geri kalan 1.852 kuruşluk kısmı beytülmalaya devredilmiştir.²⁸³

Varisi olmadığı gerekçesiyle beytülmalaya devredilen terekeler, sonradan varis veya varislerin ortaya çıkması durumunda hak sahiplerine iade edilirdi.²⁸⁴ Bu durum iki şekilde ortaya çıkmaktaydı. İlk olarak, ölen kişinin varisi olduğunu iddia eden iddiasını kişinin durumunu şahitlerle ispat etmesidir. Böyle bir durumda beytülmal, terekeyi varise geri verirdi. Nitekim aslen Kayserili olup Bursa'da Mahmut Paşa Hanı'nda ikamet eder iken vefat eden Karabet veled-i Serkız'ın mirası varisleri olmadığı gerekçesiyle makbuz karşılığında beytülmal eminine teslim edilmiş, ancak defin işlemi tamamlandıktan sonra Serkız'ın kardeşi olduğunu söyleyen ve bunu şahitlerle ispat eden Yarsih(?) mirasın kendisine iade edilmesini sağlamıştır.²⁸⁵

İkincisi, herhangi bir şahsın mahkemeye müracaat ederek vefat eden kişinin ölümünden önce malına sahip çıkılması ve falan yerdeki yakınlarına teslim edilmesi konusunda vasiyetinin olduğu ve bu konuda kendisinin de ölen kişi tarafından "vasiyy-i muhtar" olarak nasbedildiğini iddia etmesiyle ortaya çıkmaktaydı. Vasiyy-i muhtar olarak atandığını söyleyen şahıs, eğer iddiasını ispat edebilirse daha önce beytülmalaya devredilen tereke kendisine iade edilirdi. Mesela aslen Ispartalı olup Bursa'da Mahmud Paşa Hanı'nda ikamet ettiği sırada vefat eden Kırako veled-i Danyal'ın "...*zâhirde vâris-i ma'rûfu ve ma'rûfesi...*" olmadığı gerekçesiyle 1.499 kuruşluk terekesi beytülmalaya intikal etmişti. Ancak daha sonra Isparta'nın Barla Kazası'ndan olup Bursa'da aynı handa kalan Kipriyanos veled-i Avril mahkemeye müracaat ederek Kırako'nun ölümünden üç gün önce "*eğer ben ölürsem bütün terekem hesap edilsin ve Isparta'da sakın olan babam Danyal'a verilsin*" diye vasiyet ettiğini ve bu işlerin yürütülmesi için de kendisini "vasiyy-i muhtar" olarak nasbettiğini iddia etmiş ve

²⁸³ B259/33b.

²⁸⁴ "Bekr-i zimmi fevt olup, terekesin zâbit-i beytül-mâl olan Amr-i Müslim zabt ettikten sonra, Beşr-i zimmi gelip "varisiyim" deyu da'va edip, zimmi şahidler ikamet eylese makbul olur mu?" Elcevap: Olur." Bkz. Düzdağ, age., s. 156.

²⁸⁵ "Ba'de'd-defn medîne-i Kayseriye mütemekkinlerinden Yarsih(?) nâm zimmi meclis-i şer'de emîn-i mezbûr es-Seyyid el-Hac Hüseyin Ağa ile Vekîl-i mezbûr Molla Mustafa müvâcehelerinde hâlik-i mesfûr Karabet zimmi benim karındaşım olup babamızın ismi mesfûr Serkız ve dedemizin ismi Karabet ve vâlidemizin ismi Mariyem ve maskat-ı re'simiz medîne-i Kayseriye olmağla hâlik-i mesfûr Karabet'in verâseti hasren bana münhasıradır deyu emîn-i mezbûr ile vekîl-i mezbûrun bâlâda mestûr makbuzlarını iddi'â ve müdde'âsını İstifan veled-i Kırkor ve Toros veled-i Manok nâm zimmiler şehâdetleriyle ba'de'l-isbât ve'l-hükm emîn-i mezbûr es-Seyyid el-Hac Hüseyin Ağa ile vekîl-i mezbûr Molla Mustafa'nın makbuzları olan bâlâda mestûr bin sekiz yüz yetmiş dokuz kuruş bir parayı mezbûrân yedlerinden tamâmen ahz ü kabz eylediğini mesfûr Yarsih zimminin ikrâr ve i'tirâfı işbu mahalle şerh verildi..." B259/34b.

terekenin kendisine iade edilmesini istemiş, iddiasını iki Müslüman şahitle ispat etmesi üzerine tereke kendisine teslim edilmiştir.²⁸⁶ Aynı şekilde Ankaralı olup Bursa'da Eski Yeni Han'da²⁸⁷ ve Kula kasabasından olup Bursa'da Mahmud Paşa Hanı'nda²⁸⁸ ikamet eden zimmilerin de vefatlarından sonra malları beytûlmala devredilmiş, ancak sonradan ortaya çıkan "vasiyy-i muhtarları", akrabalarına teslim edilmek üzere ölen kişilerin terekelerinin kendilerine verilmelerini sağlamışlardır.

Verasetle ilgili dikkat çeken bir konu da Osmanlı topraklarında müste'men statüsünde bulunurken Bursa'da ölen gayrimüslimlerin miraslarıdır. Başta tekstil olmak üzere farklı konularda önemli bir ticaret merkezi olan Bursa'ya, ticaret veya başka amaçlarla gerek Osmanlı şehirlerinden gerekse yabancı devletlerden birçok kişi gelmekteydi. Bunlardan yabancı uyruklu olanların vefat etmeleri durumunda terekelerine uluslararası antlaşmalara göre muamele edilirdi. Buna göre "Bir müste'men öldüğünde malı ancak kanuni varislerine intikal ederdi. Varissiz veya vasiyetsiz ölüm halinde ise malların kime intikal edeceği hususuna ilgili konsolos karar verirdi. Elçilik ve konsolosluklarda vazifeli Osmanlı tebaası tercümanların varissiz ölümleri halinde ise malları beytûlmala kalırdı. Bir kimsenin borcundan ancak kefilî mesul tutulabilir, her hangi bir vatandaş ödeme yapmaya zorlanamazdı."²⁸⁹

Yabancılar aî olan malların hangi hâllerde beytûlmala intikal edeceği Bursa sicillerinde yer alan bir fermanda da açıkça zikredilmiştir. Buna göre Acem tüccarından biri ticaret maksadıyla Osmanlı topraklarında bulunduğu sırada ölürse, metrukatına beytûlmal eminlerinin müdahale etmemeleri gerekir. Ancak bir süre önce Tokat'ta vefat eden Karabet adlı Acem gayrimüslimin metrukatına Tokat voyvodasının el koyması üzerine Acem tüccarından olan diğer gayrimüslimler Divan-ı Hümayun'a müracaat etmişler ve el konulan terekenin geri verilmesini istemişlerdi. Fermanın devamında konuyla ilgili genel hükümler belirtildikten sonra mezkûr problemin de yukarıda zikredilen hükümler çerçevesinde çözümlenmesi istenmiştir.²⁹⁰

²⁸⁶ B229/2b.

²⁸⁷ B229/4a.

²⁸⁸ B229/6b.

²⁸⁹ Küttükoğlu, Mübahat, "Ahidname", *DİA*, I, 538.

²⁹⁰ Yabancı uyruklu gayrimüslim bir tacirin durumu üzerine İran tüccarıyla ilgili olarak belirtilen hüküm şöyledir: "...Dîvân-ı Hümâyûn tarafından yedlerine verilen nişân-ı hümâyûn mazmûnunda memâlik-i mahrûseye ticâret ile gelüb iskân edüb 'alâkası olub mürd olan 'Acem tâifesinin metrûkâtlarına beytû'l-mâl emîni olanlar ahz ü kabz edüb ancak ticâret ve müsâferet üzere memâlik-i mahrûseye gelüb giden 'Acem tâifesinden mürd olanların metrûkatları Şah tarafından

Müste'men terekeleriyle ilgili olarak yukarıda zikredilen hüküm her ne kadar vatandaşlarının büyük çoğunluğu Müslüman olan İran'la ilgiliyse de aynı kuralın gayrimüslim devletler için de geçerli olduğu başka kayıtlardan anlaşılmaktadır. Örneğin, Fransa kralının İstanbul'daki elçisi Divan-ı hümayun'a gönderdiği bir dilekçeyle, daha önce kendilerine verilen "*ahidnâme-i hümayunda*" mevcut olan "...*Françelüden biri murd olsa esvâb ve emvâline kimesne dahl etmeye kime vasiyet eder ise ona verile ve eğer vasiyetsiz murd olur ise konsolosları ma'rifetiyle evvel yerlü yoldaşına verile beytü'l-mal ve kassâmlar dahl eylemeyeler...*" hükmünü hatırlattıktan sonra Bursa'ya gidip orada ölen Fransalı Andon'un ikamet ettiği odasının beytülmal emini tarafından mühürlendiğini ve eşyasına "*mugâyir-i ahidnâme-i hümayun*" müdahale edildiğini şikayet etmişti. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun'dan Andon'un malına müdahale edilmemesi ve terekenin Bursa taraflarında bulunan diğer Fransız Galavani'ye teslim edilmesi konusunda Bursa kadısına hitaben kaleme alınan bir ferman gönderilmiştir.²⁹¹

Yabancı devlet tebaasından olup da Osmanlı topraklarında vefat edenlerin terekeleri ilgili devlet adına görevlendirilen kişilere teslim edilmesine karşılık Osmanlı Devleti tebaasından olup yabancı bir devlette ölen Müslüman veya zimmilerin mirasları da devlet eliyle karşı taraftan istenirdi. Nitekim XVI. yüzyılın ortalarında Moskova kralına gönderilen bir mektupta Rusya vatandaşlarının Osmanlı topraklarında, Osmanlı vatandaşlarının da Rusya topraklarında vefat etmeleri durumunda miraslarının iade edileceği açıkça vurgulanmış ve Rusya'da ölen ikisi Müslüman biri zimmi üç Osmanlı vatandaşının terekesinin gönderilen elçiye teslim edilmesi istenmiştir.²⁹²

Gayrimüslimlerin miraslarıyla ilgili önemli bir konu da zimmi din adamlarının terekeleri meselesidir. Osmanlı tebaası olan zimmi din adamlarının ölümünden sonra miraslarının ne olacağı konusu değişik devirlerde farklı uygulamalara tabi tutulmuştur. Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs Ermeni patriğine verilen ve Kanuni Sultan

kabzına me'mur olanlar ve vekilleri ahz ü kabz eyleyüb beytü'l-mâl eminlerine müdâhale etdirilmeye..." B184/30b.

²⁹¹ B196/7b.

²⁹² "Moskov Kralına name-i hümayun ki Memalik-i mahrusamız reayasından olup vilayetinizde vefat eden memalik-i mahrusamız tacirlerinden Kaya Balı ve Pervane nam kimesnelerin ve zimmilerden Todoruk nam Ermeninin cümle mal ve menalleri sizin canibinizden zaptolunduğu ilâm olundu. İmdi vilâyetiniz tacirlerinden ve âdemlerinden ihtiyarları ile gelüb vilayetimizde murd olanların malları ve esbabları içün mektubunuzla taleb olundukda âyin-i adaletimiz muktezasınca teslim olunagelmıştır. Gerekdir ki, Name-i Hümayunumuzla Behram nam kimesne vüsul buldukta müteveffa-yı mezburların zabtolunan muhallefat ve meta'ların ve meta'lar ile olan akçaları bî-kusur mezbura teslim olunmak babında enva-ı mesayi-i cemileniz vücuda getirile" Bkz. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, (1495-1591), Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 104.

Süleyman tarafından da yenilenen fermanlarda ruhban sınıfının miraslarının patrikliğe kalacağı,²⁹³ XVII. yüzyıl ortalarında IV. Mehmet tarafından verilen bir beratta ise keşiş, papaz gibi ruhban sınıfından birinin vefat etmesi halinde geride bıraktığı mirasından beş bin akçeye kadar olan kısmı bağlı olduğu patrikliğe, beş bin akçeden fazla kısmı ise devlet hazinesine intikal edeceği belirtilmiştir.²⁹⁴

XVIII ve XIX. yüzyıllara ait beratlarda ise zimmi din adamlarının terekelerinin tamamının bağlı oldukları patrikhane veya hahamhaneye intikal edeceği belirtilmiştir. 1168/1755 yılında Bursa bölgesi metropolitliği için yenilenen bir beratta “...ve *murd olan piskopos ve papaz ve keşişlerin gerek nukûd ve eşya ve bargir ve emlâkları ve kiliselerine müte'allik her ne şeyler var ise metropolid veyahud tarafından ta'yîn olunan vekilleri mîri için ahz ü kabz eylediklerinde beytü'l-mâl ve kassâm ve mütevelliler ve mevkûfatcılar ve nâzırlar ve voyvodalar ve subaşılar ve adamları ve sairleri beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa defter-i hâkânîde bize hâsıl yazılmışdır deyu müdâhale eylemeyüb...*”²⁹⁵ ifadeleri yer almaktadır.²⁹⁶ Nitekim 1169/1756 yılına ait bir tereke kaydında Ermeni Karabaşlarından Kivrik(?) veled-i Avasıb adlı rahib'in Bursa'da ölmesi üzerine terekesinin patrikhaneye devredilmesi için Ermeni patriği Agop tarafından Evseb(?) ve Manol adlı papazların vekil olarak görevlendirildiği, vekillerin talebi üzerine adı geçen rahibin toplam 60.538 akçelik terekesinin tespit edilerek kendilerine teslim edildiği belirtilmiştir.²⁹⁷

²⁹³ Bozkurt, age., s.15; Ercan, age., s. 207.

²⁹⁴ Ercan, age., s. 208.

²⁹⁵ B79/95a; Zimmi din adamlarının terekeleri varislerinin olmaması durumunda bağlı oldukları patrikhaneye devredilirdi. Oysa yukarıda zikredilen beratta bu ayrıntı belirtilmediğinden, varisi olsa da olmasa da ölen her din adamının terekesi patrikhaneye verilecekmiş gibi bir anlam çıkmaktadır. Bazı beratlarda bu ayrıntının belirtilmemesi zaman zaman kiliseler ile vefat eden din adamlarının varisleri arasında problemlerin çıkmasına sebep olmuştur. Bu nedenle XIX. asrın sonlarına doğru bir ferman yayınlanarak bu tür problemler çözülmeye çalışılmıştır. Bkz. Düstur, Birinci Tertip, III, 568.

²⁹⁶ Aynı konu Yahudi din adamlarına verilen beratlarda da belirtilmiştir. 1251/1835 yılında Bursa ve civarında yaşayan Museviler için görevlendirilen İlya adlı hahama verilen beratta “...bilâ vâris murd olan hahamların gerek eşyâ ve nukûd ve bargir ve sâir her ne şeyleri var ise haham-ı mersûm veyâhud tarafından ta'yîn olunân vekilleri miri için ahz ve kabz eyledikde beytü'l-mâl ve kassâm ve mütevelliler ve voyvodalar ve subaşıları ve adamları ve sâirleri tarafından beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa defter-i hâkânîde bize hâsıl yazılmışdır deyu müdâhale olunmayub vereseleri olanların gerek nukud ve gerek sâir emvâl eşyâlarına vaz'-ı yed ettirmeye....” C26/43a.

²⁹⁷ “Medîne-i Bursa'da vâki' Ermeniyan tâifesinin Karabaşlarından olub bundan akdem hâlik olan Kivrik(?) veled-i Avasıb veled-i Allahverdi nâm rahibin terekesini mîri için ahz ü kabza ba-hatt-ı hümayun-i şevket-makrûn me'mûr olan Ermeniyan patriği Agob tarafından hâlik-i mesfûrun terekesini ahz ü kabza bâ-fermân-ı âlf vekilleri Baba Evseb veled-i İsani(?) ve Manol veled-i Serkız nâm zimmler talepleriyle hâlik-i mesfûrun temrîr ve terkîm ve vekîlân-ı mesfûrân Baba Evseb ve Manol nâm zimmlere bi-'aynihâ def' ü teslîm olunân eşyâsı defteridir ki ber-vech-i âti zikrolunur fi'-yevmi's-sâni 'aşere min Şâ'ban el-mu'azzam sene sitte ve sittine ve mietûn ve elf.

Ayrıca XIX. yüzyılda ölen Bursa metropoliteninin terekesi, 1839 yılında çıkarılan nizamname gereğince devlet hazinesine devredilmiş, ancak bunun daha önce verilen imtiyazlara aykırı olduğu gerekçesiyle mirasın hazineden alınarak patrikhaneye iade edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁹⁸

Miras taksimi menkul ve gayrimenkullerin parasal değeri üzerinden yapılmaktaydı. Menkul mallar kıymetleri oranında varisler arasında paylaştırılırken, gayrimenkullerin taksimi konusunda farklı çözüm yollarına başvurulurdu. Zira gayrimenkullerin taksim edilmesi menkul mallar kadar kolay olmuyordu. Gayrimenkullerin taksiminde bir kısım varisler, kendilerine isabet eden hisselerini para karşılığında birbirlerine devrederlerken²⁹⁹ diğer bir kısmı gayrimenkulü satarak parasını aralarında taksim etmekteydiler.³⁰⁰

Miras kalan gayrimenkulün taksimi konusunda izlenen yöntemlerden biri de varislerin mülkü sırayla kullanmalarıydı. Örneğin, Attar Hüsam Mahallesi'nden iki zimmi kardeş anneleriyle beraber mahkemeye müracaat ederek kendilerine miras yoluyla kalan toplam dört hisseli evin iki hissesinin annelerine, birer hissesinin de kendilerine ait olduğunu, ancak evin taksim edilmesinin imkansız olması sebebiyle dönüşümlü olarak kullanmak istediklerini, bu nedenle mezkur evin iki yıl anneleri, birer yıl da kendileri tarafından dönüşümlü olarak kullanılacağı konusunda anlaştıklarını belirtmişlerdir.³⁰¹

Simli asa 3 parça, simli fincan zarfı, simli kaşık ve çatal, simli tabak, fağfuri fincan, şali ferace, yemeni boğça, beyaz dizlik, gömlek, beyaz zıbun, al yemeni, ... şali mor biniş, siyah ferace, kırmızı kapama, tosy şalı, cedîd gömlek, ma'a boğça, mantâri boğça, acem boğçası, köhne siyah ferâce, munakkaş havlu, munakkaş makrame, munakkaş yağlık-3, cedid işleme havlu makrame, peştamal, yemeni boğça, beyaz entâri, müsta'mel gömlek, beyaz boğasi don, kumaş hırdavatı ve boğça, sim fincan zarfı ve fincan, miski sabun, mor çuka kumaş ve şilte, biniş kevcen kürkü, çuka şalvar, işleme boğça ve berber âlâtı, kahve değirmeni, köhne fes, sağır sedefli pîş-tahta, kemik kaşık, sedefli pîş-tahta devatı, hind işleme pîş-tahta, işleme kese, diba parçası-3, incili sakal tarağı kesesi, bağa kutu, sim mülhür, seccâde, nimten kevcen kürkü, cebe sincab kürkü, boğasi celâyi, basma kütüb-32, yemeni yorgan yüzü, yorgan, acem keçesi, gök yakut yüzük, eski para, cedid para-406, sakız kebesi, sepet sandık, sim fincan zarfı ve kütahya tabağı ve fincan-4, iğdiş bargir 1 re's, yemeni yorgan yüzü, işleme 'acem yasadığı yüzü, yekün 60.538 akçe." B174/58b.

²⁹⁸ Ercan, age., s. 208.

²⁹⁹ Örneğin, Namazgah Mahallesi'nden Serkız veled-i Mardros'un mirası karısı ve iki oğluna kalmıştı. Menkul malların taksiminden sonra oğullarından Mardros mahkemede, babasından kalan ev üzerindeki hissesini iki yüz altmış iki buçuk kuruşa annesine devrettiğini ve paranın tamamını aldığını ifade etmiştir. B238/68b

³⁰⁰ Kuruçeşme Mahallesi sakinlerinden Manasım(?) veled-i Aslan adlı Yahudi ölünce mirası karısı, iki oğlu ve iki kızına kalmıştı. Daha sonra varisler bir araya gelerek kendilerine miras olarak kalan "bir beyt-i ulvi ve bir beyt-i süfli ve bir ahır ve bir mâ-i câri ve bir mikdâr havlûyu müştemil" bir evi Kemal adlı başka bir Yahudiye yetmiş beş kuruşa satmışlar ve parayı her birinin hissesi oranında aralarında taksim etmişlerdir. B175/102b; benzer örnekler için bkz. B179/58b; B215/46b.

³⁰¹ C96/22b.

Miras meselesinde varisler arasında sık sık anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Zimmiler bu tür problemlerini genellikle şer'î mahkemede çözmeye çalışmışlardır. Bununla ilgili dava konularının çoğunluğunu, varislerden birinin haksız olarak fazladan mal aldığı veya mirasın taksim edilmesi sırasında varislerden bazılarının paylaşılması gereken mallardan bir kısmını sakladıkları iddiaları oluşturmaktadır. Mahkemeye intikal eden bu tür davaların sonucunda fazladan mal almakla suçlanan zimmilerden bir kısmının haksız olduğu anlaşılacak gasbettiği mal geri alınmış ve varisler arasında yeniden taksim edilmiş, bir kısmının ise haksız yere suçlandığı anlaşılmıştır. Örneğin, Bursa'da Hocatayyib Mahalles'nde ikamet etmekte iken vefat eden Karabet veled-i Melkon'un mirası karısı Merre, erkek kardeşi Avanıs ve kız kardeşi Sofi'ye belli oranlarda intikal etmişti. Mirasın taksim edilmesinden sonra Avanıs mahkemeye müracaat ederek Karabet'ten kendisine isabet eden hissesini daha önce Merre'den aldığını ancak Merre'nin bin kuruşluk nakit parayı ve bir evi saklayarak taksim edilen mirasın dışında tuttuğunu, hakkını talep ettiğinde ise aralarında anlaşmazlık çıktığını iddia etmişti. Bunun üzerine aracılar devreye girmiş ve Merre'nin, seksen dört kuruş nakit, bir altın akrep saat, Misi Köyü'ndeki bir dönümlük bağda olan hisseyi ve yüz beş kuruşluk alacaklarının dörtte birini Avanıs'a vermesiyle aralarında sulh gerçekleşmiştir. Bu belge içeriğinden de anlaşıldığı üzere Merre bir miktar malı sakladığını kabul etmiş ve saklanan malın yeniden taksim edilmesine razı olmuştur.³⁰² Buna karşılık aşağıda aktaracağımız belgede ise mal saklamakla suçlanan şahıs, masum olduğunu ispat ederek davanın kendi lehine sonuçlanmasını sağlamıştı. 1205/1790 yılına ait bu belgede Kuşpazarı Mahallesi sakinlerinden iken ölen Kostantin veled-i Nikola'nın mirası sekiz hisseye ayrılmış ve hisselerden biri karısı Katerina, üçü babası Nikola ve dördü de kızı Resine(?)'ye kalmıştı. Miras taksimatının tamamlanmasından sonra Resine mahkemeye müracaat ederek annesi Katerina'nın toplam iki yüz on beş kuruş kıymetindeki bazı eşyayı taksim edilen mirasın dışında tutarak sakladığını iddia etmiş ve bu eşyanın annesinden geri alınarak dört hissenin kendisine verilmesini talep etmişti. Belgenin devamında, Katerina'nın suçlamayı inkar etmesi üzerine Resine'den iddiasını ispat etmesi istendiği, ancak kendisine verilen süre içinde iddiasını ispat edemediği gibi yemin etmekten de kaçındığı ve Katerina'nın da eşyayı saklamadığına dair yemin etmesiyle Resine'nin muarazadan men edilmesine karar verildiği belirtilmektedir.³⁰³

³⁰² Balci, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, U.Ü.S.B.E.(Yayınlanmamış Y.L.T.) Bursa 2000, s. 79.

³⁰³ B243/13b; Benzer örnek için bkz. B184/4a.

Zimmilerin miraslarıyla ilgili mahkemeye intikal eden başka bir konu da aile fertlerinden birisinin ihtida etmesiyle ortaya çıkan durumdur. Daha önce de belirtildiği üzere, İslâm hukukuna göre Müslümanın gayrimüslime, gayrimüslimin de müslümana varis olması imkansızdır.³⁰⁴ Dolayısıyla zimmiler ihtida eden yakınlarının mirasından pay alamayacakları gibi ihtida eden biri de zimmi anne-babasının mirasından faydalanamamaktadır. Ancak zimmi birinin ölümünden sonra yakınlarından birisi ihtida eder ise mühtedi mirastan pay alabilirdi.³⁰⁵ Bundan dolayı zimmilerin mirasları taksim edilirken varisler arasında mühtedi var ise onun ne zaman ihtida ettiği özellikle vurgulanmaktaydı. Örneğin, 1208/1793 yılında Kayabaşı Mahallesi'nde vefat eden(?) bint-i Agob adlı kadının ölümünden sonra “...verâseti sadri kebir oğulları İlyâ zimmiye ve şeref-i İslâm ile müşerref olmazdan mukaddem mühtedi Mehmed'e inhisârî tahakkukundan sonra....” ifadesiyle Mühtedi Mehmed'in zimmi annesinin ölümünden sonra Müslüman olduğu özellikle vurgulanmıştı. Aksi takdirde annesinin mirasından faydalanamayacaktı. Nitekim 1138/1725 senesine ait bir kayıta Hamzahabbaz Mahallesi'nde sakin iken ihtida ettikten sonra vefat eden Mehmet bin Abdullah adlı mühtedinin mirası Murat ve Abdullah adlı oğulları ile Gülüm(?) ve Azize adlı kızlarına kaldığı belirtildikten sonra Gülüm ve Azize'nin mahkemeye müracaat ederek babalarının vefatı sırasında kendilerinin küçük olduğu, kardeşlerinden Abdullah'ın ihtida etmeden önce miras içinde yer alan bahçenin yarısı bana intikal etmiştir diyerek bahçeyi sattığını, halbuki Abdullah'ın Müslüman olmadan önce mirastan mahrum olduğunu bu sebeple bahçede hakkının olmadığını söyleyerek satılan bahçenin kendilerine iade edilmesini talep etmişlerdi. Bunun üzerine bahçenin yeni sahibi Satı adlı kadın, “...bâyi-'i mezbûr Abdullah babasının hâl-i hayatında şeref-i İslâm ile müşerref olub hadîka-i mezkûrenin nısfını İslâm'ı halinde bey' etti...” diyerek Abdullah'ın babasının ölümünden önce ihtida ettiğini belirterek suçlamayı reddetmiş ve bunu aynı mahalle sakinlerinden Mehmed Çelebi b. El-Hac Ali ve Ahmed Çelebi b. el-Hac Mehmed adlı şahitlerin “...fi'l-hakîka mezbûr Abdullah bin Mehmed babasının hâl-i hayatında şeref-i İslâm ile müşerref olub hadîka-i mezkûrenin nısfı kendüye irsen intikâl edüb mülk-i irsi olunduktan sonra bey' etti, biz bu husûsa ber vech üzere şâhidiz şehâdet dahi ederiz...” sözleriyle ispat etmişti. Bunun üzerine dava Gülüm ve Azize'nin “mu'ârazadan men” edilmesi şeklinde sonuçlanmıştır.³⁰⁶

³⁰⁴ Berki, age., s.21.

³⁰⁵ Berki, age., s. 21.

³⁰⁶ B157/45b.

Bu konuya daha fazla açıklık getiren başka bir belgede ise 1209/1794 yılında Filadar Köyü sakinlerinden Osman ve Mustafa adlı iki mühtedi kardeş, mahkemeye müracaat ederek babalarının vefatından sonra mirasın anneleri ve amcalarına intikal ettiğini, bu miras içinde yer alan iki buçuk dönümlük bağın da aynı şekilde anneleri ve amcaları arasında paylaştırıldığını, ancak babalarının ölümünden önce zikredilen bağın harap bir durumda olduğunu ve kendilerinin çalışarak mamur hale getirdiklerini, bu sebeple mezkur bağ üzerinde kendilerinin de hak sahibi olduklarını iddia ederek haklarının verilmesini talep etmişlerdir. Bu nedenle aralarında çıkan anlaşmazlık mahallenin ileri gelenlerinin devreye girmeleriyle mühtedi kardeşlerden her birine beşer kuruştan toplam on kuruş verilerek sulhla sonuçlanmıştır.³⁰⁷ Belgeden de anlaşıldığı üzere, vefat eden zimminin mirasından mühtedi oğullarına hiçbir şey isabet etmemiştir. Böyle bir durumda hukuken kendilerinin babalarına varis olamayacaklarını bilen kardeşler de mirastan pay isteme yerine bağın onarılması için sarf ettikleri emeklerinin karşılığını talep etmişlerdir.

Müslümanlarda olduğu gibi askerî sınıfa mensup olan zimmilerin terekeleri de kadılar tarafından değil, kadıasker adına görevlendirilen askerî kassamlar tarafından taksim olunur ve ayrı defterlere kaydedilirdi.³⁰⁸ Örneğin, 1200/1786 yılına ait bir fermanda Mudanya sakinlerinden iken vefat eden Foti adlı zimminin terekesinin “...mevâdd-ı mahsûse-i askeriyeden...” olduğu gerekçesiyle kazasker adına görevlendirilen Mehmed Emin tarafından tespit edilmesi istenmişti. Fermanın devamında, eğer Foti’nin terekesi daha önce kadı tarafından taksim edilmiş ve terekeden “resm-i kısmet” alınmış ise bunun geri iade edilmesi ve Mehmed Emin tarafından yeniden tespit ve taksim edilmesi de emredilmişti.³⁰⁹

³⁰⁷ B89/90a.

³⁰⁸ İnalçık, XV. Asır, s.53.

³⁰⁹ “Kıdvetü’l ‘ulemâi ve’l-muhakkikîn mahrûse-i Bursa’da harameyni’ş-şerîfeyn müfettişi vekîli olan Mevlânâ es-Seyyid Mehmed -zîde ‘ilmuhû- tevkî’-i refî’-i hümâyûn vâsıl olacak ma’lûm ola ki Mudanya mütemekkinlerinden iken bundan akdem hâlik olan Foti nâm zimminin terekesi tahrîri husûsu mevâdd-ı mahsûse-i askeriyeden olduğuna binâen a’lamu’l-‘ulemâi’l-mütebahhirîn ...bi’l-fi’il Anadolu Kadıaskerim Mevlânâ Birâder-zâde Ya’kub -edâmelâhu fezâilehu- tarafından sana tefvîz ve sipâriş ve çukadarlarından işbu dârende-i fermân-ı hümâyûn Mehmed Emin -zîde kadruhû- ma’iyyetine ta’yîn olunmuşdur gerekdiki tereke-i hâlik-i mesfûru çukadarım ma’rifetiyle sen tahrîr ve terkîm ve beyne’l-mûrise bi’l-farîzati’ş-şer’iyye tevzî’ ve taksîm ve eger bundan ‘akdem bir tarikle resm-i kısmet ahz olunmuş ise dahî geri ashabına red ve müceddeden sen tahrîr ve terkîm ve beyne’l-mûrise bi’l-farîzati’ş-şer’iyye tevzî’ ve taksîm ve zımnında iktizâ eden de’âviyi ber-nehc-i şer’i istimâ’ ve hâsıl olan rusûm-ı mu’tâd ve harc-ı senedâtı mûmzâ ve mahtûm defterleriyle çukadar-ı merkûma teslîm ve taraflarına irsâl ve îsal eylemek mevlânâ-yı müşârun ileyhî tarafından mühürlü mektub verilmek ber-mûcib-i mektûb ‘amel olunmak emrim olmuştur. Buyurdumki hükm-i şerîfimle çukadarım vusûl buldukda bu bâbda sâdir olan fermân-ı celîlû’l-

Bursa'daki zimmilerin terekelerine baktığımızda kullandıkları eşya bakımından Müslüman terekeleriyle büyük ölçüde benzerlikler olduğu görülmektedir.³¹⁰ Yalnız dikkat çeken önemli bir husus var ki o da Müslüman terekelerinde her biri ayrı ayrı olarak yazılan kitapların zimmi terekelerinde bulunmamasıdır. İncelememize konu olan dönem içinde gayrimüslimlerin terekelerinde ismi belirtilerek yazılan her hangi bir kitap kaydına rastlanılmadı. Sadece birkaç yerde isimleri zikredilmeden adetleriyle belirtilen belli sayıdaki kitapların varlığından bahsedilmiştir. Örneğin, bir rahibin terekesi içinde yer alan kitaplar “32 cilt basma kütüb”,³¹¹ Vasilikoz veled-i Yanaki'nin metrukatındaki kitaplar da “33 cild kütüb” olarak belirtilmişti.³¹² Bu şekilde kitap sahibi olduğunu anladığımız zimmi sayısı da oldukça azdır.

B- HİBE YOLUYLA EL DEĞİŞTİRME

Hibe, kişinin sahip olduğu malının bir kısmını bedelsiz ve gönüllü olarak başkasına vermesi, karşı tarafın da bunu kabul etmesiyle ortaya çıkan bir uygulamadır.³¹³ Malını hibe yoluyla başkasına veren kişiyi bu davranışa sevkeden temel saikler arasında sevgi ve merhamet duyguları önde gelmektedir. Mal mülk sahibi bir kişi her hangi birisine olan sevgisini açığa vurmak için ona bir şeyler hibe edebileceği gibi ihtiyaç sahibi birisine de hibe yoluyla bir şeyler verebilmektedir. Bu uygulama özellikle anne-baba ile çocukları arasında veya karı-kocanın kendi aralarında yaptıkları hibeler gibi yakın akrabalar arasında gerçekleşmektedir. Hibe edilecek şey menkul veya gayrimenkul olabilmektedir.

İslâm hukukunda kuralları belli olan bu uygulama Osmanlı toplumunda yaşayan zimmiler arasında da görülmektedir. Buna göre malının bir kısmını hibe edecek olan zimmiler mahkeme aracılığıyla bunu tescil ettirmektedirler. Zira sonradan varislerin hak iddia etmelerinin engellenmesi için hibenin kayıtlara geçirilmesi önemlidir. Örneğin,

kadrim ve mevlânâ-yı müşârun ileyhin tarafından verilen mühürlü mektûb mûcibince ‘amel ve hareket edüb hılâfına rızâ ve cevâz göstermeyüb mazmûn-i emr-i şerâfımle ‘âmil olasın şöyle bilesin ‘alâmet-i şerîfe i’timad kılasın Evâhir-i Şa‘ban 1200” B228/37b.

³¹⁰ Değişik dönemlerde Bursa’da kullanılan eşya için bkz. Özdeğer, age., s. 185 vd.; Ali İhsan Karataş, “Folklorümüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler”, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s. 691-710; Abdurrahman Kurt, “19. Yüzyılda Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar”, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s.711-732.

³¹¹ B174/58b.

³¹² B238/65a.

³¹³ Bilmen, age., V, 223; Bardakoğlu, Ali, “Hibe”, *DİA*, XVII, 421.

1214/1799 yılında Hacı Baba Mahallesi sakinlerinden Sima bint-i(?) adlı kadın, yüz adet altınını vekili aracılığıyla Emenuman(?) adlı Hristiyan kadına hibe etmiş, vekil de söz konusu hibeyi kabul etmiştir.³¹⁴ Bu belgede hibe eden ile hibe edilen şahıs arasında akrabalık ilişkisinin olup olmadığı ise belirtilmemiştir.

Yukarıdaki belgede hibenin tek kişiye yapıldığı farkedilmektedir. Ancak zaman zaman aynı şahıs tarafından birden çok kişiye hibe yapıldığı da olurdu. Bu daha çok anne veya baba tarafından çocuklarına yapılan hibelerde görülmektedir. Anne veya babanın bu davranışı muhtemelen henüz hayatta iken mirasını büyük ölçüde çocukları arasında paylaşmak arzusundan veya maddi durumları iyi olmayan çocuklarının miras taksiminden önce diğerlerinden daha fazla mal almalarını istemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü eğer mülk taksimatı miras yoluyla olursa şer'î i esaslara göre kimin ne kadar alacağı bellidir ve durumu iyi olanla kötü olan arasında bir fark gözetilmeyecektir. Örneğin, 1123/1711 yılında Hacıiskender Mahallesi sakinlerinden Sima bint-i Haynes(?) adlı zimmi kadın kızlarından Ağva bint-i Andorya'ya iki ev ve bir sofadan oluşan mülkünü,³¹⁵ Meryem bint-i Andorya'ya da bir miktar eşyasını hibe ettiğini³¹⁶ ayrı ayrı tescil ettirmiştir. Bu örneğin aksine bazen de çocukların ortaklaşa kullanabilecekleri eşya hibe edilmekteydi. Bu tür hibe uygulamasında daha sonra hak iddialarıyla ilgili çıkabilecek problemlerin önüne geçilmesi için "... 'ale'l-iştiraki's-sevi..." ifadesiyle çocukların eşit olarak kullanabilecekleri özellikle kayıtlara geçirilmekteydi. 1220/1805 yılında İshakşah Mahallesi'nde ikamet eden Karabet veled-i Yorgi mahkemeye müracaat ederek kendisine ait olan eşyasından bir kısmını eşit seviyede kullanmaları şartıyla iki oğluna hibe ettiğini belirtmiştir.³¹⁷

Karı koca arasında gerçekleşen hibelerde eşler, birbirlerine olan güvenlerini açığa vurmanın yanında taşıdıkları bazı kaygıları da gidermekteydiler. Özellikle içinde oturulan evin koca tarafından hanıma hibe edilmesi, kocanın ölümünden sonra varislerin tutumları sebebiyle eşinin mesken konusunda sıkıntıya düşmemesini sağlamaktaydı. Nitekim Filadar Köyü'nde ikamet eden Pürpüle bint-i Yani mahkemeye müracaat ederek kocasının kendisine bir ev hibe ettiğini ancak oğlunun evi kullanmasına engel olduğunu

³¹⁴ B288/69b.

³¹⁵ B81/47b.

³¹⁶ B81/48b.

³¹⁷ B355/3b.

şikayet etmişti. Karşı tarafın da durumu itiraf etmesi üzerine oğlu bir daha engel olmaması hususunda mahkeme tarafından uyarılmıştır.³¹⁸

Şer'iyye sicillerinde zimmiler arasında karşılıklı hibelerin yapıldığı da görülmektedir. Bu tür hibeler muhtemelen insanların birbirlerine olan sevgilerinden kaynaklanmaktaydı. Örneğin, 1123/1711 senesine ait bir belgede Kocanaib Mahallesi sakinlerinden Safiri veled-i Filabtoli(?) adlı zimminin, kızının kızı olan torunu Maadali'ye içinde iki ev, bir sundurma ve akarsu bulunan bir miktar mülkünü hibe ettiği, torunu Filabtoli'nin de kendisine yapılan bu hibe karşılığında eşyasından on miskal altından yapılmış bir gerdanlığı dedesine hibe ettiği belirtilmiştir.³¹⁹

C- VASIYET YOLUYLA EL DEĞİŞTİRME

Mülkün el değiştirmesini sağlayan uygulamalardan biri de vasiyettir. Vasiyet, "bir malı veya menfaati ölümden sonra izafetle bir şahsa veya hayır cihetine bağış yoluyla temlik etmektir."³²⁰ Vasiyet, ölümden sonra işlerlik kazanan bir tasarruftur. İslâm hukukuna göre kişi ölmeden önce, malının bir miktarını belli şahıslara, kurumlara veya ibadet ve hayır sayılabilecek hususlara dilediği gibi vasiyet edebilir.³²¹ Vasiyet eden kişinin ölümünden sonra vasiyete konu olan mal terekeden ayrılarak ilgili yerlere teslim edilir.³²²

Vasiyet konusunda gayrimüslimlere, genel olarak Müslümanların tabi oldukları hükümler uygulanmaktadır. Müslüman ve gayrimüslimlerin kendi dindaşlarına vasiyetleri olabileceği gibi müslümanın zimmiye, zimminin müslümana vasiyeti de geçerlidir.³²³ Müslümanlarla zimmiler arasında kanuni mirasçılık olmamasına rağmen birbirlerine yapacakları vasiyetleri hibeye benzer şekilde kabul edilmektedir. Çünkü İslâm hukukunda Müslümanlarla zimmilerin birbirlerine hibede bulunabilmeleri mümkündür.³²⁴ Bu durum ülke sınırları içinde yaşayan zimmiler için geçerlidir. Müslüman bir ülkede yaşayan bir zimmi, akrabası dahi olsa başka ülkede yaşayan bir gayrimüslime vasiyette bulunamaz.³²⁵

³¹⁸ Maydaer, agt., s. 51.

³¹⁹ B81/45b.

³²⁰ Bilmen, age., V, 115.

³²¹ Aktan agm., II, 431.

³²² Schacht, J., "Vasiyyet", *İA*, MEB. Yayınları, İstanbul 1986, XIII, 230.

³²³ Merginani, age., IV, 233; Halebi, age., IV, 269; Ansay, S.Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, A.Ü.İ.F.Yayınları, Ankara 1958, s.253.

³²⁴ Karaman, age., III, 400.

³²⁵ Halebi, age., IV, 295.

Vasiyet, ibadet amacı taşımayan bir amaçla veya ibadet ve hayır maksadıyla olmak üzere iki şekilde yapılmaktadır. İbadet maksadı olmayan vasiyetlerde zimmiler İslâm hukuku gereği mallarının üçte birini kendi dininden veya başka bir dinden olan diledikleri kişilere verebilirler. Ancak zimmiler, dinlerine göre kullanılması caiz olan şarap, domuz gibi şeyleri kendi aralarında vasiyet edebilirlerken, bunları Müslümanlara vasiyet etmeleri caiz değildir.³²⁶

İbadet ve hayır amacıyla yapılan vasiyetlerde hem Müslümanlar hem de zimmilerin inançlarındaki ortak ve farklı yönler dikkate alınmaktadır. Her iki kesimin inancında da ibadet sayılan yerlere yapılan vasiyetler kabul edilmekle birlikte zimmilere göre ibadet ancak Müslümanlara göre caiz olmayan veya zimmilerin inancına göre caiz olmayan ancak Müslümanlara göre ibadet olan bir konuda yapılan vasiyetler kabul edilmemektedir.³²⁷ Örneğin, Müslüman veya gayrimüslim ayrımı yapılmadan her hangi bir bölgenin fakir halkına yapılan vasiyet kabul edilirken zimmilerin her hangi bir yerde cami inşası için yapacakları vasiyetleri kabul edilmemektedir. Zimmilerin kiliseleri için yapacakları vasiyetleri konusunda da Ebu Hanife ile talebeleri arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ebu Hanife'ye göre böyle bir vasiyet geçerli iken talebeleri olan İmameyn, İslâm'a göre kilise yapımının caiz olmadığı gerekçesiyle bu tür bir vasiyetin uygun olmayacağını söylemişlerdir.³²⁸

Kendisine vasiyet edilen kişinin zengin veya fakir olması vasiyete engel değildir. Önemli olan vasiyet edilen kişilerin isimlerinin açıkça belirtilmiş olmasıdır. Nitekim Ebussuud Efendi, bir manastır keşişlerinin satın aldıkları ev, bağ ve bahçe gibi yerleri kendilerinden sonra gelecek keşişlere vasiyet etmeleri halinde , eğer vasiyet edilen kişiler isimleriyle birlikte açıkça belirtilmişler ise zengin olsalar bile vasiyetin geçerli olduğu, ancak vasiyet edilen kişiler belirtilmeden genel olarak yapılmışsa sadece fakirlerin istifade edebileceklerini belirtmiştir.³²⁹

Daha önce de ifade edildiği üzere, ölüm sonrası vesayet uygulamaları arasında, ölen şahsın mülkünün tasarruf edilmesi ve küçük çocukların korunup gözetilmesi gibi konular yer almaktadır. Ayrıca vasiyet sahibi, ölümünden önce vasiyet konusu malın tasarrufu için de bir vasi tayin edebilmektedir. 1196/1782 tarihli bir fermanda Esbandon(?) adlı zimmi Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek aslen Bursa'lı olup bundan

³²⁶ Merginani, age., IV, 257; Karaman, age., III, 400.

³²⁷ Merginani, age., IV, 257.

³²⁸ Merginani, age., IV, 256; Molla Hüseyin, age., IV, 446; Karaman, age., III, 401.

³²⁹ Düzdağ, age., s.163.

önce misafir olarak İstanbul'da Fenar haricinde ikamet eden Ecriyani(?) adlı zimminin hayatta, akli ve sihhati yerinde iken malının üçte birini tenfiz etmek üzere şahitler huzurunda kendisini vasi tayin ettiğini, Esbandon'un Bursa'ya gitmesinden sonra ölüm haberini aldığını, bunun üzerine İstanbul askeri kassamı huzurunda vesayetini ispat ettikten sonra kendisine hüccet verildiğini, bu hüccetle beraber malın üçte birini almak için Bursa'ya gittiğini ve toplam dokuz bin beş yüz elli kuruşluk malın üçte birini almak istediğinde Ecriyani'nin karısı, kızı ve kız kardeşinin parayı vermediğini, yandaşlarının çok oluşu sebebiyle de mukavemet edemediğini ve parayı alamadığını şikayet etmişti. Fermanın devamında Ecriyani'nin karısı, kızı ve kızkardeşinin Esbandon ile yüzleştirmek üzere görevli bir çavuş nezaretinde İstanbul'a getirilmeleri istenmiştir.³³⁰

Vasiyete konu olan malın tasarrufu için vasi nasbedilmesinin yanında şahısların henüz hayatta iken, memleketinden uzak bir yerde ölmeleri halinde akrabalarına teslim edilmek üzere mallarının bakımını üstlenecek bir vasi tayin ettikleri de olurdu.³³¹

Vasiyetle ilgili kayıtlara bakıldığında Osmanlı toplumundaki zimmi vasiyetlerinin önemli bir kısmının dinî içerikli olduğu görülmektedir. Zimmi din adamlarına verilen beratların tamamında gayrimüslim reayanın din adamlarına yapacakları vasiyetlerden mutlaka bahsedilmekteydi. Bu beratlardan da anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'ndeki zimmiler kiliseye ve kilise mensuplarına sık sık vasiyette bulunuyorlardı.³³² 1203/1788 yılında Velezikazaz Mahallesi'nde ikamet ederken vefat eden Yori(?) veled-i Panayot'un mirasının karısının annesi, kardeşleri ve amca çocukları arasında taksim edilmesi sırasında Yori'nin üvey babası Bağdasır(?) veled-i Yori mahkemeye müracaat ederek Yori'nin ölümünden beş gün önce “...*bi-emrillâhi te'âlâ hâlik olduğumda cemi' terekem ma'rifet-i şer'le tahrîr ve bey' olunub hâsıl olan meblâğın sülüsünü ifrâz ve meblağ-ı mezkûrun üç yüz elli kuruşu yevm-i helâkimde ihrâc-ı lâşem masârifina ve it'âm-ı fukarâ-i tâife-i Ruma harc ve sarf oluna ve yüz elli*

³³⁰ B219/17b.

³³¹ Örneğin, aslen Filibeli olup Mudanya Kazası'nda Mustafa Paşa Hanı'nda misafir olarak kalırken ölen Yorgi adlı zimminin babası Yanko, mahkemede oğlu Yorgi'nin hâl-i sihhatinde iken Tanaş veled-i Yanko'yu vasiyy-i muhtar nasbettiğini, oğlunun ölümünden sonra Tanaş'ın vesayet gereği terekesini aldığını, Ankara ahâlisinden bazı Müslümanların şahitliğiyle kendisinin Yorgi'nin babası olduğunu ispat ettiğini ve bunun üzerine oğluna ait malın Tanaş tarafından kendisine teslim edildiğini belirterek Tanaş'ı ibra etmişti. B158/78a.

³³² “...ve zimmi tâifesinin ba'zıları hâl-i hayatlarında patrik ve metropolid ve piskopos ve kiliselerine bir mikdâr şey vasiyyet eylediklerinde ba'dehu murd olduklarında vârislerinden şer'le alıverilüb...ve bazı zimmiler sülüs-i malını kilise ve manastırlarına ve patrik ve metropolit ve piskoposa vasiyyet eyledikde Rum şahidleriyle şer'le istimâ' olunub ...ve murd olan rahib ve zimmi taifesini kendi âyinleri üzere patrik ve metropolide ve piskoposlarına her ne vasiyyet eder ise makbul olub Rum şahidleriyle şer'le istima' oluna...” C21/35b.

kuruşu dahi mahrûse-i mezbûrede Pazar-ı mahi Mahallesi'nde vâki' Rum mektebinin mütevellisi Cibril veled-i Kiryako nam zimmiye verile elli kuruşu dahi Rum taifesi patriki vekili Antomoz zimmiye verile ve ellişer kuruşu dahi Papaz İlya zimmi ve Papaz Nifotyo(?) zimmi ve Papaz Yanusyo zimmiden her birine verile ve yüz kuruş dahi bana ücret-i vesayet ta'yin edüb sülûs-i husûs-i mezkûreden her ne bâki kalır ise Rum taifesi fukarâsına tasadduk oluna..." diyerek vasiyet ettiğini ve kendisini de vasi olarak atadığını iddia etmiş ve iddiasını şahitlerle de ispat ederek söz konusu meblağın kendisine verilmesini sağlamıştı.³³³ Yori'nin tereke taksimini gösteren kayıta vasiyete konu olan paraların ilgili yerlere verilmek üzere mirastan düşüldüğü görülmektedir.³³⁴ Aynı şekilde Hocamehmed Karamani Mahallesi'nde ölen Erkel veled-i İbrahim'in tereke kaydında da Erkel'in vasiyetinin olduğu ve vasiyete konu olan malının mirasından düşüldüğü görülmektedir. Erkel'in terekesinden Setbaşı Kilisesi fukarasına, Kudüs'teki kilise fukarasına, Cahî(?) kilisesi fukarasına, Üç kilise fukarasına ve Karabaşa yirmişer kuruş vasiyet ettiği anlaşılmaktadır.³³⁵ Yukarıda örnekleri verilen vasiyetlere bakıldığında zimmilerin kilise ve mektep gibi kurumlara değil de daha çok bu kurumlarda görevli olanlara ve diğer fakirlere vasiyette bulundukları görülmektedir.

Malını vasiyet eden şahsın vefat etmesinden sonra vasiyet edilen malı vermek istemeyen varisler ile kendilerine vasiyet edilenler arasında zaman zaman problemler yaşanmıştır. Bu tür davalar mahkemeye intikal ettiğinde eğer vasiyetin gerçekliği şahitlerle ispat edilirse dava, vasiyet edilenler lehine sonuçlanmıştır. Diğer dava konularında olduğu gibi vasiyetin de şahitlerle ispat edilmesi oldukça önemliydi. Din adamlarına verilen beratlarla da vasiyetlerin şahitlerle ispat edilmesine vurgu yapılmaktaydı. "...ve bazı zimmiler sülûs-i malını kilise ve manastırlarına ve patrik ve metropolit ve piskoposa vasiyet eyledikde Rum şahidleriyle şer'le istimâ' olunub..."³³⁶

³³³ B238/69b.

³³⁴ "...berâ-yı ihrâc-ı lâşe ve it'âm-ı fukarâ-i millet-i Rum ber mûcib-i vasiyyet bi-şehâdet-i Yantaki veled-i Aleksandır ve Nikola veled-i Yorgi-42.000 akçe, berâ-yı müteveli-i mekteb Cibril veled-i Kiryako ber mûcib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şahidîne'l-mesfûrîn-18.000 akçe, berâ-yı vekil-i patrik Antomoz zimmi ber mûcib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şahidîne'l-mesfûrîn-6.000, berâ-yı a Papaz İlya zimmi der mahalle-i Timurkapı ber mûcib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şahidîne'l-mesfûrîn-6.000 akçe, bera-yı Papaz Nifotyo zimmi der mahalle-i Kayabaşı ber mûcib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şahidîne'l-mesfûrîn-6.000 akçe, berâ-yı Papaz Yanusyo zimmi der mahalle-i Pazarmahi ber mûcib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şahidîne'l-mesfûrîn-6.000 akçe, berâ-yı Bağdasır zimmi veled-i Yori vasiyy-i hâlik-i mesfûr ber mûcib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şahidîne'l-mesfûrîn-12.000 akçe berâ-yı tasaddukat-ı fukarâ-i millet-i Rum ber mûcib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şahidîne'l-mesfûrîn-22.739 akçe..." B238/71a.

³³⁵ B191/38a; Benzer bir örnek için bkz. Çavuşzade, age., II, 249.

³³⁶ C21/35b.

Varislerin, vasiyet konusu malları vermek istememeleri nedeniyle sıkça problemler yaşanmaktaydı. Hatta bu problemin halledilmesi için 1257/1851 yılında Bursa muhassılına zimmi vasiyetleriyle ilgili aşağıdaki ferman gönderilmiştir. *"İftihâru'l-ekâbir ve'l-ekârim câmi'u'l mefâhir ve'l-mekârim el-muhtassu bi-mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'd-dâim ricâl-i devlet-i 'aliyyemden Bursa ve tevâbi'i muhassılı Kâni Bey zîde 'ilmuhu Rum patrikliğine dahil Bursa ve tevâbi'i metropolidi Cerib(?) nâm ruhbanın yedine i'tâ olunan berât-ı 'âlişânım şurûtuna zimmi tâifesinin bâzıları hâl-i hayatında patrik ve metropolide ve piskopos ve kiliselerine bir mikdar şey vasiyyet edüb ba'dehü fevt olduklarında varislerinden şer'le aliverilmesi hususu musarrah iken metropolidliği dahilinde merâtibesi o makûle hâliklerin vârisleri taraflarından mugâyir-i şurût harekete ibtidâr olunduğu beyânıyla ol bâbda emr-i şerîfim sudûru İstanbul ve tevâbi'i Rum patriği ve âsitâne-i 'aliyyemde mukîm cemâat-ı metropolidanları taraflarından südde-i sa'âdetime takdîm olunan bir kît'a memhur 'arz-ı hâlde istid'â olunub kuyûda müraca'at olundukda şurût-ı mücerrede metropolid-i merkûmun yedine i'tâ olunan berât-ı 'âlişânımda mûnderic ve ... emsâline emr-i şerîfim verildiği mukayyed ve mestûr olmağla şurût ve emsal üzere 'amel olunmak fermânım olmağın imdi siz ki mûmâ ileyhimsiz keyfiyet-i ma'lûmun oldukda ber-mûcib-i şurût 'amel ve hareket ... (?) tecvizden mübâ'adet olunmak babında fermân-ı 'âlişânım sâdır olmuştur buyurdumki imdi vusul buldukda bu babda vech-i meşrûh üzere şeref-yafte-i sudûr olan fermân-ı vâcibu'l-ittibâ' olan imtisâlimin mazmûn-i itâ'at-makrûniyle 'amel ve hareket eyleyesiz...*"³³⁷

³³⁷ C27/63a.

İKİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN DİNÎ HAYATI

I- DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ

Din ve vicdan hürriyeti, insanların diledikleri dinî seçme ve o dinin gereklerini yaşayabilme hakkına sahip olmalarıdır. İslâm dininde insanlar dinleri konusunda serbest bırakılmışlardır. Hiç kimsenin zorla Müslüman yapılamayacağı hem ayetlerle belirtilmiş¹ hem de Hz. Muhammed(sav)'in uygulamalarında kendini göstermiştir.² Medine sözleşmesi olarak bilinen metinde Müslüman olmayanların hiçbir şekilde zorla İslâmlaştırılmayacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Daha çok Müslümanlarla Yahudiler arasında gerçekleştiği bilinen söz konusu antlaşmanın yirmi beşinci maddesinden sonraki kısımlarda birçok Yahudi kabilesinin isimleri zikredildikten sonra *"Yahudilerin dinleri kendilerine, Müslümanların dinleri de kendilerinedir. Buna Yahudilerin hem ileri gelenleri hem de kendileri dahildir"* ifadeleriyle onların dinlerinde serbest oldukları bildirilmiştir.³

İslâm dininde gayrimüslimlere zimmet hükümleri çerçevesinde muamele edilmiştir. Buna göre zimmet antlaşmasını kabul ederek İslâm devletinin tebaası hâline gelen gayrimüslimler zimmi olarak kabul edilmiştir. Bu antlaşmanın temelinde İslâm devleti topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin cizye vermeyi kabul etmeleri halinde ehl-i zimmet olacakları ve dinlerinden dönmekten bu topraklarda yaşayabilecekleri prensibi vardır. Örneğin, Necran'ın fethedilmesinden sonra⁴ yöre ahalisinin rızasıyla anlaşma yapılmış ve bu anlaşma gereği zimmiler yerlerinde kalmışlardır.⁵ Necranlılarla ilgili olan söz konusu anlaşma peygamberden sonraki halifeler tarafından da

¹ Bakara, 2/256; Yunus, 10/99, 108; Kehf, 18/29.

² Bu konuda bkz. Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı?", *İlim ve Sanat*, İstanbul 1986, sy. 2, s. 12-48; Hüseyin Algül, "Müslümanların Siyasî Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansıması" *U.Ü.İ.F.D.*, c.7, sy.7, y.7, 1998, s.13 vd.; Ahmet Bostancı, *Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001; Adem Apak, "Hz. Peygamber(sav)'in Uygulamalarında İnanç Hürriyeti", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 2003, s. 419.

³ Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, Daru'n-Nefâis, Beyrut 1985, s.61 (Vesâik).

⁴ Mekke ile Yemen arasında olan Necran, Hristiyanlığın önemli merkezlerinden birisiydi. Hz. Peygamber(sav)'in kendilerine İslâm dinini kabul etmeleri için bir mektup göndermesi üzerine Hristiyan din adamlarından oluşan Necranlı bir heyet Medine'ye gelmiş ve peygamberimizle bazı görüşmeler yapmıştı. Bu görüşmelerden sonra İslâm dinini kabul etmek istemeyen Necranlılara mübahele teklif edildi. Mübahele, tartışılan meselelerde haksız olan tarafın Allah'ın lânetine maruz kalması için beddua edilmesidir. Ancak birgün sonra Necranlılar mübaheleden de kaçınmışlardır. Bunun üzerine cizye ödemek karşılığında Necran halkının yerlerinde kalacakları şeklinde anlaşma yapılmıştı. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1965, II, 293; Mustafa Fayda, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mübahele", *A.Ü.İ.F.İ.D.*, Ankara 1975, sy.II, s.143-149; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1986, II, 6.

⁵ Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, (müt: Müderris-zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, sad: İsmail Karakaya) Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s.194.

yenilenmiştir.⁶ Ayrıca peygamberimizin Tebuk seferinden dönüşü sırasında Himyeriler için gönderdiği bir mektupta da dinlerinde kalmak isteyen gayrimüslimler için şu ifadeler yer almaktadır: *“Yahudilerden yahut Hristiyanlardan kim İslâma geçerse geçsin, o, Müslümanların sahip olduğu aynı haklar ve aynı vazifelere tabi tutularak mü'minler arasına katılacaktır. Yahudilik veya Hristiyanlığında ısrar gösterip sebat edenler, zorla Müslümanlaştırılmayacaklar fakat, cizye vergisine tabi tutulacaklardır.”*⁷

Cizye vergisi karşılığında İslâm devleti ehl-i zimmet statüsündeki vatandaşların can ve mal güvenliklerini sağlamaktadır.⁸ Bu konuda Hz Ömer kendisinden sonraki halifeye, *“Ehl-i zimmete, hayırlı muamelede bulunmasını, onlarla yapılan ahidlere uyulmasını, canlarının ve mallarının korunmasını, tahammüllerinden ziyade bir şeyin onlara teklif edilmemesini”* tavsiye etmiştir.⁹

Osmanlılar, İslâm hukukunun zimmilere ilişkin kurallarını esas almışlar ve gerektiğinde bu konuda örfi hukuka da başvurmuşlardır. Zimmilerle ilgili din hürriyeti, sadece inanç ve ibadet hürriyeti ile sınırlı kalmamıştır. Devletin onlara sağladığı bu özgürlük evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi özel hukuku ilgilendiren alanları kapsamaktaydı.¹⁰ Hatta teşkilatlanma ve eğitim-öğretim de din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde değerlendirilmiştir.¹¹

A- İNANÇ VE İBADET ÖZGÜRLÜĞÜ

Osmanlı İmparatorluğu, altı asır boyunca içinde barındırdığı gayrimüslimlere tanıdığı haklar bakımından kendi muasırları arasında en önde gelen devlettir. Henüz kuruluş döneminde Bursa'nın Orhan Gazi tarafından fethedilmesinin ardından şehirde yaşayan halkın malları yağmalanmamış, yalnızca tekfurun malı gaziler arasında dağıtılmıştı.¹² Hatta Bursa'dan önce fethedilen çevre köy ve kasaba insanların rahatlık içinde yaşadıkları, hiç kimsenin zulme uğramadığı ve inançlarında serbest bırakıldıkları haberleri Bursa halkı üzerinde olumlu etkiler yapmış ve bunun sonucu olarak da şehrin

⁶ Ebu Yusuf, age., 196-200.

⁷ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990, I, 630 (İslâm Peygamberi).

⁸ el-Kardavi, Yusuf, *Gayru'l-Müslimîn fi Müctemi 'i-l İslâm*, Beyrut 1985, s.12 vd.

⁹ Ebu Yusuf, age., 291.

¹⁰ Aydın, M. Akif, “Osmanlıda Hukuk” *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, 420.

¹¹ Robert, Jacques, *Batı'da Din-Devlet ilişkileri*, (çev: İzzet Er) İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s.11; Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1987, s.118.

¹² Koyunluoğlu, A.Memduh Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa 1935, s. 76.

fethi kolaylaşmıştır. Nitekim Orhan Gazi, Bursa'nın fethedilmesinden sonra Hisar'ın tesliminde yardımcı olan ve aynı zamanda tekfurun veziri olan Saroz'a "...bu Hisar'ı verdiniz. Neden verdiniz. Neden bunaldınız da verdiniz?" diye sorunca Saroz şu cevabı vermişti: "Birkaç sebepten dolayı verdik. Biri budur ki sizin devletiniz günden güne büyüdü. Bizim devletimiz döndü. Bunu iyice bildik. Biri de bu ki baban üzerimize havale yaptı, gitti. Onun devleti köylerimizi zaptetti. Size itaat eder oldular. Bizi hiç anmaz oldular. Biz de bildik ki onlar rahat oldular. Onun için bizi anmazlar dedik. Biz de o rahatlığa heves ettik..."¹³ Bursa'nın fethiyle şehirden kaçan Yahudiler bizzat Orhan Gazi tarafından Bursa'ya davet edilmiş ve kendileri için bir havra inşa edilmesine izin verilmiştir.¹⁴

Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlere başlangıçtan itibaren İslâm hukuku çerçevesinde haklar verilmiştir.¹⁵ Zira İslâm hukukunda mevcut müsamaha ve himaye prensipleri, Osmanlı Devleti idaresinin temelini oluşturmaktaydı.¹⁶ Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin can ve mal güvenlikleri devletin ellerine teslim edilmiş oluyordu.¹⁷ Kanunların uygulanışı bakımından Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir fark da gözetilmemiştir. Mahkeme kayıtlarına bakıldığında Müslümanlarla zimmiler arasında dava konusu olan meselelerin birçoğunda zimmiler haklı bulunarak şikayet konusu olan mağduriyetlerinin giderilmesi yönünde karar verildiği görülmektedir. Araştırmalarında başta Bursa'dakiler olmak üzere büyük ölçüde mahkeme sicillerini kaynak olarak kullanan Mustafa Akdağ bu meseleyi şöyle izah eder: "...*Ahalisi bütün Hristiyan (Rum veya Ermeni) olan köylerde, imam yerine papaz bulunduğundan başka, böyle köylerin kethüdaları da, tabii olarak, gene kendilerinden, yani Hristiyan kimselerden idi. Ziraatçı Türk ve Hristiyan halk, ister ayrı köylerde köy komşusu, ister aynı köyde ev komşusu olarak yaşamakta bulunsunlar, birbirleriyle çok iyi geçiniyorlardı. Esasen devlet kanunları her iki topluluğu da, hiç din farkı gözetmeden 'reaya' saymakta, bunlar için mirî toprak tasarruf edenlerin ödeyecekleri vergileri bir*

¹³ Aşıkpaşazade, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Haz: Atsız), M.E.B.Yayınları, İstanbul 1992, s.33; Benzer ifadeler için bkz. Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (Yay: F.R.Unat-M.A.Köymen) T.T.K. Basımevi, Ankara 1987, I, 135.

¹⁴ Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 31.

¹⁵ Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi- Müt ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s.281.

¹⁶ İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1954, s.184.

¹⁷ İlgürel, Mücteba, "Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti", *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, III,942.

devlet hizmetlisine yüklettiği zaman, o hizmetlinin beratında zikrolunan vergileri kendisine vermekle ödevli olan kişiye 'raiyet' (kiracı köylü) adını vermekte idi."¹⁸

Kıbrıs'ın fethedilmesinden sonra 979/1572 tarihinde Osmanlı padişahı tarafından Kıbrıs beylerbeyi, kadıs ve defterdarına gönderilen fermanda ada halkına ne şekilde muamele edilmesi gerektiği özetle şöyle belirtilmiştir: "Kıbrıs adası yeni fethedilen bir yerdir. Halk savaş yüzünden zor duruma düşmüş olabilir. Kıbrıs halkı bana Yaraticının emanetidir. Onlara adalet ve şefkatle muamele ediniz. Kimseye zulmetmeyiniz. Mahkemelerde, vergi alınmasında ve idareyle ilişkili tüm işlerinde onlara yardımcı olursanız Kıbrıs kısa zamanda kalkınır ve refah seviyesi yükselir. Onlardan her biri emniyet içinde yaşasınlar. Bu emirlerimin yerine getirilmesi konusunda hiç kimse ihmâlkârlık yapmasın. Eğer emirlerim yerine getirilmeyerek Kıbrıs reayasına zulmedildiğini, gereğinden fazla vergi alındığını duyarsam hiçbir mazereti kabul etmeyeceğimi bilersiniz."¹⁹

Osmanlı Devleti'ndeki zimmilerin içinde bulundukları durumu göstermesi bakımından bu topraklarda yaşayan Yahudilerin Avrupa'daki dindaşlarına gönderdikleri mektuplar da oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu mektuplardan biri Almanya'da doğmuş, ancak hayatını Edirne'de sürdüren ve bir Fransız Yahudisi olan İsaak Zarfati tarafından Avrupa'daki Yahudiler için yazılmıştır. XV. yüzyılın ilk yarısında yazılan bu mektupta Yahudilerin Osmanlı Devleti'nde yaşadıkları huzurlu günler şöyle ifade edilmektedir. "*Almanya'daki kardeşlerimizin ölümden beter kederler içerisinde olduklarını duydum; despotik yasalar, zorla vaftiz edilmeler, sürgünler sıradan gündelik olaylarmış. Bana anlatıldığına göre yağmurdan kaçarken her seferinde doluya tutuluyorlarmış...Kardeşler, hocalar, dostlar, tanışlar! Ben İsaak Zarfati, soyum Fransız da olsa, Almanya'da doğmuş ve oradaki saygıdeğer hocalarımın dizi dibinde oturmuş olsam bile, size derim ki: Türkiye hiçbir şeyin eksik olmadığı bir ülkedir. Eğer isterseniz şu anda burası sizin için en hayırlı yer olacaktır. Kutsal topraklara giden yol sizler için*

¹⁸ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, II, 36; Ayrıca kaynaklarda zikredilen şu olay da Osmanlı idarecilerinin gayrimüslimlere bakışlarını, bunun sonucu olarak ta asırlarca beraber yaşamının altında yatan sırların ipuçlarını vermesi bakımından dikkat çekicidir. Fatih Sultan Mehmet'in Avrupa seferi sırasında Osmanlılarla Macarlar arasında kalan Ortodoks Sırlar, Macar Kralına bir heyet göndererek Türklere karşı Macarlarla ittifak yapmaları halinde kendilerinin durumlarının ne olacağı sorusuna cevaben Sırbistanın her tarafına Katolik kiliselerinin yapılacağı söylenmişti. Bunun üzerine başka bir heyet Fatih sultan Mehmet'e giderek Macarlara karşı Osmanlılarla ittifak yapmaları halinde kendilerine yapılacak muamelenin nasıl olacağı sorusuna karşılık Fatih'in her caminin yanına bir kilisenin yapılacağı ve herkesin özgürce ibadet edebileceği yanıtını almıştır. Bkz. Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, II, 193.

¹⁹ 12 Numaralı Mühimme Defteri, O.A.D.B.Yayınları, Ankara 1996, s.641.

Türkiye’den geçiyor. Hristiyanlardansa Müslümanların (egemenliği) altında yaşamak sizin için daha iyi değil midir? Burada herkes kendi asması ve inciri altında huzur içinde oturabiliyor. Burada en değerli esvablar giymenize izin var. Oysa Hristiyan ülkelerde çiğnenmiş siyah ve mavinin, tekmelenmiş yeşil ve kırmızının hakaretine maruz kalmadan, hüznü renk taşıyan alçaltıcı esvablar giymeye mahkûm etmeden çocuklarımıza kendi zevkimize göre kırmızılar ya da maviler giydirmeye bile cesaret edemiyorsunuz... ”²⁰

1655-56 yıllarında Osmanlı şehirlerini gezen Thevenot da Sakız Adası ile ilgili gözlemlerini aktarırken Osmanlı topraklarındaki zimmilerin ibadet özgürlükleriyle ilgili olarak şunları söylemektedir: “...Türkler herkese kendi dinlerine göre ibadet hürriyeti tanımışlardır, ayin herkesin önünde yapılıyor ve şaraplı ekmek yortusunda hiçbir korku duyulmadan ve Türkler tarafından hiçbir saygısızlığa maruz kalınmadan, bir gölgelik altında şaraplı ekmek (Saint-Sacrament)i sokaklarda gezdirirlerdi. Hz. İsa’nın heykeli de önde bir fenerle taşınmaktaydı.”²¹

Zimmilerle ilgili bu anlayış daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Örneğin, XIX. yüzyıl Osmanlı sultanlarından II. Mahmut “Ben teb’anın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gün bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır.”²² diyerek zimmilerin baskı altında kalmadan kendi inançlarını yaşamaları gerektiğini ve kendisinin de bizzat bu durumun takipçisi olduğunu vurgulamıştı.²³

²⁰ Lewis, age., s.156.

²¹ Thevenot, Jean, 1655-1656’da Türkiye, (çev: Nuray Yıldız) Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 221.

²² Kaynar, Reşat, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, T.T.K. Basımevi, Ankara 1991, s.100.

²³ Osmanlı Devleti’nde zimmilerle ilgili haklar öylesine genişti ki zaman zaman bu meselenin devletin aleyhine dönmüş bir durum olduğu araştırmacılar tarafından eleştirilmekteydi. Örneğin Stanford Shaw, Osmanlı idarecilerinin zimmilerle ilgili tutumlarının gereğinden fazla özgürlükler içerdiği, bu sebeple de İmparatorluğun son yüzyılında azınlık sorunlarının çıktığı, eğer zimmilere tanınan haklar daha az olsaydı azınlık sorunlarının bu kadar büyümeyeceğini şu sözlerle ifade etmektedir. “Osmanlılar, dünya tarihi boyunca başka yerlerde başka istilacıların yaptıkları gibi, istila ettikleri yerlerde yaşayanları din değiştirmeleri için zorlamayı reddetmemiş olsalardı, Osmanlı İmparatorluğu’nu son yüz yılında büyük zaafa düşürecek hiçbir azınlık sorunu olmayacaktı. Oysa Osmanlılar, bunun yerine Rumlar, Ermeniler ve Yahudilere kendi dinî önderleri yönetiminde, kendi dillerini ve geleneklerini kullanarak, kendi okullarını, mahkemelerini, yetimhanelerini, hastanelerini vb. koruyup sürdürerek, sultanın koydukları, istenen vergileri ödedikleri, İmparatorluk sınırları içinde güvenlik ve düzeni sürdürdükleri sürece Osmanlı egemen sınıfıyla pek az bir ilişki içinde, kendi yaşamlarını daima yaşama hakkı tanıdılar. Dahası, Hristiyanlar ve Yahudiler, Sultan tarafından yalnız Müslümanlara getirilmiş olan bir takım yükümlülüklerden de uzaktılar...” Bkz. Stanford Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul 1985, IV, 1003.

Osmanlı toplumunda zimmilerin zorla müslümanlaştırılması yasaktı. Ancak, Müslüman olan bir gayrimüslimin tekrar eski dinine dönmesine de izin verilmezdi. Bu konuyla, yani “irtidat” ile ilgili hükümler İslâm hukukunca belirlenmişti. Ayrıca gayrimüslimlerin kendi dininden olan farklı mezheplere geçmelerine de izin verilmemekteydi. Özellikle Avrupa’dan gelen Katoliklerin Ermenileri Katolikleştirmeye çalışmaları zaman zaman Ermeni din adamları tarafından şikayet konusu olmuş, bunun üzerine bu tür faaliyetlerin yasaklanmasıyla ilgili farklı tarihlerde fermanlar yayınlanmış ve bu fermanlara aykırı hareket edenlerin cezalandırılacağı bildirilmiştir.²⁴ Osmanlı sultanlarının Hristiyanların mezhep değiştirmesi konusundaki tutumları İslâm hukukundan değil de muhtemelen cemaatler arası dengenin korunması gibi siyasi düşüncelerden kaynaklanmaktaydı.

1- Âyinleri

Osmanlı toplumu içerisinde yer alan gayrimüslimler, ayrıntılara ilişkin bazı kısıtlamalar dışında kilise ve havralarında rahat bir şekilde ibadet etme haklarına sahiptiler.²⁵ Din adamlarına verilen beratların tamamında zimmilerin ibadetlerini rahatça yapabilecekleri, yönetici veya halk tabakasından hiç kimseye ibadetleri konusunda müdahale edilmemesi gerektiği açıkça belirtilmiştir.²⁶ Mesela 1168/1755 tarihinde Rum metropolitine verilen bir beratta zimmilerin ibadetlerine müdahale edilmemesi şu şekilde bildirilmiştir: “...ve papaz ve keşiş tâifesinden ba’zıları metropolitleri ma’rifetiyle zimmi tâifesinin hânelerine varub âyinlerini icra eyledikte ve kadîmden âyinleri üzere mâbeynlerinde nizâm ve intizâmına kudât ve nüvvâb ve mütesellimler ve voyvodalar ve mütevelliler ve subaşılar ve sâir ehl-i örf tâifesi taraflarından muhâlefet olunmaya...”²⁷

Bursa’daki yerel yöneticilere ve zimmi din adamlarına, şehirde ikamet eden gerek Ermeni²⁸ ve Rumların,²⁹ gerekse Yahudilerin³⁰ ibadetlerini rahatça yapabilmeleri

²⁴ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989, age., s. 21.

²⁵ Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 239.

²⁶ Güler, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”, *OTAM*, Ankara 1998, sy. 9, s. 158.

²⁷ B79/95a.

²⁸ C38/9a.

²⁹ B123/49b.

³⁰ C26/43a.

için yukarıdakine benzer fermanların gönderildiği, aynı içerikteki fermanların XIX. yüzyılda Katolik Ermeniler³¹ ve Protestanlar³² için de verildiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde, tebaanın ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmadan herkes için gerekli imkanlar hazırlanmaktaydı. Örneğin, şehirlerde kurulan haftalık pazarların Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların kutsal günlerine denk gelmemesi için gayret edildiği görülmektedir. Nitekim Kastamonu Sancağı'na bağlı Taşköprü Kazası'nda her hafta kurulan pazarın cuma gününe denk gelmesi, bu günde Müslüman halkın alış-veriş yapmaları nedeniyle birçoğunun cuma namazını kılmada zorlandıkları gerekçesiyle mezkur pazarın salı gününe,³³ Selanik Eyaleti dahilinde olan Vidina Kazası'nda kurulan haftalık pazarın pazar gününe tesadüf etmesi, bunun da Hristiyanların ibadet günlerine denk gelmesi nedeniyle Hristiyanların rahatça alış-verişlerini yapamadıkları gerekçesiyle cumartesi gününe alınmasına karar verilmiştir.³⁴ İlgili belgeden Vidina'da reaya arasında Yahudilerin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle cumartesi gününde pazar kurulmasında bir sakınca görülmemiştir. Hiç şüphesiz Müslümanlar ve Hristiyanlar için dikkat edilen bu durum Yahudiler için de söz konusuydu. Nitekim İslimye'de haftada iki kere kurulan pazarın cumartesi ve pazara denk gelmesi ve adı geçen günlerin gayrimüslimlerin ibadet günleri olması nedeniyle şehirde bulunan zimmilerin alış-verişten (dâd u siteden) mahrum oldukları gerekçesiyle haftalık pazarın pazartesi ve salı gününe alınması kararlaştırılmıştır.³⁵

Gayrimüslimler, beratlarla kendilerine verilen haklar çerçevesinde istedikleri gibi ibadet edebiliyorlardı. İbadetlerini rahat yapabilmeleri için devlet, her türlü güvenlik önlemini almaktaydı. Giriş kısmında da belirtildiği üzere Brockelmann, bu hususu *"büyük yortu günlerinde Türk hükümeti dinî merasimin bir engele maruz kalmadan icra edilmesi için kilise kapılarına kendiliklerinden yeniçeri nöbetçiler koyuyorlardı."*³⁶ sözüyle ifade etmektedir. Eğer ibadetlerini yapmalarına haksız olarak engel olunursa din adamları aracılığıyla doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek söz konusu

³¹ C106/7b.

³² C50/17b; Düstur, Birinci Tertib, IV,652.

³³ "...ahâlisinin ahz ü ita ile meşgul olmalarından naşi ekserisi salât-ı Cuma'yı eda edememekde olduklarından bahisle bazar-ı mezkurun Salı gününe tahvili hususu..." Bkz. Akif, Erdoğan, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırıları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-I", OTAM, Ankara 1994, sy. 5, s.99.

³⁴ Erdoğan, agm., s. 57.

³⁵ Erdoğan, agm., s. 96.

³⁶ Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (ter: Neşet Çağatay), AÜİF. Yayınları, Ankara 1954, I, 330.

engellerin kaldırılmasını talep edebiliyorlardı. Zimmilerin bu konudaki talepleri çoğunlukla olumlu karşılanır ve söz konusu engellemeler ortadan kaldırılırdı. Örneğin, 1198/1784 yılında İstanbul Rum Patriği ve İstanbul'da ikamet eden cemaat metropolitleri Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Kirmasti Kasabası'nda metropolit tarafından tayin edilen keşiş ve papazların evlerinde seslerini fazla yükseltmeden İncil okumalarına izin verildiği, bu konuda müdahale edilmemesi gerektiği kendilerine verilen beratta belirtilmiş iken ehl-i örf taifesinden bazılarının "siz şunu şunu yaparsınız" diye müdahale ettiklerini şikayet etmişler ve bu konuda kendilerine yardım edilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine zimmilere müdahale edilmemesi konusunda Kirmasti kadısına bir ferman gönderilmiştir.³⁷

Mabetlerinde ibadet etmeleri bizzat devlet tarafından güvence altına alınan zimmiler, ferdi ibadetlerini evlerinde veya kendilerine ait mülklerinde rahatça yapabiliyorlardı.³⁸ 1206/1791 tarihinde Mudanya'nın Burgaz köyü sakinlerinden Tanaş veled-i Todoş(?) adlı zimmi mahkemeye müracaat ederek "...*târih-i kitâbdan bir gün mukaddem karye-i mezbûre hâricinde servi bağçesi demekle 'arîf ayazmada ehl ü 'iyâlim ile icrâ-yı âyin ederken ...*" Şeyh Süleyman'ın damadının kuşluk vaktinde üç arkadaşıyla birlikte saldırdıklarını, kendisini baltayla başından ve göğsünden yaralayarak akçe kesesini gasp ettiklerini, ayrıca karısının da korkusundan dolayı hâlâ hasta yattığını iddia ederek yaralarının mahkeme tarafından tespit edilmesini ve sonucu gösteren bir belgenin kendisine verilmesini istemişti. Bu talep üzerine yapılan keşif sonucunda Tanaş'ın iddiasının doğru olduğu tespit edilmiş ve istenen hüccet kendisine verilmiştir.³⁹ Belge, zimmilerin mabetlerinin dışındaki ibadetlerinin de devlet güvencesi altında olduğunu göstermektedir. Nitekim şikayet konusu olan saldırının zimmilerin ibadetlerine yönelik olmadığı, para gaspı amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili başka bir örnek de 1192/1778 yılında Bursa'nın Kelesan adlı köyünde yaşanmıştı. Daha önce keşif sonucunda yaralanarak öldüğü belirlenen Kiryako veled-i Yorgi'nin karısı Marine bint-i Kostantin mahkemeye müracaat ederek, mezkûr köy ahâlisinden üçü Müslüman yedisi Hristiyan toplam on kişinin huzurunda şunları söylemişti. "Köy sınırları dahilinde gerek Kelesan köylüleri, gerekse başka köy ahâlileri tarafından her yıl bir

³⁷ B380/57b.

³⁸ Hristiyanların Pazar günleri kilisede yapılan ayinden başka günün belli vakitlerinde ferdi olarak yaptıkları ibadetleri de vardı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ali Erbaş, *Hristiyanlıkta İbadet, Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2003, s.19 vd.

³⁹ B89/22b; Bu şekilde keşif yoluyla talep edilen hüccetler daha sonra dava açmak maksadıyla istenmekteydi. Zira dava öncesi ellerinde bulunan böyle bir hüccet, davayı kazanmak için önemli bir belge niteliğindedir.

araya gelinerek yapılan ve panayır denilen yerde iki gün önce ikindiden sonra “...âyinimizi icrâ esnâsında iken...” orada toplanan kimseler arasında çıkan kavgada kocam Kiryako yaralanarak öldü. Kocamın yaralarını teftiş ettiğimde yukarıda isimleri zikredilen Kelesan Köyü ahâlisinin kusurlarının olmadığını anladım. Bu yüzden kocamın diyetini talep etmiyorum ve onları bu konuda ibra ediyorum.”⁴⁰ Her iki belgede de zikredilen “...âyinimizi icra ederken...” ifadeleri, Bursa’daki gayrimüslimlerin mabetlerinin dışında da ibadet edebildiklerini ve bunun şikayet konusu olmadığını göstermektedir. Metropolitlere verilen beratlarla da evlerde yapılan ibadetler konusunda zimmilerin rahatsız edilmemeleri gerektiği belirtilmektedir.⁴¹ Ayrıca 1104/1692 yılında İstanbul’da bir havranın yanması dolayısıyla Yahudilere verilen ve daha sonraki yıllarda da yenilediği anlaşılan bir fermenda, Yahudilerin havralarını tamir ettirinceye kadar evlerinde ibadet edebilecekleri, hiç kimsenin bu duruma müdahale etmemesi gerektiği, eğer müdahale edenler olursa cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁴²

Bütün bu hoşgörüye rağmen gayrimüslimlerin ibadet özgürlüklerine kısmî kısıtlamaların getirildiği bazı konular da vardır. Bu kısıtlamalar çoğunlukla ibadet zamanında çıkarılan seslerle ilgiliydi ki bunların başında çan çalma yasağı gelmekteydi.⁴³ Çan çalmanın, Müslümanlar tarafından İslâm’ın üstünlüğüne bir saldırı olarak görüldüğü için yasaklandığı belirtilmektedir.⁴⁴ Bununla birlikte bu yasak, zimmilerin hiçbir şekilde çan çalamayacakları anlamına gelmiyordu. Mabetlerinin içinde, çevresindeki Müslümanları rahatsız etmeyecek bir ses tonuyla ve namaz vakitlerinin dışında çan çalabiliyorlardı. Ayrıca Bursa sicillerinde rastlayamadığımız ancak başka yerlerde olduğu anlaşılan çan yerine tahta çalma geleneği de zaman zaman şikayet konusu oluyordu. Kayseri’deki Rumların çan yerine tahta çalmalarından dolayı çıkan seslerden rahatsız olan Müslümanlar şikayetçi olmuşlar, bunun üzerine Rumların tahta çalmaları yasaklanmıştı. Fakat daha sonra tahta çalmaları konusunda Rumlara izin

⁴⁰ B216/98a (Belgeden anlaşıldığına göre kocasının ölümünden sonra diyet isteyen Marina suçladığı kişilerin masumiyetini anlayınca bu talebinden vazgeçmiştir.)

⁴¹ B79/95a.

⁴² “...ve evlerinde sûret ve mihrab olmadıkça âyinleri üzere Tevrat okuyub ibadet eylemelerine bir ferd müzâhim ve dafi olmayub dahlidenler men’ olunub ba’det-tenbih mütenebbih olmayub dahl ü ta’arruz ederler ise arz oluna ki imtisal eylemedikleri için cezaları verile...” Bkz. Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri’de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 11 (*Onikinci Asır*).

⁴³ Ercan, age. s. 241.

⁴⁴ Gradeva, Rossitsa, “Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings”, *Etudes Balkaniques*, Sofia 1994, sy. 4, s.33.

verildiği görülmektedir.⁴⁵ Tahta çalma işinin oldukça eski bir uygulama olduğu, bu konunun XVI. yüzyıl şeyhulislâmlarından Ebussuud Efendi'ye de sorulmasından anlaşılmaktadır.⁴⁶

Çan çalmanın dışında kilise ve havralarda yapılan âyinler sırasında çıkan seslerin de çevredeki Müslüman ahâliyi rahatsız edecek yükseklikte olmaması gerekiyordu. Din adamlarına verilen beratlarda bu konuya işaret edilmekteydi. Aynı beratlarda gayrimüslimlerin âyinleri esnasında çıkan seslerin yüksekliğini istismar ederek zimmilere gereksiz şekilde müdahale edilmemesi de özellikle vurgulanmaktaydı⁴⁷

2- Hacca Gitmeleri

Bütün Osmanlı şehirlerinde hac ibadetini yapmak isteyen gayrimüslimler bulunmaktaydı. Her üç din için de kutsal kabul edilen Kudüs, gayrimüslimler için hac merkezleri arasındadır. Devlet hacca gitmek isteyen zimmi vatandaşlarına her hangi bir kısıtlama getirmemiştir.⁴⁸ 1156/1743 yılında Edirne ile İstanbul arasındaki şehir ve kasabalarda bulunan kadılara gönderilen bir emirle Edirne'den Kudüs'e gitmek isteyen Yahudilere engel olunmaması ve gerekli izinlerin verilmesi istenmişti.⁴⁹ Benzer bir emir de 1760 yılında Anadolu'daki şehirlerde görev yapan bütün kadılara gönderilmiştir. Buna göre hac ibadeti için Kudüs'e giden zimmilere gidiş ve gelişlerinde zorluk çıkarılmayacak ve kendilerine gerekli izinler verilecekti.⁵⁰

Bursa'daki gayrimüslimler de ikamet ettikleri yerlerde ferdi ve toplu yapılması gereken ibadetlerin yanında uzunca bir seyahati gerektiren hac ibadetlerini de rahatça ifa

⁴⁵ Adıyeke, Nuri, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed: H.Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000. s.191.

⁴⁶ "Su'al: Bir kilise Müslümanlar mahallesinde vâki' olup, kafirler nâkûs yerine bir yufka tahtayı nice yerlerden delip ibadetleri zamanında ol tahtanın orta yerine tokmak ile darb edip, bir savt-ı acib peyda olup, Müslümanlar müte'ezzî olsalar, şer'an ref' olunmak caiz olurmu? Cevap: Vacibdir." Bkz. Düzdağ, M.Ertuğrul, *Şeyhulislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s.151.

⁴⁷ "...ve metropolit ve papaz tâifelerinin hânelerinde izhâr-ı savt etmeksizin İncil kırâat eylemelerine muhâlefet olunmayub ve ehl-i örf tâifesi mücerred ta'cîz için siz mülk menzilinizden bir oda gözde Tevrat ve İncil okuyub kandil asmışsınız ve mum yakmışsınız ve iskemle ve tasvir koyub bürde asmışsınız ve buhur yakıp salarsınız ve elinizde değnek tutarsız deyu bahâne ile ref'i savt ve i'lân-ı küfr eylememek şartıyla icrâ-yı âyin-i bâtilalarına mücerred celb-i mal kasdıyla mîr-i mîran ve sâir ehl-i örf tâifesi taraflarından hilâf-ı şer'i şerif ve bi-gayr-i hak akçe mütâlebesiyle ta'addî ettirilmemek için mukaddem verilen fermân-ı âliberâtları şartına idhâl oluna deyu sâdir olan fermân-ı âlişân mahalline kayd olunmağla hilâf-ı fermân rencide ve ta'addî ettirilmeyüb..." C29/4b.

⁴⁸ Brockelmann, age., I, 331.

⁴⁹ *İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, İ.B.B.K.D.B. Yayınları, İstanbul 1998, I,84

⁵⁰ *Ahkam Defterleri*, II, 209.

edebiliyorlardı. Hac ibadetini yapmak isteyen Bursa halkından Müslümanlar Mekke'ye, gayrimüslimler ise Kudüs'e gidiyorlardı. Hac yolculuğu kara veya deniz yoluyla yapılıyordu. Her iki hac merkezi de oldukça uzak bir mesafede olduğu için bu ibadet bazı zorlukları da beraberinde getirmekteydi. Söz konusu zorlukların başında hiç şüphesiz maddi durum ve yol güvenliğinin yeterli olup olmaması gelmektedir. Nitekim XIX. asrın başlarında Bursa'da açılan Amerikan Kız Koleji'nde öğretmenlik yapan Schneider, bir mektubunda Hristiyanların hacca gidip gelmelerinden bahsettikten sonra bu yolculuğun zorluğunu ortaya koyan bir anısını anlatmaktadır. Schneider'e göre hacı adayları yolculuğa başlarken akraba ve arkadaşları onları ilahiler eşliğinde kentin dışına kadar uğurlarlar, dönüşlerinde de aynı şekilde karşılarlardı. Karşılama sırasında dinî tören gereği gün ışığına rağmen mumlar yakılır ve kiliseye kadar ilahiler söylenerek hacılara eşlik edilirdi. Kiliseye ulaştıklarında bazı dinsel etkinliklerde bulunurlardı ki bu törenler bütün Hristiyanlarca da kabul edilebilir nitelikteydi. Hacıların uğurlanışı ve karşılanışlarıyla ilgili bu bilgileri verdikten sonra Schneider mektubunun devamında hac dönüşü Bursa'ya gelen bir kadınla ilgili şunları anlatmaktadır: *"Bir gün İncil sınıfıma bir kadın geldi. Yabancı biri olduğunu gözlemledim. Genç yüzlü, büyük siyah elbiseleriyle ve farklı lehçesiyle dikkatimi çekti. İlgi eyleme dönüştü: kim olduğunu ve nereden geldiğini araştırdım. Küçük Asya'nın içerilerinde bulunan Erzurum'un yerlilerinden olduğunu tespit ettim. Bir yıl önce, kocası ve çocuğu ile birlikte Jerusalem'e (Kudüs) doğru bin mil ya da daha uzun sürecek bir yolculuk için evlerinden ayrılmışlardı. Sayısız güçlüklerle azimle direnerek hac görevini tamamlamıştı. Dönüş yolculuğunda, biri yolda iken doğurduğu iki çocuğunu kaybetmişti. Hastalanmış, ızdırap çekmişlerdi. Bütün paralarını harcamışlardı. Küçük Asya ülkesini yürüyerek geçmek ve üstelik sadaka ile geçinmek zorundaydılar. Yollarına çıkan engeller ve rastlantılar sonucunda büyük güçlüklerle Bursa'ya ulaştılar... Tahmin ediyorum ki insanlar bu yolculuklarını tamamlamaları ve evlerine ulaşmaları için onlara yardım ettiler..."*⁵¹

İncelediğimiz dönemde Bursa sicillerinde zimmilerin hac ibadetleriyle ilgili doğrudan belge bulunmamakla birlikte gayrimüslimlerin Kudüs'e gittiklerini gösteren dolaylı kayıtlar vardır. Örneğin, 1203/1788 yılına ait bir tereke kaydından anlaşıldığına göre, Kayabaşı Mahallesi sakinlerinden olan Kürkcü Nikola veled-i Peraşko(?) veled-i Yanaki, ailesiyle birlikte Kudüs'ten dönerken Yafa'da, hanımı ise Antalya'da vefat etmiştir. Aynı kayıttaki Nikola'nın terekesinden oğlu Tanaş'ın Kudüsten Bursa'ya

⁵¹ Schneider, Elizabeth, *Letters From Broosa Asia Minor*, Chambersburg, Pennsylvania 1864, s. 185 vd.; Sözeri, Tankut, "XXIV. Mektup Hac", *Bursa Araştırmaları*, Bursa 2003, sy. 3, s. 58.

gelirken yaptığı masrafların düştüğü de görülmektedir.⁵² XIX. asrın başlarına ait bir belgeden Bursa'daki zimmilerin toplu olarak hacca gittikleri anlaşılmaktadır. Bu kişiler, hac dönüşünde kendilerini Mudanya'ya götürmek üzere ahlaştıkları gemi sahibiyle bazı problemler yaşamışlardır.⁵³

3- Vakıf Kurmaları

Gayrimüslimlerin ibadet nitelikli davranışlarından birisi de değişik amaçlarla vakıf kurmalarıdır. Özellikle Osmanlı başta olmak üzere tüm İslâm toplumlarında yaygın olan vakıf kurma işinden bu ülkelerde yaşayan gayrimüslimlerin etkilenmemesi düşünülemez. Bursa'daki zimmiler de bu etkileşimin sonucu olarak zaman zaman vakıf kurmuş ve başta kendi dindaşları olmak üzere şehirdeki fakirlerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır.

Osmanlı toplumundaki zimmilerin vakıf kurmalarına İslâm hukukuna göre izin verilmekteydi. Bursa'daki zimmiler de mülklerini kilise fukarası adı altında fakir rahiplere veya değişik mahallelerde oturan ihtiyaç sahibi kişilere vakfedebiliyorlardı. Örneğin, 1202/1788 yılında Hocamehmedkaramani Mahallesi sakinlerinden olan Sefer Oğlu Manas Veled-i Filboz adlı zimmi farklı mahallelerde bulunan mülklerini Ermeni fukarası için vakfetmiştir.⁵⁴

Zimmi din adamlarına verilen beratlar ve kadılara gönderilen fermanlarda gayrimüslimlerin vakıf kurabilecekleri, bu konuda herhangi bir zorlukla karşılaşmamaları gerektiği *"...ve metropolitliğine ve kilise ve manastırlarına müte'allik bağ ve bahçe ve tarlaların ve çayır ve değirmen ve panayır ve ayazma ve manastırlarına vesâir bunun emsâli kiliselerine vakf olan buyû ve dekâkin ve emlak ve*

⁵² B229/12a.

⁵³ 1238/1822 tarihli belgeye göre bir gemi sahibi olan Yorgi adlı zimmi mahkemede toplam kırkiki zimminin vekilleri olan Dimitri, Sofiyanos, Yorgi, Tolobi(?) ve Panayot'unda hazır oldukları bir zamanda başından geçenleri şöyle anlatmıştır. "Söz konusu kırkiki kişi Kudüs'ten dönüşlerinde gemimle Yafa iskelesinden Mudanya iskelesine götürmem konusunda kendileriyle kişi başına elliser kuruştan toplam 2.100 kuruşa anlaştık. Gemiyle yolculuğumuza devam ederken Rodos adası civarında iken fırtına çıktı. Bu nedenle yolculuğa devam etmenin tehlikeli olacağını düşünerek mukavelemizde belirtilen Mudanya iskelesi yerine onları Rodos'ta bıraktım. Daha sonra zimmilerin ödemeleri gereken 2.100 kuruş ve elimden borç olarak aldıkları 200 kuruş ki toplam 2.300 kuruşu istediğimde kendilerinin anlaşma gereği Mudanya'ya götürülmedikleri gerekçesiyle ödemeyi reddettiler. Bu nedenle aramızda kavga çıktı. Aracıların devreye girmeleriyle mezkur zimmilerin 1.460 kuruş ödemeleri karşılığında anlaşma yaptık. Durumun tescil edilmesini istiyoruz." B358/34b.

⁵⁴ B234/24a.

eşyâ ve nukûd ve davarlarına ve zapt u tasarruflarına düstûru'l- 'amel olub âhardan bir ferd dahl ve müdâhale eylemeye...” gibi ifadelerle açıkça belirtilmekteydi.⁵⁵

Gayrimüslimlerin kurdukları vakıflar kadılar tarafından tescil edilmekte, vakıflarla ilgili davalar da yine kadılar tarafından çözülmekteydi. Gayrimüslim vakıflarıyla ilgili karşılaşılan problemlerin başında kiliseler için mülklerini vakfeden zimmilerin vefatlarından sonra varislerinin söz konusu vakfı kabul etmek istememeleri ve mülkü mirasa dahil ettirmeye çalışmaları gelmekteydi. Ancak varislerin bu talepleri kadılar tarafından genellikle kabul edilmemiştir.⁵⁶

4- Cenaze Törenleri ve Mezarlık Tahsisi

Zimmiler cenaze töreni ve defni konusunda da serbest bırakılmışlardır. Gayrimüslimler cenazelerini kendi dinî inançlarına göre törenler yaptıktan sonra yine kendileri için tahsis edilen mezarlıklara defnedebilmekteydiler. 990/1592 yılına ait bir fermanla İstanbul'da Yahudilere sınırları belli olan bir mezarlık yeri verilmiş ve bu mezarlığın dışındaki herhangi bir yere Yahudi cenazelerinin defnedilmemesi istenmiştir.⁵⁷

Zimmiler için tahsis edilen mezarlıklar devlet tarafından korunmaktaydı. Zaman zaman gayrimüslim mezarlıklarına yapılan haksız müdahalelerin zimmiler tarafından şikayet edilmesi üzerine bu tür uygunsuz davranışların engellenmesi için mahkemelerden kararlar çıkarılmıştır. Örneğin, 1583, 1584, 1586 yıllarında çıkarılan fermanlarda belirtildiğine göre, İstanbul'daki Yahudiler, Divan'a müracaat ederek kendilerine ait mezarlıkların önceden etrafı boş iken daha sonradan bazı Müslümanların mezarlık yakınına ev yaparak mezarlıktan bir kısım yerleri evlerine dahil ettikleri, bir kısım mezar taşlarını çaldıklarını bildirerek şikayetçi olmuşlar ve bu tecavüzlerin engellenmesini istemişlerdi. İnceleme sonucunda Yahudilerin haklı olduğu anlaşılmış, bu tür davranışların bir daha olmaması için farklı tarihlerde fermanlar çıkarılmış ve emirlere uymayanların cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁵⁸

Bu emirlere uyulup uyulmadığı konusu akla gelebilir. Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan sürgünle ilgili bir fermanla devletin bu konuda kayıtsız kalmadığı, diğer birçok konuda olduğu gibi zimmilerin cenazeleriyle ilgili meselelerinde de

⁵⁵ B79/95a.

⁵⁶ Kenanoğlu, age., s. 275.

⁵⁷ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.53 (*Onuncu Asır*).

⁵⁸ Ahmed Refik, *Onuncu Asır*, s.53-56.

hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul gümrük eminine gönderilen söz konusu fermanla Edirne ve Eğrikapı dahilinde Kameriye, Çakır Ağa ve Hacı Muhyiddin Mahalleleri sakinlerinden biri papaz on üç zimmi mahkemeye müracaat ederek Cebecibaşı Mahallesi'nden Akbaş İbrahim'in defnetmek istedikleri cenazelerin her biri için yirmişer otuzar para istediğini, eğer vermezlerse defnetmelerine izin vermeyeceğini söylediğini iddia ederek şikayetçi olmuşlar ve bu haksız davranışın önlenmesini istemişlerdi. İddia Akbaş İbrahim'den sorulduğunda cevap olarak "...*kale derûnunda ihrâç olunân lâşeden bir şey ahz eylediğim olmayub ancak kale hâricinde vâki' olan re'âyâ lâşesinden bir mikdâr nesne almak üzere vakıf tarafından me'mur Hacı İbrahim nâm kimesne tarafından vekil olduğuma binâen ahz ederim...*" diyerek para aldığını itiraf etmişti. Akbaş İbrahim'in elinde izin belgesi olmadığından dolayı zimmilere müdahale etme hakkının olmadığı, bu sebeple kendisiyle birlikte Hacı İbrahim'in de cezalandırılması gerektiği belirtilerek gümrük emini vasıtasıyla adı geçen şahısların bir gemiyle Mudanya'ya nakledilmeleri, oradan da Bursa'ya sürgün edilmelerine karar verilmiştir.⁵⁹

Zimmiler, kendilerine tahsis edilen mezarlıkların ihtiyaca cevap veremez hale gelmesi durumunda mezarlık yanındaki boş arazilerden ilave olarak yer alabilmekteydiler. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere bir fermanla 1000/1592 yılında Yahudilere tahsis edilen mezarlık 1255/1839 senesinde başka bir fermanla genişletilmiş ve söz konusu mezarlığa yirmi dönüm arazi ilave edilmiştir.⁶⁰ Bursa'daki Rumlar da kendilerine tahsis edilen mezarlığın dağ eteklerinde olması sebebiyle uzak mahallelerdeki Rum cenazelerini söz konusu mezarlığa götürme konusunda bazı zorluklar yaşadıklarını ileri sürerek bu mahallelere yakın bir yerde mezarlık yeri vakfetmek istediklerini belirtmişlerdi. Rumların bu talepleri haklı bulunarak kabul edilmiştir.⁶¹ Ancak zimmi mezarlıklarının genişletilmesi konusunda zaman zaman problemler de çıkmıştır. Örneğin, 1239/1823 yılına ait bir keşif kaydında Bursa'da Yahudiler için tahsis edilen mezarlıkla ilgili olarak Hüdavendigar vakfı yöneticileriyle Yahudiler arasında mezarlığın genişletilmesi konusunda anlaşmazlık yaşandığı görülmektedir. Söz konusu kayıta Hudavendigar vakfı yöneticileri mahkemeye müracaat ederek Yahudilerin yıllık bin yüz akçe mukataa ile kullandıkları mezarlığın

⁵⁹ B197/53a.

⁶⁰ Ahmed Refik, *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1786-1882)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 29 (*Onüçüncü Asır*).

⁶¹ C21/25a.

hududunu 11.110 zira⁶² aşarak vakıf arazisinden yer gasp ettiklerini şikayet etmişler ve mezkur yerin tahliye edilmesini istemişlerdi. Davalı Yahudiler ise şikayet konusu yerin kendi mezarlığı hudutları dahilinde olduğunu söyleyerek iddiayı reddetmişlerdi. Daha sonra aracılardan tavassutuyla Yahudilerin vakıf yöneticilerine beş yüz kuruş vermeyi kabul etmeleri üzerine aralarında sulh yapılmıştır.⁶³

B- EĞİTİM-ÖĞRETİM HÜRRİYETİ

Din ve vicdan hürriyetinin önemli konularından biri de eğitim öğretim hakkıdır. Her insanın inandığı değerleri öğrenme ve çocuklarına öğretme hakkı vardır. Osmanlı Devleti'nde etnik grupların eğitim-öğretim hakları korunmuş ve bu konuda Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır.⁶⁴ Zimmiler diğer birçok konuda olduğu gibi eğitim-öğretim konusunda da serbest bırakılmışlardır. XIX. asra kadar gayrimüslimlerin eğitim-öğretimi çoğunlukla mabetlerinde veya mabetlerine bağlı olarak kurulan mekteplerinde yapılmaktaydı. Her cemaatin kendilerine ait havra, kilise ve benzeri mabetlerinin yanında bunlara bağlı mektepleri vardı.⁶⁵ Bu mekteplerin idaresi mabetlerde olduğu gibi din adamları tarafından yürütülüyordu.

Diğer şehirlerde olduğu gibi, Bursa'daki gayrimüslimlerin de mektepleri olduğu şer'iyye sicillerinden anlaşılmaktadır. Araştırmamıza konu olan XVIII. asır sicillerinde gayrimüslim mekteplerinin yapı ve işleyişiyle ilgili olarak doğrudan her hangi bir belgeye rastlanılmamakla birlikte, dolaylı olarak zimmi mekteplerine işaret eden kayıtlar olduğu görülmektedir. Örneğin, Yorgi veled-i Panayot, malının üçte birini vasiyet etmiştir. Vasiyete konu olan paranın nerelere verilmesi gerektiği belirtilirken kilise, din adamları ve benzeri kişi ve kurumların yanında Rum mektebinden de bahsedilmektedir. Söz konusu vasiyetnamede yer alan "...ve elli kuruşunu dahi mahrûse-i mezbûrede Pazar-ı mâhi Mahallesi'nde vâki' Rum Mektebinin Mütevellisi Cibril veled-i Kiryako nam zimmiye verile..." ifadesiyle Rum mektebine elli kuruşluk bir meblağ vasiyet edilmiştir.⁶⁶ Yorgi'nin tereke kaydında mirasın varisler arasında taksim edilmesinden

⁶² Zira', dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. 75-90 santim arasında değişen şekilleri vardır. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara ts. s.1188.

⁶³ B316/10b.

⁶⁴ Vahapoğlu, V. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, M.E.B.Yayınları, İstanbul 1997, s.80.

⁶⁵ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 168; Vahapoğlu, age., s. 80 .

⁶⁶ B328/69b.

önce söz konusu paranın ilgili kişiye teslim edildiği belirtilmektedir.⁶⁷ Bu belge ile, zimmi mekteplerinin varlığına işaret edilmesinin yanında, bu mekteplerin giderlerinin kilise ve havralarda olduğu gibi kendi cemaat mensuplarının vasiyet ve bağışları gibi gelirlerle karşılandığı da anlaşılmaktadır.

Zimmiler bazen kilise, havra ve mabetleri dışında zaman zaman bir ev satın alarak veya kiralayarak burada cemaatlerine ait değişik işler yapar veya din adamları nezaretinde çocuklarına kutsal kitapları okutur ve temel dinî bilgileri öğretirlerdi. Böyle bir faaliyete idare tarafından izin verilmekteydi. Ancak söz konusu evin ibadethane olarak kullanılmaması gerekmektedir. 1054/1644 yılında Divan-ı Hümayun'dan Bursa kadısına gönderilen bir fermanın içeriğine göre Bursa'da Balıkpazarı Mahallesi'nde sakin Rumlar Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek kendilerinin ödemeleri gereken cizye ve sair vergileri topladıktan sonra aralarında taksim etmek ve içinde çocuklarına İncil öğretmek için bir ev satın aldıklarını, bu işi yapmak üzere bir papazı görevlendirdiklerini, zikredilen evde yalnızca Pazar geceleri mum yakıp İncil okuduklarını söyledikten sonra bu konuda ellerinde şeyhulislâmdan bir fetva olmasına rağmen bazı idarecilerin müdahale ederek kendilerini rencide ettiklerini şikayet etmişler ve müdahalenin men' edilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine durumun araştırılması ve olay gerçekten zimmilerin söyledikleri gibiyse müdahalenin engellenmesi emredilmiştir. Fermanın son kısmına bu konuyla ilgili bir de fetva konulmuştur. Fetvanın içeriğinde yer alan *"Bir bölgede oturan zimmiler ödemeleri gereken cizye ve örfî vergileri aralarında taksim etmek için bir ev satın alsalar ve bu evde çocuklarına İncil öğretmesi için bir rahip tayin etseler ve bu rahip o evde ikâmet edip mum yakmaz ve sesli olarak İncil okumaz ise o bölgenin yetkilileri bu rahibe müdâhale etme haklarına sahip olurlar mı"* sorusuna cevap olarak *"hayır olamazlar"* denilmiştir.⁶⁸

⁶⁷ B328/71a.

⁶⁸ C1/160a (Bkz. Ek 3).

II- MABETLERİ

A- FETHEDİLEN OSMANLI ŞEHİRLERİNDEKİ ZİMMİ MABETLERİNİN STATÜSÜ

İslâm hukukuna göre bir yer savaş yapılmadan sulh yoluyla elde edilmiş ise orada bulunan kilise ve havralar eski hâlleri üzere bırakılır.⁶⁹ Bu durum zimmet antlaşmasının bir gereğidir. Zimmet antlaşması gereği cizye ödemeyi kabul eden gayrimüslimler kendilerine ait topraklarda kalabilmenin yanında mabetlerine de sahip olabilmekteydiler.⁷⁰ Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere, Hz. Muhammed'in Necranlılarla yaptığı zimmet antlaşmasında cizye ödemeleri karşılığında kiliselerine dokunulmayacağı garantisi verilmiştir.⁷¹

İstanbul'un fethedilmesiyle birlikte Fatih tarafından Yahudi ve Hristiyan din adamlarına verilen beratlarla kendi dinleri üzerine kalabilecekleri ve mabetlerinde serbestçe ibadet edebilecekleri belirtilmiştir. İstanbul'daki Yahudi ve Hristiyanlara, şehir barış yoluyla alınmış gibi muamele edilmiş; bu sebeple mabetlerinden bir kısmı camiye çevrilirken büyük çoğunluğuna dokunulmamıştır. Hatta Ebussuud Efendi'den İstanbul'un savaş yoluyla mı barış yoluyla mı fethedildiği sorulunca cevap olarak İstanbul'un aslında savaş yoluyla zorla fethedildiğinin bilindiği, ancak kiliselerin eski hâlleri üzere bırakılmalarının buranın sulh yoluyla fethedildiğine delalet ettiğini söyledikten sonra bu hususun 945 yılında teftiş olduğunu ve teftiş sonucunda 117 ve 130 yaşlarında iki kişinin "*Yahudi ve nasara el altından Sultan Mehmed ile ittifak edip, anlar tekfura nusret etmiyecek olup, Sultan Mehmed dahi onları seby etmeyip, hâlleri üzere onları mukarrer edicek oldu, bu vechile fetholundu*" diyerek şehadet ettiklerini, dolayısıyla İstanbul'daki kilise ve havraların eski hâlleri üzerine bırakıldığını belirtmiştir.⁷² İstanbul'daki Yahudilerin ibadetleriyle ilgili olarak 1104/1692 tarihinde

⁶⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, Beyrut 1983, II, 692; Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri" *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, (haz. Vejdî Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 232.

⁷⁰ İslâm hukukunda savaş veya barış yoluyla elde edilen yerlerdeki kilise ve havraların durumuyla ilgili olarak ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır. Bkz. Ali b. Ebi Bekir Merginani, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts., II, 162; Ebu Yusuf, age., s. 312; Mehmet, Akman, agm., s. 231.

⁷¹ Necranlılarla yapılan zimmet antlaşmasının içerisinde şu ifadelere yer verilmiştir. "Onların mallarına, canlarına, dîni hayat ve tatbikatlarına, hazır bulunanlarına, bulunmayanlarına, ailelerine, mâbetlerine ve az olsun çok olsun onların mülkiyetinde bulunan her şeye şâmil olmak üzere, Allah'ın himâyesi ve Resûlullah Muhammed'in zimmet'i Necranlılar ve onlara bağlı etraftakiler üzerine bir haktır. Hiçbir piskopos kendi dîni vazife mahalli dışına, hiçbir papaz kendi papazlık vazifesini gördüğü kilisenin dışına, hiçbir râhip, içinde yaşadığı manastırın dışında başka bir yere alınıp gönderilmeyecektir." Bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 622.

⁷² Düzdağ, age., s. 165.

Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine gönderilen bir fermenda da yukarıdaki konu özetlendikten sonra Mehmed Fenari, Ebussuud ve Çivizadenin fetvalarının da Yahudilerin ibadethanelerine müdahale edilemeyeceği yönünde olduğu hatırlatılmış ve Yahudilerin yanan mabetlerini tamir ettirinceye kadar evlerinde ibadet edebilecekleri belirtilmişti.⁷³ Anlaşıldığı kadarı ile Osmanlı Sultanları, zimmilerin mabetlerinin kendilerine bırakılması için savaş yoluyla fethedilmiş bir şehir olan İstanbul'u bile sulh yoluyla fethedilmiş gibi göstermeye gayret etmişlerdir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih tarafından verilen bir metropolit beratında da "*Utrukûhum fihâ(vemâ) yedinûn*" (Onları dinleri üzerinde serbest bırakınız) hadisi zikredilerek Ortodoks ruhani resilerinin dinî konularda önceki hâlleri üzere serbest bırakılmaları istenmiştir.⁷⁴

Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'e girişi dolayısıyla Kudüs Ermeni Patriği Serkis'e verilen beratta da Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubi dönemlerinde verilen haklara işaret edilerek aynı haklar büyük ölçüde muhafaza edilmiş, hatta daha da genişletilmiştir. Zimmilerle ilgili zaman zaman yapılan değişiklikler de sürekli onların lehinde olmuştur.⁷⁵

Osmanlılar fethettikleri şehirlerde fetih sembolü olarak şehrin en büyük kilisesini camiye çevirir, diğer kiliseleri ise Hristiyan halkın ihtiyacı oranında eski hâlleri üzere bırakırlardı.⁷⁶ Nitekim İstanbul'un fethinden hemen sonra şehrin sembolü durumunda olan Ayasofya Kilisesi hakimiyet işareti olarak camiye çevrilmiştir. Diğer mabetlerden de camiye çevrilenler olmakla birlikte zimmilerin ihtiyaçlarına yetecek kadar olanlara dokunulmayarak kendilerine bırakılmıştır. Tanzimattan sonra çıkarılan nizamnamelerle her milletin din adamları ve kiliselerine ait statüleri ayrıntılı bir şekilde tespit edilmiş,⁷⁷ kiliselere gerekli olan eşya için gümrük muafiyeti getirilmiştir.⁷⁸

Camiye çevrilen kiliselerin uzunca bir süre Müslümanlar tarafından kullanılmaması ve benzeri nedenlerle tekrar kiliseye çevrilmesine izin verilmemekteydi.⁷⁹ Bununla birlikte fetihten sonra bazı Müslümanların zimmilere

⁷³ Ahmed Refik, *Onikinci Asır*, s.11.

⁷⁴ Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, I, 407 (*Kanunnameler*).

⁷⁵ Ercan, age., s. 229-230.

⁷⁶ Şeker, Mehmet, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2000, s.135; Akman, agm., s. 238; Öztürk, Levent, "Kilise (İslam Tarihi)", *DİA*, XXVI, 16.

⁷⁷ Rum ve Ermeni Patriklikleri ve Hahamhane nizamnameleri için bkz, *Düstur*, Birinci Tertib, II,902, 938 ve 962. sayfalar.

⁷⁸ *Düstur*, Birinci Tertib, II, 610.

⁷⁹ Kenanoğlu, age., s. 301.

bırakılan mabetlerin içinde ezan okumaları sonucunda söz konusu yerlerin camiye çevrilmesine de müsaade edilmiyordu. Zira zaman zaman bir kısım Müslümanlar camiye çevrilmesini umarak bazı kiliselerde ezan okuyorlar ve oranın artık cami olması gerektiğini iddia ediyorlardı. Böyle bir durumda zimmiler doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek söz konusu kilisenin camiye çevrilmesi şeklindeki iddianın geçersiz olduğunu ispat için ferman talep ediyorlardı. Nitekim 1222/1807 yılında Sekbanbaşı ve Yeniköy Naibi'ne gönderilen bir emire göre Karadeniz Boğazı Feneri'ndeki bir kilisede okunan ezan nedeniyle Müslümanlar tarafından oranın artık cami olduğunun iddia edilmesi üzerine zimmiler Divan'a müracaat etmişler ve bu konudaki mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdi. Divan'dan verilen fermanla bu konuda Şeyhulislâm Mehmed Ataullah Efendi'nin fetvasına atıfta bulunularak içinde ezan okunmasıyla söz konusu kilisenin camiye çevrilemeyeceği belirtilmiştir. Şeyhulislâm konuyla ilgili "...diyar-ı İslâmiyyeden bir belde vaki vakt-i fetihden beru ehl-i zimmet kefare yedinde terk ve ibka olunan kenâis-i kadimeden olduğu meşhur ve mütevâtir olan bir kenisede Zeyd-i Müslim ezan okusa mücerred ol kenisede ezan okunmağla ol kenise mescid olmuş olur mu?" sualine "olmazlar" cevabını verdikten sonra meseleyle ilgili olarak şu fetvaları da ilave etmiştir. "Bu surette Müsliminden bir taife mücerred ol kenisede ezan okumağla mescid olmuş deyu imamü'l-müsliminden izinsiz salât-ı îydi kenisede eda eyleseler sahiha olur mu? El-cevâb: Olmaz. Bu suretde ahad-ı nasdan bazıları mücerred kenise-i mezbure derununda edâ-yı salat olundu deyu kefareyi mahall-i mezburda âyinlerini icradan men'e kâdir olur mu? El-cevâb: Olmazlar."⁸⁰

İstanbul'daki patrik kilisesinin camiye çevrilmesinden sonra Halep'te de bazı Müslümanların bir kısım kiliseyi camiye çevirme gayretleri İslâm hukukuna aykırı olacağı gerekçesiyle Divan'dan gönderilen bir fermanla engellenmiştir. Fermanla belirtilen şu ifadelerle kiliselerin hangi durumda camiye çevrileceği de açıkça belirtilmiştir: "...zikrolunan patrik kilisesi hin-i fetihde ehl-i İslâm içinde namaz kılıp şer' ile cami-i şerif olması lazım olmağın cami-i şerif olmuşdur, gaspla şimdi cami olmuş değildir. Hîn-i fetihde içinde namaz kılınmayıp ehl-i zimmet ellerinde ibka olunan kiliselere hilaf-ı şer'i şerif dahl ettirmeyesin...."⁸¹

Zaman zaman bazı yerlerde Müslümanların sayılarının artması, orada bulunan caminin yeterli olmaması ve zimmiler tarafından kullanılmayan bir kilisenin bulunması

⁸⁰ Ahmed Refik, *Onüçüncü Asır*, s. 20.

⁸¹ Kenanoğlu, age., s. 301.

durumunda burası bedeli karşılığında zimmilerden satın alınarak camiye çevrilebilmektedir.⁸² Ayrıca zimmiler tarafından kullanılmayan bir kilise, tamamen Müslümanların oturduğu bir mahallenin içinde kalmış ve o bölgedeki zimmilerin de kendilerine yetecek başka mabetleri var ise, söz konusu kilisenin camiye çevrilmesi mümkün olabiliyordu. Ancak bu durumdaki bir kilisenin de çok kolaylıkla camiye çevrildiğini söylemek zordur. Nitekim Bursa'nın bir köyünde buna benzer bir olay yaşanmıştır. Mustafa Akdağ'ın ifadeleriyle olay şöyle gerçekleşmiştir: *"Bursa'nın bir köyünde Türkler ve Rumlar iki ayrı mahalle halinde oturuyorlardı. Türk mahallesinin ortasında kalmış bulunan bir kilise yalnız Pazar âyinlerinde olmak üzere hâlâ Hristiyanlarca kullanılmakta idi. Halbuki onların kendi mahalleleri içinde de cemaatlerine yeter başka kiliseleri vardı. Durum böyle olunca Türkler hükümete başvurarak Müslüman evleri arasında kalmış bulunan kilisenin camiye çevrilmesini istediler. Sorun Divan'a duyuruldu. Sözü geçen kilisenin Hristiyanlar için gerçekleştiren lüzumsuz ve hele Türk mahallesinin içinde kalmış olduğunu tespit işine kurullar yollayarak ölçtürüp biçtiren hükümet üç yıl süren araştırma ve soruşturmadan sonra davayı Türkler lehine hallededildi."*⁸³

Uzunca bir zamandan beri kullanılmayan ve Müslümanların oturduğu mahallenin içinde kalan mabetlerin yeniden kilise hâline getirilmeye çalışılması zimmilerle aynı mahallede oturan Müslümanları anlaşmazlığa sürüklüyordu. Zira bu durum Müslümanların rahatsız edilmesine yönelik kasıtlı bir davranış olarak kabul edilmekteydi. 1555 yılında Gemlik'te bu duruma örnek olabilecek bir olay yaşanmıştı. Bu yıllarda Gemlik'te yapılan Demirbey Mescidi'nin yanında zimmilere ait olan ancak yirmi otuz yıldan beri kullanılmayan bir kilise vardı. Mescidin tamamlanmasından sonra şehirdeki zimmiler söz konusu kiliseyi tamir ederek içinde toplanmaya başlamışlardı. Halbuki Gemlik'te yüz civarında gayrimüslim evine karşılık oniki adet kilise vardı. Bunun üzerine mahallede oturan Müslümanlar Divan-ı Hümayun'a başvurarak söz konusu kilisede toplanan zimmilerin gürültü ve patırtılarından dolayı mescitte huzur-ı kalple ibadet edemediklerini, üstelik ihtiyaç olmadığı hâlde tamir edilen kilisenin eski şeklinin değiştirildiğini iddia ederek buranın kapatılmasını istemişlerdi.⁸⁴ Ancak yukarıda Akdağ'ın da belirttiği üzere, bu tür yerler eğer tamir sırasında aslına uygun yapılmışsa kapatılması, camiye çevrilmesi ya da yıkılması kolay olmuyordu.

⁸² Kenanoğlu age., s. 302.

⁸³ Akdağ, age., II, 41.

⁸⁴ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, I, 358.

B- BURSA'DAKİ KİLİSE VE HAVRALAR

Fetih sırasında Bursa'da yedi kilise vardı.⁸⁵ Fetihten sonra kiliselerden bazıları camiye çevrilirken çoğunluğu şehirde kalan gayrimüslimlere bırakılmıştır. Camiye çevrilen kiliselerden başka Gümüşlü Kümbet olarak bilinen ve kilise olan St. Eli Manastırı,⁸⁶ babasının vasiyeti üzerine⁸⁷ Orhan Gazi tarafından türbe hâline getirilerek içerisine Osman Gazi'nin naşı defnedilmiştir.⁸⁸ Ayrıca fetih sırasında şehirden ayrılan Yahudiler de Orhan Gazi tarafından geri davet edilerek kendilerine bugün de havra olarak kullanılan Etz ha Hayim sinagogunu yapmalarına izin verilmiştir.⁸⁹

Fetihten sonraki asırlarda Bursa'da bulunan kilise ve sinagog sayısı hakkındaki bilgileri şehri ziyaret eden seyyahların eserlerinde kısmen takip etmek mümkündür. Farklı tarihlere ait seyahatnamelerde yer alan Bursa'daki kilise ve sinagog sayıları paralellik arz etmektedir. Nitekin XVII. asrın başlarında Bursa'da bulunan Polonyalı Simeon şehirde Ermenilere ait küçük ahşap bir kilise olduğunu söylemektedir.⁹⁰ Aynı yüzyılın sonlarına doğru Bursa'yla ilgili bilgi veren John Covell ise Simeon'a benzer şekilde Bursa'da Ermenilerin bir kilisesi olduğunu belirttikten sonra buna ilave olarak Rumlara ait üç kilisenin varlığından bahsetmektedir.⁹¹ Tournefort ise XVIII. yüzyılın başlarında Bursa'da Rumların üç, Ermenilerin bir kilisesi, Yahudilerin ise dört sinagogu olduğunu ifade etmiştir.⁹² Bu yüzyılın ortalarında Bursa'da bulunan Carsten Niebuhr da öncekilere benzer şekilde şehirde Ermenilerin bir, Rumların ise üç kilisesi olduğunu

⁸⁵ Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1993, s. 14.

⁸⁶ Koyunluoğlu, age., s. 76.

⁸⁷ Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye vasiyeti şöyledir. "Oğul! Ben öldüğüm vakit beni Bursa'da şu Gümüşlü Kubbe'nin altına koy. Bir kimse sana Tanrı'nın buyurmadığı sözü söylese sen de onu kabul etme. Eğer bilmezsen Tanrı ilmini bilene sor..." Bkz. Aşıkpaşazade, age., s. 34; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, (haz: Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, ts., s.32.

⁸⁸ İbn Batuta, *Seyahatname-i İbn Batuta*, (müt: Mehmed Şerif), Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1335, I, 341; Neşri, age., I, 145; Osman Gazi'nin naşı daha önce Söğüt'te defnedilmişti. Bkz. Akbulut, Rüknettin, *Her Şeyi İle Bursa*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1957, s.26; XVII. Yüzyıl sonlarına doğru Bursa'yı ziyaret eden Wheler, Gümüşlü Kümbet hakkında şunları ifade etmektedir: "Kilise Rum haçı şeklinde yani kare planda olup mermerden inşa edilmiştir. Ortada ufak bir kubbesi vardır ve dört sütuna dayanmaktadır. Bu kilise şehrin alınması sırasında Türkler tarafından tamir edilmiş ve sütun başlıkları, sütun kaidesi yerine, sütunların kaideleri de sütun başlıkları yerine yerleştirilmiştir. Bu, Türklerin Hristiyanlık üzerine hâkimiyetlerini gösteren bir alamettir. Başka bir deyimle her şeyi baş aşağı çeviren hakimiyetlerinin simgesidir. Kilise tamir edilerek sütunların kaide ve başlıkları da değiştirildikten sonra türbeye çevrilmiştir..." Bkz. Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları(1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 539.

⁸⁹ Sharon, age., s. 31.

⁹⁰ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları, İstanbul 1999, s.40.

⁹¹ Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003, s.34.

⁹² Lowry, age., s.36.

belirtmektedir.⁹³ 1840'ların Bursa'sıyla ilgili bilgi veren Poujoulat ise Rumların üç, Ermenilerin ise iki kilisesi olduğunu belirtmiştir.⁹⁴

Rumların kiliseleri Kırkmerdiven, Demirkapı ve Kayabaşı mahallelerinde idi.⁹⁵ Rumlara ait kilise sayısında XVIII. yüzyılda da bir değişiklik olmadığı görülmemektedir.

XVIII. yüzyılda Setbaşı Mahallesi'nde bir kiliseye sahip olan Ermenilerin XIX. yüzyılda kilise sayısını ikiye çıkardıkları görülmektedir. Ermenilerin ikinci kiliseleri muhtemelen yeniden inşa edilen bir kilise değildir. 1831 yılında Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin de bir millet olarak kabul edilmesinden sonra kendilerine bazı mekanları mabet olarak kullanmalarına izin verilmiştir. Dolayısıyla Ermenilere ait olan ikinci kilise Katolik mezhebine geçen Ermenilere tahsis edilen bir yer olmalıdır. Nitekim Bursa'daki Katoliklerin Divan'a müracaat ederek daha önce kilise olarak kullanılmayan ve harap olan bir yerin tamir edilerek mabet olarak kullanma istekleri kabul edilmiştir. Ancak daha sonra Ermeniler buna itiraz etmiş ve söz konusu yerin kendilerine ait olduğunu, Katolıklara verilmemesi gerektiğini iddia etmişlerdir.⁹⁶

Bilindiği üzere Bursa'nın fethedilmesiyle birlikte Yahudilerin bir sinagog yapmalarına müsaade edilmiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Tournefort, XVIII. asrın başlarında Bursa'da dört sinagog olduğunu ifade etmiştir. 1216/1801 yılında Bursa'daki sinagoglardan üç tanesinin yanması nedeniyle Yahudilerin Divan'a müracaat ederek havralarının tamiri için izin istedikleri ve söz konusu izni aldıkları anlaşılmaktadır.⁹⁷ Yahudilerin sinagoglارının adları Etz-ha Haim, Mayor, Geruş ve Şalom'dur.⁹⁸ Bu mabetlerin birbirlerine bitişik olan küçük sinagoglardan oluştuğu anlaşıyor. Zira yukarıda işaret edilen tamirle ilgili fermanda, sinagoglar birbirlerine bitişik oldukları için üçü birden yandığı ifade edilmiştir. Yahudilere ait sinagoglارın çoğalmasının nedeni onların farklı cemaatlerden oluşmalarıdır. 1573 yılına ait tahrir defterine göre Kuruçeşme Mahallesi'de ki Yahudiler dört cemaat halinde yaşıyorlardı.⁹⁹

⁹³ Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, sy.64, s.100.

⁹⁴ Günaydın, N.-Kaplıanoğlu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, B.T.B. yayınları. Bursa 2000, s.107.

⁹⁵ Kaplıanoğlu, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, B.T.B.K.Yayınları, İstanbul 1996, s.32-33.

⁹⁶ B347/9a.

⁹⁷ C.ADL. 6014; B80/111b.

⁹⁸ Shaw, Stanford J., *The jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Hong Kong 1991, s. 66-67; Günay, Necla, *XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, (Yayınlanmamış Y.L.T.) G.Ü.S.B.E., Ankara 1999, s. 51.

⁹⁹ Barkan, Ö.L.-Meriçli, E., *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, s.6.

Bu nedenle her bir cemaatin kendi âyinlerini yapabilecekleri müstakil sinagogları vardı.¹⁰⁰

C- KİLİSE VE HAVRALARIN YÖNETİMİ

Zimmi mabetlerinin yönetimi tamamen kendi din adamları tarafından gerçekleştiriyordu. Özellikle yerel yöneticilerin kendi bölgelerindeki kilise ve havraları her hangi bir ferman olmadan iç işlerine karışma ve teftiş etme hakları yoktu.¹⁰¹ Böyle bir durumun vaki olması halinde cemaat liderleri konuyu doğrudan padişaha ileterek gerekli önlemin alınmasını isterlerdi. İstanbul Rum Patriği ve metropolitleri Divan'a müracaat ederek patrikliğine bağlı olan Bursa ve civarı metropolidi Antomos adlı rahibe verilen beratta metropolitlere bağlı olan kilise ve manastırları *"...bilâ emr-i şerîf kimesne ellerinden almayub ve vaz'ı kadîm ve izn-i şer'le vâki' olan meremmâtlarına âhardan ferd dahl ü ta'arruz kılmayalar ve bu emr-i şerîf ehl-i örf tâifesi taraflarından buyruldu ile mücerred kilise ve manastırları teftiş ederiz deyu ta'addî ve tecrîm ettirilmemek üzere musarrah olmağla...."* beraber bazı yerel idarecilerin Metropolit Antomos'un iltizamında olan Susıgırlık Köyü'ndeki Aya Yorgi kilisesi için *"...kilisenizi ta'mir etmişsiniz deyu dürlü dürlü bahâneler ile bilâ fermân buyruldu ve mürâsele ile mücerred kilisenizi teftiş ederiz ..."* diyerek müdahale ettiklerinden şikayetçi olmuşlar ve gereken önlemin alınmasını istemişlerdi. Bunun üzerine gerekli inceleme yapılmış ve 1217/1802 yılında Bursa kadısına gönderilen *"...imdi şurût mûcibince 'amel olunmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur buyurdumki hükm-i şerîfim vardıkda o makûle ehl-i örf tâifesinin celb-i mâl sevdasıyla bilâ fermân ve bilâ sened vâki' olan rencide ve ve ta'addîlerini men' ve ref' eyleyesiz..."* talimatıyla kiliseyle ilgili müdahalenin önlenmesi istenmiştir.¹⁰²

D- KİLİSE VE HAVRALARIN İNŞA VE TAMİRİ

1- İnşa ve Tamir Şartları

Osmanlı Devleti'nde kilise ve havraların statüsü, büyük ölçüde İslâm hukuku esaslarına göre düzenlenmiştir. Kilise ve havralar özerk bir yönetime sahipti. Bazı istisnalar dışında¹⁰³ Tanzimat'a kadar yeni kilise yapılmasına müsaade edilmemekle

¹⁰⁰ Lowry, age., s. 36.

¹⁰¹ C.ADL. 1087.

¹⁰² B80/97b.

¹⁰³ 1774'te yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya'nın, İstanbul'un Beyoğlu bölgesinde yeni bir kilise yaptırmasına izin verilmiştir. Bkz. Mustafa Nuri Paşa. *Netâyic ül- Vukuat*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1992, III-IV, 78-79.

birlikte değişik sebeplerle tahrip olan ve içinde ibadet edilemez duruma gelen zimmi mabetlerinin tamir edilmelerine belli kurallar dahilinde izin verilmiştir.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar her dönemde zimmilerin kilise tamiri için izin istedikleri ve genellikle bu taleplerin kabul edildiği gerek arşivlerdeki kayıtlardan gerekse bu konuyla ilgili yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Devlet, kilise tamiri meselesine İslam hukuku çerçevesinde yaklaşmakla birlikte konuya çok hassasiyet göstermekteydi.¹⁰⁵ Kilise ve havraların inşa ve tamiri konusunda bazı kriterler vardı. Öncelikle kilisenin kadîm mi (eskiden beri var olan) yoksa hâdis mi (sonradan inşa edilen) olduğu göz önüne alınırdı. İslâm hukukunun da gereği olarak fethedilmeden önce mevcut olan zimmi mabetlerinin tamirine izin verilirken sonradan yapıldığı anlaşılanlara müsaade edilmez, izinsiz olarak inşa edilen mabetler yıktırılırdı.¹⁰⁶ Bu durum konuyla ilgili fermanlarda açıkça belirtilmektedir. Nitekim 1177/1763 yılına ait bir fermanla bir fermanla “...şer’-i şerîf tecvîz ettiği keniseler ibkâ olunub hâdis olan keniseler ve kadîmi keniselerden (...) sonradan şer’i şerîfe mugâyir vaz’ı aslîsinden ziyâde binâ olunan hedm olunmasın emredip(...) kadîmi kilise olmayıp sonradan hilâf-ı şer’-i ihdâs olunduğu sabit olan kiliseleri bilküllîye hedm ettirip ve kadîmi olup sonradan şer’a muhâlif vaz’-ı aslîsinden ziyâde ettikleri keniseleri dahi şer’-i şerîf üzere yıktırıp min ba’d hilâf-ı şer’-i şerîf ve mugâyir-i emr-i münîf kimesneye kenise ettirmeyip gereği gibi men’ ve tenbîh eyleyesiz” denilmektedir.¹⁰⁷ Bazen sonradan yapılan kiliselerin yıktırılmak yerine camiye çevrildiği de olurdu.¹⁰⁸

Yıkılan veya kısmen tahrip olan zimmi mabetlerinin yeniden inşa ve tamiri sırasında uyulması gereken bazı kurallar vardı. Söz konusu kurallar arasında tamir edilecek yerin önceden kilise olması, yükseklik, genişlik ve binanın şekli bakımından hiçbir değişikliğe uğramaması onarım sırasında kullanılacak malzemenin eski olması,¹⁰⁹ kiliselere kubbe yapılmaması ve kurşunla kaplanmaması,¹¹⁰ daha önce mevcut olmayan

¹⁰⁴ Ercan, age., s.233.

¹⁰⁵ Bilgin, Vejdî, *Fakih ve Toplum (Osmanlı’da Sosyal Yapı ve Fıkıh)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s.138.

¹⁰⁶ Kenanoğlu, age., s. 289.

¹⁰⁷ Kenanoğlu, age., s. 290.

¹⁰⁸ Kenanoğlu, age., s. 300.

¹⁰⁹ Ercan, age., s. 233; Bursa sicillerinde yer alan kilise tamirleriyle ilgili kayıtlarda eski malzemenin kullanılmasını içeren bir kısıtlamayla karşılaşmamıştır.

¹¹⁰ Karaca, Zafer, *İstanbul’da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 34.

yeni kapı ve pencere gibi ilavelerin yapılmaması vebenzeri kısıtlamalar yer almaktadır.¹¹¹

Kilise ve havraların tamiri konusunda şeyhülislâmdan fetva alınması zorunluydu. Bu konudaki taleplerde kadılara gönderilen fermanlara şeyhülislâmın fetvası da mutlaka ilave edilir ve ona göre olumlu ya da olumsuz cevap verilirdi. Örneğin, Bursa'daki Ermenilerin harap olan kiliselerinin tamiri hakkında Bursa kadısına gönderilen fermanda, şeyhülislâma müracaat edildiği ve "...bir beldede kenîse-i kadîme harâb oldukda keferesi kenîseyi vaz'-ı kadîmi üzere bi-lâ tevsi' ve-lâ terfi' nesne ziyâde etmemek üzere ta'mîr etmek şer'an câiz olur mu?" sorusuna şeyhülislâmın "olur" dediği belirtilmiş ve bu fetvaya binaen kilisenin tamirine izin çıkmıştı.¹¹²

Yeniden mabet inşa edilmesi veya eskisine bazı mekânların ilave edilmesi gibi durumlar devletin titizlikle üzerinde durduğu meselelerdendir. Yeniden mabet yapımına istisnalar dışında izin verilmezdi. İslâm hukukundan kaynaklanan bu hüküm Osmanlı yöneticilerince de büyük ölçüde uygulanmış, izinsiz olarak yapılan birçok kilise yıkılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak İstanbul dışındaki bölgelere de zaman zaman fermanlar gönderilerek zimmilerin izinsiz olarak mabet yapmalarına engel olunması ve bu şekilde inşa edilen mabetler var ise yıkılması istenmiştir.¹¹³ Bu husus 1153/1740 tarihinde Hudavendigar Sancağı idarecilerine gönderilen fermanda şu şekilde açıkça belirtilmiştir. "...taht-ı hükûmetlerinizde sâkin ve mütemekkin ehl-i zimmet re'âyâlarının kiliseleri kadîmde binâ eyledikleri binâsından ziyâde ba'zı mahalleri bi-lâ emr-i şerîf binâ ihdâs ettiklerinden ma'adâ âyîn-i bâtilaları şöhret bulmak için bazı evleri ve hânelerin bazı odaları kilise ittihaz edüb bunun emsâli muhdes olan hususların men' ve def'i için lâzıme-i hâlden olmağla Dîvan-ı Anadolu'dan işbu buyruldu tahrîr ve isdâr ile irsâl olunmuştur İnşâallahu te'âlâ vusûlunda mahallinde ma'rifet-i şer' ve cümle

¹¹¹ "...hatt-ı hümayûn mûcibince belde-i merkûmede vâki' bir 'aded kenise-yi mezkûrenin bi-lâ tevsi' ve-lâ terfi' vaz'-ı kadîmi ve hey'et-i aslîsi ve mesâg-ı şer'i olduğu vecihle ta'mîr ve termîmine izn-i hümayunum erzân kılındığı ve bu bahâne ile re'âyâ fukarâsından gerek tarafınızdan ve gerekse sâirleri tarafından sırren ve 'alenen bir akçe alınmak ve aldirmek veyâhud bu sûretle cebr u tazyîk olunmak veyâhud kadden ve vûs'aten vaz'-ı kadîmini bir karış ve bir parmak tecâvûze müsâ'ade ve ruhsât göstermemek lâzım gelür ise bi-lâ emân mahzar-ı 'ukûbet olacağınız muhakkak olduğu ma'lûmunuz oldukda..." B242/59b.

¹¹² B242/59b.

¹¹³ 937/1530 tarihli Bosna Sancağı kanunnamesinde yeniden yapılan kiliselerin yıkılması istenmiştir: "...ve ba'zı yerlerde kadîm kâfir zamanından kilise olmıyan yerlerde kilise ihdâs olunmuş ve defter-i atîkde dahi kilise yazılmıyan yerlerde cedîd kiliseler ihdâs olunmuş; anın gibi cedîd ihdâs olunan kiliseler yıkdırulub ve içinde oturub tecessüs-i ahvâl edüb diyâr-ı küffâra haber eden keferenin ve papazların muhkem haklarından geline ve siyasetleri olına." Akgündüz, *Kanunnameler*, VI, 425-444.

ma'rifetiyle ve ta'yîn olunan mübâşir ma'rifetiyle teftiş ve tefahhus ve ehl-i vukûf kimesneler ile ma'an keşf u tahrîr olunub âyîn-i bâtilaları icrâ eylemek için bi-lâ emr-i şerifimle izrâr eyledikleri binâ ve sair kilise ile meşâmiye(?) eyledikleri muhdesâtı varsa ma'rifet-i şer'le hedm ve müstehak oldukları cezâ-yı şer'îyyeleri icrâ olunmak için sûret-i sicillâtlarıyla ma'an sihhati ve vaz'iyeti üzere Divan-ı Anadolu'ya i'lâm edüb hilâf-ı şer' ve'l-kânûn bir ferde vaz'-ı hareketlerden be-ğâyet ictinâb ve mûcib-i buyruldu ile 'âmil olasız..."¹¹⁴ Bu tür emirlerin titizlikle uygulandığı görülmektedir. Nitekim Bursa'daki Rumların kiliselerine bir kapı ilave ettiklerinin duyulması üzerine durumun incelenmesi ve bu işi kimlerin yaptığının araştırılması istenmiştir.¹¹⁵ Yine Gemlik'teki Solakbaşı Mehmed Ağa vakfının mütevellisi Yahya, Divan'a müracaat ederek Yıldırım Bayezid vakfına senede yüz on akçe mukataalı tahminen beş dönüm arsa üzerinde inşa edilmiş olan bir kısım binaların harap olmasından sonra Gemlik'te ikamet eden bazı zimmilerin, binaların enkazını zabt ederek kiliselerine ilhak ettiklerini ve kilisenin avlusu bahanesiyle kapı açtıklarını, halbuki avlu denilen yerin vakfa ait olduğunu bildirmiş ve zimmilerin bu davranışlarından men edilmelerini istemiş, bunun üzerine durumun incelenmesi ve zimmilerin engellenmesi yönünde ferman gönderilmiştir.¹¹⁶

Gayrimüslimlerin zaman zaman bazı evleri kiralayarak bir süre sonra buraları mabet hâline getirme gayreti içine girdikleri görülmektedir. Bu konuda oldukça hassas olan yönetim böyle yerlerin sürekli denetlenmesini, kanunlara aykırı olarak mabet hâline getirilen evlerin yıkılmasını veya zimmilerin elinden alınmasını istemiştir.¹¹⁷ Örneğin, 1169/1756 yılına ait bir ferman kaydına göre Bursa kadısı Mevlânâ Mehmed Sadık, Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Bursa'da Kuruçeşme Mahallesi'nde ikamet eden Yahudilerin Ahmed Çelebi Vakfı'na ait olan bir evi kiraladıklarını ve zamanla evin

¹¹⁴ B197/73a.

¹¹⁵ "...mahrûse-i Bursa'da sâkin ve mütemekkin tâife-i re'âyâdan Rum milleti kenîsesine nâmûn zimmiler bir bâb kapu ihdâs ve kûşâd eyledikleri mesmû'umuz olub bu misûllü memnû'ata cesâret eden mesfûrların icrâ-yı te'dîblerine mübâderet-i lâzimededen ise de evvel emirde keyfiyetin tahkîki zımnında isti'lâma mübâderet ve kenîse-i mezbûre mesmû'umuz olduğu üzere bâlâda isimleri mezkûr zimmilerin kapu ihdâs eyledikleri vâki' midir, vâki' olduğu sûretde bi-lâ emr-i 'âlî memnû'-u mezkûre kimin ruhsatıyla cesâret etmişlerdir, hakîkât-i hâli ma'rifet-i şer'le bi't-taharrî tashîh ve keyfiyeti tarafımıza i'lâm ve inhâya müsâra'at eylemeniz için ... işbu buyruldu tahrîr ve isdâr ve bi-mennihi te'âlâ vusûlunda gerekdir ki ber-mûcib-i buyruldu 'amel ve hilâfına hazer ve mûcânebet eyleyesiz..." B317/32a

¹¹⁶ B124/174b.

¹¹⁷ Ahmed Refik, *Onikinci Asır*, s. 81.

şeklini değiştirerek kilise¹¹⁸ hâline getirdiklerini bildirmiştir. Bunun üzerine şikayete konu olan yerin keşfinin yapılması için İstanbul'dan bir mübaşir gönderilmiştir. Ayrıca mübaşirle birlikte kadı ve Bursa ileri gelenlerinin söz konusu evi etrafı bir şekilde incelemeleri, ne zamandan beri mabet olarak kullanıldığını ve kimlerin yardımlarının olduğunu tespit etmeleri istenmişti.¹¹⁹ Bu konuyla ilgili başka bir fermada da söz konusu keşfin yapıldığı, keşif sonucunda adı geçen yerin ölçülerinin belirlendiği, ancak evin şeklinin kimler tarafından değiştirilerek kilise hâline getirildiğinin tespit edilemediği belirtilmiş ve değişik fıkıh kitaplarından örnek fetvaların kaynak gösterilmesinin yanında dönemin şeyhülislamından da fetva alınarak mabet hâline getirilen evin yıkılmasına karar verilmiştir.¹²⁰ Hristiyanların da yukarıdaki örneğe

¹¹⁸ Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin mabetleri olan havralar için de zaman zaman kilise kelimesi kullanılmaktaydı. Bk. Ahmed Refik, *Onikinci Asır*, s. 11.

¹¹⁹ "...imdi ta'yın olunân mübaşir ma'rifetiyle 'ulemâ ve a'yân ve sâir mevsûku'l kelâm kimesneler ile sen ki Mevlânâ-yı mûmâ ileyhsin ma'an mahhall-i merkûma varub ba'de'r-ru'ye mahalli ve mikdârı tasrîh olunarak keşf ve ne zamandan beru icâr olub ve ne zamandan beru icra-yı âyin-i dalâlet ettiklerini ve kimlerin i'ânetleri munazzam idigün dikkat ve taharrî ederek ve tafahhus ve istiksâ ettikten sonra etrâfı ve cevânib-i erba'asiyla ba'de't-tashîh mübaşir-i merkûmu ol tarafda meks ve hüccet-i şer'iyye birle sihhati 'arz ve i'lâm ve ba'dehü ne vecihle fermân-ı âli sâdir olur ise mücibiyle hareket olunmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdir olmuştur..." B245/87a.

¹²⁰ "...sen ki Mevlânâ-yı mûmâ ileyhsin bi'n-nefs medîne-i mezbûrede Mimar Kâimmakâmı Çağfer ve hulefâsından üstâd Mehmed Abdullah ile mahall-i merkûma varub evvelen kilise-yi merkûmun arsasını mi'mâr-ı merkûmân misâhâ eylediklerinde binâ zirâ'ıyla 'arzan on dört buçuk zirâ' ve tûlen on beş zirâ' bi-hesâb-ı terbî'i iki yüz on yedi buçuk zirâ' ve kadden yedi buçuk zirâ' ve bir mikdâr havlûyu müstemil olduğu zâhir ve nümâyân olduğdan sonra 'akd olunan meclis-i şer'i şerife hâzirûn olan ulemâ ve a'yân-ı eşrâf vakıf mütevellisi müvâcehesinde ber-mücib-i temessük-i mütevellî etrâf-ı erbâ'adan Boyacı oğlu Salamon ve Tiryaki oğlu Kirkor veled-i Musa menzilleriyle mahdûd üç tahtâni oda ve bir kebir fevkâni oda ve iki mâ-i câri ve bir mikdâr havlûyu müstemil deyu mübeyyen iken ebniye-i merkûmeyi hedm ve hâlâ bulunduğu kilise şekline ne zaman kılındığı ve kimlerin i'âneti inzimâmıyla bulunduğu suâl olduğunda hâzirûn-ı mezbûrûn ma'lûmumuz değildir deyu haber verdiklerini ve bu misillü maddede kadîmden murâd Tenvîrû'l Ebsâr Şerh-u Menhî'l-Gifâr'da ve'l-murâdu ve bi'l-kâdimeti mâ kânet kable'l-fethi'l-imâmî beledihüm ve musâlâhatihim 'alâ ikrârihim 'alâ beledihim ve evdahahüm deyu tasrîh olunub ve kendülerin senedleri olan mütevellî temessükünde ve kendüler mahall-i mezbûr müstegâllât-ı câmi'-i şerif-i mezkûrden olub bi'l-icârateyn bin yüz yirmi bir târihinde üç tahtâni oda ve bir fevkâni oda ve bir mikdâr havlûyu müstemil olduğunda musarraha ve isticârı iddî'â ettikleri ba'de'l-feth olub ve hâlâ bulunduğu hey'ete girmesi bin yüz yirmi birden sonra muhdes olduğunda temessûki delâletiyle i'tirâfı icâb edüb ve emsâr-ı müsliminden kenâyis-i muhdeseye halife-i zaman vâkıf olduğunda hükm-i şer'isi hedm olduğunda Menhû'l-Gifâr'da ve izâ vakafe'l-imâmü 'alâ bi'atin cedîdetin ev binâin fevka mâ kâne fi'l-kadîmi harrabahâ deyu muharrer ve İbn Şahme'nin Şerhu Manzûme'sinde dahi ve izâ vakafe'l-imâmü 'alâ bi'atin cedîdetin harrabahâ deyu musattar olmağla şer'an hedmi iktizâ ettiği i'lâm ve husûs-i mezbûr a'lemu'l-'ulemâ'l-mütebahhirîn ve efdalû'l-füdelâi'-müteverri'in bi'l fi'il Şeyhu'l-İslâm ve Müfti'l-Enâm olan Mevlânâ Dâmâdzâde Feyzullah edâmelâhü te'âlâ fezâilehüden istiftâ olduğunda ahâlisi müslimin ve kefare olan beldenin keferesi belde içinde bi'a ihdâs eyleseler hâkim bi'a-i merkûmeyi hedme kâdir olur mu cevâb-ı bâ-savâblarında olur deyu iftâ ettiklerine binâen verilen fetevâ-yı şerife ve i'lâm mücibince bi'a-i merkûme hedm olunub icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye olunmak fermânım olmağın iş bu emr-i şerifim isdâr ve...ile siz ki mîr-i mirân ve mevlânâ ve mübaşir-i mûmâ ileyhimsiz bi'n-nefs üzerine varub verilen fetevâ-yı şerife ve i'lâm-ı mantûki

benzer davranışlarda bulundukları olmuştur. 1642 yılında Azabbey Mahallesi sakinlerinden on civarında Müslüman mahkemeye başvurarak mahallelerindeki kilisenin yapılmasından önce yerinde Müslüman çocuklarının okuduğu bir mektebin olduğunu, mektep binasının yıkılmasından bir müddet sonra vakıf yeri olan söz konusu arsanın ev yapma bahanesiyle Hristiyanlar tarafından satın alındığını, ancak arsa üzerine ev yerine kilise inşa edildiğini şikayet ederek mezkur kilisenin yıkılmasını istemişlerdir. Hristiyanların bu iddiayı reddetmeleri üzerine, yüz yaşını aşmış dört kişinin tanıklıklarına müracaat edilmiş, onlar da dava konusu olan kilisenin sonradan yapıldığını, kilise olmazdan önce yerinde Müslüman talebelerin okuduğunu beyan etmişlerdi. Bunun üzerine kilisenin yıkılmasına karar verilmiştir.¹²¹

Mahkeme kayıtlarından zimmilerden başka gayrimüslim müste'menlerin de evlerin kiliseye çevrilmesi konusunda gayret içinde oldukları anlaşılmaktadır. Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti'nden Bursa Evkaf Müdürüne gönderilen bir emirde, konsoloslardan ve konsolos tercümanlarından bazılarının ikamet etmek için ev kiraladıkları ancak bir süre sonra evi kiliseye çevirip içinde âyin yaptıkları belirtildikten sonra Bursa'da da bu konuya dikkat edilmesi ve Müslümanlara ait evlerin müste'menlere verilmemesi istenmiştir.¹²²

Osmanlı tarihi boyunca zimmilerin kilise tamiri konusundaki talepleri büyük çoğunlukla kabul edilmiş olup tamir sayılamayacak kadar küçük onarımlarda izin alınmasına da gerek görülmemiştir.¹²³ Yukarıda da belirtildiği üzere devlet, zimmi mabetlerinin tamiri meselesinde gayrimüslim vatandaşlarının ibadet ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak onların samimi isteklerini din özgürlüğü çerçevesinde kabul etmiş, kilise ve havralarının tamir edilmesine müsaade etmiştir.

Kilise ve havraların yanında buralara bağlı ve din adamlarına mahsus olan odaların tamiri de muhtemelen mabet statüsünde kabul edildiği için izne tabi idi. 1216/1801 tarihinde Bursa kadısına gönderilen bir fermanla Rum Patriğinin Divan'a sunduğu dilekçesinde Bursa'da Aya Yani Teoloğu adındaki kilisenin müştemilatından

üzere bî'a-i muhdese-i mezbûre külliyyen hedm ve tahrîb olunub keyfiyet-i hedmi tekrâr der-'aliyyeme i'lâm eyleyesiz..." B345/86a.

¹²¹ Hızlı, Mefail, "XVII. Yüzyılda Mektep-Kilise Kavgası", *Bursa Araştırmaları*, Mayıs 2004, sy. 5, s. 3.

¹²² "...ve mahrûse-i Bursa'da bu makûle hânelerin ve arsaya dair emlâkın dahi müste'men tâifesine ferâğ ve intikâline müsâ'ade olunmamak ve İslâm uhdesinde bulunan hânelerin fi-mâ-ba'd müste'menden başka re'âyaya dahi ferâğ ve intikâline ruhsât verilmemek üzere ..." C345/14a

¹²³ Kenanoğlu, age., s. 295.

ruhban odalarının yandığı ve kiliseyle birlikte ruhban odalarının eski hâlleri üzere inşa edilmesi için izin istendiği, bunun üzerine eski hâline sadık kalınması şartıyla gerekli iznin verildiği belirtilmektedir.¹²⁴ İzinsiz olarak yapılan odalar ise yıkılmaktaydı. Nitekim 1177/1764 yılında Marmara'ya tabi Asmalı köyünde izinsiz olarak kiliseye bitişik yapılan odaların yıkılması için Marmara nahiyesi naibine emir gönderilmiştir.¹²⁵

2- İnşa ve Tamir Süreci

Zimmi kiliselerinin tamiriyle ilgili düzenlemeler Osmanlı sultanlarının gayrimüslim din adamlarına verdikleri fermanlarda da ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Örneğin, 1190/1776 yılında Ermeni patriğinin müracaatı üzerine verilen fermanla kilise tamirlerinin ne şekilde olacağıyla ilgili kurallar ayrıntılı bir şekilde belirtilmişti.¹²⁶ Söz konusu ferman ve bu konuyla ilgili başka incelemelere bakıldığında kilise tamiriyle ilgili süreç şöyle özetlenebilir.¹²⁷ İlk önce gayrimüslim ahâli, beldelerindeki tahrip olmuş kilisenin tamir edilmesi için kendi dinî liderlerine veya mahalle kadılarına müracaat ederlerdi. Mahallindeki işlemlerin bitmesinden sonra zimmiler bizzat kendileri¹²⁸ veya bağlı oldukları din adamları¹²⁹ aracılığıyla Divan'a müracaat ederek izin talebinde bulunabilirlerdi.¹³⁰ Tamir isteğini içeren dilekçede kilisenin tamir edilmesini gerektiren durum ayrıntılı bir şekilde belirtilirdi. Tamir için çoğunlukla kilisenin uzun zamandan beri tamir edilmediği için yıkılmaya yüz tuttuğu veya tamamen yıkıldığı, yangın nedeniyle kullanılmaz hale geldiği, deprem vb. tabii afetler sonucunda tahrip olduğu gibi gerekçeler öne sürülürdü. Bu sebepler kilisenin tamir edilmesi için gerekli iznin verilmesini meşru hale getirmekteydi.¹³¹

Verilen dilekçe, nihai karar yeri olan Divan-ı Hümayun'a ulaşmasından önce, bir keşif heyeti oluşturulur ve bu heyet tamir edilmesi istenen yerin gerçekten dilekçede belirtildiği üzere tamire muhtaç olup olmadığı konusunda inceleme yapardı.¹³² Keşif

¹²⁴ B275/63b.

¹²⁵ *Ahkam Defterleri*, II, 360.

¹²⁶ B101/2a (Bkz. Ek 4).

¹²⁷ Kilise tamirleri konusundaki süreç için bkz. Güler, agm., s. 160.

¹²⁸ C224/32c, 46a.

¹²⁹ B275/63b.

¹³⁰ Beydilli, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255.

¹³¹ Beydilli, agm., s. 259.

¹³² "...şehir ve kasâbât ve kurâda ve hâricinde feth-i hâkânîden beru yedlerinde terk olunmuş kadîmi kiliselerinden ba'zıları murûr-- eyyâm ile müşrif-i harâb oldukda ta'mîr ve termîmi iktizâ eden mahalleri verilen fetâvâ-yı şerife ve sâdır olan evâmîr-i 'aliyye mûciblerince ibtida taraf-ı şer'den üzerlerine varılub mahzâr-ı müslimînden vaz'-ı kadîmleri ve tûl u 'arzları ve kadr-ı irtifâ'ları bi-lâ ziyâdetin keşf ü mu'âyene ve hüccet-i şer'îyye bulunduktan sonra mesâg-ı şer'î ve üslûb-ı kadîmi

sonucunda tamire muhtaç olan yerin durumunu ayrıntılı olarak belirten bir rapor yazılır ve zimmilerin dilekçesiyle birlikte ilgili beldenin mülki amirine verilirdi. Daha sonra mülki amir keşif raporu ve dilekçeden oluşan evrakı kendisinin ilave ettiği şukka veya takrirle birlikte doğrudan veya kapı kethüdası aracılığıyla Divan'a sunardı.¹³³ Divan'da görüşülen dilekçe karara bağlanmadan önce şeyhülislâmdan konuyla ilgili görüş istenirdi. Şeyhülislâm, tamir edilmesi istenen kilisenin bulunduğu yerin ne şekilde fethedildiğini inceledikten sonra konuyla ilgili fetvasını verirdi. Fetvanın verilmesinden sonra padişah, kilisenin tamir edilmesi konusunda ilgili yerin kadısına bir ferman gönderirdi. Böylece tamir öncesindeki bürokratik süreç tamamlanmış olurdu. Örneğin, 1247/1831 tarihli bir kâimeye¹³⁴ göre Bursa kazasına tabi Timurtaş Köyü'nde sakin olan Rum reayası, kiliseleri harap olduğundan içinde ibadet edemediklerini, bu nedenle kilisenin tamir edilmesi gerektiğini belirten bir dilekçe vermişlerdi.¹³⁵ Bunun üzerine kurulan bir keşif heyeti söz konusu yerin incelemesini yaptıktan sonra bir rapor hazırlayarak ilgili şahıslara vermiştir. Ancak köylülerin raporu tahrip etmeleri üzerine yeniden bir keşif heyeti kurulmuş ve bu heyet tamir edilmesi istenen kiliseyi yeniden etraflı bir şekilde incelemiştir. İnceleme sonucunda kilisenin en, boy ve yükseklik ölçüleri belirlenmiş, nerelerinin tamir edilmesi veya tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmesi gerektiği bir rapor hâline getirilerek ilgililere teslim edilmiştir.¹³⁶ Daha sonra Bursa Kadısına gönderilen bir fermanda yukarıda zikredilen kâime ve keşif raporunun içerikleri özetlendikten sonra şeyhülislâmın fetvası da ilave edilerek kilisenin eski halinde herhangi bir değişiklik yapılmadan tamir edilmesine müsaade edildiği bildirilmiştir.¹³⁷

üzere bi-lâ tevsî' ve-lâ terfî' bir nesne ziyâde etmeksizin binâ ve ta'mîrlerine mübâşeret ve ba'de't-ta'mîr dahi ehl-i örf tâifesi celb-i mâl vesîle olmamak için ihtimâmen ve ihtiyâten tekrâr ma'rifet-i şer'le keşf ettirildikten sonra keşf oluna..." B201/2a.

¹³³ Beydilli, agm., s. 260.

¹³⁴ Kâime, büyüklerden küçüklere yazılan resmi kağıtlardır. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B.Yayınları, İstanbul 1993, II, 140.

¹³⁵ "...bu makûle kenîse ta'mîri istid'âsında evvel emirde mahallinde mu'âyene ve misâha olunarak fi'l-vâki' ta'mîre muhtâc mıdır ve olduğu hâlde hîn-i ta'mîrinde hey'et-i asliyesini tecâvüz etmemek üzere tûlen ve 'arzen ve kadden kaç zira'dır ...ve hey'et-i asliyesi kaç zira'dır ve hey'et-i asliyesi ne vecihledir..." C224/32a.

¹³⁶ C224/32a.

¹³⁷ "...hey'et-i asliyesi üzere ta'mîr ve termîm husûsuna müsâ'ade-i seniyyem erzân kılınması hususu bu def'a bâ-i'lâm ve ma'rûzât inhâ olunub muktezâ-yı şer'îsi bi'l-fi'l şeyhu'l-İslâm Yüncüzade a'lemu'l-'ulemâi'l-mütebahhirîn ... Mevlânâ es-Seyyid Abdulvehhâb edâmelâhü fezâilehüden lede'l-istiftâ bir karyede vâki' kenîse-i kadîme harab oldukda erbabı hey'et-i asliyesine nesne ziyâde etmeksizin vaz'-ı kadîmi üzere ta'mîre kâdir olurlar mı el-cevâb olurlar deyu bir kıt'a fetâvâ-yı şerife verilmiş ve keyfiyet huzur-ı lâmi-'u'n-nûr-ı tâcdârâneme lede'l-'arz kilise-yi mezkûrun mesâg-ı şer'-i şerîf olduğu vecihle ta'mîr ve termîmine müsâ'ade-i seniyye-i

Tamir işinin bitmesinden sonra zimmiler bu durumu ilgili makama haber verirlerdi. Bunun üzerine kurulan bir heyet, kilise tamiri sırasında kurallara uyulup uyulmadığı konusunda yeniden keşif yapardı.¹³⁸ Tamir işinin tamamlanmasından sonra yapılan ikinci keşfi gayrimüslimler de özellikle istemekteydiler. Çünkü yerel idarecilerden bazıları kilisenin tamir edilmesinden sonra para almak veya başka maksatlarla zimmilere “siz kilisenin şu kısmını fazla yapmışsınız” diyerek yeniden kontrol etmek isterler ve gayrimüslimlere haksız muamelede bulunurlardı. Bundan dolayı zimmiler tamir işinin bitmesinden sonra bizzat kendileri müracaat ederek keşfin yapılmasını ve kurallara uygun şekilde hareket ettiklerini belirten bir hüccetin kendilerine verilmesini isterlerdi. Bu konuya, zimmilere verilen beratlarda da vurgu yapılarak yerel idarecilerden daha dikkatli olmaları istenmekteydi.¹³⁹ Tamir sırasındaki kontrollerin dışında kilise ve havraların iç işlerine müdahale edilmemekteydi. Kiliselerle ilgili her türlü muamele Divan-ı Hümayun’un izni dahilinde gerçekleşmekteydi. Öyle ki, şehir yöneticileri sonradan yapılmış olsa bile ferman olmadan kiliselerin yıkılmasına karar veremiyorlardı. Hatta Sultan İbrahim zamanında Bursa’da, sonradan inşa edilen bir

mülûkânem erzânı kılınarak ol bâbda hatt-ı hümâyûn-ı merhamet-makrûn-ı pâdişâhânem sahîfe-i pirâ-yı sudûr olmuş olmağla mantûk-i münîfî verilen fetevâ-yı şerîfe mûcib ve muktezâsı üzere ‘amel olunmak fermânım olmağın ruhsatı hâvî iş bu emr-i celîl-i kadrîm isdâr ve tesyâr olunmuştur imdî kilise-yi mezkûrun mesâg-ı şer’-i şerîf olduğu vecihle tûlen ve ‘arzen ve kadden ve vûs’aten hey’et-i asliyesi bir karış ve bir parmak tecâvûz etmemek üzere ta’mîr ve termîm husûsuna müsâ’ade-i behiyye-i şehîr-i yârânem bî-dirîğ ve erzân kıldığını ve vesîle ile vaz’ı kadîm ve hey’et-i asliyesinden ziyâde nesne ihdâsına ruhsât olunmak veyâhud re’âyâ-yı mersûme tarafından bir akçe ve bir habbe ahz ve tahsil kılınmak lâzım gelür ise mütecâsir olanlar mahzar-i mu’âhaze ve ‘ikâb olunacaklarına şüphe olmadığı siz ki mütesellim ve nâib-i mûmâ ileyhimâsız ma’lûmunuz oldukda ber-vech-i muharrer ‘amel ve harakete mübâderet ve hilâfından tevki’ ve mübâ’adet eylemeniz bâbında fermân-ı ‘âlişanım sadır olmuştur....” C224/46a.

¹³⁸ “...taht-ı hükûmet ve kazânızda vâkî’ şehir ve kasabât ve kurâda ve hâricinde feth-i hâkânîden beru yedlerinde terk olunmuş kadîmi kiliselerinden ba’zıları murûr-u eyyâm ile müşrif-i harâb oldukda ta’mîr ve termîmi iktizâ eden mahalleri verilen fetevâ-yı şerîfe ve sâdir olan evâmîr-i ‘aliyye mûciblerince ibtida taraf-ı şer’den üzerlerine varılıb mahzar-ı müslimînden vaz’ı kadîmleri ve tûl ve ‘arzları ve kadr-ı irtifâ’ları bilâ ziyâdeten keşf ve mu’âyene ve hüccet-i şer’iyye bulundukdan sonra mesâgî şer’i ve üslûb-u kadîmi üzere bilâ tevsi’ velâ terfi’ bir nesne ziyâde etmeksizin binâ ve ta’mîrlerine mübâşeret ve ba’de’t-ta’mîr dahi ehl-i örf tâifesi celb-i mal vesîle olmamak içün ihtimâmen ve ihtiyâten tekrâr ma’rifet-i şer’le keşf ettirildikten sonra keşf oluna...” B101/2a; Beşiktaş’ta Abbas Ağa Mahallesi’ndeki Meryem Ana Kilisesi’nin inşası bittikten sonra yeniden keşfi yapılmış, kilisenin eski ölçülerine uygun olarak yapıldığının anlaşılması üzerine kullanılmasına izin verilmiştir. Bkz. Ahmed Refik, *Onikinci Asır*, s. 118.

¹³⁹ “...ve fi-mâ-ba’d mukaddemâ verilen emr-i şerîfe ve fetvâ-yı münîfe ve hüccet-i şer’iyyeye mugâyir vech-i meşrûh üzere ashâb-ı agrâzın ve ehl-i nifâkın gamz ve ilgâlarıyla celb-i mâl içün kiliselerini keşf bahânesiyle ta’addî ve tercîm olunmayub men’ ve def’i bâbında bundan akdem istid’â-yı inâyet etmekle vech-i meşrûh üzere mukaddemâ bir def’a şer’le keşf ve ta’mîri fermân olundukdan sonra ba’de’t-ta’mîr kemâ fi’l-evvel keşf-i evvel üzere olub hüccet-i şer’iyye verildikten sonra iştikâları üzere mücerred celb-i mâl içün ehl-i örf tâifelerinden min ba’d keşf teklifi ile ve akçe talebiyle ta’addî ettirilmeye...” B101/2a.

kiliseyi merkezden izin olmadan yıkılmasını kararlaştıran ve kapısını kilitleyen kadı görevinden azledilmiştir.¹⁴⁰

Gerekli izni aldıktan sonra mabetlerini tamir ettirme hakkına sahip olan zimmiler çoğunlukla bu işi sorunsuz olarak hallederlerken zaman zaman Müslümanlarla ihtilaflar yaşadıkları da oluyordu. Zira bu tür mabetlerin tamiri sırasında bazı Müslümanların bu işi engellemeye çalıştıkları veya yanlış anlama ya da tahrikler sonucunda kiliselere ve zimmilere zarar verdikleri görülmektedir. Devlet, böyle durumlarda konuyu araştırır ve araştırma sonucunda eğer zimmilerin kilise tamirini yetkili makamlardan aldıkları izin dahilinde gerçekleştirdikleri anlaşılırsa kendilerine yapılan tacizi engeller, hatta haksız olarak müdahale eden ve karışıklığa sebep olan sorumlular Müslüman dahi olsalar cezalandırırdı. XVIII. asrın sonlarında Bursa'da yaşanan "kilise kavgası" buna örnek olarak gösterilebilir. Bursa'daki Ermeniler, Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek eskiden beri kendilerine ait olan kilisenin, içinde ibadet edilemeyecek kadar harap olduğunu belirtirler ve tamir edilmesi için izin isterler. Bu talep üzerine bazı şartlar dahilinde kendilerine izin verilir. Gerekli izni alan Ermeniler kiliselerini tamir etmeye başlarlar. Ancak tamir işinin bitmesine yakın bir zamanda şehirdeki Müslümanlardan bin civarında kadın ve elli civarında erkek hücum ederek kiliseyle birlikte etrafında bulunan birkaç Ermeninin evini yakarlar ve bazı Ermenileri de yaralarlar.¹⁴¹ Olay sonrasında Bursa eski naibi tarafından merkeze gönderilen mektupta kadınların bu işi kendiliğinden yapmadıkları, Müderris Nizamzade Nizameddin ve eimmeden Cabizade Mustafa ve sair yardımcılarının tamir sırasında rüşvet istedikleri, ancak kendilerine rüşvetin verilmemesi sebebiyle kadınları tahrik ettikleri, bu tahrik sonucunda da kadınların bu işe kalkıştıkları bildirilmiştir.¹⁴² Başka bir mektupta ise eski naib ve ayanın rüşvet aldıkları, bundan

¹⁴⁰ Naima, *Tarih-i Naima*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1281-1283, IV, 18; Bu olay İslam Ansiklopedisi'nin "İbrahim" maddesinde şöyle anlatılmaktadır: "Muhdes bir kiliseyi Divân-ı Hümayûn'a haber vermeden yıktırdığı için, Bursa Kadısı Hocazâde Mes'ud Efendi'yi azlettiren Sadrazam, bu hâdiseyi protesto maksadı ile diğer üç kiliseyi tahrip eden Bursa eşrâfından suçları görülenlere de, vezir Eyüp Paşa vâsıtası ile, teftişi müteakip, Divân-ı Hümayûn'a celp ile ihtarda bulundu ve yıkılan kiliselerin yeniden tesisine ferman çıkartarak, Müslim ve gayr-i Müslim tebea arasında adâlet ve hakkâniyeti gözetti." Bkz. Tayip Gökbilgin, "İbrahim", *İA*, MEB yayınları, İstanbul 1968, V(II), 881.

¹⁴¹ "...kenîse-i merkûmenin ta'mîrine şurû' olunub tekmîli karîb oldukda bin nefer mikdârı nisvân tâifesi cem' ve kırk elli nefer eşkıya zümresiyle kenise-i mezkûre hücum ve amelesini perişân ve kenîseyi hedm ve enkâzını ve ittisâlinde kâin bir iki re'âya hânesini ihrâk etmiş oldukları..." B251/3a.

¹⁴² "...ve tâife-i nisvân hod-be-hod cür'et eylemediklerini ve müderrisinden Nizâmzâde Nizâmeddin ve eimmeden Câbizâde Mustafa ve sâir 'avanelerinin ta'lîmi ile cesâret etmiş oldukları Bursa nâib-i sâbıkın mukaddemce vârid olan i'lâmında ve ahâlinin mahzarlarında tahrîr ve inhâ..." B251/56b.

dolayı kilisenin aslına uygun olmayan bir şekilde yapılmasına göz yumdukları için çoğu kadınlardan oluşan bir grubun kiliseye hücum ettikleri belirtilmiştir.¹⁴³

Her iki iddianın da bir birinden oldukça farklı olması sebebiyle olayın gerçek nedeninin araştırılması için İstanbul'dan bir mübaşir gönderilir. Mübaşirin gerekli incelemeyi yapmasından sonra eski naib ile a'yan Es'ad Efendi'nin kilise tamiriyle ilgili verilen izni kendi aralarında inceledikleri, lakin halka haber vermedikleri, bu sebeple izinden haberleri olmayan insanların, yetkililerin rüşvet almalarından dolayı kilisenin izinsiz olarak yapılmasına müsaade ettiklerini düşünerek olay çıkardıkları anlaşılır.¹⁴⁴ Neticede kilisenin eski hâli üzere yeniden yapılmasına, ihmalleri veya kasıtlı hareketleri dolayısıyla olayla ilgisi olan kişilerden eski naibin görevden alınmasına, ayanın hiçbir yere ayrılmadan bir müddet çiftliğinde ikamet etmesine, Müderris Nizamzade Nizameddin ve İmam Cabizade Mustafa ve Deli Molla'nın sürgün edilmelerine, Ermenilerden Bolulu Ohanes ve Çingâne oğlu Avadın(?) ve Arab oğlu Bedros ve Kuyumcu Hocahayız(?)'un da uzak bir yere sürgün edilmelerine karar verilir.¹⁴⁵ Daha sonra konuyla ilgili iki ferman daha gönderilmiştir. Bu fermanlardan birinde söz konusu olayın sebepleri ve sonuçları özetlendikten sonra Müderris Nizamzade'nin Bozcaada'ya sürgün edilmesi,¹⁴⁶ diğerinde ise Cabi(?)zade Mustafa'nın sürgün yeri olan

¹⁴³ Kepecioğlu, bu konuyla ilgili Bursa sicillerindeki fermanların içeriğinden farklı olarak şu bilgilere yer vermektedir. "Ulema ve meşâyıhtan Abdullah Efendi dahi Divan-ı Hümayun'a gönderdiği mektupta; Bursa Ermenileri kiliselerini yeniden tevsi' ve yükseltmek suretiyle binaya başlayıp cami şeklinde altı kubbe üzerine palanga gibi metin ve ihtimamla yapmışlar, erkek ve kadınların bunu görmeleri ve Nisan ayında yağmur yağmaması cümleyi me'yus eyledikte ve mahza kilisenin yenilenmesi yağmurun yağmamasına başlıca sebep olduğunu ve 'yapılan duaların da kabul olmamasına delildir' diye ahâli ağzında tevatür başlamış ve kadınlar da padişahın ve şeyhulislâmın fetvasına muhâlif olarak böyle büyük kilise inşa edilmesi padişahın emirlerine karşı kadı'nın ve ayan-ı beldenin aldıkları rüşvetten ileri geldiği ve bunların irtişaları kaht-ı galaya sebep oldu, erkeklerimizde gayret kalmadı. Bâri biz bu işi yapalım diye meşveret üzereler iken içlerinde hocalarından biri bu husus için Abdullah Efendi'den bana haber geldi diye tergîb ve yalan söylemek suretiyle kandırdığından ansızın kadınlar toplanarak kiliseyi yakmışlar ve yanması imkân haricinde iken Allah'ın gayreti zuhuriyle yanmış ve Bursa'nın hakimi ve ahâlinin ileri gelenleri kendi hâllerini örtmek ve gizlemek için sebep oldu diye müderrislerden Nizameddinzade gibi mütedeyyin bir zat olup Ermenilerin arzettiklerini kabul etmemiş iken evinin kiliseye yakın olması ona su-i zan eyledikleri ve Çelebi Efendi adında misafir kalabalıkta bu kalamı kâle getirip toplanmaya sebep oldu diye iftira eyledikleri bildirilmiştir" Bkz. Kepecioğlu, age., II, 359.

¹⁴⁴ "...ba'dehü keyfiyeti sirran ve 'alenen tefahhus ve taharrî olundukda kenise-yi merkûmenin ta'mîrine dâir mukaddemâ hâvi olan emr-i 'alî şâni nâib-i sâbık ile mevâliden olan a'yân-ı belde Es'ad Efendi ve mütesellim fakat beynlerinde kırâ'at edüb sâir ahâliye işâ'at etmediklerinden hâlât-ı mezkûre tekevvün etmiş idüğü tahkîk olunub..." B251/56b.

¹⁴⁵ "...nâib-i sâbık mukaddemce 'azl ile te'dîb olunmuş olmağla mütesellim-i merkûmun tebdîli ve âyan-ı mûma ileyhın dahi bir müddet çiftliğinde ikâmet ile tahzîri ve kıl u kâl olan Nizâmzâde ve Câbizâde ve muharrik olan Deli Molla diyâr-ı âhara nefy ve Bolulu Ohanes ve Çingâne oğlu Avadın(?) ve Arab oğlu Bedros ve Kuyumcu Hocahayız(?) oğlu nam zimmiler bilâd-ı ba'ide iclâ ile te'dîb ve emsalleri terhib..." B251/56b.

¹⁴⁶ B251/63b.

Bozcaada'dan firar ederek tekrar Bursa'ya yerleştiği, bu nedenle tutuklanarak Bozcaada kalesine hapsedilmesi istenmektedir.¹⁴⁷

Ayrıca belgelerden, üst düzey yöneticilerin, zimmilerin haklarını korumada oldukça hassas davrandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda anlatılan olayla ilgili olarak Bursa'ya gönderilen mübaşirin güvenilir birisi olmasına dikkat edilmiş ve adı geçen mübaşirin özellikleri belirtilirken "...*taraf-ı devlet-i 'aliyyemden müstakîm ve dindâr ve 'afîf ve perhizkâr ve bu vecihle dirâyet ve diyâneti bedîdâr birisine mahsûs mübâşir ta'yîn ve irsâliyle hakikat-i hâlin tahkîki lâzimededen...*" ifadeleri kullanılmıştır.¹⁴⁸ Diğer taraftan mübaşire, olayı çok dikkatli incelemesi ve eğer bu konuda her hangi bir yanlışlığı olursa en ağır şekilde cezalandırılacağı da kendisine hatırlatılmıştır.¹⁴⁹

III- DİN ADAMLARI

A- PATRİK VE HAHAMBAŞILAR

Giriş kısmında da belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadarki dönemde ülkede yaşayan gayrimüslimlere İslâm hukukuna göre muamele edilmişti. Zimmilerin mabetlerine büyük ölçüde dokunulmamış, aile ve dinleriyle ilgili meselelerini kendi inançlarına göre çözme imkanı verilmişti. Din adamlarının İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, zimmilere tanınan hakları daha da genişleterek¹⁵⁰ onların devletle ilişkilerinin düzenlenmesi bakımından farklılık arzeden "millet sistemi"ni oluşturdu. Millet sistemi çerçevesinde ülkedeki gayrimüslimler "Rum Milleti", "Ermeni Milleti" ve "Yahudi Milleti" olarak üç grup

¹⁴⁷ B164/14b.

¹⁴⁸ B251/3a.

¹⁴⁹ "...sen ki mübâşir-i mûmâ ileyhsin senden sadâkat ve istikâmet ve rûşd ü ru'yet ve mevlâyla ve akrânın beynden bilâ intihâb bu husûsa me'mûr kılınmakla muktezâ-yı me'mûriyetin ve dirâyet ve elzime-i sadâkat ve istikâmetin oluna madde-i mezkûreyi sırren ve 'alenen erbâb-ı vukûf ve vutûfdan etrâfiyla suâl ve tahkîk ve bir gûna îrâs-ı şübhe edecek halet kalmamak vechile keyfiyeti 'alâ vukû'ihî sen dahi Der-'aliyyeme tahrîr ve inhâya müsâra'at ve hâtîr ve gönüle ri'âyet ve tam'ı hamemi ve ragbetle ve gereği gibi tahrîr ve tahkîk de rehâvet ile vâki'in hilâfını kaleme almak ve aldirmek ihtimâlin olur ise 'özü-i 'illetin karîn-i kabul olmayub eşedd-i te'dîbî ile sâire ibret kılınacağı muhakkak ve mukarrerdir ona göre sâdikâne ve müstakîmâne îfâ-yı muktezâ-yı mübâşeret ve me'mûriyetle ziyâde dikkat ve ikdâm ve selâmet-i hâlini istihsâl-ı sa'y-ı mâ-lâ-kelâm eylemek bâbında fermân-ı 'âlişânım sâdir olmuştur..." B251/3a.

¹⁵⁰ Brockelmann, Osmanlı döneminde patriklerin, özellikle Rum patriğinin Bizans dönemindekinden daha geniş haklara sahip olduğunu belirtmektedir. Brockelmann, age., s.331.

halinde tasnif edildi. Rumlar (Ortodokslar) için Georgios Scholarios,¹⁵¹ Ermeniler için Ovakim patrik olarak atanırlarken Yahudilerin hahambaşılığına Moşe Kapsali getirildi. Millet sistemiyle birlikte her millet, merkezi İstanbul'da bulunan patrikhane veya hahamhaneyle temsil edilmeye başlandı. Millet başları, devlet ile milletleri arasında irtibatı sağlayan temsilciler olarak devlete karşı kendi mensuplarından sorumluydular.¹⁵² Devlet, tebaası olan zimmilerle ilişkilerini millet başları aracılığıyla yürütmekteydi.¹⁵³

Osmanlı devleti yönetimi patriklere üç tuğlu Osmanlı Paşası ünvanı vermektedir. Böylece yönetim kademesinde vezirlik seviyesinde bir makama nail olan patrikler devletin koruması altına alınmış oluyorlardı. Ayrıca korunmaları için kendilerine bir de muhafız birliği tahsis edilmişti. Vezirlik rütbesiyle birlikte "millet başı" ünvanı da verilen patrikler, böylece ruhani liderliklerinin yanında dünyevi yetkilere de nail olmaktaydılar.¹⁵⁴

Milletleri temsil eden patrikler ve hahambaşları kendi cemaatleri içinde yapılan seçimden sonra padişah tarafından atanırlardı. Patrik ve hahambaşının tayiniyle birlikte kendilerine haklarını ve sorumluluklarını içeren bir berat verilirdi. Bu beratların içeriği bazı küçük istisnalar dışında Osmanlı'nın son dönemlerine kadar genellikle aynı kalmıştır. Söz konusu belgelerde patriğe, diğer din adamları üzerindeki yetkileri, cemaatinden toplayabileceği vergiler, evlenme, boşanma ve miras gibi aile hukukunda özerklik, ruhban sınıfının kendi dinleriyle ilgili suç işlemleri halinde patrik tarafından cezalandırılabilmesi gibi haklar verilmekteydi.¹⁵⁵

Patrik seçiminde Osmanlı idarecileri tarafından serbest bırakılan zimmilerin bu konuda cemaat içinde çok ciddi rekabet halinde oldukları, hatta bir patriği azlettirerek yerine kendi istedikleri başka birinin tayin edilmesi için bazı entrikalara giriştikleri görülmektedir. Nitekim XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bir dönem Fransız elçisi olarak İstanbul'da bulunan Macar asıllı Baron De Tott, buradaki izlenimlerini kalem aldığı eserinde o sıralarda patrik olan Kirlo'yu, Katoliklere yaptığı düşmanlıkları nedeniyle azlettirdiklerini, yerine önceki patrik tarafından Sina Dağı'na sürgün edilme kararı alınan

¹⁵¹ Rum cemaati için XVIII. yüzyıl boyunca toplam 34 patrik atanmıştır. Bkz. Cavide Işıksal, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresinde İstanbul Rum Patriklerinin tam Listesi ve Siyasi faaliyetlerinden Örnekler" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 18, s. 39-74.

¹⁵² Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953, s. 10.

¹⁵³ Bozkurt, age., s.30.

¹⁵⁴ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 21.

¹⁵⁵ İksel, F. Settar, "İstanbul Rum Patrikhanesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, c.XI, sy. 62, s.28; Bozkurt, age., s.31.

Kalinko'nun bu cezadan affedilerek patrikliğe tayin ettirdiklerini, bu süreç içinde bizzat kendisinin de nasıl rol aldığını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.¹⁵⁶

Devlet yetkilileri, patrik ve hahambaşların suç işlemeleri halinde onları azledebilmenin yanında ayrıca çeşitli şekillerde cezalandırabiliyorlardı. Patriklerin azledilmeleri veya cezalandırılmaları, genellikle devlete karşı işledikleri suçlar yanında, onların kendi dinlerine aykırı hareketleri sebebiyle cemaat mensuplarının şikayetleri üzerine de gerçekleşmekteydi.¹⁵⁷ Örneğin, Bursa kadısına gönderilen 1196/1782 tarihli bir fermanda İstanbul'da bulunan Ermeni Patriği Avanis adlı rahibin patrikliğe tayin edildiği günden beri Ermeni milleti ile "*hüsn-i imtizac*" edemediği ve reayanın kendisinden hoşlanmadığı, patrik ile cemaati arasında birçok kere münazaa çıktığı, bu yüzden Ermeni cemaati mensuplarının patriğin azledilmesini istedikleri, bunun üzerine reayaya merhameten Avanis'in patriklikten azledilerek Üsküdar kazasına bağlı Kartal nahiyesine sürgün edildiği belirtilmektedir.¹⁵⁸ Fermanın devamında, patriğin azledilmesinden sonra cemaat içerisinde yapılan seçim sonucunda Bursa metropoliti Zakariya'nın patrik olarak seçildiği ve atandığı da yer almaktadır.¹⁵⁹ Ayrıca 1245/1829 tarihli bir fermanda da İstanbul Rum Patriği Harisantos(?)'un, âyinlerine muhalif hareketlerinden dolayı Kayseri'ye sürgün edildiği, ancak Kayseri'nin havasına alışamaması sebebiyle hastalandığı, bu nedenle de sürgün yerinin Bursa olarak değiştirildiği belirtilmektedir.¹⁶⁰

B- METROPOLİTLER

Patrikler ve hahambaşlar, kendi sorumlulukları altındaki zimmilerle irtibatlarını bölgelere tayin ettikleri metropolitler aracılığıyla sağlamaktaydılar. Metropolitler patrikten sonraki en büyük dinî lider olup bulundukları bölgelerdeki rahip, papaz gibi din

¹⁵⁶ Baron De Tott, *Türkler (18. y. yılda)*, Tercüman 1001 Temel Eser, ts. s.50.

¹⁵⁷ Sarı, Djilali, "Hoşgörünün Simgesi İstanbul", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 358.

¹⁵⁸ B219/5b.

¹⁵⁹ "...yerine patrikliğine her kimi dilerler ise kâide-i kadîme üzere bi'l-ittifak intihâb ve 'arz-ı hâlleriyle sütte-i sa'âdetime inhâ eylemeleriyle bâ-fermân-ı 'âli patrik vekîli ve altı cemaat metropolidânı ve millet başlarına tenbîh olunduğuna binâen cümlesi bir yere gelüb beynlerinde müzâkere ve müşâvere ve sâbikan İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân patriği olub hâlâ mahrûse-i Bursa murahasası olan Zakariya nâm râhib her vechle mahall ve müstehak ve umûr-- patrikliği ber-vefk-i matlûb sâdikâne ru'yet ve mezheb-i ra'ıyyeti tetarruk(?) ve hilelden siyânet ve devlet-i ebed-müddetime her hâlde ibrâz-ı 'ubûdiyyet ve sadâkate sâhib-i iktidâr olduğuna binâen patrikliğe râhib-i mesfûru intihâb eylediklerini mahzarlarıyla inhâ ve nasbını istid'â ve istirhâm etmelerinden nâşi ...patrik nasbolunmak üzere der-'aliyyeme irsâl olunmak fermânım olmağın..." B219/5b.

¹⁶⁰ B303/44b.

adamlarından ve kendi dindaşları olan reayadan sorumluydular. Patriğin dışındaki din adamlarının atanması veya görevden alınması cemaatin kendi iç işlerinden kabul edildiği için bu tür işlemler patriklerin kontrolünde gerçekleşmekteydi. Ancak cemaatbaşı olan patrik, tayin edeceği metropolit, murahhasa¹⁶¹ gibi din adamlarını Divan-ı Hümayun'a bildirerek bir bakıma atanma kararlamelerini onaylatırdı.¹⁶² Bunun üzerine söz konusu din adamlarına patriklerde olduğu gibi yetki ve sorumluluklarını içeren bir de berat verilirdi.

Zimmi din damlarına verilen beratlar, kendilerine tanınan yetkiler yanında genel olarak gayrimüslimlerin haklarını ve yükümlülüklerini göstermesi bakımından da oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bursa sicilleri arasında zimmi din adamlarına verilen çok sayıda berat örneği vardır. Yahudi,¹⁶³ Ermeni¹⁶⁴ ve Rum¹⁶⁵ din adamlarının yanında XIX. yüzyılda Katolik¹⁶⁶ din adamlarına da aynı içerikteki beratlar verilmiştir.

Patrikler sorumlulukları altındaki bölgeleri metropolitler arasında taksim etmekteydiler. Metropolitlikler arasında rütbeleri itibarıyla farklılıklar vardı. Kayseri, Kuşadası, Ereğli, Kapıdağ, İzmit, İzmit, Kadıköy, Terkos, Selanik, Tırnova, Edirne ve Amasya metropolitlikleri birinci derece (rütbe-i ûlâ), Bursa ve Yenişehir Fener metropolitlikleri ise ikinci derece (rütbe-i sâniye) olarak değerlendirilmekteydi.¹⁶⁷

1- Metropolitlerin Yetkileri

Bursa'da Hristiyanların en büyük dinî yetkilisi metropolit, Yahudilerin dinî lideri de hahambaşı idi. Metropolit ve hahambaların hakları oldukça genişti. Dinî konuların yanında cemaatlerinden vergi toplanması, evlenme, boşanma ve miras gibi aile hukuku ve suç işleyenlerin cezalandırılması gibi meselelere bakarlardı. Söz konusu beratlardan 1168/1755 yılında Bursa ve bölgesinden sorumlu olan Rum metropoliti Mitbos'a verilen beratı örnek aldığımızda metropolitlere ve onların şahsında tüm zimmilere verilen hakları ve yükümlülükleri şöyle sıralamak mümkündür.¹⁶⁸

¹⁶¹ Murahhasa veya marhasa, Ermenilerde patriğe vekalet eden, cemaat mensuplarıyla patrik arasındaki bağı kuran memura denilmektedir. Bkz. Ercan, age., s. 244; Bu kelimeyi metropolit yerine kullananlar da vardır. Bkz. Kenanoğlu, age., s. 109.

¹⁶² Patriklerin arzı olmadıkça metropolit vb. din adamlarının atanması yapılmazdı. Bkz. C.ADL. 3271.

¹⁶³ C26/43a.

¹⁶⁴ B303/17a.

¹⁶⁵ B123/49b.

¹⁶⁶ C75/86b.

¹⁶⁷ Kenanoğlu, age., s.152.

¹⁶⁸ B79/95a.

1. Bursa ve bölgesinde yaşayan Rum reaya ile birlikte burada bulunan piskoposlar, papazlar ve keşişler gibi din adamlarının tamamı, kendilerine metropolit olarak gönderilen Mitbos'u eskiden beri var olan âdet ve kanun üzere metropolit olarak kabul edecekler, dinleriyle ilgili işlerinde kendisine itaatte kusur etmeyecekler ve her hangi bir konuda işleri olunca metropolite başvuracaklardır.

2. Bu bölgedeki piskoposların görevden alınmaları ve yenilerinin atanmaları metropolitin yetkisindedir ve buna hiç kimse müdahale etmeyecektir.

3. Metropolitin sorumluluğunda olan yerlerdeki piskopos, keşiş, papaz, kalugorya ve gamanosların suç işlemeleri sebebiyle cezalandırılmaları halinde hiç kimse karışmayacaktır.

4. Metropolitliğe dahil olan yerlerdeki keşişler ve papazlar dinlerine muhalif olarak istedikleri yerlerde gezmeyecekler ve kötülöklere sebep olmayacaklardır. Bunun aksine hareket edenler metropolit tarafından cezalandırılacaktır.

5. Bir yerin metropoliti veya piskoposunun azledilmesi, sürgün edilmesi ve kötü hareketleri konusunda paşalar, kadılar ve naip1erin şikayetleri ve talepleri olur ise durumun sihhati anlaşılmadıkça şikayet konusu dikkate alınmayacaktır. Bu konuda herhangi bir yolla ferman alınmış olsa bile olay mahallinde işlem yapılmayacaktır.

6. Metropolitliğe tabi yerlerde eskiden beri kendilerine ait olan kilise ve manastırlar ellerinden alınmayacak ve bu mabetlerin tamir işlerine hiç kimse müdahale etmeyecektir. Ayrıca Divan-ı Hümayun'dan emir olmadan yerel idareciler tarafından daha önce teftişi yapılan kilise ve manastırlar yeniden teftiş edilmeyecektir.

7. Zimmilerden biri evlenecek veya boşanacak olduğu zaman metropolit veya tayin edeceği vekillerinden başka hiç kimse karışmayacaktır. Metropolitin sorumluluğu altındaki papazlar metropolitin izni olmadan âyinlerine aykırı olarak nikah kıymayacaklardır. Metropolitten izin olmadan dinlerine aykırı olarak nikah kıyan papaz veya vekilleri metropolit tarafından cezalandırılacaktır. Dinlerine aykırı olarak evlenmek isteyen zimmiler bu amaçla başka yerlere gittiklerinde nikahları kıyılmayacaktır.

8. Bir zimmi dinî hükümleri gereği ancak üç defa evlenebilir. Bunun için zimmilerin üç defadan fazla evlenmeleri veya boşanmaları ya da bir kadınla evli olduğu hâlde aynı anda ikincisiyle evlenmeleri dinlerine aykırıdır. Bu kurallara uymayarak

birden çok evlilik yapanlara veya üç defadan fazla evlenenlere izin verilmeyecek, aksine hareket edenler cezalandırılacaktır.

9. Dinlerine aykırı olarak evlenen zimmilerin, kiliselere girmeleri dahi yasak olduğu için bu hâl üzere ölenlerin cenazeleri papazlar tarafından kaldırılmaması durumunda kadılar, naipler, zabitler ve kudret sahibi kişiler söz konusu cenazelerin kaldırılması için papazlara baskı yapmayacaklardır.

10. Zimmiler arasında, nikahın akdi ya da feshi veya başka bir dava konusundaki anlaşmazlıklar, kendilerinin rızaları ile metropolitlerin veya vekillerinin nezaretinde kiliselerinde kendi dinî hükümleri çerçevesinde görülecektir.

11. Piskopos, papaz, keşiş ve diğer din adamlarının ölmeleri durumunda miras olarak bıraktıkları eşya, bargir, emlak ve kiliseleriyle ilgili her türlü şeyleri metropolit tarafından alınacaktır. Bu konuda beytül-mal eminleri, kassamlar, mütevelliler, mevkufatçılar, nazırlar, voyvodalar, subaşılar ve adamları bu tür eşyanın defter-i hakanide kendilerine yazılı olduklarını ileri sürerek müdahale etmeyeceklerdir.

12. Ölen rahipler ve diğer zimmilerin mallarının üçte birini patrik, piskopos ve diğer din adamları için vasiyet etmiş olmaları halinde, durumun şahitlerle ispat edilmesi şartıyla vasiyetleri kabul edilecektir. Vasiyet konusu olan mallar varislerden alınarak ilgili yerlere teslim edilecektir.

13. Metropolit ve diğer din adamlarının İslâm hukukuna müteallik davalarına Divan-ı Hümayun'da bakılacaktır.

14. Divan-ı Hümayun'da görülen dava sonucunda görevden alınan din adamının yerine atanacak papazlara kimse müdahale etmeyecektir.

15. Dışarıdan hiç kimse, “şu keşişi piskopos yap, şu papazı azlet veya şu kiliseyi şu papaza ver” gibi tekliflerle metropolite baskı yapmayacaktır.

16. Metropolit rızası olmadığı hâlde kapı kulları ve sairleri ‘biz sana yasakçı oluruz’ diyerek zulmetmeyeceklerdir. Ayrıca Metropolit ve adamlarının bindikleri hayvanlar kapı kulları tarafından alıkonulmayacak, ikamet ettiği evine konak teklifi ile müdahale edilmeyecek ve kendisine mahsus olan esasını elinde bulundurduğu zaman ehl-i örften hiç kimse engel olmayacaktır.

17. Zimmi taifesinin her yıl ödemeleri gereken ayazma, panayır, nikah, manastır, patriklik ve metropolitlik vergileri eskiden olduğu gibi metropolitlik adına tahsil edilecektir.¹⁶⁹

18. Metropolit, miri vergileri vermemekte ısrar eden piskopos ve papazları kendi dinlerine göre cezalandırabilir, saçlarını tıraş ettirebilir veya azledebilir.

19. Metropolitin kanunlar gereği piskopos, keşiş, papaz ve diğer zimmilerden alacağı olduğunda, alacaklarını tahsili konusunda metropolit tarafından tayin edilen kişilere dönemin idarecileri yardımcı olacaklardır.

20. Metropolit, vergisini ödeyebilecek parası olmadığı zaman vergi karşılığında kumaş ve elbise verirse adamları bu malzemeyi götürürlerken kendilerinden gümrük vb. vergi alınmayacaktır. Aynı şekilde metropolit, sadaka adıyla zimmi taifesince kendine verilen yiyecek ve diğer şahsi eşyasını bir yerden diğer yere götürürken gümrük vesair vergilerden muaf olacaktır.

21. Bazı zimmilerin miri vergi karşılığında yıllık olarak ödedikleri buğday ve yağdan gümrük vergisi alınmayacaktır.

22. Kiliselerin ve köylerin yıllık ödedikleri vergiler, metropolitler veya vekilleri tarafından toplanırken ehl-i örften kimse müdahale etmeyecektir.

23. Zimmilerin devlete ödemeleri gereken vergilerin tahsili için metropolit tarafından tayin edilen görevlilere kılavuz verilecektir. Ayrıca bu görevlilerin gezdikleri yerlerde kıyafet değiştirmelerine, güvenlik nedeniyle silah taşımalarına karışılmayacaktır.

24. Bazı zimmiler, miri vergilerin toplandığı zamanda evlad u iyal ve akrabalarıyla bir eve toplanarak 'vergiler ev başına toplanmaktadır, bizler bir evde oturmaktayız' diyerek vergi ödememe yoluna gitmektedirler. Bunlara fırsat verilmeyecektir.

25. Timar erbabı ve zuemadan bazı güç sahibi kimseler, çiftliklerinde, kışlaklarında ve köylerinde olan zimmiler için 'bunlar bizim kethüdalarımız,

¹⁶⁹ Yılda birer kere her zimmi aile oniki akçe patrik, oniki akçe de metropolitlik, metropolitlerin altındaki her din adamı da birer altın patrik, birer altın da metropolitlik vergisi ödemekteydiler. "...senevî her evli zimmi onda on ikişer akçe ve her papasdan birer altın patriklik ve yine senevî her evli zimmi onda on ikişer akçe ve her papasdan birer altın metropolitlik rûsûmu..." B79/95a.

hizmetkarlarımız veya ırgatlarımızdır' diyerek verginin toplanmasına engel olmaktadır. Bu tür davranışlara da müsaade edilmeyecektir.

26. Herhangi bir zimmi, rızası olmadan zorla müslüman yapılmayacaktır.

27. Metropolit ve diğer din adamlarının kendi evlerinde İncil okumalarına karışılmayacaktır.

28. Papaz ve keşiş taifesinden bazıları metropolitin izni dahilinde zimmilerin evlerine gidip âyinlerini icra eylediklerinde yerel idarecilerden kimse karışmayacaktır.

29. Metropolitliğe, kilise ve manastırlara ait bağ, bahçe, çayır, değirmen, panayır, manastır ve bunun gibi kiliselere vakfedilen evler, dükkânlar, emlak, eşya, para ve hayvanlar kanun gereğince metropolitliğin sorumluluğundadır ve dışarıdan hiç kimse müdahale etmeyecektir.

30. Papaz, keşiş ve diğer din adamlarından birinin kadı kararıyla tevkif edilmesi gerekirse bu iş bizzat metropolit tarafından yapılacaktır.

31. Aforoz edilerek cezalandırılanlar konusunda kadılar ve naipler müdahale etmeyeceklerdir.

32. Kilise ve manastırlara vekil olan piskoposlar kiliseye ait mahsulatı yemeleri veya satmaları durumunda azledileceklerdir. Bu hususa müdahale edilmeyecektir.

33. Bu beratın içerdiği şartların yerine getirilmesine engel olunmayacaktır.¹⁷⁰

Yukarıda sözü edilen haklar aynen Yahudi din adamlarına da verilmiştir.¹⁷¹

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, patrik ve metropolitler daha çok dinî meselelere taalluk eden konularda suç işlediği tespit edilen cemaat mensuplarını cezalandırabiliyorlardı. Bunun için patrikhanelerde birer mahkeme ve hapishane vardı.¹⁷² "Cemaat mahkemesi" olarak adlandırılan bu mahkemelerde görülen davalarda

¹⁷⁰ Bu maddelerin uygulanmasına yönelik olarak mahkemelere intikal eden birçok olay sicillerde yer almaktadır. Çalışmamızın değişik kısımlarında bunun örnekleri bulunmaktadır.

¹⁷¹ C26/43a; Yahudi din adamlarına verilen haklar konusunda ayrıca bkz. A.Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000, s. 188.

¹⁷² Macar, Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.51.

suçlu bulunanlar cezalarını çekmeleri için patrikhanenin hapishanesine konulurdu.¹⁷³ Aynı şekilde hahamhanenin de bir hapishanesi bulunmaktaydı.¹⁷⁴

Cemaat liderleri, suçları sabit olan dindaşlarını hapsetmenin yanında sürgüne gönderme, küreğe vurma, kalebent veya kulebent ya da manastırbend etme, sopayla vurma gibi müeyyidelerle de cezalandırabiliyorlardı.¹⁷⁵ Cemaat mahkemelerinin verdiği cezalar konusunda araştırmacılar hemfikir iken cezaların uygulanmasında patrik ve hahambaşışların yetkili olup olmadığında görüş birliği bulunmamaktadır. Yani cemaat liderleri mahkemece verilen cezaları doğrudan uygulayabiliyorlar mıydı, yoksa söz konusu cezalar Osmanlı makamları tarafından onaylandıktan sonra devlet görevlilerince mi icra ediliyordu? Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla özellikle âyinlerine müteallik meselelerden dolayı sürgün edilmesi gereken zimmiler için metropolit veya patrik Divan'a müracaat ederek cezanın infaz edilmesini istiyor, bu talep üzerine ilgili şahıs Osmanlı makamlarınca tayin edilen bir mübaşirle sürgün edileceği yere gönderiliyordu. Ayrıca sürgün edilen yerin kadısına da bir ferman gönderilerek ilgili suçlunun gözetim altında tutulması konusunda itina gösterilmesi isteniyordu.¹⁷⁶ Burada yapılan şey, patriğin verdiği cezanın bizzat uygulayıcısı olmadığı, cezanın devlet makamlarınca onaylanıp infaz edildiğidir.¹⁷⁷ Bu konuyla ilgili kayıtlardan anlaşıldığına göre, zimmi din adamlarının cezalandırmalarla ilgili talepleri Osmanlı makamlarınca çoğunlukla onaylanmaktaydı.

Metropolitler, sorumlulukları altındaki piskopos, keşiş vb. din adamlarını dinlerine aykırı hareketleri olduğu zaman cezalandırabiliyordu.¹⁷⁸ Ancak adı geçen din adamlarının İslâm hukukunu ilgilendiren davalarına doğrudan vezir-i azam ve kazasker huzurunda bakılmaktaydı.¹⁷⁹ Dava sonunda azledilen din adamının yerine yenisi atanır ve bu konuda bazı nüfuzlu kişilerin aracılığıyla yapılmak istenen atamalar engellenirdi.¹⁸⁰

¹⁷³ Cemaat liderinin suçluları, hapisten başka iplikhaneye gönderme ve patrikhanenin önünde elli sopaya kadar vurma gibi uygulamalarla da cezalandırabildikleri belirtilmektedir. Bkz. Macar, age., 51.

¹⁷⁴ Kenanoğlu, age., s. 222.

¹⁷⁵ Kenanoğlu, age., s. 224-236.

¹⁷⁶ B345/50b.

¹⁷⁷ Kenanoğlu, age., s. 224.

¹⁷⁸ İnalcık, Halil, "The Status of the Grek Orthodox Patriach Under the Ottomans", *Turcica*, TomeXXI-XXIII, 1991, s. 426.

¹⁷⁹ C.ADL., 950

¹⁸⁰ B79/95a.

2- Metropolitlerin Tayin ve Azilleri

Metropolitler ömür boyu aynı görevi yapmak üzere tayin edilmelerine rağmen gerekli görüldüğü zaman görevden alınırlardı. Yukarıda da belirtildiği gibi metropolitlik makamının ölüm veya azil sebepleriyle boşalması durumunda patrik ve cemaat tarafından seçilen kişinin metropolit olarak atanması sağlanırdı. Zaman zaman bu kural gözardı edilerek boşalan metropolitliklerin, her hangi bir seçim yapılmadan patriğe yapılan rica ve şefaitle bazı kişilerce doldurulması üzerine 1211/1796 yılında bir ferman yayınlanarak bu tür kanun dışı davranışların önlenmesi istenmiştir. Söz konusu fermanda metropolitlerin nasıl seçileceği, hangi hâllerde görevden alınabileceği ve yenisinin ne şekilde atanacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.¹⁸¹

Metropolit ve diğer din adamlarının görevden alınmaları çoğunlukla patrik ve cemaat mensuplarının talepleri üzerine gerçekleşmekteydi. Patrik, Divan'a müracaat ederek bir din adamının görevden alınmasını isterken, yerine seçtikleri başka birinin atanmasını talep ederdi. Osmanlı arşivlerinde çoğunluğu metropolitlerden oluşan çok sayıda din adamının görevden alınması ve cezalandırılmasıyla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Söz konusu fermanlara bakıldığında din adamlarının azledilmelerine ve cezalandırılmalarına sebep olan davranışlar arasında, onların idareleri altında olan cemaatle iyi anlaşamamaları,¹⁸² yaşlılık veya hastalık sebebiyle görevlerini yapamaz durumda olmaları, dinlerine muhalif hareketlerde bulunmaları ve görev yerlerine gitmemeleri gibi sebepler yer almaktadır. 1187/1773 yılında Ermeni patriği Kirkor Divan'a müracaat ederek Bursa bölgesinin murahhasası olan Samyel(?) adlı rahibin yaşlı ve hasta olduğundan dolayı murahhasalık işlerini yerine getiremediği ve reayanın âyinlerini idare edebilecek gücünün olmadığı gerekçesiyle görevden el çektiler ve yerine Artin adlı rahibin atanmasını talep etmiştir.¹⁸³

¹⁸¹ Ahmed Refik, *Onüçüncü Asır*, s. 12.

¹⁸² Örneğin 1249/1833 tarihli bir beratta Rum patriğinin Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Bursa bölgesi metropoliti Nikodimos adlı rahibin metropolitliği dahilindeki Rum reayayla uyuşmadığı, bu nedenle görevden alınarak yerine Siroz Metropoliti Antomos'un atanmasını istediği, bu talep üzerine Antomos'un atandığı yer almaktadır. "...Bursa ve tevâbi'i metropolidi Nikodimos nâm Râhib metropolidliği dâhilinde sâkin Rum re'âyâ tâifesiyle 'adem-i imtizâcî hasebiyle 'azl olunub ol vecihle yeri hâli kalmağla ...Siroz ve tevâbi'i metropolidi iş bu dârende-i berât-ı hümâyun kıdvet-i muhtâr-ı milletü'l-mesihîyye Antomos nam Rahib hutimet 'avâkibuhu bi'l-hayri intihâb ve ihtiyâr eyledikleri..." C21/35b.

¹⁸³ "...İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân Patriği Kirkor Râhib rikâb-ı hümâyunuma memhûr arz-ı hâl edüb fermân-ı âlişanım patrikler tarafından zabt olunagelen murahhasalıklardan Bursa ve tevâbi'i ve Cerrah ve Yenice ve Mihaliç ve Kirmasti nâmûn dört aded kurânın murahhasalığı müddet-i vâfiredan beru zabt üzere olan Samyel nam Râhib pîr ve 'alîl ve murahhasalık umûrunu ru'yet ve

1197/1783 yılında Bursa kadısına gönderilen başka bir fermenda da İzmit metropoliti Minos'un âyinlerine muhalif olarak İstanbul'daki evinde ikamet ettiği, vazifesi olmayan işlere karıştığı, patrikhaneye tasadduk edilen yiyecekleri yiyip içtiği, başka metropolitlere ait yerlerde hediye topladığı, reayayı tekdîr ve taciz ettiği, Bursa metropolitini de kendisine yandaş yaparak uygunsuz davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle her iki metropolitin de yakalanarak kendi mahallerine gönderilmelerinin istendiği belirtilmektedir.¹⁸⁴ Metropolitlere verilen beratların bazılarında bir önceki metropolitin azledildiği ifade edilmekle birlikte azledilme sebepleri belirtilmemektedir.¹⁸⁵

Metropolitler zaman zaman görev yerlerine gitmeyerek vekillerini göndermekteydiler. Ancak vekillerin ehil olmamaları, halkın ödemesi gereken vergiden daha fazlasını toplamaları ve benzeri nedenlerle reayaya zulmedilmesi gibi durumlar şikayet konusu oluyordu. Bunun üzerine 1165/1752 yılında İstanbul Rum Patriği'ne metropolitlerin görev yerlerine bizzat kendilerinin gitmeleri, vekil göndermemeleri konusunu içeren bir ferman çıkarılmıştır.¹⁸⁶ Metropolitlerin İstanbul'da patriğin yanında kalmaları ancak izinle mümkündü. Nitekim 1165/1752 yılında Rum patriği Grilos'a gönderilen bir hükümde İstanbul'da bulunan metropolitlerden dördünün vergi toplanması konusunda patriğe yardımcı olmaları için burada kalabilecekleri, diğerlerinin ise görev yerlerine gitmeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁸⁷

IV- MABET VE DİN ADAMLARININ GELİR VE GİDERLERİ

Zimmi din adamları göreve atanmayla birlikte devlete "peşkeş" adı altında bir miktar vergi öderlerdi. Bu verginin miktarı din adamlarının makamı ve bölgesine göre değişmekteydi.¹⁸⁸ Örneğin, değişik tarihlerde Bursa bölgesine gönderilen Rum

re'âyânın ayinleri icrâsına 'adem-i iktidârından nâşi murahhasalık-ı mezkûrden keff-i yed âhar râhib murahhasa nasb u ta'yin olunması ..." B203/29b.

¹⁸⁴ B219/22b.

¹⁸⁵ "...İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyan Patriği Karabet nâm râhibin takdîm eylediği memhûr arz-ıhâli mefhnûmunda patrikliğine dâhil bâ-berât-ı âlişân zabt olunagelen murahhasalıklardan Bursa ve tevâbi'i Ermeni murahhasalığı Bedros Râhib'in üzerinde iken 'azli icâb etmekle yerine bir âhar murahhasa nasb u ta'yin olunması lazım gelmeğin..." B303/17a.

¹⁸⁶ Ahmed Refik, *Onikinci Asır*, s. 176.

¹⁸⁷ *Ahkam Defterleri*, I, 338.

¹⁸⁸ Farklı bölge metropolitlerinin ödemeleri gereken peşkeş miktarları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Ottoman Archival Materials on Millets, Christians and Jews in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude- Bernard Levis), Holmes&Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 441.

metropolitleri 3.600 akçe,¹⁸⁹ Ermeni murahhasaları ise 3.000 akçe vermekteydiler.¹⁹⁰ Ayrıca bu meblağın bazen artırıldığı¹⁹¹ bazen de hiç alınmadığı olurdu.¹⁹² Bursa bölgesinin hahamlık peşkeşi ise 10.000 akçeydi.¹⁹³ Patriklik peşkeşleri ise daha yüksekti. Nitekim 1251/1835 yılında atanan Katolik patriğinden 50.000 akçe peşkeş alınmıştır.¹⁹⁴

Din adamları, önceleri reyanın vermekle yükümlü oldukları şer'î ve örfî vergilerin tamamından muaftılar. Ancak daha sonra bu hak sınırlandırılarak ticaret yapan ve para kazanan din adamlarından vergi alınmaya başlamıştır.¹⁹⁵

Her metropolit sorumlu olduğu bölgenin zimmilerinden patriklik ve metropolitlik vergisi topluyordu. Yılda bir kere her zimmi evinden oniki, her papazdan bir altın patriklik vergisi, aynı şekilde her zimmi evinden oniki ve her papazdan birer altın da metropolitlik vergisi alınmaktaydı.¹⁹⁶ Patrik, metropolitlere gönderdiği vekiller aracılığıyla toplanan vergilerin patrikliğe ait kısmını tahsil ederdi. Vergilerin toplanmasında veya toplanan vergilerin patrikliğe aktarılmasında ihmali olan metropolitler ve diğer rahipler patriğin vekilleri tarafından görevden alınabilmekteydi. Benzer yetkiler metropolitlere de verilmiştir.¹⁹⁷ Metropolitler, idareleri altındaki papaz, rahip gibi din adamlarının gerek kendilerinin ödemek durumunda oldukları, gerekse halktan toplamaları gereken vergiler konusunda ihmalleri olduğunda onları cezalandırabiliyorlardı. Bu cezalar, metropolitlere verilen beratlarda da belirtildiği üzere, din adamlarının görevden alınmaları ve saçlarının tıraş edilmesi şeklindeydi. Bu durum metropolitlere verilen "...ve mîri rusûmu vermekde 'inâd üzere olan piskopos ve

¹⁸⁹ B123/49b.

¹⁹⁰ C38/9a; B303/17a; Zaman içerisinde murahhasalık peşkeşleri değişmekteydi. Nitekim 1592 yılında Drahor adındaki Ermeni papaz, Divan-ı Hümayun'a başvurarak Üsküdar, Bursa, Kütahya ve Karacahisar kazalarında sakin Ermenilere murahhasa olanların beratsız olduklarını ve fuzuli olarak zaptettiklerini şikayet ederek kendisinin "13 sikke-i hasene pişkeş ile" murahhasalığı kabul edeceğini belirtmiştir. Bunun üzerine söz konusu peşkeş kendisinden alınarak hazineye yatırılmış ve "kayd-ı hayat" şartıyla murahhasalık Drahor'a verilmiştir. Bkz. Kepecioğlu, age., II, 42.

¹⁹¹ 1029 tarihli bu beratla Bursa ve bölgesi metropolitlik peşkeşi 4.800 akçe olarak belirtilmiştir. B39/110b.

¹⁹² "...Bursa ve tevâbi'i Ermeniyan murahhasası Samyel(?) nâm râhib mahall-i âhara murahhasa oldukda yeri mesfûr Kevork(?) Râhib'e verilüb târih-i kadîmden emr-i şerîf verildiği ve murahhasalık-ı mezkûrun mîr-i peşkeşi olmayub bi-lâ peşkeş evâmîr-i şerîf ile ettirildiği der-kenâr olmağla..." B345/82b.

¹⁹³ C26/43a.

¹⁹⁴ B347/7b.

¹⁹⁵ Ercan, age., s. 259.

¹⁹⁶ B79/95a; Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 152.

¹⁹⁷ Kenanoğlu, age., s. 186.

papaslara âyinleri üzere te'dîb ve saçlarını tıraş ve kendülerini 'azl ve yerlerini âhara verdikde dahl ettirilmeye...." ifadeleriyle açıkça belirtilmekteydi.¹⁹⁸

Bazı metropolitler zaman zaman kendi bölgelerinin dışına çıkarak başka bir metropolite ait bölge halkından da vergi almaya çalışmaktaydılar ki bu durum metropolitler arasında anlaşmazlıklara neden olmaktaydı. Bu konuda mağdur olduklarını iddia eden metropolitler, yaşadıkları problemleri Divan-ı Hümayun aracılığıyla çözmeye çalışmaktaydılar.¹⁹⁹

Evlenen ve boşananlardan alınan vergileri toplamak da zimmi din adamlarının yetkileri arasında idi. Ayrıca kiliselere ait bağ, bahçe ve sair arazilerden elde edilen gelirler, vasiyet yoluyla yapılan tasadduklar, varis bırakmadan ölen din adamlarının beşbin akçeye kadar olan mirasları da kilise yönetimine kalırdı.²⁰⁰ Bütün bu gelirlerle din adamlarının ücretleri ve kiliselerin giderleri karşılanmaktaydı.²⁰¹ Kilise gelirleri devletin koruması altındaydı. Bu gelirlere yönelik kısıtlayıcı hareketler, ilgili yerlere gönderilen fermanlarla engellenirdi. 1007/1598'de Bursa kadısına gönderilen bir fermana göre, İstanbul Rum patriği Maritoz'un Divan'a müracaat ederek bazı yerlerde kiliselere ait olan bağ, bahçe ve etrafındaki boş arazilere müdahale edildiğini şikayet etmesi üzerine bu tür müdahalelerin bir daha olmaması için emir gönderilmiştir.²⁰² Zimmi reayanın kiliselerine ödedikleri vergi gereğinden fazla arttırıldığında, patrik ve metropolitler,

¹⁹⁸ B123/49b.

¹⁹⁹ Örneğin, Üsküp metropoliti, kendi iltizamına dahil olan Kumanova kazasına ait köylerin eskiden beri Üsküp metropolitliğince idare edildiğini belirttikten sonra Köstendil metropolitinin dört yıldan beri haksız olarak söz konusu köylerin patriklik ve metropolitlik vergilerini topladıkları iddiasıyla şikayetçi olmuş ve toplanan vergilerin kendisine iade edilmesini istemiştir. Bkz. Kenanoğlu, age., s. 158.

²⁰⁰ Zimmi din adamlarının varis bırakmadan vefat etmeleri halinde geriye bırakmış oldukları miraslarının beşbin akçeye kadarlık kısmı kiliselerine verilirken bu miktardan yukarı olan kısmı hazineye intikal etmekteydi. 1592 yılında Drahor adlı Ermeni din adamına verilen beratta bu mesele şöyle ifade edilmiştir. "Bir keşiş veyahut papaz mürd oldukta muarref varisi yok ise 5000'den az olan metrukâtını murhasa zaptedip, 5000 ve fazla olduğu takdirde mirî için mevkufatçılar zapteyesin." Kepecioğlu, age., II, 42.

²⁰¹ Bozkurt, age., s. 31.

²⁰² "...buyurdum ki hükûm-i şerîfim vardıkda sen ki mîr-i livâ ve siz ki vilâyet-i mezbûre kadılarısız husûs-i mezbûre gereği gibi mukayyed olub mezkûrleri münâza'un fih olan kadîmi kiliselerin rusûmatını zabt ederken ba'zı kimesneler fuzûlî gelüb tasarruflarında olan hâli yerlerin olagelmîşe muhâlif ve mugâyir-i berât zabt eylemek isterler ise men' u def' edüb kadîmi olan kiliselerin mîriye 'âid ve râcî' olan kesimlerini ve tasadduk akçelerini ve bâkilerini ve panayrılarını ve bağ ve bahçelerini ve tarlalarını ve emlâklarını ve kilise etrafında olan hâli yerlerini mezkûrlere zabt ve tasarruf ettiresiz, âhardan kimesne min ba'd dahl u ta'arruz ettirmeyesiz ve husûs-i mezbûr içün tekrâr şikâyete gelmelü eylemeyesiz..." B136/121a.

cemaatlerini zor duruma düşürecek kadar çok vergi toplamamaları konusunda uyarılmışlardır.²⁰³

Zimmi din adamları vergi gelirleri yanında cemaat mensuplarından sadaka adı altında yardım da toplayabilmekteydiler. Sadakalar din adamlarının geçimi için önemli gelir kaynaklarındandı. Din adamları kendi bölgelerinin yanında başka bölge reayasından da sadaka toplayabiliyorlardı. Ancak bunun için izin alınması gerekirdi. Örneğin, 1269/1853 yılına ait bir fermana Kudüs Rum Patriği Kirillos(?) Divan'a müracaat ederek Kudüs'teki ruhban fukarasının her hangi bir yerden gelirleri olmadığı ve diğer şehirlerdeki Rum reayanın verdikleri sadakayla idare ettikleri, bundan dolayı İzmit, Gemlik, Geğboza, Bursa ve civarındaki kazalara sadaka toplamak için Kudüs ruhbanlarını temsilen Barnabanos(?) adlı rahibin gönderildiğini ifade ederek adı geçen şahsın sadaka toplamasına kimsenin müdahale etmemesi konusunda yardım istemiş, bunun üzerine istenilen konuda gerekli berat verilmişti.²⁰⁴ Söz konusu ferman XIX. yüzyıl ortalarına ait olmakla birlikte daha önceki dönemlerde de benzer uygulamaları olduğu din adamlarına verilen beratlardan anlaşılmaktadır.²⁰⁵

²⁰³ Ahmed Refik, *Onikinci Asır.*, s. 177.

²⁰⁴ C56/49a.

²⁰⁵ Şu ferman ruhban sınıfının sadaka, vasiyet ve terekelerden elde ettikleri gelirlerinin hangi şartlarda gerçekleştiğini derli toplu bir şekilde göstermesi bakımından güzel bir örnektir: "Mefâhiru'n-nüvvâbi'l-müteşerri'in zikr-i âti mahallerin nâibleri zîde 'ilmuhum tevkî'ı refî'ı hümâyûnum vâsıl olacak ma'lûm olaki Kuds-i Şerif ve tevâbi'i Rum Patriği Kirillos Rahib zîdet rütbetühünün südde-i sa'âdetime takdîm eylediği bir kıt'a memhûr 'arz-ihâlinde Kuds-i Şerif Ruhban fukarâsının bir yerden medâr-ı ma'aşları olmayub memâlik-i mahrûsemde mütemekkin Rum tâifesinin rızâlarıyla verilenlerden cem' olunan sadakaya münhasır olduğundan bu def'a İzmit ve Gemlik ve Geğboza ve Bursa ve tevâbi'i kazâlarının Kuds-i Şerif ruhbanlarından Barnabanos Râhib vekîl nasb u ta'yin olunduğu beyânıyla vekîl-i merkûmun ifâ-yı hıdmet-i me'mûresine kimesne tarafından dahl ve ta'arruz olunmamak bâbında emr-i şerîfim sudûrunu istid'â etmekle kuyûda mürâca'at ve muktezâsı sual olundukda fevt olan ruhbanların mu'tâd-ı kadîmî üzere kendüye 'âid metrûkâtlarını patrik-i mûmâ ileyhe veyahud vekilleri ahz u kabz eyledikde beytû'l-mâl ve kassâm adamları müdâhale ve taraf-ı âhardan hiç ferd ta'arruz etmeyüb zikrolunan râhibler kendi âyinleri üzere kiliseleri fukarâsına ve patrike her ne vasiyyet ederler ise makbûl olarak Rum şâhidleriyle istimâ' oluna ve memâlik-i mahrûsemde olan Rum rahiblerinin ve keşiş ve papas ve sâir Rum tâifesinin Kuds-i Şerif için nüûrât ve tasaddukât ve vasiyyet eyledikleri nukûd vesâir eşyâları patrik tarafından ahz ve kabz ve kezâlik Rum şâhidleriyle şer'le istimâ' kılına ve patrik-i mûmâ ileyh sadaka cem' için gönderdiği adamları gezdikleri yerlerde zâbitân vesaire taraflarından buraya niçün geldiniz ve ne çok mal(?) edersiz deyu müdâhale ve mûmâna'at ettirilmeyüb murûr ve 'ubûr eyledikleri yerlerde ba'zı muhavvef ve muhâtar olan mahallerden ahsen-i vecihle geçüb kendi nefislerini eşkıyadan tahlîs zımnında tebdil-i câme ve kisve eylediklerinde ve âlât-ı harb götürdüklerinde hilâf-ı mu'tâd-ı kadîm zâbitân taraflarından müdâhale olunmaya deyu patrik-i mûmâ ileyh yedine i'tâ olunân berât-ı 'âlişânında ve o makûle fevt olanların vasiyyetlerini vekîl-i merkûm Kuds-i Şerif fukarâsı için zabt eylemek murâd eyledikde varisleri bizim mûrisimizin vasiyet ve vakfını tutmayız mirasa idhâl ederiz deyu ta'addî ettirilmeyüb ve Kuds-i Şerif için vakf olan bağ ve bağçe ve buyût ve dekâkin ve tarla ve zeytun bağçelerine âhardan müdâhale ve yedlerinde gümrüğe müte'allik emti'a ve eşyâları yoğ iken resm ve bâc taleb olunmamak ve ba'zı ruhban taifesi patrik-i mûmâ ileyhden yedlerinde senedleri yoğ iken Kuds-i Şerif ruhbanındanız

V- MÜSLÜMANLIĞI SEÇMELERİ (İHTİDA)

A- İHTİDA VE İHTİDA ŞEKİLLERİ

Kelime olarak hidayete eren anlamına gelen ihtida, her hangi bir gayrimüslimin kendi dinini terk ederek İslâm dinini kabul etmesi anlamına gelmektedir. İslâm tarihi boyunca Müslümanlarla değişik vesilelerle ilişki içinde olan gayrimüslimlerin bir kısmı İslâm dinini kabul ederek Müslüman olmuşlardır. Bu şekilde Müslüman olanlara “mühtedi” denilmektedir.²⁰⁶

İslâm hukukunun uygulandığı Osmanlı Devleti’nde zimmilerin zorla Müslümanlaştırılması söz konusu değilse de²⁰⁷ Müslümanlarla uzun yıllar içi içe yaşayan zimmilerden bir kısmının kendi istekleriyle ihtida ettikleri görülmüştür. Diğer şehirlerde olduğu gibi Bursa’da ihtida edenler de sicillere kaydedilmiştir. İhtida kayıtları sicillerde doğrudan veya dolaylı olarak yer almaktadır. Doğrudan ihtidalar mahkemede, mühtedinin kendi iradesiyle Müslüman olmak istediği, hangi dine ve millete mensup olduğu, yeni isminin ne olacağı gibi hususlar açıkça belirtilerek yapılmaktaydı. Bu tarz ihtidalar “*ihida i’lâmı*” şeklinde sicillere kaydedilmekteydi.²⁰⁸ Bu şekilde doğrudan ihtida kayıtları özellikle XVII. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır.²⁰⁹ Dolaylı olarak bilinen ihtidalar ise miras, alım-satım, kefalet ve benzeri kayıtlarda geçen isimlerin yanında “mühtedi” kelimesinin yer almasından anlaşılmaktadır. Mühtedi kelimesi o kişinin sonradan Müslüman olduğunu göstermektedir. Bu şahısların ne zaman Müslüman oldukları ise bilinmemektedir.

deyu re’âyıy aldayub mugâyir-i şurût akçe cem’ edenlerin akçe ve senedleri vekîl-i merkûma alıverilüb vekîl-i merkûmun ve adamlarının bindikleri bargir ve katırları olan vesâirleri taraflarından alınmayub murûr ve ‘ubûrlarına hilâf-ı mu’tâd-ı kadîm müdâhale ettirilmemek verilen evâmîr-i şerîfede mûnderic ve mezkûr ve emsâline emr-i şerîfim verildiği mukayyed ve mestûr olub bu sûrette inhâ olunduğu üzere ise ber-mûcib-i şurût emsali mûcibince emr-i şerîfim i’tâsı irâde-i ‘aliyyeme menût idüğü tahrîr olunmağla vech-i meşrûh üzere ‘amel olunmak fermânım olmağın imdi siz ki nüvvâb-ı mûmâ ileyhimsiz keyfiyet-i ma’lûmeniz oldukda ber-minvâl-i muharrer vekil-i merkûmun ifâ-yı hıdmet ve me’mûresine kimesne tarafından müdâhale ve muhâlefet olunmaması husûsuna mübâderet eyleyesiz şöyle bilesiz ‘alâmet-i şerîfeme i’timâd kılasız tahrîren fi evâsıt-ı şehîr-i Rebî’i’l-evâhir sene tis’un ve sittîne ve mieteyn ve elf. C56/49a.

²⁰⁶ Pakalın, age., II, 607.

²⁰⁷ Beldiceanu, Nicoara, “Osmanlı İmparatorluğunda Şeneltme, Türkleştirme ve İslamlaştırma”, *Tarih ve Toplum*, Ekim 1992, sy.106, s. 22; Miroğlu, agm., s. 87.

²⁰⁸ “Rum tâifesinden olub işbû târîh günü Çavuş es-Seyyid İbrahim vesâtâtıyla huzûr-I şer’de şeref-i İslâm ile müşerref olub ve talebiyle ismi Osman tesmiye olduğunu bu mahalle kayd şüd...” B267/95a.

²⁰⁹ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 3.

İhtida eden zimmilerin adları Müslümanların kullandığı isimlerle değiştirilmekteydi. Böyle birisinden bahsedilirken kendi adından sonra gayrimüslim babasının isminin yerine “Allah’ın kulu” anlamındaki Abdullah ismi kullanılırdı. Bu nedenle babasının ismi Abdullah olarak belirtilenlerin çoğunlukla ihtida eden zimmiler olduğu kabul edilmektedir.²¹⁰ Ayrıca bunların isimlerinin sonunda mühtedi ifadesi var ise hür iken ihtida ettiği, yoksa azat edilmiş gayrimüslim köle ve cariyeler olduğu da belirtilmektedir.²¹¹

Osmanlı Devleti’nde savaş yoluyla alındıktan sonra köle ve cariye olarak halka dağıtılan esirler zaman zaman ilgili devletlerle yapılan anlaşmalarla karşılıklı olarak mübadele edilmekteydi. Bu amaçla yapılan anlaşmalarda esirlerin din değiştirmeleri halinde bulundukları ülkelerde kalabilecekleri, eski dinlerinde kalanların ise ilgili devletin yetkililerine teslim edilecekleri belirtilmektedir. Örneğin, Osmanlı Devleti ile Nemçe (Avusturya) arasında yapılan bir anlaşmanın yedinci maddesi gereğince esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.²¹² Bu anlaşma gereği Bursa kadısına gönderilen 1207/1792 tarihli bir fermanla Bursa’da halkın elinde bulunan esirlerden İslâm dinini kabul edenlerin sahiplerinde kalabileceği, ancak Hristiyanlık’ta ısrar edenlerin sahiplerinden alınarak ilgili devletin elçisine teslim edilmek üzere İstanbul’a gönderilmesi istenmiştir.²¹³

²¹⁰ Barkan, Ömer L., “Edirne Askerî Kassamına Âit Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, c.III, sy. 5-6, s. 11.

²¹¹ Sahillioğlu, Halil, “Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri” *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1979-1980, agm., s. 84; a.m., “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler”, *Atatürk Yıllık Konferansları VIII, 1975-1976*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983, s. 217.

²¹² C19/2a; Bu anlaşma, muhtemelen 1791 yılında yapılan Zıştovi Anlaşmasıdır. Zira belgede hangi anlaşma olduğu belirtilmese de söz konusu anlaşmanın yedinci maddesine gereğince esir mübadelesinin yapılacağı belirtilmektedir. Belge tarihine yaklaşık bir tarihte imzalanan Zıştovi anlaşmasının yedinci maddesi de şöyledir: “işbu sefer hengâmında askerî ve gayr-ı askerî zabt olunan cemi üsera-yı Devlet-i Aliye bilâ istisna Devlet-i İmperatoriye tarafından sebilleri tahliye ve Ruscuk ve Vidin ve Bosna havalisinde Devlet-i Aliye mübaşirlerine teslim olunub mukabelesinde ancak zindanlarda ve Bosna serkerdelerinden bazısında bulunan Devlet-i İmperatoriye’nin reaya ve soldatları teslim olunub eyadi-i efradda memalik-i Devlet-i Aliye’de mikdar-ı kesiri bâki olmağla Devlet-i Aliye bu babda seferden mukaddem câri olan istatuko istrikt kaidesine muvafakat ve asar-ı mukaddere-i muharebeyi mahiv ve izale zımnında meccanen yani bilâ behâ ve bilâ bedel tasdiknameler mübadelesinden sonra iki mah zarfında cemi abid ve esirleri herhangi sin ve cins ve rütbeden ve her kimde ve kangı mahalde bulunurlar ise red ve teslim eylemeği teahhüd ider şöyleki fimabad tarafeyn reayasından ferd-i vahid canib-i aharin memalikinde kayd-ı esirde kalmaya ve ancak memalik-i Devlet-i Aliye’de kavaid-i meriyye üzere rızaen din-i islâmı kabul idenler ve memalik-i Nemçe’de tanassur idenlerden maada tarafeyn memalikinde ferd-i vahid kalmaya.” Bkz. Nihat Erim, *Milletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, A.Ü.H.F.Yayınları, Ankara 1953, I, 172.

²¹³ “...her kangı kazâ ve kurâda ve her kimde Nemçe üserâsı var ise zükûr ve inâs ferd ve ahad ketm ve ihfâ olunmayarak zâhire ihrâc ve Nemçe me’murları bulunan mahallerde müvâcehelerinde ve

Bu konuda gönderilen emirlere cevap olarak kadılar esirlerin durumunu içeren birer liste gönderirlerdi.²¹⁴ Ancak bu listelerde belirtilen Müslüman olan ve olmayan esirlerle ilgili rakamlar tek başına yeterli değildi. Zira esir mübadelesi yapılacak devletin elçileri Müslüman olduğu iddia edilen esirlerle görüştürülerek onların zorla değil kendi rızalarıyla ihtida ettikleri konusunda ikna edilmeleri gerekmekteydi. Elçilerden bu konuda yazılı bir belge de alınmaktaydı²¹⁵

Diğer zimmilerde olduğu gibi esirlerin de kendi rızalarıyla ihtida etmeleri önemliydi. Esir de olsa hiç kimse zorla müslümanlaştırılmazdı. Bu konuda sicillerde yer alan bir örnek oldukça ilginçtir. 1207/1792 tarihinde Bursa kadısına gönderilen bir fermana göre, Nemçe Devleti'yle imzalanan bir anlaşmadan sonra esir mübadelesi yapılmıştı. Ancak bir süre sonra Çatalca nahiyesi naibi Külâhizâde Mevlânâ Mehmed Nurullah Efendi Divan-ı Hümayun'a bir mektup göndererek Bursa sakinlerinden Kayserilioğlu Mehmed Said Ağa'ya ait üçü kadın toplam altı adet Nemçe esirinin firar ettiğini ve Çatalca'da yakalandıklarını, söz konusu esirlerin sorguya çekilmelerinden sonra kölelerin Ali ve Osman, cariyelerin ise Kademşah, Mazlumşah ve Edayi adlarında oldukları ve Kayserilioğlu'na ait bir çobanın delaletiyle firar ettiklerinin anlaşılması üzerine hapse atıldıkları, bu esnada Mehmed Said Ağa'nın vekili Mustafa Ağa'nın esirleri alarak Bursa'ya gittiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Bursa kadısına ferman gönderilerek esirlerin Hıristiyanlık'ta ısrar etmeleri sebebiyle zorla Müslüman edildikleri için mi yoksa başka bir sebepten dolayı mı firar ettikleri meselesinin iyice araştırılması, eğer esirlerin ihtida etmelerinde bir zorlama varsa sahibine teslim edilmesinin anlaşmaya aykırı olacağı ifade edilmiştir.²¹⁶

bulunmayan yerlerde hükkâm ve mübâşir ve zâbitân müvâcehelerinde tahbîr olunarak kat'an cebr ve ihâfa olunmayarak ve istintâk olunub rızâlarıyla dîn-i İslâm'ı kabul etmeyenler derhâl bi-lâ tereddüd Nemçelî tarafına redd ü teslîme bi'l-ittifâk ikdâm ve dikkât ve rızâsıyla min Gayri cebr İslâm'ı kabul edenleri ashâb-ı yedlerinde ibkâya mübâderet ve o makûle rızâen dîn-i İslâm'ı kabul eden üserânın hîn-i istintâkda kat'an cebr u ihâfa olunmadıkları hükkâm ve zâbitân taraflarından i'lâm ve ahz olunarak icrâ-yı 'ahd ve şart 'ale'l-ittifâk ikdâm ve gayret ve İslâm'ı kabûl etmeyen üserâdan bir neferi geri kalmasın tecvîzden gâyetü'l-gâye hazer ve mucânebet olunmasını muhtevî..." B84/83b.

²¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut olan bir dosyada yer alan 17 adet belgede, İslâmı kabul etmeyen Nemçe esirlerinin iadesiyle ilgili merkezden şehirlere gönderilen emir gereğince Anadolu ve Rumeli'nin farklı şehirlerindeki kadıların, kendi bölgelerindek Nemçe esirlerinin durumlarıyla ilgili raporlar yer almaktadır. C.ADL.1308.

²¹⁵ "...ve o makûle rızâen dîn-i İslâm'ı kabul eden üserânın hîn-i istintâkında tahbîr kılındıklarında bir vecihle cebr ve ihâfa olunmadıklarından kat'an şüpheleri kalmadığını müş'ir-i Nemçe me'murlarından sened ahzına mübâderet ve Nemçe me'murları bulunmayan mahallerde hîn-i istintâkda kezâlik cebr ve ihâfa olunmadıklarını mütazammın hukkâm ve zâbitân taraflarından i'lâm olunarak..." B84/104a.

²¹⁶ B84/104a.

Esir iadesiyle ilgili olarak kadıya gönderilen fermanın sonra kadı kendi bölgesindeki esirlerden ne kadarının Müslüman olduğu, kaçının eski dinlerinde ısrar ettiğini gösteren bir liste hazırladı. İhtida edenlerin ve etmeyenlerin adları ve kimlerin yanında bulundukları da belirtilen bu listelerden XVIII. yüzyıl Bursa sicillerinde üç ayrı yerde bulunmaktadır.²¹⁷ Bunlar 1188/1774 ve 1207/1792 yıllarında Rusya, 1206/1791 yılında da Nemçe Devleti'yle yapılan anlaşmalar üzerine hazırlanmıştı. Gerek söz konusu esir listelerine gerekse sicillerde doğrudan ve dolaylı olarak yer alan ihtida kayıtlarına bakıldığında XVIII. yüzyılda Bursa'da 174 kişinin ihtida ettiği görülmektedir.²¹⁸

Bilindiği üzere İslâm dininde “dinde zorlama yoktur” emri gereğince gayrimüslimlerin zorla İslâmlaştırılması yasaklanmıştır. Osmanlı tarihi boyunca padişahlar, zimmilerin din ve vicdan hürriyeti konusunda oldukça hassas davranmışlar ve gayrimüslimlerin mabetlerine dokunulmaması ve ibadetlerini yapmalarına engel olunmaması hakkında çok sayıda ferman yayınlamışlardır. Ayrıca Osmanlı şehirlerinin dinî ve mülki amiri konumundaki kadılar, zimmilerle ilgili kararlarında İslâm hukukunun tanıdığı haklar çerçevesinde adil davranmışlar ve zimmilerin haklarını korumuşlardır. Bazı istisnalar dışında zimmiler Müslüman olmaya zorlanmamışlardır.²¹⁹ Osmanlı'nın en güçlü olduğu dönemlerde bile gerek Balkanlar'da ve Anadolu'da gerekse diğer bölgelerde zimmi nüfusundaki azalmaya yönelik değişimler onların ihtida etmelerinden değil, göç vb. nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Kıbrıs'ın fethedilmesinden sonra Türklerin hakimiyetinde geçen üç asırlık dönem içinde adada Müslüman olanların sayısı sadece dört yüz civarındaydı.²²⁰ Osmanlı hakimiyeti döneminde Balkanlar'daki ihtidalar da uzun bir zaman içinde yavaş yavaş gelişmiştir.²²¹ Anadolu'daki durum da pek farklı değildi. Osmanlı Devleti'nin farklı dönemlerinde Bursa,²²² Trabzon,²²³ Konya²²⁴ ve Kayseri ile²²⁵ ilgili yapılan çalışmalarda ihtida eden

²¹⁷ B84/101a;B203/99a; C19/14b.

²¹⁸ Bu rakam XVIII. yüzyıla ait yaklaşık ikiyüz sicil defterin incelenmesiyle elde edilmiştir.

²¹⁹ Çetin, age., s. 80.

²²⁰ Bedevi, Vergi, H., “Kıbrıs Şer'i Mahkeme Sicilleri Üzerinde Araştırmalar”, *Milletlerarası Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 142.

²²¹ Duka, Ferit, “XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslâmlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 5-9 Eylül 1990), c. IV, s. 1691-1700.

²²² Çetin, age., s. 34.

²²³ Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, B.Ü. Yayınları, İstanbul 1988, s. 119-140.

²²⁴ Özgökmen, Ali, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri* S.Ü.S.B.E., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996, s. 26.

gayrimüslimlerin oranının çok büyük olmadığı görülmektedir. Zimmilerin Müslüman olmaları yönünde eğer planlı bir baskı uygulanmış olsaydı, hiç şüphesiz Osmanlı hakimiyetindeki yerlerde yaşayan zimmilerin büyük çoğunluğu ihtida etmiş olurlardı.

Gayrimüslim din adamlarına verilen beratlarla da herhangi bir zimminin zorla Müslümanlaştırılmayacağı garantisi verilmekteydi.²²⁶ Bu konuyla ilgili zaman zaman bazı Müslümanlar tarafından yapılan ihlaller zimmi yetkililer tarafından ilgili makamlara intikal ettirilerek gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. Nitekim 1259/1843 yılında Bursa ve civarından sorumlu olan Rum Metropolit Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek kendi ellerindeki beratlarla yukarıda zikredilen garantinin verilmiş olmasına rağmen, Bursa'da bir kısım reayanın zorla İslâmlaştırıldığını iddia etmiştir. Bunun üzerine Bursa'daki yetkililer, kendilerine gönderilen "...metropolid-i merkûm yedine i'tâ olunan berât-ı 'âlîşânımda mûnderiç ve mezkûr olmakla şurût mûcibince 'amel olunmak fermânım olmağın..." ifadeleriyle bu konuda daha dikkatli olmaları konusunda uyarılmışlardır.²²⁷ Bununla birlikte ihtida edenlerin eski dindaşları tarafından rahatsız edilmeleri veya tekrar eski dinlerine dönmeleri yönünde baskı yapmalarına da müsaade edilmemekteydi. Nitekim zimmilerin zorla müslümanlaştırılmamaları konusunda yukarıda işaret edilen fermanın devamında şu ifadelere yer verilmiştir. "...bi't-terâzi şeref-i İslâm ile müşerref olanlar haklarında metropolid-i merkûm ve sâirleri taraflarından bir gûnâ dahl ü ta'arruz vukû'a gelmemesi husûsuna dikkat olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmuştur."²²⁸ Bunun aksine davranan zimmiler cezalandırılmışlardır. Örneğin, Müslüman olan Yahudilerin cemaat yetkilileri tarafından tekrar Yahudileştirilmeleri devlet tarafından yasaklanmış olmasına rağmen bu işe kalkışanlar cezalandırılmışlardır.²²⁹ Kayseri'de bir acemioğlanını irtidat ettiren papaz da küreğe konulmakla cezalandırılmıştır.²³⁰

Cezalandırmalara rağmen ihtida eden zimmiler, zaman zaman eski dindaşları tarafından taciz edilmekte ve eski dinlerine döndürülmeye çalışılmaktaydı. Bu konuyla ilgili Başbakanlık arşivinde yer alan bir belgede, Bursa'da ihtida eden bir rahibin yaşadığı sıkıntılardan bahsedilmektedir. Rum taifesinden iken Müslüman olduğu, bu

²²⁵ Jennings, C. Ronald, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXI, Part. III, E.J. Brill, Leiden 1978, s. 240-246.

²²⁶ "...ve bir zimminin rızası yoğ iken cebren kimesne müselman olmayub..." B79/95a.

²²⁷ C27/57a.

²²⁸ C27/57a.

²²⁹ Kenanoğlu, age., s. 313.

²³⁰ Eroğlu, age., s. 22.

nedenle eski dindaşları tarafından rahatsız edildiğini ifade rahip, Divan-ı Hümayun'a sunduğu dilekçesinde yaşadıklarını özetle şöyle belirtmiştir. "Bursa'da Rum milletinin rahipliğini yapmaktaydım. Bir gün İncil okur iken İslâm'ın en mükemmel din olduğunu anladım ve Allah'ın hidayet nasip etmesiyle Müslüman olmaya karar verdim. Bursa mahkemesine giderek Müslüman olduğumu tescil ettirdiğimde biri despot vekili,²³¹ ikisi esnaf olan üç Rum, Müslüman olduğuma kızarak ve diğer din değiştirenlere de ibret olsun diye bazı iftiralarla beni Bursa mütesellimine gammazladılar. Bu nedenle birkaç saat mütesellimlik binasında gözaltında kaldım. Ayrıca adı geçen şahıslar bir kısmı nakit olmak üzere toplam 5.096 kuruşluk malımı gaspettiler. Daha sonra bana kötü kelimelerle hakarete bulundular ve geceleyin bir ata bindirerek Mudanya'ya götürdüler. Yolda her türlü eziyete maruz kaldım. Sonra İstanbul'da bulunan Bursa metropolitine teslim edilmek üzere beni bir Rum gemisine bindirdiler. Gemi sahibi de beni patrikhaneye teslim etti. Beş-altı gün hapis yattıktan sonra bazı kimselerin vasıtasıyla Bursa ve İstanbul'da kalmamam ve civar köylerde yeniden ruhbanlık yapmam şartıyla serbest bırakıldım. Bütün bunlara rağmen ben tekrar eski dinime dönmeyi düşünmüyorum. Şimdi, daha önce gaspedilen malımın geri alınarak bana iade edilmesi ve adaletin yerine getirilmesi için Bursa kadısı ve mütesellimine hitaben yazılan bir ferman istiyorum."²³² Bunun üzerine dilekçenin kenarına gaspedilen malın alınarak ilgili şahsa teslim edilmesi ve gereğinin yapılması için bir not yazılmıştır.²³³

B- İHTİDA GEREKÇELERİ VE MÜHTEDİLERE SAĞLANAN İMKANLAR

Zorla müslüman olmaları engellendiği hâlde gayrimüslimleri ihtida etmeye sevkeden sebepler nelerdi? Bir gayrimüslim niçin kendi dinini terk ederek Müslüman olurdu? Bu konuyu derli toplu olarak 1472'den 1909 yılına kadar inceleyen Osman Çetin, ihtida sebeplerini kültürel etkileşim, iktisadi sebepler, psikolojik sebepler, ferdi

²³¹ Despot, Rumların ruhani resilerine verilen ünvanıdır. Bkz. Kepecioğlu, age., I, 430.

²³² C.ADL. 795

²³³ "Ta'yîn olunân Hassa Haseki mübâşiri ber-mûceb-i defter emvâl ve eşya-yı mağsûbe her kimlerin zimmetinde ise ma'rifet-i şer'le 'alâ eyyi hâl zâhire ihrâc ile tahsîl ve teslim birle ihkâk-ı hak ve ba'de's-Ubût hilâf-ı şer' olan ta'addî ve muhâlefet ederi olur isemübâşir-i merkûm ma'rifetiyle der-'aliyyeye ihzâr oluna."

çalışmalar ve diğer sebepler başlığı altında sicillerden verdiği örneklerle ayrıntılı bir şekilde izah etmektedir.²³⁴

İşçilik, hizmetçilik gibi değişik vesilelerle Müslümanların yanında bulunan zimmilerden bir kısmı zamanla ihtida etmekteydiler.²³⁵ İslâm hukukuna göre evli zimmi çiftlerden kocanın ihtida etmesiyle birlikte kadın Müslüman olmasa da evlilik devam edebilirdi. Ancak kadının İslâm'ı seçmesi durumunda kocaya Müslüman olması teklif edilir, kabul ederse evliliği devam eder, aksi takdirde hakim kararıyla evlilikleri sona erdirilirdi. Sicillerde bu sebeple evliliklerin sona erdiğini gösteren kayıtların bulunmasıyla birlikte²³⁶ hanımının ihtidasından sonra kendisi de Müslüman olan erkekler veya kocasının İslâm'ı seçmesinden sonra ihtida eden kadınlar olduğu da görülmektedir.²³⁷

Osmanlı Devleti'ndeki zimmiler, zorla Müslüman edilmeseler de gerek devlet gerekse halk tarafından ihtidaya etmeye teşvik edilmekteydi. İslâm dinine göre bir insanın hidayetine vesile olmak bir müslümanın hayatı boyunca yapabileceği en hayırlı işlerden sayılırdı. Nitekim Hayber'in fethi sırasında Hz. Peygamberin, Hz. Ali'ye şöyle dediği rivayet edilmiştir. "Ey Ali, senin vesilenle bir kişinin hidayete ermesi, senin için üzerine güneşin doğup battığı her şeye sahip olmandan daha hayırlıdır."²³⁸ Bu hadisin müjdelediği insanlardan olmak isteyen Müslümanlar şüphesiz gayret içinde olacaktı. Bu nedenle zorla Müslümanlaştırma yerine zimmilerin gönlünü kazanarak ihtida etmelerini sağlayan gönüllü Müslümanların her zaman bulunduğu bir gerçektir. Kanaatimizce ihtidaların altında yatan birçok sebep arasında en önemli ve etkili olanı da Müslüman halkın bu duygu ve düşünceyle hareket etmesidir.

Zimmilerin Müslüman olmaları devlet tarafından da teşvik edilmekteydi. Örneğin, ihtida edenler için "Müslümanlar gibi giyinmelerine yardımcı olmak üzere Divan-ı Hümayun'da nev-müslim akçesi adlı bir para sandığı ihdas edilmiştir. Yeni mü'min, törenle ata bindirilip şehrin sokaklarında dolaştırılıyor ve Müslüman kardeşlerinin coşkulu tebriklerini kabul ediyordu."²³⁹ Yeni Müslüman olan bir

²³⁴ Çetin, age., s. 58-73.

²³⁵ Çetin, age., s. 62.

²³⁶ B228/27b.

²³⁷ Çetin, age., s. 68-70.

²³⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, (neşr: Hamdi Abdülmecid es-Silefi), Musul 1404/1983, I, 315, 332; Hakim et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usul*, (neşr: Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1992, II, 25.

²³⁹ İncalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm", *Osmanlı'da Din Devlet İlişkisi*, (haz: Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 99.

gayrimüslime en azından bir elbise veya elbise parası verilmektedir.²⁴⁰ 1205/1790 yılında Müslüman olarak Selim adını alan İngiltereli bir şahsa elbise yanında yorgan-yastık gibi ev eşyası da verilmiştir.²⁴¹ Hatta durumuna göre başka imkanlar da tanınıyordu. Mesela, Müslüman olduktan sonra Yusuf ve Ahmet isimlerini alan birisi papaz iki zimmiye timar tevcih edilmiştir.²⁴²

İhtida eden zimmiler eski dindaşlarıyla ilişkilerini devam ettirmekteydiler.²⁴³ Ancak bu ilişkilerin eskisi kadar iyi olduğu düşünülemez. Böyle durumlarda mühtedi, eski dindaşları tarafından yalnızlığa itilmiş olabilirdi. Bu durum mühtediyi bazı sıkıntılara sokabilirdi. Bu nedenle gerek zimmilerin Müslüman olmalarını teşvik etmek,²⁴⁴ gerekse ihtida edenlerin rahat bir hayat sürmelerini sağlamak amacıyla mühtedilere yönelik bazı yardımların yapıldığı olurdu. Bursa sicillerinde de bunun örnekleri bulunmaktadır.

Hacı Ivaz Paşa Bursa'daki eserleriyle ilgili vakfiyesinde mühtediler için bir fon tahsis etmiş ve "...hidâyeti isyân ve dalâlete tercîh eden, tıg'yân ve küfür vâdisinden ayrılarak îman kulpuna sarılanların ihtiyaçlarının karşılanması maksâdıyla her gün iki dirhem biriktirilir..."²⁴⁵ diyerek mühtedilere harcanmak üzere vakıf gelirlerinden günlük iki dirhem ayrılmasını istemiştir.²⁴⁶ Bu meblağ mühtediler için XVII. yüzyıla kadar belirtilen miktarda harcanmış ve bu yüzyıldan sonra daha da artırılmıştır.²⁴⁷ Sicillerde yer alan bir kayıt, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru bir mühtedinin adı geçen fondan nasıl yararlandığını ve fonun ne şekilde işlediğini göstermesi bakımından önemlidir. 1211/1796 tarihli söz konusu belgede şu bilgilere yer verilmektedir: "*Ivaz Paşa Evkâfı Mütevellisi Kâim-makâm Efendiye ba'de't-tahiyyeti'l-vâfiye inhâ olunur ki, Rum tâifesinden tahmînen onbeş onaltı yaşında bîkr-i bâliğa bi-hidâyetillahi te'âlâ târih-i mürâsele günü şeref-i İslâm ile müşerrefe olduğunu meclis-i şer'i şerîf-i Ahmedî ve mahfel-i dîn-i münîf-i Muhammedî'de bi-tav'ihâ ikrâr ve i'tirâf itdikten sonra talebiyle Âişe ismi tesmiye olunmağla cânib-i şer'den işbu mürâsele tahrîr ve irsâl olundu.*

²⁴⁰ 1255/1839 yılında Müslüman olan birçok gayrimüslime 150'şer kuruş elbise parası verilmiştir. C.ADL. 3635.

²⁴¹ C.ADL. 592.

²⁴² Eroğlu, age., s. 22.

²⁴³ Çetin, age., s. 77.

²⁴⁴ Jennings, C. Roland, *Christians and Muslims in Ottoman cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York and London 1993, s. 139.

²⁴⁵ C1/17b; Pay, Salih, "Ivaz Paşa'nın Bursa Vakfiyesi", *Gümüşlü'den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, T.Y.B. Bursa Şubesi, İstanbul 2003, s. 133.

²⁴⁶ Çetin, age., s. 102.

²⁴⁷ Pay, Salih, *Bursa Ivaz Paşa Külliyesi*, Eğit-San Yay. Bursa 1996, s. 109.

Gerekdir ki vâkıf-ı mûmâileyhin galle-i vakf-ı mezbûrdan mühtediyâna şart ve ta'yîn üzere mühtediye-i mezkûrenin sene-i hidâyet nişânına bir örtü ve yaşmak i'tâsıyla rûh-i vâkıf-ı mûmâileyhi şâd... vakf-ı mezbûrden istirdâd eylesiz"²⁴⁸ İvaz Paşa'nın kurduğu bu fonun asırlarca mühtediler için işletildiği ilgili kayıtlardan da anlaşılmaktadır.²⁴⁹

Vakıflardan başka Müslüman halkın da mühtedilere yardım ettiği görülmektedir. Örneğin, 1259/1843 yılında ihtiyaç sahibi bir mühtedi için yardım kampanyası başlatılması üzerine önde gelen devlet ricalinden yirmi bir kişi bu kampanyaya katılarak aralarında toplam 420.5 kuruş toplamışlardır.²⁵⁰ Yardıma katılanların tamamının muhassıl, müderris, meclis azası gibi devlet ricalinden olmaları onların halka örnek olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.²⁵¹

Zimmilerin ihtida ettikten sonra önceki evlilik hayatları, çocuklarıyla ilişkileri, miras meseleleri gibi durumları İslâm hukukunun öngördüğü kurallar içinde çözülmekteydi. Bu meselelere çalışmamızın ilgili kısımlarında daha ayrıntılı yer verilmektedir.

VI- KENDİ ARALARINDAKİ DİN KAYNAKLI PROBLEMLER

Gayrimüslim Osmanlı tebaası zimmilerin inanç ve ibadet hürriyetlerinin devlet himayesinde olması ve Müslüman halkın da onlara karşı hoşgörülü tavırları yüzyıllarca Müslümanlarla zimmilerin beraber yaşamalarını sağlamıştır. Nitekim incelemeye çalıştığımız XVIII. asır Bursa sicillerinde müslümanlarla zimmiler arasında din kaynaklı sayılabilecek anlaşmazlıklar olmadığı görülmektedir. Bununla beraber Osmanlı Devleti, tebaası olan zimmilerin dinî hayatlarını sadece Müslümanlara karşı değil, Hristiyanları Hristiyanlara veya Yahudileri Hristiyanlara karşı da korumaktaydı. Çünkü zimmilerin kendi aralarındaki problemleri ve rekabetleri Müslümanlarla olandan çok daha fazlaydı. Nitekim Osmanlı Yahudilerinin çektikleri sıkıntılardan bahseden Bernard Levis "...Yahudilere karşı yapılan saldırıların hemen tamamı Hristiyanlar tarafından kışkırtılıyor ve Osmanlı Devleti'nden ya da Müslüman çoğunluktan gelen düşmanca bir

²⁴⁸ B265/60b; Çetin, age., s. 103; Pay, age., s. 109.

²⁴⁹ Çetin, age., s. 101-107; Pay, age., s. 108-110.

²⁵⁰ C27/64a.

²⁵¹ Çetin, age., s. 97.

baskıdan ziyade, bir birleriyle yarışan zimmi topluluklar arasındaki rekabetten kaynaklanıyordu...”²⁵² değerlendirmesini yapmaktadır.

Zimmiler arasındaki problemlerin Osmanlı tebaası olan Ermenilerin Katolikleştirilmeye çalışılması²⁵³ ve Hristiyanlar tarafından Yahudilere yapılan kan isnadı gibi hususlarda yoğunlaştığı görülmektedir.

IV. yüzyılda Hristiyanlaşmaya başlayan Ermeniler V. yüzyılın başlarında Roma’dan ayrılarak Gregoryen kilisesini kurmuşlardı.²⁵⁴ Papalığın doğudaki Katolikleştirme faaliyetleri Ortodoks Ermenilerini de kapsamaktaydı. Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler yoğun bir şekilde Katolik misyonerlerce mezhep değiştirilmeye çalışılmaktaydı. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren XIV. Lui zamanında Osmanlı topraklarındaki Katoliklik propagandası artmıştır.²⁵⁵ Öyleki XVII. yüzyılda Sakız Adası’nda yedi bin kişi mezhep değiştirerek Katolikleşmiştir.²⁵⁶

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni din adamları bu durumdan şikayetçiydiler. Bu nedenle patrikler padişaha müracaat ederek kendilerine yapılan Katolik propagandasının ve mezhep değiştirme baskılarının engellenmesini istemişlerdir. Ayrıca Osmanlı idarecileri de tebaası olan Ermenilerin mezhep birliği içinde olmalarını arzu ediyorlardı. Bu nedenle Osmanlı padişahları bu konuda zaman zaman bazı önlemler almaya çalışmışlardır.²⁵⁷ Daha önce de olmakla birlikte özellikle XVIII ile XIX. yüzyılın başlarında birçok kere fermanlar yayınlanarak Ermenilerin mezhep değiştirmeleri yasaklanmıştır.²⁵⁸

Ermenilerin Katolikleştirilmeye çalışılması problemi diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Bursa’da da yaşanmaktaydı. Bu nedenle farklı zamanlarda Bursa kadılığına gönderilen fermanlarla bu konuda gerekli önlemlerin alınması istenmiştir.²⁵⁹

²⁵² Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, İmge Kitabevi, (çev. B. Sina Şener) Ankara 1996, s. 169.

²⁵³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmed Refik, “Türkiye’de Katolik Propogandası”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, No. 5(82), sene 14, Eylül 1340, s. 257-276; Robert Angher, “Osmanlı Devleti’nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları-I”, *Tarih ve Toplum*, (çev: E.Özbek), Ekim 1987, VIII/46, s.54-56; a.m., “Osmanlı Devleti’nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları-II”, *Tarih ve Toplum*, (çev: E. Özbek), Kasım 1987, VIII/47, s.17-20.

²⁵⁴ Ercan, age., s. 59.

²⁵⁵ Ahmed Refik, agm., s. 257 vd.

²⁵⁶ Ahmed Refik, agm., s. 260.

²⁵⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, 1373.

²⁵⁸ Bu konuda Ermeni patriklerinin şikayet dilekçeleri ve Osmanlı padişahlarının konuyla ilgili fermanları için bk: Ahmed Refik, agm., s. 260-276.

²⁵⁹ C26/67b.

Zimmiler arasındaki önemli problemlerden diğeri de Yahudilere yönelik olan kan isnadıdır. Dinî maksatla âyinlerde insan kanı kullanıldığı suçlaması ilk önce Paganlar tarafından Hristiyanlara yapılmıştı. Daha sonra aynı suçlama Hristiyanlar tarafından Yahudilere yöneltildi.²⁶⁰ Bu suçlamaya göre Hristiyanlar, Yahudilerin, bazı Hristiyanları kaçıarak kurban ettikleri ve kanlarıyla çeşitli âyinler yaptıklarını iddia etmekteydiler.²⁶¹ Yahudilerin şiddetle karşı çıktıkları bu durum Osmanlı topraklarında da ilk defa 1530 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Amasya'da görülmüştü. Amasya'da, bir Ermeninin kaybolması üzerine Ermeniler kaybolan şahsın Yahudilerce öldürülerek kanının kullanıldığını iddia etmişlerdi. Ermeniler bu konuda Osmanlı idarecilerini de ikna etmiş olmalı ki, suçlanan Yahudiler tutuklanmış, hatta bazı Yahudiler göz altındayken ölmüşlerdi. Bir süre sonra öldürüldüğü iddia edilen Ermeninin ortaya çıkarak kendisinin dindaşları tarafından kaçırıldığını söylemesi üzerine Yahudilere iftira eden Ermeniler idam edilmişlerdi.²⁶² Amasya'dan sonra Tokat'ta da benzer suçlamaların yapılması üzerine Kanuni Sultan Süleyman'ın özel doktoru olan Moşe Amon devreye girmiş ve bu tür iftiraların bir daha olmaması hakkında padişahın ferman vermesini sağlamıştır.²⁶³

Yahudilere yönelik kan isnatları daha sonraki asırlarda da devam etmiş ve özellikle XIX. yüzyılda iyice artmıştır.²⁶⁴ Ancak Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde vuku bulan kan isnadıyla ilgili herhangi bir dava kaydına XVIII ve XIX. asır Bursa sicillerinde rastlanılmamıştır. Nitekim bu konuyla ilgili XIX. yüzyılda gerçekleşen olayların vuku bulduğu şehirleri belirten Lewis, birçok şehrin ismini saymasına rağmen Bursa'dan bahsetmemektedir.²⁶⁵ Kan isnadının Bursa'da görülmemesine rağmen XIX. asır Bursa sicillerinde bu konuyla ilgili iki adet ferman bulunmaktadır. İstanbul kadılığına hitaben yazılan bu fermanlar diğer şehirlerde vuku bulan olaylarla ilgili olarak dönemin padişahları tarafından çıkarılmış ve bütün Osmanlı şehirlerine olduğu gibi Bursa'ya da gönderilmiştir.²⁶⁶

²⁶⁰ Lewis, age., s. 181.

²⁶¹ Sharon, age., s. 64.

²⁶² Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul 1947, s.7; Sharon, age., s. 165.

²⁶³ Galanti, age., s.27; Sharon, age., s. 165.

²⁶⁴ Eroğlu, age., s. 44.

²⁶⁵ Lewis, age., s. 181.

²⁶⁶ Bkz. Ek 5.

•

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ HAYATI

Gayrimüslimler, Osmanlı iktisadi hayatında önemli bir yere sahiptiler. Zira zimmiler, bazı istisnalar dışında, büyük ölçüde her türlü malın imalat ve ticaretini yapmakta, hatta birçok mukataayı iltizam usulüyle işletmekteydiler.¹ Gayrimüslim esnaf ve tüccar, Müslümanların tabi olduğu esnaf teşkilatının içinde yer alır² ve bu teşkilatça hazırlanan nizamnamelere göre faaliyet gösterirlerdi. Bu nedenle zimmi esnafın durumunu Müslüman esnafın da dahil olduğu loncaların statüleri çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir.

I- ESNAF TEŞKİLATI VE GAYRİMÜSLİMLER

Osmanlı esnafı, faaliyetlerini, belli kuralları olan bir esnaf teşkilatı bünyesinde yürütürdü. Her meslek grubunun ayrı bir örgütü vardı. Hiyerarşik bir yapıya sahip olan bu teşkilatların en yetkilileri şeyh ve kethüdalar³dır. Şeyh ve kethüdanın altında yiğitbaşı, pazarcıbaşı, kervancıbaşı, dellallar ve ehl-i hibre gibi görevliler yer almakta ve işlerinde onlara yardımcı olmaktaydılar.⁴

Her esnaf grubu genellikle kendi meslek grubunun adını taşıyan çarşıda faaliyet gösterirdi. Çarşıların uygun bir yerinde esnafla ilgili meselelerin halledilmesi için şeyhe tahsis edilen bir oda bulunurdu.⁵ Şeyh, teşkilat içindeki en saygın kişiler arasından seçilirdi. Şeyhin görevleri arasında “esnaf arasında çıkan problemleri halletmek, devletin koyduğu nizamın esnaf içerisinde tatbikini sağlamak, belirlenen standartlar dışında mal üretirmemek, çıraklığını tamamlayan ve ayrı iş yapmak isteyen adayı imtihan ederek icazet vermek gibi vazifeler bulunmaktaydı.”⁶

Kethüda, başlangıçta şeyhin yardımcısı konumundaydı. Ancak zamanla esnaf şeyhliği ortadan kalkınca esnafın birinci derecede sorumlusu hâline gelmişti. Kethüdalar,

¹ Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (çev: M.Ali Kılıçbay-Enver Özcan) T.T.K. Basımevi, Ankara 1990, II, 55; Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, II, 242 vd.; Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 217 vd.

² Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 33.

³ Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 68.

⁴ Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları”, *IX. Tüek Tarih Kongresi*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, s. 1037; Yediyıldız, M. Asım, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003, s. 26 vd.

⁵ Doğru, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, A.Ü. Yayınları, Eskişehir 1995, s. 165.

⁶ Yediyıldız, age., s. 23

aynı zamanda şehir yöneticileri nezdinde esnafın temsilcileri durumundaydılar. Merkezî idare ve şehir yönetimi esnafla ilgili meselelerini onların kethüdalarıyla hallederdi.⁷ Bu çerçevede kethüda, şehirde bir iş yeri açılacağı zaman gerekli şartları taşıyıp taşımadığını o kontrol ederdi. Onun izni olmadan bir işyeri açılıp kapatılamazdı. Nitekim 1777 yılında Bursa kadısına gönderilen bir emirde, Bursa'daki kethüda ve yiğitbaşılardan, yasa dışı dükkân açanların araştırılıp izinsiz açılanların kapatılması istenmiştir.⁸ Ayrıca esnafın yükümlü olduğu ordu bedelini toplamak, orducuları çıkarıp sevk etmek ve bu konuda yetkililere yardımcı olmak da kethüdanın görevleri arasındaydı.⁹

Kethüdanın devlet kadar esnaf nazarında da itibarı büyüktü. Zira kethüda, sorumlu olduğu esnafın hammaddesini sağlamak, maliyet ve satış fiyatlarını düzenlemek ve maddi desteğe ihtiyacı olan esnafa yardım etmekle yükümlüydü.¹⁰ Esnaf, gerek kendi aralarında gerekse farklı esnaf gruplarıyla olan problemlerin halledilmesi konusunda da kethüdalarının yardımına ihtiyaç duyardı.¹¹ Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, belli bir sayıya ulaşmış her hangi bir esnaf grubu kendilerine bir kethüda tayin edilmesi için yetkili makamlara müracaat eder, aralarında seçtikleri bir şahsın kethüda olmasını isterdi. Kadı da istenilen şahsın kethüdalığını onaylardı.

Başlarında kethüdası olmayan bir esnaf loncasının, böyle bir görevlinin atanması için merkezî idareye başvurması halinde bu talepleri daima olumlu karşılanmıştır. Zira bu durum devletin de lehine olmaktadır. Aksi takdirde esnaf arasında nizam ve intizamı sağlamak çok zor oluyor ve birtakım haksız rekabet ve anlaşmazlıklara yol açıyordu.¹²

⁷ Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, İ.B.B.K.İ.D.B. Yayınları, İstanbul 1995, I, 540.

⁸ Özkaya, age., s. 71.

⁹ Yediyıldız, age., s. 24.

¹⁰ Mantran, age., I, 335.

¹¹ Esnaf yöneticilerinin görevleri konusunda geniş bilgi için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) s. 201 vd.

¹² Örneğin, Bursa'da Eski Yeni Han'da kalan Sofçu ve Şalcı Esnafından bazı zimmiler mahkemeye müracaat ederek Engürü, Tosya, Karaca ve Tiran kazalarında işlenen Sof şalın Bursa'ya getirildikten sonra adı geçen handa eskiden beri kendilerine satıldığını ve kendilerinin de diğer dükkânlara ve halka sattıklarını, ancak kethüdalarının olmaması dolayısıyla bazı kişilerin mahalle aralarına girerek halka Tosya şalını Engürü şalı diye daha pahalı bir şekilde sattıklarını şikayet etmişler ve bu durumun düzeltilmesi için Agop veled-i Sinan'ın kendilerine kethüda olmasını istemişlerdi. B168/19b; Aynı şekilde rugancı esnafından Müslüman ve zimmilerden oluşan bir grup mahkemeye müracaat etmiş ve "san'at-ı merkûmede umûr-ı husûsumuzu ru'yete bir kethüdâımız olmayub bir kethüdâya eşedd-i ihtiyacımız olduğu ecilden..." diyerek kethüda talebinde bulunmuşlardı. Bkz. Hacer Balcı, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, (Yayınlanmamış Y.L.T.), U.Ü.S.B.E. Bursa 2000, s. 74.

A- TEŞKİLAT YÖNETİMİNDE GÖREV ALMALARI

Osmanlı tebaası olan zimmi esnaf, Müslüman esnafla aynı teşkilata bağlıydı. Böylece zimmi esnafın faaliyetlerinin kontrol altında tutulması, vergilerinin alınması ve daha da önemlisi toplumdan soyutlanmaması sağlanmaktaydı.¹³

Müslümanlarla aynı teşkilât içinde yapılanan gayrimüslim esnafın, kethüda seçiminde veya talebinde de onlarla aynı haklara sahip oldukları görülmektedir. Zira kethüda seçimi, sadece Müslümanların istemesiyle değil, esnaf içindeki gayrimüslimlerin de razı olacakları birisi üzerinde ittifak edilmesiyle gerçekleşirdi.¹⁴ Nitekim terziler kethüdası Derviş Ahmed bin Mehmed'in vefatı üzerine söz konusu mesleğin üyeleri olan bir grup Müslüman ve zimmi esnaf, ölen zatın oğlu Hacı Mustafa'yı kethüda olarak seçmişler ve mahkemeden onaylanmasını istemişlerdi.¹⁵ Kethüdaların zaman zaman doğrudan devlet tarafından atandığı da olurdu. Ancak bu tür atamalar pek kabul görmemekte ve esnaf arasında huzursuzluğa sebep olmaktaydı.¹⁶

Gayrimüslimler, yiğitbaşı ve kethüda da olabiliyorlardı. Bununla birlikte zimmilerin esnaf yönetiminde görev almalarında, esnafı oluşturan üyelerin mensup oldukları dinin rolü büyüktü.¹⁷ Konuyla ilgili kayıtlardan anlaşıldığına göre, tamamı Müslümanlardan oluşan esnafın kethüdası Müslümanlardan olmak zorundaydı.¹⁸ Hem Müslümanlar hem de zimmilerin yer aldığı esnaf loncasının kethüdası da genellikle Müslümanlardan olmakla birlikte Bursa sicillerinde yer almasa da, başka şehirlerde bu gibi durumlarda gayrimüslim kethüdanın olabildiği görülmektedir.¹⁹ Tamamı

¹³ Mantran, age., I, 334.

¹⁴ Özer, Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*", (ed: Osman Okyar, Halil İnalçık), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, s. 107.

¹⁵ B254/11b.

¹⁶ Ergin, age., I, 542; Doğru, age., s. 165.

¹⁷ "Müslim ve gayrimüslim esnaf birlikte ictimâ ve esnaf umurunu müştereken ru'yet ettikleri zamanlarda esnafın kethüda ve yiğitbaşı gibi amirleri de münhasıran Müslümanlardan intihab ve nasbolunurdu. Fakat murur-u zamanla adem-i imtizac neticesi olarak loncaları ayrılınca gayr-i müslimler ile bir müddet daha müşterek kethüdanın emri altında bulunmuşlarsa da ibtidâ yiğitbaşlarının kendi içlerinden ve biraz sonra da kethüdanın gayr-i müslimlerden olması imtiyazını ihraz etmiştir." Bk. Ergin, age., I, 546. Bazı zamanlarda esnaf loncalarının ayrıldığı ve Müslümanlarla zimmilerin ayrı yöneticiler seçtiği olmuştur. Bkz. Edhem R. Öneş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Esnaf*, İ.E.S.D.B.Yayınları, İstanbul ts. s. 61.

¹⁸ Çok sayıda kayıt, mensupları Müslüman ve zimmilerden oluşan esnafın problemlerini Müslüman olan kethüdaları aracılığıyla çözmeye çalıştıklarını göstermektedir.

¹⁹ Nitekim 1067/1657 yılına ait bir fermana göre, İstanbul'da takyeciler esnafı Divan-ı Hümayun'a başvurarak önceden kendi sayılarının az zimmilerin ise çok olması nedeniyle kethüdalarının gayrimüslim olduğu, ancak daha sonra kendi sayılarının artması üzerine zimmi kethüdanın azledilerek yerine Müslüman bir kethüdanın atandığını ve bu konuda mahkeme tarafından da hüccet verildiğini, ancak zimmilerin kanaat etmeyerek kendi aralarında yeniden zimmi bir kethüda

zimmilerden oluşan esnafın kethüdalığına ise hem Müslüman²⁰ hem de zimmilerden birinin getirilmesi mümkündü. Mesela, bağcı esnafından tamamını zimmilerin oluşturduğu bir grup mahkemeye müracaat ederek, kethüdaları olan Halil'in vefat etmesi sebebiyle uzun zamandan beri kethüdasız kaldıklarını belirttikten sonra merhumun yerine Sahak veled-i Ohanes'in kethüda olarak atanmasını istemişlerdi. Söz konusu talep uygun görülerek Sahak'ın kethüda olarak atanması yapılmıştır.²¹

Kethüdalık meselesi Müslümanlarla zimmiler arasında bazen ihtilaflara da sebep olmuştur.²² Özellikle Müslüman esnaf, içinde kendilerinin de bulunduğu bir teşkilatın başına herhangi bir zimminin kethüda olmasını kabullenememiş, böyle bir durumda mahkemeye müracaat ederek durumun düzeltilmesini talep etmişlerdi. Sicillerde yer alan şu örnek müslümanlarla zimmiler arasındaki kethüdalık rekabetini göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. 1157/1744 tarihli bir kayda göre Bursa'da Eski Yeni Han'da kalan sofçu ve şalcı esnafından bazı zimmiler mahkemeye müracaat ederek kethüdalarının olmamasından dolayı işleriyle ilgili birtakım problemler yaşadıklarını belirtmişler ve bu tür aksaklıkların giderilmesi için Agob veled-i Sinan'ın kethüda olarak atanmasını istemişlerdi. Bunun üzerine resmi olarak kaydı bulunmadığı, ancak adı geçen esnafın sıkıntılarının da gerçek olduğu göz önüne alınarak söz konusu kethüdalığın kurulmasına ve başına da Agop'un getirilmesine karar verilmiştir.²³

Agob veled-i Sinan'ın kethüda olmasından yaklaşık otuz yıl sonra 1185/1771 tarihli başka bir belgede de aynı konudan bahsedilmektedir. Ancak bu kez adı geçen esnaf mensuplarından bir grup Müslüman mahkemeye müracaat ederek Sinan veled-i Agob veled-i Sinan'ın, tayin edilmediği hâlde babasından kalan berat ile sofçu ve şalcı esnafının kethüdalığına mutasarrıf olduğunu, halbuki adı geçen esnafın tamamının gayrimüslimlerden oluşmadığını, içinde Müslümanların da olduğunu, ayrıca Ankara ve çevresindeki kasaba ve köylerden sof ve şal getiren Müslümanlara adı geçen zimminin kethüdalık bahanesiyle “mevla ve zabıt olub” hile etmesinler diye nezaret ettiğini,

seçtiklerini, bundan dolayı esnafın başında iki kethüdanın olduğunu belirtmişler ve zimmi kethüdanın görevden uzaklaştırılmasını istemişlerdi. Fermanın devamında, Müslüman esnafın taleplerinin kabul edildiği ve zimmi kethüdanın görevden alınarak Müslüman kethüdanın, esnafın başında olmasına karar verildiği görülmektedir. Bkz. Ahmed Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1592-1688)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998, s. 55 (*Onbirinci Asır*); Benzer bir durum için Bkz. Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (çev: M. Ali Kılıçbay) Eren Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 98.

²⁰ B236/5b.

²¹ B265/8b.

²² Doğru, age., s. 165.

²³ B168/19b; Aynı konu için bkz. Özkaya, age., s. 77.

gerektiğinde cezalandırdığını şikayet etmişlerdi. Belgenin devamında Müslümanlar, Kur'an'dan ayet ve fıkıh kitaplarından fetvaları delil göstererek bir zimminin Müslümanlar üzerine kethüda olmasının mümkün olamayacağını ifade etmişler ve adı geçen kethüdanın görevden azledilerek yerine Hacı Mustafa bin İbrahim'in atanmasını istemişlerdi. Bunun üzerine mahkeme, onların talebini kabul etmiş ve zimmi kethüdayı görevden alarak yerine Hacı Mustafa'yı atamıştır.²⁴

Görüldüğü üzere, ikinci belgede kethüda olarak belirtilen şahıs, birinci belgede kethüda olarak ataması yapılan zimminin oğludur. Sicillerde Agop'un kethüdalığı ile ilgili her hangi bir problemin yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Ancak yaklaşık otuz yıl sonra oğlu Sinan'ın kethüdalık yapmaya çalışması, "tayin edilmeden kethüdalık yaptığı", "Müslümanları kontrol ettiği" ve "gerektiğinde cezalandırdığı" gibi sebeplerle şikayet konusu olmuştur. Ancak belgenin içeriğinde yer alan diğer bilgilerden de anlaşıldığı kadarıyla asıl problem, bir gayrimüslimin, içinde Müslümanların da bulunduğu bir esnaf teşkilatına yönetici olmasından kaynaklanmaktaydı. Zira bu durum, belgedeki "...*bu makûle zimmi müslimîn üzerlerine kethüda ve zâbit nasbolunması meşrû'atdan olmayub Furkân-ı 'azimde vârid olan este'îzü billah 've len yec'alellahu bi'l-kâfirîne 'ale'l-mü'minîne sebîle*"²⁵ âyet-i kerîmesi muktezâsınca vâcibu'd-def' olub hatta kütüb-i fetâvâdan Şerh-i Eşbâh'da 've lâ yecûzû'l-isti'ânetü bi-ehli'z-zimmeti 'alâ umûri'l-müslimîne"²⁶ deyu musarrah olan mes'ele-i celîle mûcibince merkûm kethüdalıktan ref' ve yerine erbâb-ı istihkâkdan muhtârları işbu bâ'is-i 'ubûdiyyet el-Hâc Mustafa ibn İbrahim dâ'îlerine tevcîh buyurulmak ricasına..." ifadeleriyle açıkça belirtilmektedir. Bu iki belge, akla şu soruları getirmektedir. Zimmilerin Müslümanlar üzerine yönetici olamayacakları meselesi daha önce atanan zimmi kethüda için geçerli değil miydi? Otuz yılda ne değişti? Bu süre zarfında zihniyet değişikliği söz konusu olabilir mi? Şüphesiz bu sorulara verilecek farklı cevaplar olabilir. Ancak kanaatimizce zihniyet değişikliğinden ziyade Agop'un kethüda atanması sırasında sof ve şalcı esnafı arasında Müslümanlar azınlıktaydı veya hiç yoktu. Bu da gayrimüslim bir kişinin kethüda olmasına imkan veriyordu. Ancak sonradan mesleğe dahil olan Müslümanlar belli bir sayıya ulaşınca bu konuda itirazlarını dile getirerek kethüdanın kendilerinden olmasını sağladılar.

²⁴ B197/7b

²⁵ "...Allah, kıyamet günü aranızda hükmünü verecektir. Allah, müminler aleyhine kâfirlere hiçbir yol vermeyecektir." Nisa, 4/141.

²⁶ "...Müslümanların işlerinde gayrimüslimlerin yardımını (hakimiyetini) kabul etmek caiz değildir."

İster Müslüman isterse zimmilerden oluşsun esnafın tamamı, kethüda olacak şahısta bazı özellikler aramaktaydı. Esnaf genellikle sağlıklı,²⁷ dürüst, dindar, sanatın inceliklerini bilen ve esnafın işlerini görebilecek kudrette olan²⁸ birinin kethüda olmasını istiyor, bu özellikleri taşımayanların azledilerek yerine bir başkasının atanması için mahkemeye müracaat edebiliyor ve bu yöndeki talepler de genellikle kabul ediliyordu. Örneğin, Müslüman ve zimmilerden oluşan bir grup boyacı esnafı mahkemeye müracaat ederek kethüdaları olan Seyyid Abdullah Çelebi'nin ihtiyar ve hasta olduğu için esnafın işlerini yeterince takip edemediği gerekçesiyle azledilmesini, yerine esnafın işlerini "...idâre ve ru'yetê sâhib-i iktidâr ve müstakîm ve dindâr ve mücerrebu'l-etvâr..." olan Hacı Ahmed Ağa'nın atanmasını istemişlerdir.²⁹ Terziler taifesi kethüdalarının ölmesi üzerine yerine atanacak şahıs hakkında da "...her vecihle san'at-ı mezkûrede mahir ve müstakimu'l-etvâr..." ifadesi kullanılmıştır.³⁰

Kethüdalar, genellikle "kayd-ı hayat" seçilseler de,³¹ bazı hallerde görevlerine son verilebiliyordu. Sicillerde yer alan 1200/1786 yılına ait bir fermanda, Bursa'da Reyhanpaşa mahallesinde yer alan Sultan Ahmed Han'ın vakfına ait bir boyahanenin kiracıları olan onbir zimmi mahkemeye müracaat ederek yün ve tiftikten üretilen şal, kuşak, karacalar kuşağı, çuka ve sair elbise, harir, penye ve ketenden üretilen emtia ve akmişenin boyanması işinin kethüdaları olan Seyyid İbrahim ile beraber toplam oniki kişiye ait olduğunu, yıllık yüz kuruş kira ödendikten sonra geri kalan kazancı eşit miktarda paylaştıklarını, içlerinden birinin esnaf nizamnamesine aykırı hareket etmesi halinde hemen mahkemeye intikal ettirileceğinin nizamname şartları arasında olduğu hâlde kethüda İbrahim'in çalışmayı bırakıp kendisine isabet eden hissesine kanaat etmeyerek daha fazla para talep ettiğini, ayrıca kendilerini ehl-i örfe şikayet ederek taciz ve tekdîr ettirdiğini, bundan önce mahkeme kanalıyla uyarılmasına rağmen her hangi bir değişme olmadığını belirtmişler ve İbrahim'in kethüdalıktan azledilerek yerine Hacı Ebu Bekir'in atanmasını istemişlerdi. Bunun üzerine mahkeme zimmileri haklı bularak istekleri doğrultusunda karar vermiştir.³²

²⁷ B215/54a.

²⁸ B193/7b; B197/4b; B349/38b.

²⁹ B251/20b.

³⁰ B254/11b.

³¹ Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, T.T.K Yayınları, Ankara 1991, s. 123.

³² B89/5b.

B- LONCAYA KABULÜ VE MESLEKİ GELİŞMELERİ

Osmanlı toplumunda esnaf olabilmenin belli şartları vardı. Bu şartların yerine getirilmesi uzun sayılabilecek bir zaman dilimini içermekteydi. Esnaf adayı bu süre zarfında meslekî ve ahlâkî bir eğitimden geçirilerek olgun bir kişi hâline getirilmeye çalışılırdı. Zira Osmanlı Devleti'nde esnafın meslekî tecrübesinin yanında ahlâkî yönünün de gelişmiş olmasına azami derecede dikkat edilirdi.

Henüz çocukluk yaşında başlayan meslekî eğitimin bazı aşamaları vardı: Bunların başında yamaklık gelmektedir. Ufak tefek işlerde esnafa yardımcı olan yamaklar iki yıl sonra çıraklığa terfi ederlerdi.³³ Çıraklık bir bakıma meslekî eğitimin başlangıcıydı ve üç yıl sürerdi. Çıraklığı başarıyla tamamlayanlar kalfalığa yükselirdi. Esnaf eğitiminde çok önemli bir dönem olan kalfalık da üç yıl sürmekteydi.³⁴ Kalfalıktan bir üst mevki olan ustalığa terfi etmek önemliydi. Zira kalfa artık yetişen konumundan yetiştiren konumuna yükselmekteydi.. Kalfanın ustası olan kişi lonca idaresine müracaat eder ve bizzat kendisinin eğittiği kalfanın ustalık vasıflarını kazandığını belirterek ustalık belgesinin verilmesini isterdi. Bu nedenle usta, yetiştirmeye çalıştığı kalfanın birçok özelliğini yakından takip ederek onun *"hakkında bir gûnâ şikayet vâki olmaması, kendisine tevdi edilen vazifeye ihtimam ve bilhassa çırak yetiştirmek hususuna itina eylemesi; diğer kalfalarla hüsn-i âmiziş ve sanatına derece-i muhabbet ü merbûtiyyetiyle müşterilere karşı olan tavr u hareketi ve husûsıyla müstakil dükkân idare edebilmek hakkındaki kabiliyeti ve dükkâna iktizâ eden sermayenin mevcut olup olmadığı ve mevcut ise ne suretle tedarik edildiği"*³⁵ iyice test ettikten sonra usta olup olamayacağına karar verirdi. Bir kalfanın müstakil olarak çalışabilmesi için eğitim sürecini tamamladıktan ve üstadının iznini aldıktan sonra hazırladığı bir işi ilgili sanatın reisine göstererek ondan da icazet alması gerekirdi. Buna "başka çıkmak" denirdi.³⁶ Ayrıca çıraklık, kalfalık ve ustalığa geçiş esnasında törenler düzenlenirdi.³⁷

Müslüman esnafın eğitilmesiyle ilgili bu süreç gayrimüslim esnaf için de geçerliydi. Zira zimmiler de Müslüman esnafla aynı nizamı tabi idiler. Bu süreci tamamlamayan zimmilerin müstakil olarak çalışmalarına müsaade edilmezdi.

³³ Ergin, age., II, 683.

³⁴ Özkaya, agm., s. 1038.

³⁵ Ergin, age., II, 683.

³⁶ Yediyıldız, age., s. 39.

³⁷ Ergin, age., II, 682 vd.

Gayrimüslim ustalar da kendi yanlarında yetiştirmeye çalıştıkları “şakirtlerin” esnaf nizamnamelerinde belirtilen süreyi tamamlamadan iş yapmalarına izin vermiyorlardı.

Zimmi ustanın izni olmadan şeyh, kethüda gibi yöneticilerin gayrimüslimler için verdikleri müstakil çalışma izinleri, ustalarla yöneticileri karşı karşıya getirmekteydi. Bu tür problemler her hangi bir tarafın isteğine göre değil, nizamname esaslarına göre sonuçlanmaktaydı. Nitekim 1200/1786 tarihli bir belgeye göre kırmızı boyacı esnafından Onan veled-i Nikofos, Artin veled-i Ohan ve Satur(?) veled-i Kirkor adlı zimmiler mahkemeye başvurarak kökboyacısı esnafının şeyhi Eşrefzade Seyyit Mehmet Habib Efendi, kethüdası Molla Mustafa ve yiğitbaşları Hacı Ali hakkında “bizim sanatımızda eskiden beri uygulanmakta olan nizamnameye göre bir şakirt, ustasına “binbir” gün hizmet ettikten sonra müstakil olarak dükkân açabilme hakkına sahip iken zikredilen yöneticiler yanımızda bir yıl “şakird”lik yapan Nikofos’a bizden habersiz olarak çalışma izni verdiler” diyerek şikayetçi olmuşlar, nizamnamelerine aykırı olan bu durumun düzeltilmesini ve adı geçen şahısların bir daha bu tür müdahalelerde bulunmamaları konusunda uyarılmalarını istemişlerdi. Şikayeti değerlendiren ve gerekli incelemeyi yapan kadı, davacı zimmilerin haklılığına karar vermiş ve bir daha böyle bir şey yapmayacakları konusunda davalı yöneticilerden söz almıştı. Belgenin devamında nizamnamelere uymayarak bu tür hareketlerde bulunanların cezalandırılacağı da belirtilmiştir.³⁸

Eğitim sürecini tamamlayıp yetkili makamlardan izin almadan iş yapmaya çalışan gayrimüslimlere Müslüman esnafla birlikte gayrimüslimler de itiraz ediyordu. Nitekim kalpakçı esnafının kethüdası ve ustalarından oluşan yaklaşık on kadar zimmi mahkemeye başvurarak diğer iki zimmi hakkında “...üstada hizmet etmeyüb nâ-puhte ve nâ-perverde san’atımızda bir dürlü ‘alaka ve medhali olmayub san’atımızı muhtell ve müşevveş etmeleriyle men’ u ref’ olunmak matlûbumuzdur...” diyerek eğitim sürecini

³⁸ “...ber-mu’tâd-ı kadîm san’atımız beyinde düstûru’l-‘amel râbita-bend olan şâkirdlerimiz san’at-ı mezkûremizde mahâret peydâ edinceye değin binbir gün üstâdlarına hizmet edüb ba’dehü bi’l-cümle bizim üstâdlarımız ma’rifeti ve şeyhi mûmâileyh ma’rifetiyle revân olub başka dükkânda san’at-ı mezkûreyi işlemek mu’tâdımız olmağla hilâf-ı nizâm-ı kadîm Molla Muzaffer ve el-Hâc Ali san’atımızın mugâyiri tam’ı hâmlarından nâşi şâkirdimiz mesfûr Nikofos zimmi ancak bir sene hizmet edüb revân olmaksızın benden izinsiz dükkân küşâdına izin vermeleriyle san’at-ı merkûmenin ihlâlâine bâ’is ve bâdî olduğuna binâen suâl olunub ehadühümâ âharın san’atına müdâhale etmemek üzere kıbel-i şer’den tenbih olunmak matlûbumdur dediklerinde fi’l-hakîka hâl-i zimmiyyun-i mesfûrunun takrîr-i meşrûhları üzere olduğu zâhir ve âşikâr ve mukîr ve mu’terif olduklarına binâen ba’de’l-yevm san’at-ı mezkûrelerine ve nizâm-ı kadîmlerine mugâyir vaz’-u hareket etmemek üzere her biri ‘ahd u mîsâk edüb kemâ fi’s-sâbık san’at-ı mezkûrede kadîm şurût-i nizâmı düstûru’l-‘amel tutulub hilâfiyla hareket eden olur ise cânib-i şer’den te’dîb olunmak üzere ahidleri tahrîr olunub...” B105/16a.

tamamlamamış zimmilerin kendilerine ait mesleklerini yapmalarının engellenmesini istemişlerdi. Kadı da davacı olan zimmilerin taleplerini haklı bularak söz konusu zimmilerin men edilmelerini kararlaştırmıştı.³⁹ 1196/1782 tarihli başka bir kayıta da yine kalpakçı esnafından bazı zimmiler Sakızlı Andon veled-i Yani ve İstanbullu Avanes veled-i Mıgırdıç'ın mezkur sanat erbabından olmadıkları ve meslekî eğitimlerini tamamlamadıkları hâlde mesleklerine girdikleri ve başka dükkân açarak sanatlarının bozulmalarına sebep oldukları gerekçesiyle mahkeme kanalıyla meslekten men edilmelerini sağlamışlardı.⁴⁰ Aynı içerikteki şikayetler sıvacı esnafı tarafından da mahkemeye intikal ettirilmişti.⁴¹

Yerel mahkemeler, ehil olmadığı hâlde iş yapmaya çalışanlarla ilgili şikayetleri genellikle onların sanattan men edilmeleri şeklinde sonuçlandırır. Bu konuda sicillerde çok sayıda örnek bulunmaktadır. Yerel mahkemelerin men etme kararına rağmen mesleği icra etmeye çalışanların durumu esnaf tarafından doğrudan Divan-ı Hümayun'a taşınır ve bizzat padişah fermanıyla mesele çözülmeye çalışılırdı. Örneğin, Divan-ı Hümayun'dan Bursa kadısına gönderilen bir fermanda, Bursa'da terzilik sanatında gerekli eğitimi tamamlamadığı hâlde⁴² terzi esnafının arasına karışarak esnafın düzeninin bozulmasına sebep olan Artin adlı zimminin bir daha böyle bir şey yapmaması konusunda bundan önce mahkeme tarafından uyarılmış olmasına rağmen terziliğe devam ettiği ve esnafın huzurunu bozduğu, bu nedenle adı geçen şahsın engellenmesi yönünde şikayetler olduğu belirtildikten sonra, Artin'in bu işten kesinlikle men edilmesi istenmişti.⁴³

Zaman zaman rekabet veya başka sebeplerden dolayı esnaftan bazıları, özellikle yeni iş kurmaya çalışanlara engel olmak istiyorlardı. Mahkeme, esnaflık için gerekli eğitimi almadan müstakil olarak iş yapmaya çalışanlara izin vermezken bu eğitimi almış olmasına rağmen diğer esnaf tarafından çalışmalarına izin verilmeyenlerin de haklarını koruyordu. Nitekim, Boyacı taifesinden Yanaki adlı zimmi Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek boyacılık sanatı için nizamnamede belirtilen şartları yerine getirdiği, bu konuda acemi olmadığı ve "*kalp işlemediği*" hâlde boyacı esnafından bazılarının "*sen kalp işlersin*" diye kendisini rencide ettiklerini, daha önce bu konuda yerel mahkemeden

³⁹ B203/94a.

⁴⁰ B179/64b.

⁴¹ B215/4b.

⁴² "...üstâda varub hıdmet edüb tekmi'l-i san'at ve kethüda ve yiğitbaşı ma'rifetiyle başka çıkmayub ham-dest iken..." B79/134b.

⁴³ B79/134b.

kendisine hüccet verilmiş olduğu hâlde durumun değişmediğini şikayet ederek mağduriyetinin giderilmesini istemiş ve bu talebi doğrultusunda istediği fermanı almıştı.⁴⁴ Aynı şekilde Bursa sakinlerinden Apostol adlı zimmi de Divan'a müracaat ederek kendisinin "*üstâda varub hizmet edüb kethüda ve yiğitbaşı ve esnaf ma'rifetiyle başka çıkub...*" kehhâl olduktan sonra göz hastalarını tedavi ettiğini, ancak kendisine düşman olan bazı kişilerin "biz sana bu işi yaptırmayız" diyerek rencide ettiklerini şikayet etmiş ve adı geçen şahısların engellenmesini talep etmişti. Bunun üzerine Bursa kadısına gönderilen fermanla Apostol'a yapılan müdahalenin engellenmesi istenmiştir.⁴⁵

Kısaca belirtmek gerekirse, zimmiler esnaf loncalarında kethüda ve yiğitbaşılık gibi makamlara gelebilmişlerse de bu durum onlarla Müslümanlar arasında zaman zaman ihtilaf konusu olmuştur. Gerek Müslüman gerekse zimmi esnafın tamamı nizamnamelerde belirtilen kurallara uymak zorundaydılar. Nizamnameleri ihlal edenlere, etnik ve dinî durumuna bakılmadan muamele edilmekteydi.

II- ESNAFIN İŞ DÜNYASINA ATILMASI

A- İŞ YERİ AÇMALARI

Meslekî eğitimini tamamlayan esnaf adayı, ilgili esnaf nizamnamesinde belirtilen şartlar dahilinde müstakil olarak iş yeri açabilmekteydi. Mülkiyeti kendine ait bir dükkânı olmayanlar, öncelikle yapacağı işe uygun bir yer kiralardı. Bursa'daki dükkân ve hanların büyük çoğunluğu vakıf mülkü olduğu için iş yeri açmak isteyen zimmiler de Müslümanlar gibi genellikle vakıflara ait dükkânları kiralayarak mesleklerini icra ederlerdi.⁴⁶

Kuyumcu ve bakkal gibi kimi esnaf, ticari faaliyetlerini genellikle müstakil olarak kiraladıkları dükkânlarda yürütürlerdi. Bununla birlikte özellikle imalat sektöründe çalışan esnaf, birbirleriyle ilişkili iş yaptıkları için ortak olarak dükkân kiralamaktaydılar. Mesela bir belgeye göre, yünlü kumaş boyayan Müslüman ve zimmilerden oluşan oniki kişilik esnaf grubu ortak bir dükkân kiralamışlardı. Söz konusu esnaf, Sultan Ahmet Han'ın İstanbul'daki kütüphanesine ait evkaftan Bursa'da

⁴⁴ B198/2a.

⁴⁵ B121/57b.

⁴⁶ Osmanlı Devleti'ndeki vakıfların sosyal ve ekonomik hayattaki yeriyle ilgili yapılan bir araştırmada vakıflara ait gayrimenkul gelirlerinin % 43'ünün imalat ve ticarethane için kiraya verilen dükkânlardan elde edildiği tespit edilmiştir. Bkz. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1988, s. 106-109.

Sarıabdullah Mahallesi'ndeki bir dükkân için vakıf mütevellisiyle görüşmüşler ve içinde çalıştıkları dükkânın yıllık kira miktarının ikiyüzon kuruş olmak şartıyla kira müddetinin uzatmışlar ve bu konuda kadıdan hüccet almışlardı.⁴⁷

Benzer işleri yapan esnaf birçok konuda birbirlerine ihtiyaç duymaktaydılar. Bu nedenle birbirlerine yakın mekanlarda iş yapmak istiyorlardı. Nitekim dikici esnafına mensup Müslüman ve zimmilerden oluşan bir grup, Divan-ı Hümayun'a başvurarak dükkânları olmadığı için dağınık durumda bulunduklarını bildirmiş, bu nedenle Bursa'da merhum İshak Paşa evkafından "*sûk-i cedid*" olarak bilinen çarşıdaki dükkânlardan kendilerine yer tahsis edilmesini talep etmiş ve bu doğrultuda bir ferman almıştı.⁴⁸

Belli sürelerle kiraya verilen dükkânların ücretleri, kira müddetinin uzatılması sırasında yeniden ayarlanmaktaydı. Zaman aman bazı esnafın diğer esnafı da etkileyecek şekilde kira miktarını artırması bir takım şikayetlere konu oluyordu. Bu nedenle kira artışlarının gelişi güzel değil de, çarşının genel özelliğine göre ve diğer esnafı da olumsuz etkilemeyecek şekilde yapılmasına dikkat edilirdi. Nitekim 1169/1756 tarihli bir mahkeme kaydında kazancı ve kalaycı oldukları belirtilen ve Müslüman ile zimmilerden oluşan çok sayıda esnaf mahkemeye müracaat ederek dükkân kiralalarının artışı konusunda yaşanan sıkıntılar dolayısıyla kendi aralarında bazı kararlar aldıklarını belirtmişler ve söz konusu şikayetleri ve çözüme yönelik alınan kararları özetle şöyle ifade etmişlerdi: "Bizler, eskiden beri Bakırcılar Çarşısı'nda ve Balıkpazarı denilen mahalde yer alan dört adet dükkânımızda işimizi yaparken, sanatımız erbabından bazıları birbirlerine olan garazından dolayı oturdukları dükkânların kirasına kasıtlı olarak zam yaptılar. Bunu duyan diğer dükkân sahipleri de yıllık yirmidört kuruş olan kira bedelini otuz kuruşa çıkardıktan sonra 'eğer bu meblağı kabul etmezseniz dükkânlarımızı tahliye edin' diyerek bizlere baskı yapmaya başladılar. İşimiz gereği devamlı ateş yaktığımız için 'kargir' dükkânlara ihtiyaç duymaktayız. Diğer çarşı esnafı da yangın korkusuyla bizleri kabul etmemektedirler. Dolayısıyla dükkânlarımızı tahliye edemiyoruz. Bu nedenle esnafımızın tamamı bir araya gelerek bundan sonra kiracısı olduğumuz dükkânlara gereğinden fazla zam yapılmaması ve bu kurala uymayanların sanattan ihraç edilmesi konusunda anlaştık."⁴⁹

⁴⁷ B89/72b.

⁴⁸ B79/98a.

⁴⁹ "...bir birimizin taht-ı icâresinde olan dükkânın icâresine san'atımız erbâbı ziyâde zamm ve terakki etmemek üzere beynimizde mahdûden nizâm verüb ve nizâm-ı mezbûre mugâyir vaz' u hareket edenleri san'at-ı mezkûreden ihrâç olunmak üzere her birimiz ta'ahhüd ve iltizâm eyledik

Dükkân kiralamak isteyen esnaf, kira ücretinin az olmasının yanında dükkânın güvenilir bir yapı olmasına da dikkat ederdi. Bundan dolayı esnaf dükkân kiralarken genellikle “kargir” yapıları tercih etmekteydi. Zira ahşap yapılarda sık sık yangınlar çıkmaktaydı. Yangınlar dolayısıyla dükkânları zarar gören esnaf geçici olarak başka çarşılar nakledilirdi. Ancak bu şekilde yer değiştiren esnafın bazen kalıcı hale geldiği de olurdu. Mesela, Yeni Helvacılar Çarşısı’ndan Müslüman ve zimmilerden oluşan esnaf grubu Divan-ı Hümayun’a müracaat ederek kendilerinin daha önce Bitpazarı Çarşısı’nda iş yaptıklarını, buradaki dükkânlarının yanması sebebiyle içinde çalıştıkları Yeni Helvacılar Çarşısı’na taşındıklarını, ancak bir müddet sonra Bitpazarı Çarşısı mütevellisinin “...sizler mukaddemâ benim mütevellisi olduğum vakf-ı merkûm sükunda sâkin olur idiniz şimdi yine sizi mahall-i merkûma naklettiririm...” diyerek kendilerini eski iş yerlerine taşımak istediğini, oysa şu anda içinde bulundukları dükkânların kendileri için daha iyi, kirası daha ucuz, binaları kargir ve eşyalarını koruma bakımından daha emniyetli olduğunu, hatta bu gerçeğin yerel mahkeme tarafından da tespit edildiğini belirtmişler ve eski dükkânlarına taşınmamak için Bitpazarı Çarşısı mütevellisinin engellenmesini istemişlerdi.⁵⁰ Esnafın bu isteği Divan tarafından da kabul edilmişti. Mezkur olayda söz konusu esnafın eski çarşılarına dönmesini isteyen şahsın, çarşının mülhak olduğu vakfın mütevellisi olduğu görülmektedir. Muhtemelen yangından sonra tamir edilen Bitpazarı Çarşısı’ndaki dükkânların boş kalması sebebiyle vakıf gelirleri azalmış, bu nedenle vakıf mütevellisi de eski esnafı geri getirmeye çalışmıştır. Ancak diğer taraftan esnafın talepleri haklı bulunarak mütevellinin isteği kabul edilmemiştir.

Dükkânların sahipleri ile kiracı esnaf arasında zaman zaman başka anlaşmazlıklar da yaşanmaktaydı. Mal sahibinin şartlarına ve esnaf nizamına uymayan kiracılar mahkeme kanalıyla dükkândan çıkarılırdı. Aynı durum gayrimüslim dükkân sahipleri için de geçerliydi. Zira gayrimüslimler her zaman dükkân kiralayan konumunda değildiler. Dükkân sahibi olup da burayı Müslümanlara iş yeri olarak kiraya veren gayrimüslimler de vardı. Nitekim Hoşkadem Makramavi Mahallesi’nde ikamet eden Toraman oğlu Serkız adlı zimmi, vekili aracılığıyla mahkemeye müracaat etmiş ve Kuyumcular Çarşısı’nda kendisine ait olan bir dükkânda kiracı olan Feyzullah’tan uzun zamandan beri kira alamadığı, ayrıca diğer esnafın da Feyzullah’tan şikayetçi olduğu gerekçesiyle dükkândan çıkarılmasını istemişti. Durumu inceleyen mahkeme heyeti

ve âhar sanâyi’ erbâbı dahi bize mahsûs olan sükda dükkân açmamak nizâm-ı beldeye binâen taraf-ı şer’den men’ olunmağla hıfzen li’l-makâl bu hüccet ketb olundu...” B345/3a.
⁵⁰ B203/65a.

iddianın doğru olduğuna kanaat getirerek Feyzullah'ın dükkândan tahliye edilmesine karar vermiştir.⁵¹

B- İŞ ORTAKLIKLARI

Bursa esnafı içerisinde ortaklık yoluyla iş yapanlarda vardı. İlgili kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, şirket kurularak yapılan işlerin sicillere yansması, kurulan şirketlerin mahkemeye tescil ettirilmesi amacından ziyade şirketlerin feshedilmesinden sonra mal taksimi sırasında taraflar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle gerçekleşmeydi. Bu nedenle taraflar arasında anlaşmazlığın olmadığı şirketlerin sayıları ve özellikleri hakkında elimizde yeterli veri bulunmadığı için Bursa'nın iktisadi yapısında şirketleşme yoluyla yapılan ticari faaliyetlerin oranını tespit etmek oldukça zordur.

Bursa'da Müslümanlar arasında olduğu gibi zimmiler arasında da şirket kurarak müşterek iş yapma yönteminin yaygın olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlerin çoğunlukla kendi dindaşlarıyla ortak iş yapmalarının yanında dindaşı olmayanlarla da ortaklık kurdukları oluyordu. Örneğin, Musa veled-i David, Kemal veled-i Aslan ve Bayram veled-i Haydar adlı Yahudilerin kendi aralarında,⁵² Anaştas veled-i Zefiri ve Fota veled-i Yorgi adlı Hristiyanlar kendi aralarında,⁵³ Bağdadioğlu Dimitraki de Seyyit Ali Çelebi'yle birlikte⁵⁴ şirket kurmuştu.

Farklı usullerle kurulan ortaklıklar⁵⁵ arasında en fazla görüleni insanların sermayelerini birleştirerek şirketleşmeleri idi. Bu şekilde kurulan şirketlerde taraflardan her biri belli bir sermayeyle ortaklığa katılır ve her yıl sermayesi oranında kârdan pay alırdı. Şirketlerle ilgili ayrıntıları ancak anlaşmazlık sonucunda mahkemeye intikal eden dava kayıtlarından öğrenmekteyiz. Örneğin, sermaye ortaklığıyla kurulan bir şirketin ortakları arasında kâr dağıtımından kaynaklanan alacak davasıyla ilgili bir kayıtta şirketin hangi amaç ve şartlarla kurulduğu şöyle ifade edilmişti. "...Bursa'da mütemekkin Anaştas veled-i Zefiri nâm zimmi meclis-i şer'i şerîf-i enverde işbu hâmilu's-sifr bakkal esnâfından Fota veled-i Yorgi nâm zimmi müvâcehesinde üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edüb târih-i vesîkadan sekiz ay mukaddem mesfûr Fota zimminin mahrûse-i mezbûrede Muradiye Sûk'unda vâki' bir bâb dükkânı derûnunda her birimize

⁵¹ B236/27b.

⁵² B81/96a.

⁵³ B247/3b.

⁵⁴ B115/13a.

⁵⁵ Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul 1993, s. 622.

re's malımızı aldıktan sonra hâsıl olan fâide beynimizde berâber olmak üzere bakkal metâ'ı bey' ve şirâ esnâsında ben mesfûr ile şerikler olub..."⁵⁶ Başka bir belgede de aslen İstanbullu olup Bursa'da Eski Yeni Han'da misafir olarak kalan Yazıcı Hüsseyin Ağa'nın Hiram adlı yahudiyle "kamçıbaşı ta'bir olunan harir hırdavatını iştirâ ve asıl mallarımızı ba'de'l-ihrâç her ne fâide hâsıl olur ise..." aralarında müştereken paylaşmak şartıyla şirket kurdukları ve kâr dağıtımı sırasında aralarında çıkan anlaşmazlık anlatılmaktadır.⁵⁷

Şirket kurmanın diğer bir yöntemi de müdarabe usulüydü. Emek ve sermaye ortaklığı anlamına gelen mudarebe usulünde bir tarafın sermayesine karşılık diğer tarafın emeği birleştirilerek bir şirket kurulur ve elde edilen kâr belli dönemlerde taraflar arasında eşit şekilde taksim edilirdi.⁵⁸ Müslümanlar arasında oldukça yaygın olan bu sistemin gayrimüslimler tarafından da uygulandığı görülmektedir. 1193/1779 tarihli bir belgeye göre Veled-i Saray Mahallesi sakinlerinden Yani veled-i Dimitri, mahkemede, iki yıl önce kendisine ait olan 4.750 kuruş kıymetindeki kuşağı satması ve ana paranın düşülmesinden sonra elde edilen kârın eşit olarak aralarında taksim edilmesi şartıyla Hırsto'ya teslim ettiğini, satış işleminin tamamlanmasından sonra kendisine gerek ana sermaye gerekse kârdan hiç bir şey vermediği gerekçesiyle Hırsto veled-i Uzguri'(?)'den şikayetçi olmuştu.⁵⁹ Aynı şekilde Yağcı Gödekim(?) veled-i Usturi adlı zimmi ile Yağcı Molla Mustafa arasında da emek-sermaye ortaklığıyla kurulan şirketin kâr dağıtımı sırasında anlaşmazlık çıkmıştı. Söz konusu şirketin kurulma şartları arasında sermayesi Süleyman'a ait olan bir yağ dükkânı Gödekim tarafından işletilecek ve her yıl elde edilen kardan üçte ikisi Süleyman'a, kalan üçte biri ise Gödekim'e verilecekti.⁶⁰

Zimmilerin şirket kurarak müşterek iş yaptıklarını gösteren belgelere bakıldığında ortakların genellikle iki veya üç kişiden oluştuğu ve küçük ortaklı şirketler olduğu görülmektedir.

III- MESLEKLERİ

Meslekî eğitimini tamamlayan zimmiler, ilgili esnaf yetkililerinin de izniyle müstakil veya başkalarıyla ortak olarak iş kurabilmekte ve dükkân açabilmekteydiler.

⁵⁶ B247/3b.

⁵⁷ B171/66a.

⁵⁸ Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil yayınları, İstanbul 1996, I, 267.

⁵⁹ B215/59a.

⁶⁰ B267/30b.

Böylece zimmiler gerçek anlamda iş hayatına atılmış oluyorlardı. Zimmi esnaf, kendilerine düşen sorumlulukları yerine getirdikleri sürece idareden kaynaklanan hiçbir engelle karşılaşmıyorlardı. Sorumluluklarını yerine getiren gayrimüslim esnafın ticari hayatı devlet güvencesi altındaydı. Zira belgelerin bazılarında zimmiler şikayetlerini arz ederlerken “bizler vergilerimizi verdiğimiz, esnafımız nizamnamesine uyduğumuz, ırz ve edebimizle hareket ettiğimiz, kimseye zararımız olmadığı hâlde” gibi ifadeler⁶¹ kullanarak kanun ve nizamlara uyduklarını özellikle belirtmekteydiler. Dava öncesinde ifade edilen bu tür ön bilgiler mahkemenin zimmiler lehine sonuçlanması bakımından önemli bir etkendi.

Sicillerde XVIII. asırda Bursa’daki gayrimüslim esnafın toplu olarak sayısını veren her hangi bir bilgi bulunmamakla birlikte mahkeme kayıtları arasında gayrimüslim esnafla ilgili çok sayıda belge yer almaktadır. Bu belgelerden hareketle Bursa’daki zimmilerin büyük ölçüde hayatın her alanıyla ilgili meslekleri ifa ettikleri söylenebilir. Zira belgelerde doğrudan veya dolaylı olarak birçok zimminin hangi meslek erbabından olduğu belirtilmektedir.⁶² Ancak bu belgeler zimmi esnafın sayısını belirlemek için yeterli değildir. Bununla birlikte XIX. yüzyıl Bursa sicillerinde, bu asırda Bursa’daki esnafın mesleklerine göre sayısını belirten iki farklı liste hazırlanmıştır. İhtisap vergisi⁶³ ödenmesiyle ilgili olarak hazırlanan listeler, dükkân sahibi olan veya olmayan esnafın sayısını ve ödemeleri gereken günlük vergi miktarını göstermektedir. 1827 ve 1843 tarihli⁶⁴ olan bu listelerde esnafın mensup olduğu din de belirtilmektedir. Müslümanlarla birlikte zimmilerin de yer aldığı mesleklerin derli toplu olarak gösterilmesi bakımından önemli olduğunu düşündüğümüz bu listeleri şöyle tabloştırmak mümkündür:

⁶¹ B121/22b.

⁶² Zimmilerin icra ettikleri mesleklerin belirlenmesinde siciller doğrudan ve dolaylı olarak oldukça zengin veriler ihtiva etmektedir. Zira, esnafı ilgilendiren problemlerin mahkemeye intikal etmesi durumunda problemi yaşayan şahısların hangi esnaf grubuna mensup olduğu açıkça belirtilmektedir. Ayrıca esnaf meseleleriyle ilgili olmadığı hâlde şahitlik, vekillik, kefillik, şuhudu’l-hâl, miras, evlenme, boşanma veya diğer farklı konulardaki davalar nedeniyle kayıtlarda zikredilen isimlerin yanında Boyacı Yorgi, Kuyumcu Kiryako gibi zimmilerin meslekleri de belirtilmektedir. Örneğin, hamr vergisiyle ilgili hazırlanan bir listede isimleri belirtilen 479 zimmiden 207’sinin mesleği zikredilmiştir. B266/104a; Ayrıca vakıf muhasebe kayıtlarında, özellikle para vakıflarından borç alanlar listelenirken esnaf olanların isimleri mesleğiyle birlikte kaydedilmiştir. B202/15b .

⁶³ İhtisap vergisi, “tüccar ve zanaatkarlar dahil şehir ve kasabalarda faaliyette bulunan bütün iş kollarını kapsayan ve kentten kente esnafın gücüne göre değişen oranlarla ilgililerce saptanıp toplanan bir vergidir.” Bkz. Çadırcı, age., s. 132.

⁶⁴ 1843 tarihli olarak belirtilen listeye ilgili belgede aslında tarih belirtilmemiştir. Ancak belgenin de içinde yer aldığı defterdeki diğer kayıtların 1843 ve 1844 tarihli olmaları nedeniyle söz konusu belgenin de aynı tarihli olabileceği tahmin edilmektedir.

	1827 tarihli ihtisap vergisi					1843 tarihli ihtisap vergisi				
	Müslüman Esnaf		Gayrimüslim Esnaf			Müslüman Esnaf		Gayrimüslim Esnaf		
Meslekler	Esnaf /Dükân Adedi	Ödedikleri Günlük İhtisap Vergisi	Yahudi Esnaf Dükân Adedi	Hristiyan Esnaf /Dükân Adedi	Ödedikleri Günlük İhtisap Vergisi	Esnaf /Dükân Adedi	Ödedikleri Günlük İhtisap Vergisi	Yahudi Esnaf /Dükân Adedi	Hristiyan Esnaf /Dükân Adedi	Ödedikleri Günlük İhtisap Vergisi
Abacı	14	8				16	8			
Alboyacı	2	20				5	25			
Arabacı	3	5				3	5			
Arpacı	39	6				22	6			
Asiyab (Değirmen)	50 81 taş	2								
Aşçı	8	2				4	4			
Altar	69	6	6		7	76	6	4	1	7
Bakırcı	5	3		24	4	5	4		17	6
Bakkal	33	18				30	18			
Barutçu	4	4				8	2			
Basmacı	17	5				27	8			
Bedesten Dolabı esnafı	235	4				38	4			
Beledici tezgahı	72	2				95	2			
Berber	58	3		23	4	69	2		19	4
Bezzaz	32	6		86	8	31	6		74	8
Bıçakçı	23	3	7		3	30	3			
Börkçü	19	10				18	10			
Bütküçü	46	2				50	2			
Büyük Batpazan	10	4		48	6	3	4		13	8
Büyük Haffafan	52	5				42	5			
Camcı	4	2				4	2			
Cehreci	2	3				10	1			
Çağlıcı						2	2.000			
Çıkrıkçı	18	2				16	2			
Çilingir	57	8				43	8			
Çivid Boyacısı	18	4				15	5			
Çömlekçi (fırın)	4	10				2	7			
Çubukçu	11	2				9	2			
Çukacı						19	14			

Çukacı	6	8				10	10			
Debbağ	43	4				40	6			
Değirmenci						78	3			
Demirci	25	2				21	2			
Destici tezgahı						6	8			
Dikici	140	2		57	3	101	2		39	3
Doğramacı	9	4		39	5	10	4		28	5
Duhancı	66	10		10	12	42	10		2	12
Dülger(çamurcu)						122	3			
Dülger(usta)						223	7			
Elvan boyacıları	5	7	4		3	3	7	3		3
Enfiyeci	4	3				4	3			
Eski Batpazarı esnafı	31	2		32	3	44	2		37	3
Eskici	53	2				24	2			
Eskici (dükkânsız)	16	1				20	1			
Fermenteci						22	10			
Fesci	14	5				14	7			
Fıçı	13	2				11	2			
Futacı	42	2				40	2			
Göçkeş	7	3				5	5			
Gulbarcı	23	1								
Habbaz Françalacı İskamle	15 1	14 16				18 1 1	14 5 20			
Haffaf çömlekçi	5	2				8	3			
Hallac	11	2				10	2			
Hamamlar Bursa (Toplam)	30			12		22	6			
Hamamlar Bursa dışı (Toplam)	4			6		10	-			
Hancı A'la(Yüksek) Evsat(Orta) Edna(Düşük)	7 8 13	8 4 2				5 8 7	8 4 3			
Hanlarda kalan tüccar	11	10		34	15	16	10		19	15
Havlucu	13	4				8	6			
Hayyatan	9	3	19	155	4	4	3	12	105	4
Helvacı	18	6				16	7			

Horasancı	3	3								
İzmir tlocarı	2	10		5	15					
Kadayıfçı	11	4				7	4			
Kahvehane	151	6				122	6			
Kalaycı	21	3				19	4			
Kalburcu						12	1			
Kalpakçı	2	2				1	2			
Kapamacı	29	8				22	8			
Kasap	17	12				16	12			
Kavukçu	2	2								
Kazancı	12	2				7	2			
Kazzaz	35	4	42		4	32	4	38		4
Kebeci						4	4			
Keresteci	3	3		16	4	23	4			
Kilebdancı	3	1				3	15			
Kireççi	1 fırın	12								
Kiremithane						2	-			
Kiremit dükkanı						7	-			
Kırışçı	2	12				3	3			
Koltukkasabı	3	5				2	5			
Kumaşçı (dükkanı)	3	3		13	4	5	2		8	3
Kumaşçı (esnaf)	3	6		72	8	5	6		52	8
Kumaşçı (tezgah)	594	2				471	2			
Kundakçı	3	3				3	3			
Kurşuncu	3	2				3	3			
Kuruyemişçi	7	6				5	6			
Kuyumcu	73	3				56	3			
Küçük haffafan	10	3				7	3			
Külâhçı	18	2				13	2			
Kürkçü	32	3				21	3			
Leblebici	9	2				12	2			
Meşdud dolapçısı	180	1								
Muhalebici	3	5				5	5			
Mumcu	3	18				3	18			
Muytab	15	2				12	2			
Nakkâş	4	4				3	4			
Nalbantçı										
Bursa	44	5				43	5			
Kite	18	3								

Nalbur	4	5				3	5			
Nalçacı	6	3				3	3			
Nalıncı	5	3				5	3			
Peştemalcı tezgahı	62	2				58	3			
Saatçi	10	2				9	3			
Sahaf ve ciltçi	43	2				38	2			
Sahtiyan tacirleri	5			4		3	4			
Sandıkçı	1	1				1	2			
Sarrac	30	2				21	2			
Sebzeci	112	10				75	10			
Sebzeci (Kıfeli)	23	5				11	3			
Semerci	35	2				33	3			
Sepetçi	11	1				14	1			
Sıvacı	15	7				10	7			
Simitçi	37	10				36	10			
Simsar	10	2				2	2			
Sipah Çarşısı esnafi	33	4		22	5	26	4		1	5
Susam yağı	5	8		2	15	8	15			
Şerbetçi	20	3				13 16	3 50			
Tabancacı	8	2				7	2			
Tahmisçi	11	2				10	2			
Takyeci	9	1				9	1			
Taşçı	3	4				5	4			
Tuzcu	3	5				7	5			
Tüccar	261	7								
Ulaycı	22	2				19	2			
Uncu	14	7				19	7			
Urgancı ve keçeci	28	4				42	4			
Yağlıkçı	6	8				2	8			
Yaymacı	34	2				37	2			
Yorgancı	16	3				9	3			

Tablo 5. 1827 ve 1843 tarihlerinde ihtisap vergisi ödemekle yükümlü olanların meslekleri, dinleri ve günlük vergileri.

Tablo 5'e göre 1827 tarihi itibarıyla ihtisap vergisi ödemekle yükümlü olan toplam 4.567 kişiden 3.829'si (%83.84) Müslüman, 78'i Yahudi ve 660'si de Ermeni ve Rum olmak üzere toplam 738'i (%16.15) gayrimüslimlerden oluşmuştur. Bu rakamlar

dikkate alındığında, Bursa'nın iktisadi hayatında Müslümanların, gayrimüslimlere göre çok belirgin bir üstünlüğe sahip oldukları görülmektedir. Yukarıdaki tablo, her ne kadar XIX. asırla ilgili olsa da elimizdeki arşiv kayıtlarından hareketle Müslüman esnafın zimmilere olan üstünlüğünün çalışma dönemimiz olan XVIII. yüzyıl içinde geçerli olduğunu söylememiz mümkündür. Nitekim XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Bursa'daki para vakıflarından kredi alarak iş yapan toplam 2.209 esnaftan 1.648'i Müslüman iken 561'i gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.⁶⁵

Tablonun birinci kısmına göre zimmiler içinde Yahudilerin yer aldıkları meslekler şunlardır: Attar(6), bıçakçı(7), elvan boyacısı(4), hiyaketçi(19) ve kazzaz(42).

Ermeni ve Rumlardan oluşan Hristiyanların yer aldıkları meslekler ise şunlardır: Bakırcı(24), berber(23), bezzaz(86), Büyük Batpazarı esnafı(48), dikici(57), doğramacı(39), duhancı(10), Eski Batpazarı dellalları(2), Eski Batpazarı esnafı(32), hamamlar (Bursa içi-12, Bursa dışı-6), Hanlarda kalan tüccar(34), Hiyaletçi(155), İzmir tüccarı(5), keresteci(16), kumaşçı (dükkânsız-13, dükkânlı-72), sahtiyan tüccarı(4), Sipah Çarşısı esnafı(22), susam yağcı(2).

Tablo 5'e göre bazı iş kollarında sadece Müslümanlar zikredilmiş olsa da, bu söz konusu mesleklerde gayrimüslimlerin olmadığını göstermez. Zira aşağıda verilecek olan tablo 6'da da görüleceği üzere tablo 5'nin birinci kısmının hazırlanmasına kaynak teşkil eden 1827 tarihli belgeden yalnızca 19 yıl önce hazırlandığı anlaşılan belgede gayrimüslimlerden kuyumcu, kutneci, terzi, kürkçü ve çilingirlerden bahsedilmektedir. Oysa ihtisap vergisi mükellefleri arasında bu meslekleri icra eden zimmiler görülmemektedir. İki belge arasındaki zaman diliminde söz konusu zimmi esnafın tamamen yok olduğunu düşünmek zordur.

Yine de 1827 ve 1843 tarihli listeler mukayese edildiğinde aradan geçen 16 yıl içinde zimmi esnafın sayısında çok belirgin bir düşüş görülmektedir. Aynı durum Müslümanlar için de geçerlidir. Zira Müslümanlar 4.027'den 3.659'a, zimmiler ise 740'tan 426'ya gerilemişlerdi. Tablo 5'te listelenen meslek erbabının dışında bu dönemde yaptıkları işler nedeniyle ihtisap vergisi ödemekle mükellef olan başka şahıslar da vardı. Örneğin, 1827 yılında ikisi Hristiyan 103'ü Müslüman olmak üzere 105 dellal ve 149 hamal vardı.

⁶⁵ Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E., Ankara 2001, s.310.

Verginin devletler için önemli bir gelir kaynağı olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sebeple yönetimler halktan toplayacağı vergiler hakkında zaman zaman bazı düzenlemeler yapmışlardır. Esnafın ödeyeceği ihtisap vergisinin kontrol altına alınmaya çalışılması da bu çerçevede düşünülebilir. Durum böyle olunca diğer kayıtlardan esnaf olduğu anlaşılan ancak yönetimin ihtisap vergisiyle ilgili hazırladığı esnaf listesinde yer almayanların durumu nasıl izah edilebilir? Acaba bunlar vergiden muaf mıydılar? Halbuki esnafın vergiden muaf olmaları oldukça zordu. Çünkü vergi muafiyetleri genellikle devlete olan hizmetlerinden dolayı bazı şahıslara verilen bir hak ki bu da genellikle ticari vergilerin dışında kalan ödemelerden oluşmaktaydı. Aslında bu durum da devlet açısından vergi kaybına sebep olmaktaydı. Zira ileride de değinileceği üzere aynı mesleği icra eden şahıslardan zimmi olanlar Müslümanlara göre bir miktar daha fazla vergi ödemektedirler.⁶⁶ Kanaatimizce bu listeler hazırlanırken bazı meslek gruplarında yer alan üyelerin dinî mensubiyetleri ayrıntılı olarak belirtilirken, diğer gruptakilerin dinî aidiyetlerine değinilmeden sadece rakamları verilmiştir.⁶⁷

Tablo 5'te Bursa'ya dışarıdan gelip hanlarda kalarak ticaret yapan zimmi esnafın varlığı da görülmektedir. Nitekim 1827 yılında şehirdeki hanlarda kalan 45 kişiden 34'ü gayrimüslim idi.⁶⁸ XVIII. yüzyıl tereke kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla da gayrimüslimlere ait toplam 507 tereke sahibinden 51'i yabancı olup, ticaret amacıyla Bursa'ya gelip hanlarda konaklama esnasında vefat edenlerdir. Bursa, önemli bir ticaret merkezi olması dolayısıyla hemen her dönemde yabancı tüccarın sıklıkla uğrayarak iş yaptıkları bir şehir konumunda olmuştur.⁶⁹ Bu durum yabancı seyyahların eserlerinde de özellikle vurgulanmaktadır.⁷⁰ Yönetim, yabancı tüccarın korunması konusunda hassas davranıyordu. Zira yabancıların korunması şehrin dışa açılması ve iktisadi hayatının gelişmesi açısından önemliydi. Bu nedenle yabancı bir tüccara yapılan haksız uygulama mahkeme tarafından dikkatli bir şekilde takip edilir ve konuyla ilgili şikayetler titizlikle

⁶⁶ Bkz. Esnafın ödediği vergiler kısmı.

⁶⁷ Nitekim aynı yıllarda diğer şehirlerdeki esnafın ihtisap vergisiyle ilgili listeler oluşturulurken bazılarında Müslüman-zimmi ayrımı yapılmış bazılarında ise din ayrımı yapılmadan bütün esnaf aynı grup içerisinde zikredilmiştir. Örneğin, Bursa ve Tokat'taki esnaf İslâm ve reaya diye iki ayrı grupta değerlendirilirken Ankara'daki esnaf her hangi bir ayrıma tabi tutulmamıştır. Bkz. Çadircı, age., s. 133 .

⁶⁸ B312/46a.

⁶⁹ İnalçık, Halil, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s.204 vd.

⁷⁰ Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003, s.39 vd.; Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 540.

değerlendirilirdi. Örnek vermek gerekirse Silleli zimmi bir tacirin Bursa'da Kestel, Susıgırlık, Gölbaşı ve civarındaki sekiz köy arasında malının gasp edilmesi amacıyla öldürülmüş olarak bulunduğu ve maktulün atının Kestel'de görüldüğü iddiasının Divan'a ihbar edilmesi üzerine Bursa kadısına gönderilen bir emirle katillerin bir an önce tespit edilerek cezalandırılmaları ve maktulün varisleriyle yüzleştirilmeleri için mübaşir vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmeleri,⁷¹ aynı şekilde İngiltere tebaasından olan bir tacirin Gemlik yakınlarında öldürülmüş olarak bulunmasından sonra da Bursa'ya gönderilen bir emirle katillerin bir an önce tespit edilmesi istenmiştir.⁷²

Bilindiği üzere Osmanlı'daki zimmiler başlangıçta Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler olarak üç ayrı millet halinde taksim edilmişti. Bu milletlerin hangi iş alanlarında yoğunlaştıkları hakkında kaynaklarda bazı bilgiler bulunmaktadır. Ancak XVIII. asırda Bursa'daki zimmilerin millet esasına göre yoğunlaştıkları iş alanları hakkında elimizde kesin veriler mevcut olmamakla birlikte sicillerde bazı değerlendirmeler yapabileceğimiz belgeler bulunmaktadır.⁷³ Örneğin, 1212/1797 yılında Bursa'daki zimmilerin kendi bağlarında yetiştirdikleri üzümde elde ettikleri alkollü içecekler (hamr ve arak) için ne kadar vergi ödemeleri gerektiğini belirten ve Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olmak üzere üç ayrı başlık altında tasnif edilen bir liste hazırlanmıştı. 233 Ermeni, 215 Rum ve 34 Yahudi olmak üzere toplam 479 kişinin kayıtlı olduğu listede 90 Ermeni, 107 Rum ve 10 Yahudinin ismiyle birlikte mesleği de belirtilmişti. Farklı milletlere mensup zimmi esnafın hangi iş kollarında yoğunlaştığını göstermesi bakımından ipuçları veren söz konusu listeyi içinde yer alan esnaf açısından aşağıdaki şekilde tablolastırmak mümkündür.⁷⁴

Meslekler	Ermeni	Rum	Yahudi	Toplam
Arabacı	-	5		5
Ağaççı	1	1	-	2

⁷¹ B312/4a.

⁷² C10/126b.

⁷³ Daha önce de ifade edildiği gibi sicillerde farklı konularla ilgili yer alan kayıtlarda isimleri zikredilen gayrimüslimlerin bir çoğunun mesleği de belirtilmekteydi. Ancak hangi millete mensup olduğu belirtilmediği için söz konusu şahısların milliyeti anlaşılamamaktadır.

⁷⁴ Bu listede belirtilen esnaf sayısı ve oranları hiç şüphesiz aynı dönemde Bursa'daki gayrimüslim esnafın tamamını kapsamamaktadır. Söz konusu liste kendi bağlarında üzüm yetiştirerek alkollü içecekler üretilen ve satan esnafla sınırlıdır. Ancak listede belirtilenlerin yarısına yakın bir kısmının hangi esnaf kolundan olduğunun belirtilmesi Bursa'daki zimmilerin hangi iş alanlarında yoğunlaştıklarını göstermesi bakımından ipuçları vermektedir.

Bakırcı	1	2	-	3
Bakkal	-	6	-	6
Basmacı	4	-	-	4
Berber	1	-	-	1
Bezirgan	-	1	-	1
Bezzaz	7	-	-	7
Bitpazarı esnafı	3	-	-	3
Boyacı	2	7	4	13
Bukağıcı	1	-	-	1
Çakıcı	2	-	-	2
Çeşmeci	-	3	-	3
Çilingir	8	-	-	8
Çizmeci	1	3	-	4
Çömlekçi	-	1	-	1
Çubukçu	1	-	-	1
Değirmenci	-	2	-	2
Dellal	1	-	-	1
Tezgahtar	1	-	-	1
Doğramacı	2	-	-	2
Duhancı	1	-	1	2
Dülger	-	2	-	2
Ekmekçi	2	-	-	2
Enfiyeci	-	1	-	1
Fıçıcı	-	2	-	2
Hamal	1	-	-	1
Hamamcı	-	2	1	3
İplikçi	5	4	-	9
Kalpakçı	-	3	-	3
Kantarcı	1	1	-	2
Katırcı	-	1	-	1
Kavukçu	2	-	-	2
Kazzaz	-	-	1	1
Keseci	1	-	-	1
Kılebdancı	1	-	-	1
Kutnicu	2	19	-	21
Kuyumcu	7	10	-	17
Kürkçü	10	11	-	21
Nalbant	1	-	-	1
Pabuççu	2	-	-	2

Saatçi	1	-	-	1
Sarraf	-	-	1	1
Sıvacı	1	-	-	1
Simsar	-	-	1	1
Şerbetçi	-	-	1	1
Tabip	1	-	-	1
Terzi	10	17	-	27
Yağcı	2	3	-	5
Yastıkçı	1	-	-	1
Yemenici	1	-	-	1
Yumurtacı	1	-	-	1
Toplam	90	107	10	207

Tablo 6. Bursa'daki gayrimüslimlerim millet esasına göre yoğunlaştıkları iş alanları.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Bursa'daki zimmilerin kuyumculuk, boyacılık, çilingirlik, kutnuculuk, bakkallık, terzilik ve kürkçülük alanlarında yoğunlaştıkları görülmektedir. XVIII. asırda özellikle para vakıflarından kredi alarak iş yapan esnafın mensup oldukları dinlere göre yapılan tasnifinde de tablodaki verilere yakın sonuçlar çıkmıştır. Söz konusu çalışma sonuçlarına göre Müslümanlar çoğunlukla “kutnicilik, dolabcılık, beledicilik, demircilik, boyacılık, berberlik, dikicilik, semercilik, çeşmecilik, sarraçlık, tâb-dihlik, debbağlık, futacılık ve kadifecilik” gibi meslekleri icra ederlerken gayrimüslimler “kutnicilik, terzilik, kuyumculuk, dülgerlik, çilingirlik, bakırcılık, abacılık, kürkçülük, çizmecilik, basmacılık ve büzmecilik” gibi mesleklerde yoğunlaşmışlardır.⁷⁵ Bu çalışmaya göre para vakıflarından kredi alan toplam 437 zimmi esnafın mesleklerine göre dağılımı da aşağıdaki şekildedir:⁷⁶

Meslek	Esnaf Sayısı	Oran (%)
Terzi	97	22.19
Kutnici	87	19.90
Kuyumcu	57	13.04
Çilingir	37	8.46

⁷⁵ Çiftçi, agt., 230.

⁷⁶ Bu tablo, Cafer Çiftçi'nin çalışmasında farklı yıllara göre ayrı ayrı listeler halinde verilen rakamların birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bkz. Çiftçi, agt., s. 232.

Dülger	35	8.00
Bakırcı	25	5.72
Abacı	21	4.80
Basmacı	20	4.57
Çizmeci	19	4.37
Kürkçü	17	3.89
Büzmeci	16	3.66
Çömlekçi	5	1.14
Ketenci	5	1.14
Toplam	437	

Tablo 7. Para vakıflarından kredi alan zimmi esnafın mesleklerine göre dağılımı.

Tablo 6'dan Ermeni ve Rumların bazı mesleklerde birbirlerine yakın oranlarda iş yaptıkları, bazılarında ise ayrıştıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, kuyumculuk ve kürkçülük gibi iş kollarında her iki grup da birbirlerine yakın sayıda esnafa sahiptir. Ancak Ermenilerden sekiz çilingir, yedi bezzaz olmasına karşılık listede Rumlar arasında bu mesleği icra eden esnaf görülmemektedir. Bununla birlikte Rumlardan altı bakkal, ondokuz kutnici esnafına mukabil Ermenilerden bakkal yok iken sadece iki kutnici esnafı listede yer almıştır.⁷⁷

Gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı olarak yalnızca kendilerine özgü önemli bir iş alanı, kendi bağlarında yetiştirdikleri üzümü işleyerek alkollü içecekler üretmeleri idi. İslâm hukukuna göre Müslümanlarla gayrimüslimlerin ticari faaliyetlerdeki konumları alım satıma konu olan metanın özelliğine göre değişmekteydi. Mesela Müslümanların alkollü içkileri üretmeleri ve alıp satmaları yasaktı. Hatta bir zimmi, Müslümanın şarabını rehin olarak aldıktan sonra şarap zayi etse zimmi, Müslümanın zararını karşılamak zorunda değildi. Zira şarap Müslümanlar için mal olarak kabul edilmemekteydi.⁷⁸ Ancak tam tersi bir durumda zimminin zararının karşılanması gerekirdi.

Zimmilerin Müslümanlara içki satmaları ve Müslümanların da içki içmeleri ve zimmilerden içki satın almaları yasaktı. Zaman zaman merkezden şehirlere gönderilen emirlerle bu kuralı ihlal edenlerin cezalandırılacağı bildirilmekteydi. 1575'de

⁷⁷ Söz konusu değerlendirmeler daha öncede belirtildiği üzere alkollü içecek vergisi ödemek durumunda olanlar için hazırlanan listeye göre yapılmıştır. Bağlarında üzüm yetiştirmeyen ve bu nedenle alkollü içecekler üretmeyen esnafın olabileceği de gözden ırak tutulmamalıdır.

⁷⁸ Molla Hüsrev, *Dürrü'l-Hükkâm fî Şerhi Gurari'l-Ahkâm*, Dersaadet ts., II, 252.

İstanbul'dan Bursa'ya gelen bir emirde Kanuni Sultan Süleyman ve Yavuz Sultan Selim tarafından verilen emirlerde Müslümanların içki içmemeleri, zimmilerin de aşikare olarak içki içmemeleri, küfür alameti izhar etmemeleri ve kendi aralarında birbirlerine sattıkları içkiyi Müslümanlara satmamaları gerektiği belirtildikten sonra zimmilerin, eğer şarap içeceklerse bunu “âyîn-i bâtilaları üzere” gizlice yapmaları istenmişti. Emrin devamında ayrıca Bursa'daki meyhanelerin yoklanarak zimmilere yetecek kadar şarabın bırakılması geri kalanının ise sirke yaptırılması, bu yasağın çarşı ve pazarlarda herkese duyurulması ve bu emre muhalif olarak Müslümanlara şarap satanların İstanbul'a gönderilerek kürek cezasına çarptırılmaları emredilmişti.⁷⁹ Zimmilerden temin ettiği alkollü içecekleri içen Müslümanlar cezalandırılmaktaydı. Nitekim 1158/1745 yılında zimmilerden içki talep eden Ali hapse atılmıştı.⁸⁰

Zimmilerin içki üretmeleri ve kullanmaları Osmanlı tarihi boyunca hemen her devirde problemlere neden olmuştur. Bir tarafta zimmilerin İslâm hukukundan kaynaklanan alkollü içecek üretme ve kullanma hakları, diğer taraftan üretilen alkolün el altından Müslümanlara satılması meselesi vardı. Bu durum yetkilileri farklı uygulamalara yöneltmiştir. Bu nedenle zaman zaman tamamen yasaklanan içki üretimi bazı dönemlerde kontrollü olarak serbest bırakılmıştır. Zimmilerin alkollü içkileri üretme ve kullanmalarına izin verildiği dönemlerde, patrikler gayrimüslimlerin Müslümanlara içki satmayacaklarına dair devlet yetkililerine taahhütte bulunuyorlardı. I.Abdülhamid'in son zamanlarında zimmiler tarafından Müslümanlara ulaştırılan alkollü maddelerin artması üzerine patriklerin söz konusu taahhüde cesaret edemedikleri görülmüştür. Bu durum III. Selim'e arz edildiğinde padişah, arzın kenarına meselenin çözümünün zorluğunu da ortaya koyan düşüncelerini şu şekilde not etmiştir: *“Patrikler milletlerine taahhüt etmedikleri hâlde ruhsat verilmek nasıl olabilir. Yine ehl-i İslâma sirayet eder. Yine bî-nihaye fesadlara bais olur. Reayaya müsaade olunmadığı surette bu dahi gadri mucipdir. Reaya dahi siyanet olunmak lazımdır. Buna bir suret-i mülâhaza oluna.”*⁸¹

Müslümanların alkollü içki kullanmalarında olduğu gibi, üretimini yapmaları da yasaktı. 1560'da Bursa kadısına gönderilen bir fermana; Mudanya ve Terekli(?) köyleri bağlarının bozulma zamanı geldiğinde hasıl olan üzümünden Müslümanların pekmez, reçel, turşu ve sirke imal etmeleri, gayrimüslimlerden başka hiç kimsenin şarap

⁷⁹ Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, III, 309.

⁸⁰ B197/4b.

⁸¹ Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedit 1789-1807*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988, s. 98.

yapmamaları emredilmişti. Fermanın devamında dönemin Bursa kadısı: “Bu emre muğâyir bir vaz’ olursa senden bilinir özrün makbul olmayıp mu’âteb olman mukarrerdir. Ona göre mukayyed olup emr-i şerifimin icrasında dakika fevt etmeyesiz” ifadeleriyle uyarılmıştı.⁸²

Zimmilerin de içki üretmeleri izne tabi olduğu için izinsiz olarak içki üretiminde bulunan zimmiler engellenirdi. Nitekim 1060/1650 tarihli bir fermana göre hamr mukataası emini Divan’a müracaat ederek Bursa’daki Yahudilerin içki ürettiklerini, kendilerinden vergi talep edildiğinde “kendi nefislerimiz için kurarız” diyerek vergi ödemekten kaçındıklarını, halbuki kendisinin izni olmadan hamr kuramayacaklarını belirtmiş ve kanunun uygulanması yönünde emir istemişti. Bunun üzerine Bursa kadısına hitaben “...Bursa’da vâki’ Yahudi tâifesine emîn-i mezbûrun ma’rifeti olmayınca şart-ı iltizâmına muhâlif hamr kurdurmayasın mâl-ı mîriye gadr olmaktan ve ta’addi ve tecâvûzden ziyâde ictinâb eylesin” şeklinde yazılan bir emir gönderilmişti.⁸³

Özellikle Müslümanların yaşadığı yerlerde gayrimüslimlerin aleni olarak içki üretmelerine ve satmalarına yasak konurken, tamamı zimmilerden oluşan köy ve kasabalarda buna izin verilmekteydi. Nitekim 1573 tarihli bir fermana daha önce zimmilerin aleni olarak şehre içki getirmeleri tamamen yasaklandığı hâlde bazı zimmilerin gizlice şehre içki soktukları, vergisi alınmadan gerçekleştirilen bu durumun beytû’l-malî zarara uğrattığı belirtildikten sonra bu tür içkilerden vergi alınmasının caiz olduğu belirtilmişti. Ayrıca fermanın devamında Cuma namazının kılındığı şehirlere aleni olarak içki getirilmesinin asla meşru olmayacağı, gizli olarak getirilen içkilerin ise kendi aralarında olsa bile aleni olarak satılmaması ve Müslümanlara verilmemesi emredilmişti.⁸⁴

Belgelerde, zimmilerin içki üretmelerinin yasaklanmasına genellikle o mahalde mevcut olan bir caminin varlığı gerekçe olarak gösterilmiştir. Caminin olduğu yerde Müslümanların da olacağı ve alkollü içkilerin onlar tarafından da kullanılabileceği endişesi, yönetimi bu tür tedbirler almaya sevketmekteydi. Bundan dolayı mescidin olmadığı mahallerde içki üretimi yapılırken oraya Müslümanların yerleşmesi ve mescit inşa edilmesi durumunda içki üretimine de son verilmekteydi. Örneğin, hamr vergisiyle ilgili bir meselede Filadar Köyü zimmileri Divan’a müracaat ederek daha önce içki

⁸² Kepecioğlu, age., I, 219.

⁸³ B87/67a.

⁸⁴ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 49 (*Onuncu Asır*).

ürettiklerini ancak köylerinde mescit yapılmasından sonra bu işten vazgeçtiklerini belirtmişlerdi.⁸⁵ 1262/1846 yılında da Veleddikazzaz Mahallesi sakinleri mahkemeye müracaat ederek mahallelerinde dükkânı bulunan Kuyumcu Todoraki'nin dükkânının altındaki mahzene bir ocak yaparak burada "hamr taktir"(içki ürettiğini) ettiğini belirttikten sonra buranın kapatılmasını istemişlerdi. Kapatılmaya gerekçe olarak ileri sürülen sebepler arasında buranın Bilecik Mahallesi mescidine yakın olması da vardı.⁸⁶

Bursa'da öteden beri zimmiler tarafından açılan ve işletilen meyhaneler mevcuttu. Meyhanelerin camilere yakın olması ve şarap içen zimmilerin Müslümanları rahatsız etmeleri buraların kapatılmasına neden oluyordu. Örneğin, 1573 yılında Bursa'ya gönderilen bir fermanla Setbaşı'ndaki meyhanelerin kapatılması istenmiştir. Meyhanelerin kapatılma gerekçesi ise buralara giden zimmilerin Setbaşı Mescidi'ne giden Müslümanları rahatsız etmeleri, hatta müezzinin ezan okumak için minareye çıktığında meyhanedeki zimmilerden bazılarının kadeh kaldırarak müezzine göstermeleri idi.⁸⁷ Şikayet konusu olan meyhanelerin yasağa uymayarak faaliyetlerine devam etmeye çalışması nedeniyle tamamen kapatılmaları için 983/1575 yılında Bursa kadısına yeniden bir ferman gönderilmiştir.⁸⁸ 1584'te de Gazitimurtaş, Şemsibey ve Sağrıcsungur mahallelerinin imamları ve ahâlisinin mahkemeye müracaat ederek iki Rumun adı geçen mahallelerin ortasında meyhane açtıklarını, burada içki içerek sarhoş olanların daima Müslümanları rencide ettiklerini ifade ederek buraların kapatılmasını istemeleri üzerine meyhaneler mahalle arasından kaldırılmıştır.⁸⁹

Bursa'daki meyhanelerin durumu içki konusunda gelen emirlere paralel olarak değişiklik arzietmekteydi. 1670'de Bursa kadısına gönderilen bir fermanla "*Umûmen memâlik-i Osmaniye'deki meyhaneler yıkılarak camiler ve müslümanların bulundukları şehir ve kasabalarda şarabın alınıp satılması ve içilmesi men' ve İstanbul, Bursa ve Edirne'deki hamr emanetlerinin iptal edilerek kaldırılması*" emredilmişti. Bunun üzerine Bursa'daki meyhaneler yıkılmış ve bundan sonra şehre şarap getirilmesi ve müslümanlar arasında aşıkâr veya gizli içilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca, fermanın devamında bu emre uymayanlar için "*bu bâbda sâdır olan fermânı tagyîr için her kim*

⁸⁵ B90/132a.

⁸⁶ C10/115a.

⁸⁷ Kepecioğlu, age., III, 339.

⁸⁸ Dağlıoğlu, Hikmet Tarhan, *On Altıncı Asırda Bursa (1558-1589)*, Bursa Vilayet Matbaası 1940, s. 79; Meyhanelerin kapatılmasıyla ilgili başka şehirlere de benzer fermanlar gönderilmiştir. Bkz. Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'îye Sicili*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1974, s. 60.

⁸⁹ Kepecioğlu, age., III, 339.

sâ'î bi'l-fesâd olurlarsa Rabbü'l- 'âlemîn'in lânetine mazhâr ve karîn olsun” diye bir beddua cümlesi konulmuştur.⁹⁰ 1681 yılında gönderilen başka bir fermanla da “*bundan evvel ehl-i islâm camileriyle şereflenmiş olan belde ve kasabalarda ehl-i islâm arasında şarap ve rakı alınıp satılması ve içilmesi cihetiyle, meyhanelerin kapatılması için ferman sadır olmuşken, bu yasağa rağmen Bursa'da meyhane ihdâs edildiği, içki alınıp-satıldığı ve nice fesada sebep olduğunun belirlendiği*” gerekçesiyle Bursa'daki meyhanelerin tamamen ortadan kaldırılması emredilmiştir.⁹¹

İrad-ı cedit hazinesinin kurulmasından sonra bu hazineye gelir elde etmek amacıyla alkollü içkilerin üretimi meselesi yeniden ele alınmıştı. Bu çerçevede 1792 yılında “zecriye rusumu nizamı” yayınlanmış ve alkollü içkiler tekrar vergi kapsamına alınmıştır.⁹² Özellikle bu tarihten sonra zimmilerin bağlarında yetiştirdikleri üzümleri ticaret amacıyla işledikleri ve elde ettikleri şarabı dışarıya sattıkları anlaşılmaktadır. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'daki zimmilerin çok yoğun olarak bu işle ilgilendikleri görülmektedir. 1212/1797 tarihli bir belgeye göre Bursa'da 230 Ermeni 33.390 kıyye hamr(şarap), 248 kıyye arak(rakı), 215 Rum 18.500 kıyye hamr, 515 kıyye arak ve 34 Yahudi 4.420 kıyye hamr, 113 kıyye arak olmak üzere toplam 479 gayrimüslim 56.410 kıyye hamr ve 876 kıyye arak üretmiştir.⁹³ 479 kişilik liste aynı zamanda bu sayıdaki aileyi de ifade etmektedir. Dolayısıyla 1212/1797 yılında Bursa'da en az 479 zimmi ailenin içki üretimiyle meşgul olduğunu söylemek mümkündür.

IV- KREDİ İHTİYACININ KARŞILANMASI

A- KREDİ KAYNAKLARI

1- Tüzel Kişiler (Vakıflar)

Osmanlı esnafının en önemli kredi kaynağı bir tüzel kişi olarak kabul edilebilecek olan vakıflardır. Hangi amaçla kurulmuş olursa olsun vakıfların büyük çoğunluğu esnafa belirli şartlar dahilinde kredi vermektedir. Hatta fakirlere yardım ve mabetlerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi hayır işlerinin yanında, sadece esnafın kredi ihtiyacının giderilmesi amacıyla kurulan vakıflar da bulunmaktaydı. Genellikle her hangi bir esnaf birliğine mensup üyelerce kurulan bu tür vakıfların temel amacı bir miktar kâr

⁹⁰ Kepecioğlu, age., II, 309.

⁹¹ Kepecioğlu, age., III, 331.

⁹² Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Kadar Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 183.

⁹³ B266/104a.

karşılığında ihtiyaç sahibi esnafa yardım etmek ve gereken krediyi sağlamaktı. Esnafın bu tür vakıflardan yoğun bir şekilde kredi alarak iş yapmaya çalıştığı ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Farklı amaçlarla vakıf kurma işi Müslümanlar arasında oldukça yaygındı. Gayrimüslim esnaf da Müslümanlardan etkilenererek çoğunlukla kendi dindaşlarından olan esnafın sermaye ihtiyacını karşılamak amacıyla farklı adlar altında vakıflar kurmuşlardır. Zimmilerin vakıf kurmalarıyla ilgili kısımda da belirtildiği üzere esnafın ihtiyacını sağlamak amacıyla gayrimüslimler tarafından kurulan vakıflardan bazıları şunlardır: Çilingir esnafı iâşesi için Ermeni Hristiyanları vakfı,⁹⁴ Kökçü esnafı için Ermeni Hristiyanları vakfı,⁹⁵ Kuyumcu esnafı için Hristiyan kuyumcular vakfı,⁹⁶ Kürkçü esnafı mühimmatı için Hristiyan kürkçüler vakfı.⁹⁷

Vakıf yetkilileri, esnafa kredi vererek onların ihtiyaçlarını gidermenin yanında vakfın gelirlerini de artırmış oluyorlardı. Örneğin, 1181/1767 tarihli bir kayıtta Hristiyan kökçü esnafının ihtiyaçları için bu esnaf üyeleri tarafından kurulmuş olan vakfın muhasebesi yapılmaktadır. Muhasebe kaydındaki bilgilere göre, 1181/1767 tarihi itibarıyla vakfın ana sermayesi 1500 kuruş olup bu para % 12.5 “murabahayla” işletilerek bir yılda 187.5 kuruş gelir elde edilmiştir. Vakfın giderleri arasında “*berâ-yı mühimmât-ı hîrfet-i mezkûre*” adı altında esnafın ihtiyaçları için harcanan para 174.5 kuruş olarak belirtilmektedir.⁹⁸ Belgenin devamında “*vakf-ı mezbûrun zimemleridir*” başlığı altında vakıftan borç alanların isimleri de zikredilmiştir. Bu tür vakıflardan isteyen herkes borç para alabilirdi. Ancak muhasebe kayıtlarına bakıldığında vakıflardan borç alanların büyük çoğunluğunu esnafın oluşturduğu görülmektedir. Herhangi bir esnaf örgütünün ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan vakıflar, kendi mensubu olan esnafın ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kalan parayı diğer esnaf üyelerine de kredi olarak verirdi. Örneğin, yukarıda bahsedilen kökçü esnafının kurduğu vakıftan kredi aldığı anlaşılan 20 zimmiden 4’ü kökçü 8’i farklı mesleklerden olmak üzere toplam 12’si gayrimüslim idi.

Müslüman esnafın zimmi vakıflarından borç para almaları pek yaygın değildi. Müslümanların bu tutumlarının dinî hassasiyetlerden kaynaklanabileceği gibi kredi için

⁹⁴ B195/67a; B199/70b; B212/55b; B240/4b; B246/9b; B250/107b.

⁹⁵ B199/56a; B201/85b; B202/8b,88a; B240/39a.

⁹⁶ B195/53a; B202/15b; B212/11a; B240/73b; B245/7b; B249/3b; B250/23b.

⁹⁷ B195/67a; B199/83a; B240/8b; B245/8b; B246/40a; B250/19b.

⁹⁸ B199/56a.

zimmi vakıflarına ihtiyaç duymamaları nedeniyle de olduğu söylenebilir. Nitekim bu durum vakıflarla ilgili muhasebe kayıtlarından da anlaşılmaktadır. XVIII. asır Bursa esnafının büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluşmasına rağmen⁹⁹ zimmi vakıflarından kredi alan Müslümanların az oluşu, Müslüman vakıflarının esnaf için yeterli olduğunu düşündürmektedir. Buna karşılık zimmi esnaf, kendi vakıfları yanında Müslümanların kurduğu vakıflardan da sık sık kredi almıştır. Muhtemelen zimmi vakıflarının çok yaygın olmaması onları kredi konusunda Müslüman vakıflarına yöneltmiştir.

Vakıf muhasebe kayıtlarında ayrıntılarıyla verilen esnaf-kredi ilişkileri, Osmanlı şehirlerindeki esnafın sermaye bulma konusunda vakıflarla çok sıkı ilişkide olduklarını ve Müslüman ya da zimmi isteyen herkesin kredi bulabileceğini göstermektedir.

Vakıflardan borç para alan zimmiler borçları karşılığında ev, tarla, bahçe gibi mülklerinden bir kısmını vakıf mütevellisine rehin olarak verirlerdi. Borcun zamanında ödenmemesi durumunda rehin olan mülk satılarak borçlar ödenirdi. Örneğin, Selçukhatun Mahallesi sakinlerinden Karabet veled-i Kiryako, mahkemede, Muidzade vakfından aldığı yüz kuruş borç mukabilinde iki dönümlük dut bahçesinin vakıf mütevellisi Derviş İsmail’de rehin olduğunu, söz konusu tarlayı rehinden kurtardıktan sonra Hafız Molla Ahmet’e yüz yetmiş kuruşa sattığını ve bu paranın yüz kuruşunu vakıf mütevellisine ödediğini ifade ederek bu konuda hüccet almıştı.¹⁰⁰

2- Özel Kişiler (Şahıslar)

Osmanlı esnafı tüzel kişiler dışında da kredi sağlayabileceği kaynaklara sahipti. Esnaf, çevresindeki şahıslardan kredi temin edebiliyordu. Bu durum halk arasında oldukça yaygındı. Zira mahkeme kayıtlarının önemli bir kısmı bu tür alacak davalarıyla ilgilidir. Söz konusu davalara konu olan borçlanmalarla birlikte borcunu zamanında ödeyerek mahkemelik olmayanların durumu da dikkate alınırsa, bu tür borçlanmaların çok yaygın olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰¹

⁹⁹ 1749-1750, 1755-1776 ve 1783-1784 yıllarına tekabül eden dönemlerde vakıflardan kredi alarak iş yapan esnafın sayısına bakıldığında 10.812’si Müslüman 1.806’sı zimmi olmak üzere toplam 12.286 kişiye ulaştığı görülür. Bkz. agt., s. 230.

¹⁰⁰ B175/39a.

¹⁰¹ XVII. Yüzyıl Bursa’sıyla ilgili araştırma yapan Haim Gerber’de halk arasında gayr-i resmi kredi ilişkilerinin yaygın olduğundan bahsetmektedir. Bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, s.144 vd.

Şahıslar arasındaki borçlanmalarda esnafın önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu durum hem Müslümanlar hem de zimmiler için geçerli idi. Muhtemelen vakıflardan borç alarak mülkünü rehin olarak vermek istemeyen esnaf çevresindeki insanlardan para toplayarak sermaye ihtiyacını gidermeye çalışıyordu. Örneğin, 1203/1789 tarihli alacak davasıyla ilgili bir kayıta Demirkapı Mahallesi sakinlerinden Andon veled-i Panayot'un pamuk (kutni) ticareti yapmak amacıyla Angelo bint-i Nikola adlı zimmi kadından yıllık otuz kuruş faizle üçyüz kuruş borç para aldığı belirtilmektedir.¹⁰² Ayrıca tereke kayıtlarına bakıldığında özellikle esnafın çok sayıda şahsa borçlu oldukları görülmektedir. Hatta XVIII. yüzyılda borçları terekesinden daha fazla olduğu hâlde vefat ederek varislerine hiçbir şey bırakmayan zimmilerin çoğu esnaftır.

B- KREDİNİN GERİ DÖNÜŞÜ

Esnaf tarafından sermaye olarak kullanılmak üzere alınan borçların geri ödenmesinde zaman zaman problemler yaşanmaktaydı. Yukarıda da belirtildiği üzere, borç para eğer her hangi bir vakıftan alınmışsa bu paranın ilgili vakıf tarafından geri tahsil edilmesi kolaydı. Çünkü borç mukabilinde vakıf mütevellisine rehin olarak verilen bir mülk vardı. Paranın ödenmemesi durumunda bu mülke vakıf adına tamamen el konulur veya mülk, sahibi tarafından satılarak söz konusu borç ödenirdi. Ancak şahıslardan alınan borçların ödenmesi konusunda yaşanan problemler vakıflarda olduğu kadar kolay halledilemiyordu. Zira her şahıs borç karşılığında vakıflarda olduğu gibi bir mülkü rehin almıyordu.¹⁰³

Şahıs borçlarının ödenmesinde takip edilen ilk yol bu borcun kefilden tahsil edilmesi idi. Ancak bu da kefil tayin edilerek gerçekleşen borçlarla ilgiliydi.¹⁰⁴ Fakat kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla şahıslar arasındaki borçlanmaların büyük bir kısmında kefil de yoktu. Kefilsiz olarak borçlanmalarda borç sahibi eğer borcunu ödeyemeyecek duruma düşerse genellikle alacaklıya giderek durumunu arzeder ve söz konusu borcun taksite bağlanmasını isterdi. Alacaklılar çoğunlukla bazı şartlar dahilinde bu tür teklifleri

¹⁰² B100/11b.

¹⁰³ Şer'iyye sicillerinde mevcut olan alacak davalarının bir çoğunda rehin maldan bahsedilmemektedir.

¹⁰⁴ 1210/1795 yılında Tüccar Ahmet Ağa mahkemeye müracaat ederek değişik eşyaların alım satımıyla ilgili olarak Silleli Sava veled-i Talaş adlı zimmiden 2.601 kuruş alacağı olduğunu, ancak Sava'dan alacağını tahsil edemediğini belirterek borca kefil olan Hacı Abdülkadir'in bu parayı ödemesini talep etmiştir. Abdülkadir'in kefaleti inkar etmesi üzerine Ahmet Ağa durumu şahitlerle ispat etmiş, bunun üzerine mahkeme, sözkonusu borcun kefil tarafından ödenmesine karar vermiştir. B267/9a.

kabul ederlerdi. Borçlu ve alacaklı şahıslar arasında gerçekleşen bu anlaşma mahkeme tarafından da tescil edilerek taraflara hüccet verilirdi.¹⁰⁵

Borçlunun taksitle ödeme arzusuna rağmen alacaklıların bunu kabul etmemeleri ve davanın mahkemeye intikal etmesi durumunda, mahkeme bu tür davaları genellikle borçlunun isteği doğrultusunda borçların taksitlendirilmesi yönünde karar verirdi. Mesela birçok kişiden toplam 16.430 kuruş toplayan Kürkçü Andoryaki veled-i Yogan adlı zimmi Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek topladığı paralarla kürk ticareti yaptığını, ancak kürklerinin bir yangın sonucunda imha olması üzerine borçlarını ödeyemez duruma düştüğünü, taksitle ödemek istediğini ancak alacaklıların kabul etmeyerek kendisini hapse attırmak istediklerini ifade ederek Divan tarafından borçlarının taksitlendirilmesini istemişti. Durumu inceleyen Divan-ı Hümayun borçların taksit yapılması için Bursa kadısına hitaben bir ferman göndermişti.¹⁰⁶

Bazı gayrimüslimler borç ödeme konusunda oldukça duyarlıydılar. Zira sahip oldukları bütün eşyayı satarak borçlarını ödeme yoluna gidenler vardı. Örneğin, Karaağaç Mahallesi sakinlerinden Halepşah oğlu Karabet çok sayıda kişiye olan borcundan dolayı mahkemeye müracaat ederek bir müddetten beri ticari hayatında bazı sıkıntılar yaşadığını, alacaklılarının da paralarını talep ettiklerini ifade etmiş, bu sebeple sahip olduğu bütün eşyasının satılarak alacaklılara eşit oranda dağıtılmasını istemişti. Bunun üzerine Halepşah'ın eşyası 8.485 kuruşa satılarak dokuz kişiye alacakları oranında taksim edilmişti.¹⁰⁷ Ödenen paralar borçların tamamını karşılamamakla birlikte kalan borcun ne şekilde ödeneceği konusunda bilgi verilmemektedir. Sicillerde, bu örneğe benzer şekilde henüz hayatta iken eşyasını satarak veya bir yakını tarafından desteklenerek borçları ödenen zimmilerle ilgili epeyce kayıt bulunmaktadır. Nitekim

¹⁰⁵ Örneğin İnegöl kazası sakinlerinden yaklaşık elli kadar zimmi mahkemeye müracaat ederek borçlarının taksitlendirilmesiyle ilgili şunları söylemişlerdi: "Bizler, 1153/1740 yılından 1166/1753 senesine kadarki 13 yıllık dönemde Bursa esnafından olan Şekerzade Mehmet Ağa'dan alış veriş yapmıştık. Daha sonra muhasebemizi yaptığımızda bu alış verişten dolayı Mehmet Ağa'ya toplam 6.900 kuruş borcumuz olduğunu tespit ettik. Ancak bizim bu parayı ödeyecek gücümüz olmadığından Mehmet Ağa'ya arz ettik. Mehmet Ağa da, söz konusu paranın 900 kuruşunu bize hibe ettikten sonra 1.000 kuruşu peşin olarak aldı ve geri kalan parayı da yılda 1.250 kuruştan toplam 4 yılda tamamen ödememiz şartıyla borcumuzu taksitlendirdi." Zimmilerin bu ifadelerinden sonra mahkeme durumu tescil ederek taraflara gerekli hücceti vermiştir. B79/29b.

¹⁰⁶ B80/86a.

¹⁰⁷ C81/32b.

birçok kişiye olan borcundan dolayı hapiste olan Karabet'in babası, kendisine ait bir dükkânını satarak oğlunun borçlarını ödemişti.¹⁰⁸

Yukarıdaki örnekler ve benzeri kayıtlardan da anlaşıldığına göre, Bursa esnafı içinde yer alan zimmiler gerek tüzel gerekse özel kişilerden diledikleri miktarda kredi alma imkanına sahiptiler. Ayrıca borcun geri ödenmesinde zorlanmaları durumunda hibe ve taksitle ödeme gibi kolaylıklardan da yararlanmakataydılar.

Osmanlı yönetimi borçların zamanında ödenmesi konusunda oldukça hassastı. Yukarıda da belirtildiği üzere borcunu zamanında ödeyemeyecek durumda olanlar eğer alacaklı kişiyle taksitle ödeme veya başka bir şekilde borcun telafi edilmesi şeklinde anlaşma yaparsa borçtan kaynaklanan problem ortadan kalkardı.

Bunun çok sayıda örneği olmasına rağmen alacaklıyla herhangi bir anlaşma yoluna gitmeden borcunu ödemeyenler de vardı. Böyle durumlarda yerel idareciler devreye girerek borcun ödenmesi konusunda borç sahibini ikna etmeye çalışırdı. Buna rağmen borcunu ödememekte ısrar edenler olursa borcunu ödeyinceye kadar hapse atılırlardı. Borcundan dolayı hapse atılanların maddi durumları gerçekten borcunu ödeyemeyecek kadar kötü ise hapisten tahliye edilirdi. Ancak bu durumda olanların kendi hâllerini şahitlerle ispat etmeleri gerekirdi. Nitekim birçok belgede, borcundan dolayı hapiste olan şahısların durumlarının kötü olduğu, borçlarını ödeyecek kadar paralarının olmadığı şahitlerle ispat edildiği için hapisten tahliye edildikleriyle ilgili bilgi bulunmaktadır. Şahitler genellikle hapiste olan şahısla aynı mahallede ikamet eden ve mahallenin ileri gelenlerinden olurdu. Örneğin, Mehmet Ağa ibn Ahmet'e olan borcundan dolayı bir müddetten beri hapiste olan Filadar Köyü sakinlerinden Yanaki veled-i Vahil iflas ettiğini iddia ederek aynı köyün esnafından olan Mehmet Beşe ve Osman Beşe'nin de kendisine şahitlik yapacaklarını söylemiş ve hapisten tahliye edilmesini talep etmişti. Adı geçen şahısların da "*...mesfûr Yanaki zimminin hâlâ üzerinde lâbis olduğu köhne melbûsatdan gayr-i ism-i mal ıtlâk olunur malı olduğu ma'lûmumuz değildir...*" diyerek lehinde şahitlik yapmaları üzerine Yanaki'nin hapisten tahliye edilmesine karar verilmişti.¹⁰⁹ Bu tür tahliyeler, borçların hiç ödenmeyeceği anlamına gelmemekteydi. Zira bunların tahliye kararlarında yer alan "*...mezbûrun si'a-i*

¹⁰⁸ C27/95a.

¹⁰⁹ B251/24a.

hâline değin..."¹¹⁰ ifadesi borçlunun durumunun düzelmesine kadar anlamına gelmektedir.

Bazen borcundan dolayı hapiste olanların iflas ettiklerini ispatlamaları tahliye olmaları için geçerli bir neden olmamaktaydı. İflas ettiğini ispatlamanın yanında tahliyeden sonra borcunu ödeyeceğine dair bir de kefil bulması gerekirdi. Mesela Veledisaray Mahallesi dükkânlarından birinde esnaflık yapan Seyit Mehmet Çelebi'ye kırk kuruşluk borcundan dolayı uzun zamandan beri hapiste olan Salamon veled-i Musa adlı Yahudi iflas ettiğini şahitlerle ispatladıktan sonra hapisten tahliyesini istemiş, Salamon'un oğlunun da babasına kefil olması üzerine bu talebi kabul edilmişti.¹¹¹

Bazen de bizzat alacaklının mahkemeye müracaat ederek borçlunun tahliye edilmesini talep ettiği görülmektedir ki bu durumun daha çok borcun ödenmesi konusunda borçluyla alacaklı arasında varılan anlaşma sonucunda gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim hapiste olan Yorgi veled-i Panayot'un alacaklıları kadıya müracaat ederek, Yorgi'nin evini satarak borçlarını ödeyeceği konusunda anlaşmalarını ifade etmişler ve Yorgi'nin tahliye edilmesini istemişlerdir.¹¹²

Borcunu ödeyemeyenlerin fakir olduklarını ispat etmeleri halinde hapse girmeyecekleri mahkeme kararıyla tescil edilirdi. Elinde bu nitelikte bir karar olmasına rağmen alacaklılar tarafından hapse atılmak istenen zimmiler doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek bu konuda şeyhulislâmdan fetva alınmasını ve hapsedilmesinin engellenmesini talep edebiliyordu. Örneğin, David veled-i Yako adlı Yahudi Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Bursa'da bazı kişilere borcu olduğunu, ancak fakir düştüğü için borçlarını ödeyemediğini, fakirliğini ispat ettiği için hapse atılmaması konusunda mahkeme tarafından kendisine hüccet verildiğini, ancak buna rağmen alacaklılarının kendisini hapse attırmak için uğraştıklarını ve kendisini rencide ettiklerini ifade ettikten sonra bu konuda şeyhulislâmdan bir fetva alınarak hapse atılmamasını ve rencide edilmemesini istemişti. Bursa kadısına hitaben yazılan bir fermanla David'in talebi kabul edilmişti.¹¹³

Osmanlı idaresinin borçların ödenmesi konusundaki hassasiyeti şüphesiz yalnızca Müslümanlara borçlu olan zimmiler için değildi. Zimmilerin kendi aralarındaki

¹¹⁰ B196/84b.

¹¹¹ B102/97b; Benzer örnekler için bkz. B347/109a; B327/54b.

¹¹² B303/39a.

¹¹³ B168/85a.

borçlanmalarda da yukarıdaki örneklere benzer durumlar yaşanmaktaydı. Örneğin, 1199/1785 tarihli bir fermana göre Mardros'a olan borcu nedeniyle İstanbul'da hapiste olan Agop, Divan'a yaptığı müracaatında Bursa'daki mülkünü satarak borcunu ödeyebilmek için kendisinin Bursa'ya nakledilmesini istemişti. Bunun üzerine Agop'un bir çavuş nezaretine Bursa'ya gönderilerek mülkünün satılmasına ve borçlarının ödenmesine karar verilmişti.¹¹⁴

Osmanlıdaki ceza uygulamaları suçlulardan intikam alınması amacından ziyade onların ıslah edilmelerine yönelikti. Nitekim başka nedenlerle de cezalandırılanlar için bunu teyit edecek ifadeler kullanılmaktaydı. Örneğin, herhangi bir nedenle sürgüne gönderilecek veya hapse atılacak zimmiler için “*ıslâh-ı nefis oluncaya*” kadar ifadesi kullanılmaktaydı.

Osmanlı idarecileri için şehirlerdeki ekonomik hayatın canlılığı ve devamlılığı önemliydi. Şüphesiz ekonomik hayatta karşılıklı alış veriştten kaynaklanan veya doğrudan kredi amaçlı borçlanmalar kaçınılmazdı. Ancak bu çarkın dönmesi, bazı yaptırımları da olan borçların zamanında ödenmesini zorunlu kılıyordu. Bununla birlikte borçluların hapiste olsalar bile borçlarını ödemeleri için kendilerine her türlü kolaylığın tanındığı görülmektedir. Üstelik borçlu zimmilerle ilgili sağlanan kolaylıklar da “*fe nezîratün ilâ meyseratin*”¹¹⁵ ifadesiyle dinî bir gerekçeye dayandırılmaktaydı. Zira Kur'an'dan bir ayet olan bu ifade “Eğer borçlu güç durumda ise rahatlayıncaya kadar ona mühlet verin”¹¹⁶ anlamındadır.

V- ESNAFIN ÖDEDİĞİ VERGİLER

Daha önce de ifade edildiği üzere cizye, haraç ve ispenç gibi yalnızca zimmilerin ödemekle yükümlü oldukları bazı vergiler vardı. Bununla birlikte Müslümanlar ve gayrimüslimlerin beraberce ödemek zorunda oldukları vergiler de mevcuttu. Zira esnafı ilgilendirilen vergiler konusunda Müslümanlarla zimmiler arasında fark gözetilmezdi. İster Müslüman ister zimmi olsun her esnaf, bağlı olduğu teşkilat yöneticileri aracılığıyla kendilerine tarh edilen vergiyi öderdi.

¹¹⁴ B221/29b.

¹¹⁵ B196/84b.

¹¹⁶ Bakara, 2/280 (Ayetin tamamı şöyledir: Eğer borçlu darlık içindeyse, ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilerseniz, sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır.)

Bilindiği üzere Osmanlıdaki gayrimüslimler zimmi ve müste'men olarak ikiye ayrılmaktaydı. Osmanlı tebaası olan zimmi esnafın vergi yükümlülükleri, Müslüman esnafla benzer nitelikteydi. Başka bir devletin tebaası iken geçici olarak Osmanlı topraklarında bulunan müste'menler ise vergi konusunda Osmanlı tebaası olan esnaftan farklıydılar.

Bursa'ya dışarıdan mal getiren yabancı tüccar gümrük vergisi öderdi. Gümrük vergisi zaman zaman hem zimmilerden hem de müste'menlerden alınmakla birlikte¹¹⁷ Osmanlı tebaası olan zimmiler yabancı bir ülkeden değil de çoğunlukla Osmanlı şehirleri arasında alım-satım gayesiyle dolaştırdıkları mallardan gümrük vergisi ödememekteydiler. Aksine uygulamalar şikayet konusu olmaktaydı. 1199/1785 tarihinde aslen Bor Kasabası sakinlerinden olup ancak Bursa tüccarından olan Yorgi, Barşuran, Tomor, Kirbanos ve Nikola adlı zimmiler Divan-ı Hümayun'a baş vurarak Bor'dan Bursa'ya getirdikleri ve Bursa'dan oraya götürdükleri ticaret eşyası için gümrük vergisi ödemezken, Bursa'da parça emini olan Osman'ın kanuna aykırı olarak "*parça emâneti gümrük emâneti misillüdür, götürdüğünüz eşyadan gümrük taleb ve ahz ederim*" diyerek kendilerini hapsedtiğini ve üçyüz kuruşlarını aldığını iddia etmişler ve bu haksızlığın giderilmesini istemişlerdi. Çok sayıda Müslüman esnafın da zimmilerin lehinde şahitlik yapmaları üzerine parça emininin adı geçen zimmilerden bir daha gümrük vergisi istememesi konusunda Bursa kadısına bir ferman gönderilmişti.¹¹⁸

Merkezî yönetim, hangi esnaf grubundan ne kadar vergi alınacağını belirler ve bunu şehir yöneticilerine bildirirdi. Daha sonra esnaf yöneticileri kendi sorumlulukları altında bulunanlardan vergileri toplayarak ilgili yerlere teslim ederlerdi. Aynı mesleği icra eden esnafa takdir edilen vergi, esnaf içinde yer alan Müslüman ve zimmilerin sayıları dikkate alınarak tevzi edilmekteydi. 1173/1759 tarihli bir belgeye göre kazzaz esnafına isabet eden verginin üçte ikisini Yahudiler, üçte birini ise Müslümanlar ödemekteydiler. Ancak Yahudiler mahkemede, Müslümanların ve kendilerinin ödedikleri vergi oranlarını belirttikten sonra durumlarının iyi olmadığı nedeniyle vergi ödeme konusunda zorlandıklarını, bu sebeple kazzaz esnafına takdir edilen verginin kendileriyle Müslümanlar arasında yarı yarıya taksim edilmesini istemişlerdi. Müslüman kazzazlar ise "sizin erkeklerinizle birlikte kadınlarınız da mezkur sanat erbabındandır. Ayrıca kazzazlara lazım olan metânı tamamını işlemenin yanında başka yerlerde de

¹¹⁷ Yediyıldız, age., s. 151-156.

¹¹⁸ B101/4b.

imalatta bulunarak alım satım yapıyorsunuz. Bundan dolayı sizin menfaatiniz bizden daha çoktur” diyerek Yahudilerin teklifini reddetmişlerdi. Bunun üzerine aralarında münazaa çıkmış, ancak neticede kendi aralarında kaleme aldıkları yeni bir nizamname üzerinde anlaşarak problemi çözmüşlerdi. Yeni nizamnameye göre vergide eski oranların korunmasına karşılık, Yahudilerin daha çok çeşit mal üretebilmeleri imkanı sağlanmıştı.¹¹⁹ Ancak Yahudilerin bu işin peşini bırakmayarak Müslümanlarla aynı oranda vergi ödeme konusunda ısrar ettikleri anlaşılmaktadır. Zira 1216/1801 tarihli başka bir fermana da bu konudan bahsedilmektedir. Söz konusu fermana göre, bu kez Müslüman kazzazlar Divan-ı Hümayun’a müracaat emişler ve yukarıda içeriği verilen 1173/1759 tarihli nizamnameye de atıfta bulunarak “bu tarihten sonra Müslüman ve Yahudi kazzazların hangi malları üretecekleri ve ne kadar vergi ödeyecekleri belliydi. Şimdiye kadar her hangi bir problem olmadan herkes kurallara uymuşken, birkaç seneden beri Yahudiler bizlerden vergi konusunda kendilerine indirim yapılmasını istirham ediyorlardı. Bizler de onlara merhameten isteklerini kabul ettik ve vergiyi yarı yarıya paylaştık. Ancak Yahudiler buna kanaat etmeyerek nizamnameye aykırı şekilde Müslüman esnafı taciz etmeye ve Müslümanların bazı eşyayı üretmelerine engel olmaya başladılar. Bu durum işlerimizin bozulmasına neden olmanın yanında diğer sanat mensuplarına da sirayet ederek cümle esnafın nizamlarının ihlaline yol açmaktadır” iddiasında bulunmuşlar ve meselenin 1173/1759 yılında alınan kararlar çerçevesinde halledilmesini istemişlerdi.¹²⁰ Divan-ı Hümayun gerekli incelemeyi yaptıktan sonra 1173/1759 yılında alınan kararları iptal etmiş ve bir malın imalatının her hangi bir kesime tahsis edilemeyeceği gerekçesiyle üretimin müşterek olması ve verginin de

¹¹⁹ B193/53a.

¹²⁰ “...nizâm-ı mezkûr bi-lâ nizâ’ müddet-i merkûmeden beru beynlerimizde düstûru’l-‘amel tutula gelmişken tâife-i merkûmenin birkaç seneden beri ehl-i İslâma tazarru’larına binâen tekâlif-i mezkûreden ber-mûcib-i nizâm verdikleri sülûsân hisseleri terahhumen nisfiyeye tenzîl birle münâsefeten tevzî’ eylediğimiz vucûh-u ahâlî ‘indlerinde zâhir ve âşikâr iken tâife-i mesfûrun ber-vech-i muharrer vâki’ olan himâyeye kanâ’at etmeyüb bu esnâda mugâyir-i şurût-i nizâm hareket ile ehl-i İslâm’ı ta’cîz ve ızrâra ictirâ etmeleriyle hirfet-i mezbûrenin ihtilâlîna ba’is ve ihtilâlîna bâdi ve hirfet-i sâireye dahi sirâyet ile bi’l-cümle esnâfın şirâze-i nizamlarının perişâniyetine bâdî olub fi-mâ ba’d fukârâ-yı esnâfdan tekâlif tahsili müte’assir olacağı zâhir ve hüveydâ olmağın ahvâl-ı perişân hâlimize merhameten târih-i merkûmda verilen hüccet mûcibince beynlerimizde câri olan nizâmımıza i’tibâr olunub tâife-i mesfûrenin hilâf-ı nizâm vâki’ olan hareketleri men’ ve ref’ olunmak bâbında emr-i ‘âli sudûrunu istirhâm ve sıdk-ı kıssaları nefsu’l emre muvâfık olduğunu vucûh-ı ahâlî haber verdiklerinde mukaddema arz olundukda ğazzazan Yahudi tâifesinin nizâm-ı kadimlerine mugâyir hareketle ehl-i İslâm’dan ba’zıları beyne’l-esnâf masârîfât-ı memleket ve emti’a-i mezbûreye sizleri vâzi’u’l-yed ve i’mâl ettirmeziz deyu mûmâna’at ve ta’addiyâta cesâret ve ol vecihle mağdûr olduklarını inhâ...” B275/66b.

Müslüman ve Yahudi kazzazlar arasında yarı yarıya taksim edilmesi şeklinde karar vermişti.¹²¹

Esnafın ödediği vergilerden biri de günlük olarak belirlenen ve muhtesip tarafından toplanan ihtisap vergisiydi. Tablo 5'te de görüldüğü üzere 1827 yılında ihtisap vergisi ödemekle yükümlü olan 4.767 kişiden 662'si Hristiyan, 78'i Yahudi olmak üzere toplam 726'sı gayrimüslimdi. 1843 yılında ise toplam 4.125 kişiden 426'sı zimmiydi. Zimmiler, Müslümanlara göre bir miktar daha fazla ihtisap vergisi ödüyorlardı. Örneğin, Müslüman bakırcılar günlük üçer para ihtisap vergisi öderlerken zimmi bakırcılar dörder, bezzaz esnafından Müslümanlar altışar, zimmiler ise sekizer para ödüyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancı tüccar, alım satımını yaptıkları eşyayla ilgili olarak gümrük vergisi ödedikten sonra söz konusu malla ilgili ayrıca kendilerinden herhangi bir vergi alınmazdı. Bununla birlikte zaman zaman gümrük vergisi ödenmiş mal için kendilerinden tekrar vergi istenen yabancı tüccar meseleyi doğrudan Divan'a ileterek mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdir. Divan-ı Hümayun bu tür meseleleri ahidnamelerde belirtilen anlaşma maddelerine göre çözerdi. Nitekim 1780 yılında İslimye voyvodası Murat Ağa'nın vefatından sonra Avrupalı tüccardan haksız olarak alınan yediyüzyetmişüç kuruşun anlaşma gereği iade edilmesi kararlaştırılmıştır.¹²² Yabancı tüccar Osmanlı şehirlerinde kaldıkları süre içinde cizye, haraç, avarız ve nüzul gibi vergileri ödemezlerdi. Ancak yerel yöneticilerin uzun süre kendi şehirlerinde kalan yabancı tüccardan mezkur vergilerden bir kısmını almaya çalıştıkları görülmektedir. Bu tür meseleler yukarıda da belirtildiği üzere ahidnameler çerçevesinde halledilmekteydi. Örneğin, 1097/1686 tarihli bir fermana göre bir grup yabancı tüccar Divan'a müracaat etmiş ve "...biz Bursa'da merhûm ve mağfûrunleh Sultân Bayezid Han'ın binâ eylediği Yeni Han'da ve sair hanlarda müsâferet üzere sâkin ve ticâret edüb emti'alarımızı bey' edinceye dek eglenüb tekâlif alınmak icâb eder zabt u tasarrufumuzda emlâkımız ve yerlerimiz olmayub bizlerden tekâlif alınmamak üzere yedimizde emr-i şerîf ve hüccet-i şer'iyeye var iken Bursa'da mahallât ahâlileri hilâf-ı

¹²¹ "...imdi sen ki Mevlânâ-yı mûmâ ileyhsin ber vech-i muharrer bi-emr-i 'âlf vâride olan tekâlifden hîrfet-i mezkûre üzerine tarh olunan mebâliği münâsefeten vecihle ve envâi mütenevvi'a sâlifü'l-beyân dahi ahaduhumaya ta'yîn ve tahsîs kılınmayarak vech-i iştirak beynlerinde tanzîm ve i'mâl olunmak husûsuna irâde-i 'aliyyem ta'alluk eylediği ve hilâf-ı hâlât vukû'una rızâ-yı hümâyunum olmadığı ma'lûmâtı oldukda ber-vech-i muharrer 'amel ve harakete ihtimâm ve dikkat ..." B275/66b

¹²² Şen, Ömer, *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 92.

şer' ve kânûn bizden 'avâriz ve nüzul ve iştirâ ve ve sursat taleb edüb rencideden hâli değillerdir" iddiasında bulunduktan sonra *"elimizde olan emr-i şerîf ve hüccet-i şer' iyye mûcibince 'amel olunub hilâf-ı şer' ve kânûn ta'addileri men' u ref' olunmak bâbında..."* kendilerine bir ferman verilmesini istemişlerdi. Gayrimüslimlerin bu talepleri kabul edilmiş ve kendileri hakkında Bursa kadısına hitaben kaleme alınan bir ferman verilmişti.¹²³

Haksız olarak esnaftan para alınması zaman zaman şikayete konu olmaktaydı. Merkezî idare yerel yöneticilere gönderdiği emirlerle bu tür haksız uygulamaların önüne geçmeye çalışmaktaydı. 1233/1818 yılında ikiyüz askerin teçhizatı için Bursa esnafından tahsil edilmesi gereken vergiyle ilgili olarak Bursa kadısına gönderilen bir fermanla merkezî idarece takdir edilen meblağın beşte birinin köylüler beşte dördünün ise Bursa'daki Müslüman, Yahudi, Rum ve Ermeni esnaf tarafından ödeneceği belirtildikten sonra bundan başka değişik masraflar adı altında esnaftan para alınmaması gerektiği vurgulanmış ve bu konuda yerel yöneticiler aşağıdaki ifadelerle uyarılmıştı:

*"...fi mâ ba'd hilâf-ı ta'ahhud harakete zuhûr etmemek ve vilâyet masârîfı ve sâir mutâlebesiyle ta'addî olunmamak üzere ikiyüzaltı târihinde verilen emr-i şerîf mûcibince bi'l-cümle esnâfın istid'âlarıyla işbu sene-i mubâreke evâsıt-ı cemâziye'l-âhirinde mevkûfattan başka evâmir-i 'aliyye ile vâride olan tekâlîfden esnâf-ı mezkûre vech-i meşrûh üzere hisselerine isâbet edeni kethüdâları ma'rifetiyle ba'de'l-edâ hilâf-ı şer'-i şerîf ve bi-lâ emr-i münîf vilâyet masârîfı nâmı ve murûr ve 'ubûr eden vüzerâ-yı a'zâm için konak mefrûşâtı masârîfı ve lağım tathiri ve mezbele kaldırılması ve yedek tob çekmesi ve çayıra at götürüb getirmesi ve hasır(?) ve mangal ve sair bir gûnâ mezâlim-i muhdese ile defter-i tevzî'a külli akçe zamm ve 'ilâve olunarak cebren tahsîl olunduğundan halleri dîger-gûn olduğunu tâife-i merkûme lede'l-inhâ üzerlerine edâsı lâzım gelen tekâlîfden 'âdet-i belde üzere hisselerine isâbet eden tekâlîfi vakt ü zamânıyla ber-mûcib-i emr-i defter cem'ine me'mûra edâ eylediklerinden sonra mezâlim-i mezkûreyle fukâraya akçe tevzî' ve tahsîl olduğu muvâfık-ı nefsu'l-emr olduğu hâlde o makûle mezâlim ve ta'addiyâtın ma'rifet-i şer'le men' u def'i bâbında işbu sene-i mübâreke evâsıt-ı Recebinde Dîvân-ı Hümâyûn'um tarafından başka evâmir-i şerîfem sadır olub..."*¹²⁴

¹²³ B148/4b.

¹²⁴ C25/114a

1213/1798 tarihinde Bursa kadısına gönderilen başka bir fermenda da Bursa'dan beşyüz asker isteğini içeren emrin kethüda tarafından saklandığını, tevzi defterinde olmadığı hâlde kethüdanın “...hissenize onbeş kese akçe isabet etti bu meblağı ödemek zorundasınız...” diyerek esnaftan para aldığı, bazılarını hapse attırdığı belirtildikten sonra esnaftan haksız olarak alınan paranın daha sonraki vergiden düşülmesi ve sorumluların cezalandırılması istenmişti.¹²⁵

VI- ESNAFIN KARŞILAŞTIĞI PROBLEMLER VE ÇÖZÜM YOLLARI

A- ESNAF ARASINDA ÇIKAN ANLAŞMAZLIKLAR

Osmanlı şehirlerinde bir şahsın nasıl esnaf olabileceği ve hangi şartlar dahilinde iş yapacağı gerek devletin yürürlüğe koyduğu kanunlar, gerekse esnaf teşkilatlarının oluşturdukları nizamnamelerde açıkça belirtilmektedir. Buna göre bir esnaf adayı bu iş için gerekli eğitim sürecini tamamladıktan sonra lonca yetkililerinin izniyle müstakil iş yapma hakkını elde ederdi. Esnaf, iş hayatı boyunca da mensup olduğu loncanın nizamnamesine uymak zorundaydı. Ancak esnaf içindeki ilişkiler her zaman kanunların öngördüğü şekilde olmamaktaydı. Zira sicillerde yer alan çok sayıda belge nizamnamelere uymayarak şikayetlere konu olan esnafın durumuyla ilgilidir.

Gayrimüslimlerin de içinde yer aldıkları ve haksız rekabet, imalattaki kalitenin bozulması, fiyatların değiştirilmesi ve inanç istismarı gibi sebeplerle ortaya çıkan anlaşmazlıklardan oluşan şikayet konularının şu başlıklar altında tasnif edilmesi mümkündür:

1- Aynı Meslek Grubu İçinde Çıkan Anlaşmazlıklar

Aynı mesleği icra etmelerine rağmen çeşitli amaçlarla esnaf nizamnamesini ihlal edenler, esnafın diğer üyeleri tarafından şikayet edilir ve gerekli önlemlerin alınması istenirdi. Esnaf arasındaki problemlerin çoğu, bir grubun elde ettiği iş yapma imkanının başkaları tarafından haksız olarak paylaşılmak istenmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu konuda çok çetin bir mücadelenin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bir tarafta iş yapma hakkını elde edenler, diğer tarafta izinsiz olarak mesleği icra etmeye çalışanlar veya benzer işleri yapmalarına rağmen kendi iş alanını daha da genişletip diğerlerininkini daraltarak bir bakıma piyasayı kontrolü altında tutmak isteyenler vardı. Bu gibi nedenlerden kaynaklanan anlaşmazlıklar mahkemeye intikal eder ve orada bir çözüme

¹²⁵ B260/26a.

kavuşturulurdu. Hemen her dönemde bu tür problemlerin devam ettiği sicillerden anlaşılmaktadır.

Boyacılık, içe dönük meslekî problemlerin en yoğun yaşandığı esnaf teşkilatıdır.¹²⁶ Bursa'nın bir tekstil merkezi olması nedeniyle boyacılık mesleği iş yoğunluğu ve istihdam edilen eleman sayısı bakımından meslekler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Boyanan kumaşların çeşitliliği, boya renklerinin çok farklı oluşu ve istihdam edilen elemanların çok oluşu bazı sıkıntıları da beraberinde getirmekteydi.

Boyacı esnafının yaşadığı problemlerin başında yukarıda da vurgulandığı üzere, boyanacak tekstil ürünlerinden hangilerinin kimler tarafından boyanacağı ve boyacılık yapma yetkisi olmayanların kaçak olarak bu işi yapmaya çalışmaları gelmekteydi. Nitekim 1205/1790 tarihli bir kayda göre Bursa'daki boyacı esnafından beş zimmi mahkemede, Sultan Ahmet evkafından olan dükkânda iş yapan ve kethüdaları Müslüman, ustaları gayrimüslim olan sekiz kişilik başka bir boyacı grubuyla yaşadıkları problemleri anlattıktan sonra aralarındaki problemi çözdüklerini ve bazı şartlar üzerinde anlaştıklarını belirterek durumun tescil edilmesini ve bu konuda kendilerine hüccet verilmesini istemişlerdir.¹²⁷

Boyacılık mesleğinin sağladığı faydaları kendilerinde toplamak isteyenler, bu işe dışarıdan katılmak isteyenleri mümkün olduğu kadar saf dışı etmeye çalışıyorlardı. Ancak mesleğin dışında bırakılmak istenenler de mahkeme yoluyla değişik teklifler sunarak mesleği icra etmenin yollarını aramaktaydılar. Örneğin, 1207/1792 tarihli bir fermanla Bursa'da çoğunluğu zimmilerden oluşan sekiz kişilik boyacı esnafıyla yine boyacılık yapmaya çalışan dört kişilik başka bir grup arasında geçen mücadele sonucunda ortak bir noktada buluştuklarının hikayesi anlatılmaktadır. Söz konusu fermana göre 1785'de, III. Sultan Ahmet'in Yenisaray'daki kütüphanesi vakfından Fazlı

¹²⁶ Bursa Kütüğü'nde de boyacıların yaşadıkları problemlerle ilgili sicillere dayalı olarak çok sayıda örnek verilmektedir. Bkz. Kepecioğlu, age., I, 276.

¹²⁷ Söz konusu kayda göre boyacı zimmiler şikayetçi oldukları diğer boyacı esnafı hakkında özetle şu suçlamalarda bulunmuşlardı. "Daha önce meşdud, elvan, akmişe, usfur ve diğer boya işine müteallik olan emtia, yün ve tiftikten imal edilen elbise vesairenin her birimiz tarafından ayrı ayrı dükkânlarda boyanması âdetten idi. Ancak yedi sene önce mezkur boyacılar yün ve tiftikten imal edilen şal ve kuşak ve karacalar kuşağı ve çuka ve sair elbisenin boyanması işini kendilerine tahsis ederek bizleri sadece meşdud ve elvan ve akmişe ve emtiada kendilerine ortak kabul ettiler. Ayrıca bunun için bir de ferman aldılar. Ancak ferman gereğince onlara ait olan eşyanın boyanması hususunda bizim her hangi bir müdahalemiz yok iken diğer eşyanın boyanmasında da onların müdahale etmemesini istiyorduk. Bu nedenle aramızda anlaşmazlık vaki oldu. Fakat bundan sonra yün ve tiftikten mamül şal, kuşak, karacalar kuşağı, çuka ve yünden imal edilen değişik elbiselerin boyanması onlara, akmişe, meşdud ve sair elbisenin boyanması ise bizlere ait olmak üzere anlaşmaya vardık." B128/10b.

Paşa Sarayı'nda olan boyacı esnafının gedikleri şartları gereğince yün ve tiftikten mamul şal, kuşak, karacalar kuşağı, çuha ve elbisenin boyanma işi vakfa 70 kuruş kira vermeleri karşılığında Bursa'da çoğu gayrimüslimlerden oluşan sekiz kişilik ustaya verilmişti. Bunlar mahkemeye müracaat ederek ihtilaf konusunu ve varılan sonucu şöyle anlatmışlardı: "Nikola, Todoraki, Dimitri ve Margarid adlı zimmiler kendileri için tahsis edilen eşyanın boyanması işine kanaat etmeyerek dükkânlarında bizim boyamamız gereken eşyayı da boyuyorlardı. Bu yüzden aramızda kavgaya varan anlaşmazlık çıkmıştı. Ancak aracılardan tavassutuyla adı geçen zimmilerin vakfa ödediğimiz yıllık yetmiş kuruş kiraya otuz kuruş ilave etmeleri karşılığında aramıza karışma isteklerini kabul ettik. Bundan böyle adı geçen dört zimminin kendi dükkânlarında yaptıkları işi artık kiracısı olduğumuz dükkânda "san'at-ı vâhîde" olarak beraber yapma ve yıllık yüz kuruş kira ödeme hususunda anlaşmaya vardık."¹²⁸

Boyacılık gediklerinin çoğunlukla İstanbul'daki bazı vakıfların elinde olması nedeniyle Bursa'daki boyacı esnafı da genellikle o vakıfların izniyle bu işi yapmaktaydılar. Vakıflara bağlı olarak iş yapanlarla ilgili kuralları da vakıf mütevellisi düzenlemekteydi. Nitekim yukarıda içeriği verilen fermenda vakıf mütevellisinin koyduğu şartlar da belirtilmektedir. Söz konusu nizamnamenin konumuzla ilgili kısmında şu ifadeler yer verilmiştir. "...emti'a-i mezkûre kâr-hâne-i mezkûreden hâriç mahallerde boyanmak ve ber-vech-i muharrer bizlere mahsûs olan emti'a-i muharrere-i mezkûreyi kâr-hâne-i mezkûreden hâriç mahalde boyamağa cesâret eden kimesne ahz u girift olduk da vakf-ı müşârun ileyhin Fazlî Paşa Sarayı'nda iskân olunan boyacılar şurûtu misillü yedinde olan emti'a ve âlâtı cânib-i vakıfdan ahz ve kendisinin te'dîbâtı mâ-yelikî icrâ olunmak ve ber-mûcib-i emr-i âlişân şurût-u kadîmeden iken..."

Yukarıda da görüldüğü üzere boyacılarla ilgili nizamnamede belirtilen şartlar içinde izinsiz olarak bu işi yapanların malzemelerine el konulacağı zikredilmiştir. Bu cezanın zaman zaman uygulandığı ve kuralları ihlal eden esnafın mallarına el konulduğu ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim 1205/1790 tarihli bir belgede sekiz kişilik boyacı ustasından oluşan bir grup, mahkemede, bazı eşyanın boyanması işi kendilerine ait iken, daha önceden boyacılık yapan ancak şimdi başka işlerle meşgul oldukları hâlde hâlâ dükkânlarında boyama işlerini yapmaya çalışan Yorgi ve Todori adlı zimmiler hakkında şikayetçi olmuşlardır. Durum Yorgi ve Todoriye iletilince onlar da iddiayı kabul etmişler ve ellerinde mevcut olan boyacılıkla ilgili aletleri teslim ederek bir daha

¹²⁸ B89/34b.

bu işi yapmayacaklarına dair söz vermişlerdir. Ayrıca eğer bir daha böyle bir şeye kalkışırlarsa cezalandırılacakları da kendilerine bildirilmiştir.¹²⁹

Boyacı esnafının şikayetçi olduğu hususlardan diğer biri de meslektaşlarından bazılarının işlerinin hakkını gereği kadar vermeden imalat yaptıkları, bu sebeple elbise vesair eşyanın boya kalitesinin düştüğü, bunun da kendilerinin kötü tanınmalarına sebep olduğu meselesi idi. Zira üretimi yapılacak her türlü eşyanın özellikleri nizamnamelerce belirlenmişti. Bir bakıma standartların bozulmasına neden olan kalitesiz üretim esnafın tamamını zor duruma düşürmekteydi. Böyle durumlarda esnaf, sorumluların mahkeme kanalıyla cezalandırılmalarını sağlayarak, hem zararlarını önlemek hem de kendilerini zan altında kalmaktan kurtarmak istiyorlardı. 1784 yılında Bursa ahâlisinden birçok kimse mahkemede: “Bursa’da güvez boya ile boyanan değişik cins ipek, pembe ve keten emtianın renkleri kısa zamanda bozulduğundan bunları satın alanlar zarar görmektedirler. Bu da boyaların “kalp” olmasından ileri gelmektedir” iddiasıyla şikâyetçi olmuşlardı. Bunun üzerine mahkemeye celbedilen Bursalı boyacılardan açıklama istenmiş, onlar da: “Bu boyalar çiçek tabir edilen boyalardır. Frengistan’dan gelmektedir. Önceleri kendilerine itimat edilen kimselerden alıyorduk ve boyalar da halisti. Şimdi Yahudi ve Rum tüccarlardan bazıları boyanın miktarını çoğaltmak için, içerisine başka şeyler karıştırıyorlar. Bu yüzden boyalar bozuluyor. Bundan dolayı gerek boyanması gereken eşyanın selâmeti gerekse meslektaşlarımızın ve sair insanların zararlarının önlenmesi için ‘çiçeği’ öteden beri istikamet üzere satan ve hepimizin itimat ettiği Dilaruka(?) adındaki Rum’un satmasını ve diğer hilekârların “çiçek” satmalarının engellenmesini istiyoruz” diyerek kendilerini savunmuşlardı. Kutnici esnafının da kendilerini tasdik etmeleri üzerine çiçeğin yalnızca Dilaruka tarafından satılmasına izin verilerek diğerleri bu işten men edilmiştir.¹³⁰

1202/1788 yılında da yine boyacı esnafından bir grup zimmi mahkemeye müracaat ederek boyacılık işinde kullandıkları tiz-abı (kezzap) Musa ve Yasef adlı yahudilerden aldıklarını söyledikten sonra son zamanlarda aldıkları tiz-abın hileli olduğu, bu nedenle boyadıkları eşyanın renklerinin bozulduğu gerekçesiyle şikayetçi olmuşlar ve mezkur Yahudilerin cezalandırılmasını istemişlerdir. Mahkemeye celb edilen Musa ve Yasef’ten durum sorulduğunda onlar da haklarındaki iddiayı kabul

¹²⁹ B228/69b.

¹³⁰ Kepecioğlu, age., I, 281.

ederek suçlarını itiraf etmişlerdir. Bunun üzerine esnafın zararlarının adı geçen Yahudiler tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.¹³¹

Aynı meslek grubu içerisindeki anlaşmazlıklar büyük ölçüde boyama işleriyle uğraşan esnaf arasında olmakla birlikte diğer sanat grupları içerisinde de benzer problemler yaşanmaktaydı. Örneğin, 1179/1765 yılında çömlekçi taifesinden olan altı kişilik gayrimüslim esnaf grubu mahkemede “bizim ürettiğimiz çömleklerin ölçüleri ve fiyatları belli olduğu hâlde, dükkânlarında bizim ürettiğimiz çömlekleri satan esnaftan bazıları başkalarına çömlek satmamıza engel olmanın yanında çömlek fiyatlarını da değiştiriyorlar” diyerek çömlek satan diğer meslektaşlarından şikayetçi olmuşlardı. Çömlekçi zimmilerin şikayetlerinde haklı olduklarının anlaşılması üzerine mahkeme durumun düzeltilmesi yönünde karar vermişti.¹³² Simkeş esnafı da kendi mensuplarından Abraham veled-i Kirkor hakkında nizamnamelere uymadığı ve esnafa zarar verdiği gerekçesiyle şikayetçi olmuştur.¹³³ Ayrıca eskiden beri taşradan topladıkları fesleri Bursa’da satan fes tüccarı, Divan-ı Hümayun’a müracaat ederek Bursa’da dükkânlarında fes satan bazı esnafın kendilerine fes sattırmak istemedikleri veya ucuz fiyata kendilerinin almak istediklerini şikayet etmişlerdir.¹³⁴

2- Farklı Meslek Grupları Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar

Her meslek grubunun yapacağı işler nizamnamelerle belirlenmiştir. Bir esnaf grubu başka bir gruba ait işleri yapmaya kalkışır, daha önce o alanda iş yapma hakkını elde etmiş olan esnaf grubu mahkemeye başvurarak kendi alanlarında iş yapmak isteyenlerin engellenmesini sağlardı.¹³⁵ Bununla birlikte birçok esnaf grubu farklı esnaf teşkilatlarında yer alsalar da birbirlerinden tamamen bağımsız değillerdi. Zira bunların, birbirlerine hammadde sağlamaları ve benzeri iş yaptırımları nedeniyle zorunlu olarak ilişkileri vardı.

Farklı esnaf grupları arasında çıkan sorunlara bakıldığında menfaat çatışmasının en önde gelen nedenlerden olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında kalitenin düşürülmesi ve fiyatlarla oynanması gibi durumlar da esnaf grupları arasındaki anlaşmazlıkların sebeplerindendi. Örneğin, bezzazlardan oluşan çok sayıda Müslüman ve zimmi esnaf mahkemeye başvurarak Halep ve sair yerlere ait muhtelif emtianın alım satımı

¹³¹ B228/72b.

¹³² B196/32b.

¹³³ B203/109a.

¹³⁴ B184/116b.

¹³⁵ Kal’a, Ahmet, “Esnaf”, *DİA*, XI, 427.

kendilerine, kullanılmış eşyanın alım satımı ise Sipahpazarı ve Bitpazarı esnafına ait iken ve bu durumun herkes tarafından bilinmesine rağmen adı geçen esnafın yeni emtia alım satımı yaparak kendilerine haksızlık yaptıkları gerekçesiyle şikayetçi olmuşlar ve konunun araştırılarak bundan sonra Sipah ve Bitpazarı esnafının yeni elbiselerin alım satımını yapmalarının engellenmesini istemişlerdi. Bu şikayet üzerine Sipah ve Bitpazarı esnafının dükkânları kontrol edilmiş ve gerçekten dükkânların yeni elbiselerle dolu olduğu görülünce adı geçen esnaf bir daha yeni emtia alıp satmamaları konusunda uyarılmıştı. Ancak bir müddet sonra tekrar yeni emtia alım satımı yapmaya başladıklarından dolayı Bezzaz esnafı bu kez doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat etmiş ve sözkonusu esnafın yeni emtianın alım satımı konusunda engellenmelerine yönelik bir ferman almıştı.¹³⁶

Postalcı taifesinden bir grup esnaf da şikayetçi oldukları çizmecci esnafı hakkında aşağıdaki suçlamalarda bulunmuşlardı. "Beyaz su sığırı derilerini alıp işlemek bizlere ait, kara su sığırı derilerini işleyip onlardan çizme yapmak da çizmecci taifesine aitti. Ancak bir müddetten beri çizmecci taifesi beyaz su sığırı derilerini satın alarak çizme yapıyorlar ve Haffafan Çarşısı'nda satıyorlar. Bu durum bizim mesleğimizi olumsuz etkiliyor. Bu nedenle çizmecci esnafının uyarılarak beyaz su sığırı derilerini işlemelerinin engellenmesini istiyoruz."¹³⁷

Kırmızı iplik boyacılarıyla beledici ve peştemalcı esnafı arasında da boyama işinin kalitesiyle ilgili anlaşmazlık çıkmıştı.¹³⁸ Ayrıca yukarıdaki örneklere benzer anlaşmazlıklar fesçi taifesiyle bezzaz esnafı arasında,¹³⁹ kalpakçı esnafıyla abacı esnafı arasında¹⁴⁰, bakırcı esnafıyla Eski Batpazarı esnafı arasında¹⁴¹ ve hallaç taifesiyle kavukçu taifesi arasında da¹⁴² yaşanmıştı. Rekabet, haksız kazanç elde etme gibi amaçlarla yaşanan bütün bu anlaşmazlıklar içinde hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler yer almaktaydı.

3- Farklı Din Mensupları Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar

Farklı din mensubu olan esnaf arasında çeşitli nedenlerle çıkan anlaşmazlıklara geçmeden önce, kısaca usta-çırak ve işçi-patron ilişkilerine Müslüman-gayrimüslim

¹³⁶ B288/8b.

¹³⁷ B95/84b.

¹³⁸ C18/11b.

¹³⁹ B196/47a.

¹⁴⁰ B121/22b.

¹⁴¹ B349/70a.

¹⁴² B193/52b.

açısından bakmamız gerekiyor. Zira bu konuda zaman zaman anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir.

Ustalar, yanlarında çalıştırdıkları elemanları çıraklıktan ustalığa kadar yetiştirirlerdi. Acaba gerek usta-çırak ilişkisi, gerekse işçi-işveren ilişkileri bakımından Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkiler nasıldı? Zimmi çırak ve işçilerin Müslüman ustaların yanında çalışmaları, zimmi bir ustanın Müslüman çırağı olup olamayacağı veya zimmilerin Müslüman işçi çalıştırıp çalıştıramayacakları meselesinin İslâm hukukunda ve Osmanlı uygulamasındaki yeri ne idi? İslâm hukukunda bir müslümanın her hangi bir zimminin yanında çalışmasını engelleyecek bir hüküm yoktu.¹⁴³ Fakat XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkiye'sinde bu uygulamanın farklı olduğu görülmektedir. XVIII. yüzyıl Bursa'sıyla ilgili kayıtlarda bu konuyu ayrıntılı bir şekilde izah etmemize imkan tanıyacak veriler bulunmamakla birlikte genel teamülün Müslüman çırak ve işçilerin zimmi ustaların yanında çalışmamaları yönünde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Zira işveren-işçi problemleriyle ilgili mahkemeye intikal eden dava kayıtlarına bakıldığında elimizdeki belgelerin tamamında Müslümanların işveren, zimmilerin ise işçi konumunda olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'ndeki bu uygulamanın temelinde Müslümanlarla zimmilerin din bakımından bir birlerine üstün olup olmamaları yaklaşımı vardı. Zira Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla zimmiler arasındaki ilişkiler, İslâm dininin diğer dinlerden üstün olduğu, bu nedenle Müslümanların gayrimüslimlerden daha üstün olduğu anlayışı üzerine düzenlenmekteydi. Bu nedenle Müslümanlar, gayrimüslimleri kendilerinden daha üst konumda göremezlerdi. İşçi patron ilişkilerinde usta, çırağın velisi durumda olduğundan çırak ustaya “efendim”, “üstadım” gibi tazim içeren ifadeleri kullanmak durumundaydı. Aynı şey zimmi bir patronun yanında çalışan Müslüman işçi için de geçerliydi. Halbuki Osmanlı yöneticileri açısından İslâm'ın izzetini korumak önemliydi ve Müslüman birisi gayrimüslim birine tazim içeren ifadeler kullanarak müslümanı zimmiden daha alt seviyeye düşüremezdi. İşte bu anlayış, Müslümanların, zimmilerin yanında çalışmalarını engellemişti. Nitekim 1003/1594 yılında yaşanan bir olay konunun daha iyi anlaşılmasını da sağlayacak niteliktedir: Kadife kumaşı imalatçısı olan Hoca

¹⁴³ Öztürk, Abdulvehhab, “İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri”, *İslam'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1986, s. 36.

¹⁴⁴ Söz konusu durumun büyük ölçüde diğer Osmanlı şehirleri için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: Mübahat Küttükoğlu, “Osmanlı Esnaf Sayımları”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri (9-10 Mayıs 2002)*, “Globus” Dünya Basımevi, II, 406.

Şuca' bin Mûsa, el-Hâc Hasan bin Abdullah ve diğerleri mahkemeye müracaat ederek, kumaş işleme ustaları Ali bin Abdullah, Mahmud bin Abdullah, Hasan bin Abdullah, Mehmed bin Hasan ve Mustafa bin Mehmed hakkında, söz konusu meslekte Müslüman imalatçıların ustalara ihtiyaçları olduğu hâlde adı geçen şahısların Yahudi ve Hristiyan imalatçıların yanında işçilik yaptıkları gerekçesiyle şikayetçi olmuşlar ve bu konuda şeyhulislâmdan fetva aldıklarını da belirterek onların zimmilerin yanında çalışmalarının engellenmesini istemişlerdi. Davacıların ibraz ettiği fetvada şeyhulislâma sorulan: “Müslüman birisinin Yahudi ve Hristiyan ustaların yanında çalışmasına, onlara çelebi, efendi, üstad gibi tazim ifade eden kelimelerle hitap etmesi nedeniyle bu şahsın gayrimüslimin yanında çalışmasına engel olunur mu” sualine: “Müslüman birinin gayrimüslim birisine hizmetten men olunacağından başka, bu şahsın imanını ve nikahını da yenilemesi gerekir” cevabı verilmişti. Bu fetvanın mahkemede okunması üzerine davalı şahıslardan her biri istiğfar ederek bundan sonra zimmilerin yanında çalışmayacakları ve çalışan diğer Müslüman sanatkârları da engelleyeceklerine dair söz vermişlerdir.¹⁴⁵

Yukarıda anlatılan olayın temelinde dinî kaygılar olduğu görülmektedir. Ancak olayın perde arkasında, yetişmiş elemanları istihdam etmek isteyen Müslüman esnafın bu elemanları zimmilere kaptırmamak için dinî değerleri kullanmış oldukları da düşünülebilir. Zira davacıların mahkemedeki ifadelerinde işçiye olan ihtiyacın belirtilmesi, Müslüman ve gayrimüslim esnaf arasında yetişmiş eleman temini bakımından rekabet yaşandığına işaret etmektedir.

Her dönemde olduğu dibi XVIII. asırda da Müslümanlarla zimmiler arasında rekabet yaşanmaktaydı. Ancak kadıların, esnaf arasında yaşanan rekabet nedeniyle

¹⁴⁵ “Oldur ki mahruse-i Bursa’da sâkin olub kadife kumaşın işleden müselmanlardan Hoca Şuca' bin Mûsa ve el-Hâc Hasan bin Abdullah ve gayriler meclis-i şer'i şerîfde kumaş-ı merkûmî işleyüb ve işçiliklerinde müselman üstadlardan Ali bin Abdullah ve Mahmud bin Abdullah ve Hasan bin Abdullah ve Mehmed bin Hasan ve Mustafa bin Mehmed nâm kimesneler mahzarlarında takrîr-i da'vâ kılub mezkûrun üstadlar müselmanlardan kumaş-ı merkumu işleden kimesnelerin işçiye ihtiyacı olub ve her birisine müselmanlardan iş yerleri var iken ba'zı nasârâ ve ba'zı yahûd tâifesinin kâr-hânelerinde işçilik edüb her birisine iltiyâm üzere hilâf-ı fetvâ-yı şerîf evzâ' ederler men' olunmalarına ellerimizde fetvâ-yı şerife vardır deyu sûret-i fetvayı ibraz eyleyip nazar olundukda Zeyd-i Müslim işçi olub işçiliği müselmanlarda geçerken müselmanlara işçilik etmeyüb Yehud ve nasârâ tâifesine işçilik edüb mezburlara ta'zîmen gâh çelebi ve gâh üstâd ve gâh efendi diye şer'an müselmanlar denî-i mezbûru kefereye işçilik etmekden men'a kâdir olurlar mı deyu istiftâ olundukda tâife-i merkûmeye 'alâ vechi't-ta'zîm hidmetten men' olunur tecdîd-i îmân ve tecdîd-i nikâh dahi lâzım olur deyu şeyhu'l-İslâm veliyyu'l-enâm hazretleri cevâb verüb mezkûrların müvâcehelerinde kırâat olundukda her biri husûs-i merkûmdan men' olunduklarından mâ'adâ kendüleri dahi istiğfâr eyleyip tâife-i mezbûreye min ba'd işçilik etmeyelüm ve edenleri dahi men' edelüm deyu ta'ahhüd eylediklerinden mâ vak'a bi't-taleb kayd olundu.” B12/30b; Ayrıca bkz. Yedi yıldız, age., s. 79.

kendilerine intikal eden davaları din ve ırk farklılıklarını dikkate almadan sonuçlandırdıkları anlaşılmaktadır. 1191/1777 tarihli bir belgeye göre boyacı esnafından Dimitri, Yani, Kostantin ve Hristo adlı 'zimmiler mahkemeye müracaat ederek: "Biz eskiden beri boyacı taifesinin 'pir ve perver' ustalarındanız. Mezkûr sanattaki maharetimiz herkes tarafından bilinmektedir. Ayrıca vergilerden bize isabet eden hisseyi düzenli olarak ödemekteyiz. Ancak bütün emtianın kendileri tarafından boyanmasını arzu eden bazı Müslüman boyacılar, siz 'pir ve perver' değilsiniz diyerek bizim yeniden ustalık belgesi almamızı istediler.¹⁴⁶ Bunun üzerine biz, boyacı taifesinin eskiden beri kullandıkları boya ile ipek ve diğer eşyayı boyadığımızı belirttik. Ancak bu defa, biz size kullanılmış çuka iplik ve yemeni parçaları boyamanıza izin vermiştik. Al ve elvan boya ile ipek boyamanıza izin vermemiştik diyerek mesleğimizi icra etmemize müdahale etmeye başladılar. Bu konuda şikayetçiyiz ve durumun incelenerek bizlere yapılan müdahalenin engellenmesini istiyoruz" demişlerdi. Mahkemede, adı geçen Müslüman boyacılara haklarındaki iddia sorulunca onlar da cevaplarında, "mezkûr zimmilere yalnızca kullanılmış çuka, bez parçaları ve iplik boyamalarına izin vermiştik. Al boya ile harir ve sair eşyayı izinsiz olarak boyamalarından dolayı müdahale ettik" diyerek müdahalelerini doğrulamanın yanında gerekçelerini de belirtmişlerdi. Tarafları dinleyen kadı, söz konusu boyama işinin Müslümanlara ait olduğuyla ilgili her hangi bir hüccet veya ferman olmadığından dolayı zimmilerin şikayetlerini haklı bulmuş ve Müslüman boyacıların zimmilere olan müdahalesinin engellenmesine karar vermiştir.¹⁴⁷

Benzer bir olay da 1191/1777 yılında yaşanmıştı. Bu kez bazı zimmiler doğrudan Divan-ı Hümayun'a başvurarak kendilerine verilen izin dahilinde Bursa'da kal, ihraz ve zenbur imalatıyla meşgul iken Bursa mahkeme katibi olan Parmaksız Halil'in "bu işi yapmanız için izniniz yoktur. Bu nedenle ben size bu işi yaptırmam" diyerek kendilerini engellediğini şikayet etmişler ve Parmaksız Halil'in bir daha engel olmamasıyla ilgili bir ferman almışlardır.¹⁴⁸

Zimmilerin, Müslüman esnafın işlerini aksatacak şekilde haksız yollardan kazanç elde etmeye çalışmaları da yine mahkeme tarafından engellenirdi. Zira gayrimüslimlerin haklarını gözeten mahkeme, zimmilere karşı Müslümanların haklarını da korumaktaydı. Nitekim bazı Müslüman debbağlar mahkemeye müracaat ederek kasap taifesinin kestiği

¹⁴⁶ "...tekrar mesârif-ı kesîre ile bize teferrûç ettirüb bir def'a dahi revân edüb üstad makâmına kâim etmişler iken..." B123/19a.

¹⁴⁷ B123/19a.

¹⁴⁸ B123/38b.

hayvanların derilerinin alınıp işlenmesi kendilerine ait iken Yahudi ve Ermenilerden bazılarının da bu işi yapmaya çalıştıkları, bunun da kendilerini zor duruma düşürdüğünü iddia ederek durumun düzeltilmesini istemişlerdi. Konuyu inceleyen mahkeme zimmilerin bir daha söz konusu derileri almamaları yönünde karar vermiştir.¹⁴⁹

Gayrimüslimlerin kendi aralarında da zaman zaman rekabet ve anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Bu durumu iki farklı açıdan ele almak mümkündür. Bu anlaşmazlıklar aynı dine mensup zimmiler arasında çıkabildiği gibi Hristiyanlarla Yahudiler arasında da yaşanabiliyordu. Her durumda tarafların şer'i mahkemede aradıkları görülmektedir.¹⁵⁰

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudilerle Hristiyanlar arasında bazen gizli bazen açık olarak gerçekleşen bir mücadele vardı.¹⁵¹ Örneğin, Yahudilerle ilgili yapılan kan isnadının arkasında Hristiyanların olduğu iddia edilmektedir.¹⁵² XVIII. yüzyıl kayıtlarında Yahudilerle Hristiyanlar arasındaki ticari anlaşmazlıkları gösteren bazı belgeler bulunsa da bu durumun XIX. asırda daha da belirginleştiği görülmektedir.

1259/1843 yılında Avrupa'dan Bursa'ya gelen ticaret eşyasının alım satımı konusunda Ermenilerle Yahudiler arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Belgenin içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla eskiden beri eşya alım satımı ve hurdacılıkla uğraşan Yahudiler yabancı tüccarın getirdiği eşyayı alıp satmak için dükkân kiralamışlardı. Bu duruma itiraz eden Ermeniler *"...bu makûle emti'a-i ecnebiyyenin bey' u şîrâsı kendilerine münhasır idüğünü iddiâ"* ederek Yahudilere engel oluyorlardı. Ermenilerin itirazları dikkate alınarak söz konusu alım satımın Yahudiler tarafından icra edilmesine müsaade edilmemekteydi. Bu durum Yahudi yetkilileri tarafından Divan'a şikayet edilmişti. Bunun üzerine İstanbul'dan gelen bir emirnamede: *"millet-i merkûme dahi re'âyâ-yı sâire misillü teb'a-i saltanât-ı seniyyeden olarak haklarında himâyet ve müste'diyenin icrâsıyla sâye-i şevket-vâye-i hazret-i cihândârîde ve kâr u ticâret ve husûl-i menfa'atleri husûsunda teshîlât-ı mümkünenin ifâsı lâzimedен ve Avrupa'dan*

¹⁴⁹ B239/1b.

¹⁵⁰ Bu tür anlaşmazlıklara neden olan vakalar dinî içerikli olmaktan ziyade zimmiler arasında, temelinde menfaat olan iç mücadeledir. Örneğin, Simitçi fırını sahibi olan Hristiyanlar Kostantin'in aslında dülgер olduğu, ancak simitçilik yapmaya çalıştığı gerekçesiyle şikayetçi olmuşlar ve Kostantin'in engellenmesi yönünde hüccet almışlardı. B263/127b; Aynı şekilde Yahudiler de mahallelerinde iki adet ekmek fırını olmasına rağmen Bakkaloğlu demekle bilinen başka bir Yahudinin üçüncü bir ekmek fırını açmak istediğini, halbuki buna ihtiyaç olmadığını söyleyerek adı geçen Yahudinin engellenmesini istemişler ve bu konuda hüccet almışlardı. B168/67a.

¹⁵¹ Levis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 169.

¹⁵² Gropler, Eva, *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, (çev: Süheyla Kaya) Belge Yayınları, İstanbul 1999, s. 38.

tevârüd eden her nev'i emti'a ve eşyâyı Der-sa'âdetde dahi sunûf-ı teb'a-i saltanat-ı seniyye bilâ inhisâr alub satmakda olduklarına nazaran idârece nizâm-ı beldeye muğâyir olmadığı hâlde millet-i mersûme hakkında bu bâbda vâki' olan müdâhalenin men'i iktizâsı ma'delet-i seniyyeden bulunmuş” olduğu ifade edilerek Yahudilerin de Avrupa'dan gelen emtiayı alıp satabilecekleri belirtilmiştir.¹⁵³

Gayrimüslimler arasındaki bazı anlaşmazlıklarda dinî argümanlar da kullanılarak rakipler saf dışı edilmeye çalışılmaktaydı. Nitekim 1260/1844 tarihli bir belgede isminden Hristiyan olduğu anlaşılan bir zimmiyle Bursa Yahudilerinin hahambaşısı arasında yaşanan bir problemten bahsedilmektedir. Söz konusu belgeye göre Şehabettinpaşa Mahallesi sakinlerinden Ekmekçi İstirati veled-i Panayot mahkemeye başvurarak hahambaşıyla arasında geçen olayı şöyle anlatmıştı: “Yahudiler Mahallesi çarşısında yıkılmış ve harap durumda olan bir fırınım vardı. Dokuz yıl önce Hahambaşı İlya veled-i Avram ve cemaatin ileri gelenleri bana gelerek eğer bu fırını tamir eder ve ekmek çıkarırsan biz ekmeği daima senden alırız dediler. Ben de onların sözlerine itimat ettim ve başkalarından da borç para alarak otuzbirbin kuruş harcadım ve fırını tamir ettim. Daha sonra ekmek üretimine başlayınca Haham İlya, Yahudi cemaatinin benim fırınımdan ekmek almalarını yasakladı. Bunu duyan alacaklılarım paralarını ödememi istediler. Ancak borçlarımı ödeyecek imkanım yoktu. Bundan dolayı borçlu olduğum şahıslar beni hapse attırdılar. Bunun üzerine tamir ettirdiğim dükkânımı bundan sekiz yıl önce üçbin kuruşa Salamon adlı yahudiye sattım. Salamon ile benim aramda herhangi bir alacak meselemiz yoktur. Ancak perişan hâlimin devam etmesine sebep olan kişinin Hahahambaşı İlya olduğu açıktır. Bu yüzden zararım olan yirmisekizbin kuruşun İlya tarafından ödenmesini istiyorum.” Durumunu bu şekilde ifade eden İstirati mahkemeden konunun kendi isteği doğrultusunda karar vermesini ve içinde düştüğü sıkıntının giderilmesini istemişti. Mahkeme, İstiratinin talebini “takrîr-i meşrûh üzere tasaddî eylediği da'vâ-yı mezkûresi şâyân-ı iltifât olmadığı” gerekçesiyle reddetmiştir.¹⁵⁴ Bu davanın reddedilmesinin hukûki sebebi açıklanmamıştır.

Bu dava konusunun gerçekten yaşandığını varsayacak olursak muhtemelen Yahudi Mahallesi'nde Hristiyan İstirati'ye ait olan dükkânın varlığı Yahudileri rahatsız etmekteydi. İstirati'nin harap olan dükkânını başka birine satması da oldukça zordu. Ancak eğer tamir ederse dükkânı kolaylıkla satabilirdi. Bu yüzden Yahudiler değişik

¹⁵³ C22/18b.

¹⁵⁴ C10/137a.

vaatlerle fırını tamir etme konusunda İstirati'yi ikna etmişler, ancak onarım işi bittikten sonra ekmek satın almayarak birçok kişiye borçlu olan İstirati'yi zor duruma düşürerek fırının Yahudi olan birine satılmasını sağlamışlardı. Böylece Yahudi mahallesinden bir Hristiyan çıkarılmış ve başka bir Yahudi fırın sahibi olmuştu.

Olayın baş aktörleri arasında Yahudilerin hahambaşısı ve cemaatin ileri gelenlerinin olması meseleye ticari rekabetin yanında dinî bir mahiyette kazandırmaktaydı. Hahambaşının kendi cemaati üzerindeki ruhani etkisini kullanarak böyle bir şey yapmış olması ihtimali insanlar arasındaki rekabette zaman zaman dinî argümanların da kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Yahudilerin Bursa'da öteden beri fırın sahibi olma arzularının olduğu da başka kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim 1164/1751 yılında Bursa'da bir grup Müslüman fırıncı mahkemeye müracaat ederek eskiden beri Bursa'da Yahudilerden fırıncı olmadığı hâlde Kemal veled-i Yako adlı yaYhudinin kendi mahallesinde bir fırın yaptığını şikayet ederek söz konusu fırının kapatılmasını istemişlerdi. Bu konuyla ilgili olarak Bursa'nın ileri gelenlerinden çok sayıda Müslümanın da *"...fi'l-hakika medîne-i mezbûrede kadîmu'l-eyyâmdan ilâ yevminâ hâzâ habbâzân tâifesi içinde Yahudi tâifesinden kimesne olduğu ma'lûmumuz olmayub ve hilâf-ı âde belde beldedir(?) deyu ihbâr etmeleriyle..."* Yahudi Kemal'in ihdas ettiği fırının kapatılmasına karar verilmiştir.¹⁵⁵

Zimmi esnafın karşılaştıkları problemlerden biri de mal alım-satımından kaynaklanan alacaklarının zamanında veya hiç ödenmemesiydi. Ticaret yapanların her fırsatta sermayelerini artırmak istemeleri tabiidir. Ancak mal alım satımından kaynaklanan borçların ödenmemesi esnafın sermayesini azaltmanın yanında bu tür davranışların artması toplumdaki ekonomik dengeleri de bozmaktaydı. Bu nedenle ileride de belirtileceği üzere, Osmanlı mahkemeleri borçlar konusunda oldukça sert önlemler almaktaydı. Bundan dolayı mal satışı sonrasında parasını alamayan esnaf mahkeme kanalıyla alacağını tahsil etmeye uğraşırdı. Örneğin, Kazancı esnafından İstefani(?) adlı zimminin Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek "Şeytan Papaz" demekle meşhur olan gayrimüslimin kendisinden beşyüz kuruş kıymetinde bakır aldığını, ancak parasını, ödemediğini ifade ederek ilgili şahıstan paranın tahsil edilmesini talep etmesi üzerine Divan-ı Hümayun Bursa kadısına bir ferman göndererek adı geçen papazın yakalanarak İstanbul'a gönderilmesini istemiştir.¹⁵⁶ Bursa'da İshakpaşa Mahallesi

¹⁵⁵ Balcı, agt., s.116.

¹⁵⁶ B121/61b.

sakinlerinden Abacı Aleksan veled-i Agop da mahkemeye müracaat ederek Sahanil ve Kayril adlı zimmilerin yirmiiki ay önce kendisinden doksan deste Yörük çorabı ve yirmidörtbuçuk meşdud satın aldıklarını, bu alım satımdan dolayı kendilerinden yediyüzdoksanyedi kuruş on para alacağı olduğunu söyleyerek bu meblağın ödenmesini istemişti. İddia mahkemede hazır bulunan zimmilerden sorulmuş, onlar da borçlarını itiraf edince kendilerine borçlarını ödemeleri tembih edilmiştir.¹⁵⁷

4- Esnaf ile Mahalle Halkı Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar

Esnafın, kendileri için ayrılan çarşıların dışında mahalle aralarında iş yeri açmak istemesi, mahalle sakinlerinin buna itiraz etmemelerine sebep oluyordu. Mahalleli, bu konuda başlangıçta ses çıkarmasa bile ileride iş yerinden kaynaklanan her hangi bir zararlar karşılığında mahkemeye başvurarak söz konusu iş yerlerini kapattırabiliyorlardı. Zira halkın şikayetleri mahkeme tarafından dikkate alınmaktaydı.

Mahalle aralarındaki dükkânlarla ilgili olarak yapılan şikayetler genellikle güvenlik ve sağlık nedenlerinden kaynaklanmaktaydı. Mesela bazı imalathanelerde ateş yakılması zorunlu olduğundan ahşap evlerin yanma tehlikesi oluşmaktaydı. Ayrıca imalatı yapılan bazı maddelerin kokusu mahalle ahalisini rahatsız etmekteydi. Örneğin, Veledikazzaz Mahallesi sakinlerinden olup Müslüman ve zimmilerden oluşan çok sayıda mahalleli mahkemeye müracaat ederek evlerine bitişik ahşap bir mağazası olan Kuyumcu Todoraki'nin dükkânında bir ocak yaparak orada ateş yakıp alkollü içkiler ürettiğini, ocaktan çıkan duman ve üretilen içkinin kokusundan kendilerinin rahatsız olduğunu iddia ederek söz konusu yerin kapatılmasını istemişlerdir. Bunun üzerine keşif yapılmış ve mahalle ahalisinin haklı olduğu görülerek ocağın yıkılmasına karar verilmiştir.¹⁵⁸

Aynı şekilde Kırkmerdiven Mahallesi sakinlerinden çok sayıda zimmi mahkemeye müracaat ederek Bakırcı esnafından Ohanes, Mikail, Serkız, Agop ve Bedros adlı zimmiler hakkında “evlerimiz Pazar-ı mahi çarşısında demirci dükkânlarının üzerinde bulunmaktadır. Adı geçen bakırcı esnafı külçe bakırları işlemek için bir adet kargir demirci dükkânını bir müddetten beri “kâlhâne” olarak kullanmaya başladılar. Buradan çıkan küller evlerimize sirayet ettiğinden hepimiz hasta olmaktadır. Ayrıca böcek mahsulatımız da felah bulmayarak itlaf olmaktadır. Söz konusu dükkânların bizlere vermiş olduğu zararlardan dolayı adı geçen şahısların bir daha bu dükkânda bakır

¹⁵⁷ B254/22b.

¹⁵⁸ C75/94b.

işlememelerini istiyoruz.” diyerek şikayetçi olmuşlardı. Yapılan incelemeden sonra mahalle sakinlerinin haklı oldukları görülerek “*esnâf-ı merkûmun fî mâ ba’d dükkân-ı mezkûrde bakır kâllerinden men*” ölmalarına karar verilmiştir.¹⁵⁹

Mahalle aralarında yer alan dükkânların başlangıçtaki açılış amaçlarının dışında kullanılması da mahalle sakinlerinin tepkisini çekmekteydi. Nitekim Bilecik Mahallesi’nde ikamet eden Mihail veled-i Apostol, keşif heyetinin huzurunda, mahallelerinde dükkânı olan Anaştaşiye’nin, “kutnucu dükkânımı bakkala çeviriyorum” bahanesiyle değişiklik yaptığını, ancak oraya gece gündüz sarhoşların geldiğini, rahatlarının bozulduğunu, ayrıca dükkânın üzerine bir de bekar odaları yaptığını, evler arasında duvar olmadığı için kendi evinin penceresine bakıldığını iddia ederek şikayetçi olmuş, odaların yıkılmasını ve dükkânda eskiden olduğu üzere iş yapılmasını istemişti. Bu mesele için kurulan keşif heyeti gerekli incelemeyi yaptıktan sonra söz konusu odaların men edilmesine ve dükkânın eski hâline getirilmesine karar vermiştir.¹⁶⁰

B- ESNAF ARASINDAKİ ANLAŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜM YOLLARI

Esnaf teşkilatlarıyla ilgili nizamnameler vardı. Nizamnamelerde, esnaf olabilmenin şartları, imal edilecek şeylerin özellikleri, hangi esnaf grubunun ne tür iş yapabileceği ve esnafın uyması gereken kurallar belirtilmekteydi. Her bir esnaf kendi hırfetiyle ilgili nizamnamede belirtilen kurallara uymak zorundaydı. Kuralların ihlal edilmesi durumunda esnaf, öncelikle meseleyi kendi aralarında çözmeye çalışırdı. Ancak esnafın gayretine rağmen çözülemeyen problemler mahkemeye intikal ettirilerek orada bir sonuca kavuşturulurdu. Sicillerde esnafla ilgili problemlerin çözümüne yönelik uygulamalara bakıldığında nasihatten başlayarak meslekten ihraç etmeye kadar varan bir dizi yaptırımlar olduğu görülmektedir. Zimmi esnaf için de geçerli olan uygulamalardan bazılarını şu başlıklar altında incelemek mümkündür.

1- Nasihat

Nizamnameleri ihlal ederek problem çıkaranların durumu öncelikle esnafın kendi arasında çözülmeye çalışılırdı. Böyle durumlarda esnafın başında bulunan şeyh, kethüda gibi yöneticiler ve esnafın diğer ileri gelenleri ilgili şahsı uyarır ve hatalarını düzeltmesi konusunda kendisine nasihat ederlerdi. Yapılan nasihat sonucunda kendisini toparlayarak esnafın düzenini bozucu davranışlarından vazgeçen şahısla ilgili mesele

¹⁵⁹ B347/91b.

¹⁶⁰ B251/18a.

çözölmüş ve problem esnaf dışına intikal etmeden kapanmış olurdu. Nasihatle çözüme kavuşturulan şikayetler mahkemeye intikal etmediğı için esnaf içinde bu şekilde çözüme kavuşturulan meselelerin oranını bilme imkanına sahip değiliz. Ancak küçük problemlerin her toplumda sıkça yaşandığı ve bir çoğunun mahkemeye intikal etmeden çözüldüğü dikkate alınırsa Bursa esnafı arasında da nasihatle çözülen problemlerin çok olduğunu söylemek mümkündür. Zira nasihatle çözülen meselenin mahkemeye intikal etmemesi her ne kadar bu uygulamanın boyutlarını bilmemize engel olsa da toplum içinde sıkça başvuru bir davranış olduğı birçok mahkeme kaydından açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim mahkemeye intikal eden davaların bir kısmında kendisine yapılan nasihatlere rağmen ıslah olmadığı bu nedenle cezalandırılması istenen şahıslardan bahsedilmektedir. Örneğin, Simitçi taifesinden bazı zimmiler mahkemeye müracaat ederek bazı davranışlarından şikayetçi oldukları İstefani ve kardeşi Fadancı veled-i Tanaş hakkında "...bi'd-defâ'at halleriyle meşğûl ve 'ırlarıyla mukayyed olmaları için nush olundukda aslâ ısgâ etmeyüb..." ifadeleriyle kendilerine defalarca nasihat edilmesine rağmen ıslah olmadıkları gerekçesiyle cezalandırılmalarını istemişlerdir.¹⁶¹ Kuyumcu esnafı üyeleri de Serkız adlı kuyumcu hakkında şikayetçi olduklarında "...bi'd-defâ'at kendüye pend u nush eylediğimizde ıslâh ve munassah olmayub ef'âl-ı mezkûresinde ısrâr etmekle..." ifadelerini kullanmışlardır.¹⁶² Aynı şekilde basmacı esnafı,¹⁶³ dikici esnafı¹⁶⁴ ve çilingir esnafı da¹⁶⁵ şikayetçi oldukları meslektaşları hakkında benzer ifadeler kullanmışlardır. Şikayet konusu olan bu tür davalar nasihatle çözülmüş olsaydı mahkemeye intikal etmeyecekti. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Zira mahkemece cezalandırılan şahısların büyük çoğunluğu için "nasihate rağmen ıslah olmadığı" ifadesi kullanılmaktadır.

2- Sulh

Esnaf arasında vuku bulan problemlerde, meselenin dava olarak mahkemeye intikal etmesini engelleyen çözüm yollarından biri de taraflar arasında sulh yapılmasıydı. Şer'iyye sicillerinden, hangi sebeple olursa olsun insanlar arasında çıkan anlaşmazlıklarda sulh yönteminin sıkça başvuru bir yöntem olduğı anlaşılmaktadır.¹⁶⁶ Sulh

¹⁶¹ B251/23b.

¹⁶² B316/50b.

¹⁶³ C25/14b.

¹⁶⁴ C29/111a.

¹⁶⁵ B316/52a.

¹⁶⁶ Jennings, C. R., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York and London 1993, s. 83.

yönteminde, mahallenin veya esnafın ileri gelenleri anlaşmazlığa düşen şahıslara müdahale ederek onları beraberce anlaşabilecekleri ortak bir noktada buluştururlardı. Böylece mahkemeye intikal etmesi halinde muhtemelen cezayla sonuçlanabilecek çok sayıda anlaşmazlık konusu, kadı huzuruna çıkılmadan çözülmüş oluyordu. Mahkemenin sulhla sonuçlanan anlaşmazlıklardaki rolü anlaşmayı tescil etmesinden ibaretti.

Esnaf açısından sulhla sonuçlanan davaların büyük çoğunluğu alım satımla ilgili alacak davaları idi. Örneğin, Kayabaşı Mahallesi'nden Panayot veled-i Uzğuri ile Tanaş veled-i Apostol adlı zimmiler arasında kumaş alış verişinden dolayı alacak-verecek davası olmuştu. Panayot'un üçyüz kuruşluk alacağını istemesi üzerine Apostol'un borcunu inkar etmesi aralarında "münâza'at-ı kesire ve muhâsamât-ı ekîde"nin cereyan etmesine sebep olmuştu. Bunun üzerine aralarına giren "muslihûnun tavassutuyla" Apostol, oniki kuruş kıymetindeki bir işleme çevre ile yirmi kuruş nakit para vermiş ve sulh yapmışlardı.¹⁶⁷

3- Taahhüt (Sözleşme)

Taahhüt, sulh yöntemine benzer şekilde genellikle dava mahkemeye intikal etmeden tarafların kendi aralarında anlaşarak sonucu mahkemeye tescil ettirmeleriyle ortaya çıkan bir uygulamaydı. Bununla birlikte doğrudan mahkeme tarafından gerçekleştirilen taahhütler de vardı. Sulhla taahhüt arasındaki benzerliklere rağmen bazı farklı yönleri de vardı. Sulh, tarafları esnaf olan veya olmayan herkes tarafından uygulanan bir yöntem iken taahhüt genellikle belli nizamlar dahilinde iş yapan esnafla ilgiliydi. Taraflardan birinin veya her ikisinin bazı konular üzerine yaptıkları taahhütle neticelenen bu uygulamada, bazen sulh konusunda olduğu gibi aracılar devreye girerken bazen de aracılar olmadan taraflar kendi aralarında anlaşırlardı. Böyle durumlarda taraflar mahkemeye müracaat ederek hangi şartlar üzerine taahhüt edildiğini tescil ettirirlerdi. Bir bakıma nizamname yenilenmiş olurdu. Örneğin, Kuruçeşme Mahallesi sakinlerinden bazı Yahudiler mahkemede, camus ve karasığır derilerinin alınıp işlenmesi kendilerine ait iken, debbağ esnafından bazı Müslümanların da söz konusu derileri işlediklerini, bu nedenle aralarında "münâz'at-ı kesire" çıktığını belirttikten sonra aracılardan devreye girmesiyle Müslüman debbağların bir daha bu tür derileri almayacakları konusunda taahhüt ettiklerini belirtmişlerdi.¹⁶⁸ Başka bir belgede de basmacılar taifesinden, kethüdaları Müslüman diğerleri zimmi olan çok sayıda esnaf,

¹⁶⁷ B254/10b.

¹⁶⁸ B180/12b.

boyacılardan Yani, Hırsto, Davit, Kostantin, Yorgi ve Nikola adlı zimmilerin de hazır oldukları bir zamanda mahkemede şunları söylemişlerdi. “Eskiden beri kullandığımız boyanın rüsûbu ellibeş vukiyeye ulaştığında yukarıda adları geçen boyacılara ellibeş vukiye rüsûbu otuz paraya satacağımız ve onlardan başka hiç kimseye satmayacağımız şartıyla aramızda yeniden taahhüt ettik ve bunu eski nizamımıza ekledik.” Bu konu adı geçen boyacı zimmilerden sorulduğunda onlar da anlatılanları tasdik etmişlerdi. Daha sonra her iki taraf da *“fi-mâ ba’d bu nizâm beynimizde düstûru’l-‘amel tutulub hilâf-ı hareket eder olur ise âmel ve i’tibar olunmasın”* diyerek taahhütlerini mahkemede tescil ettirmişlerdi.¹⁶⁹

Taahhüt konusunun sulh uygulamasından ayrıldığı en belirgin özelliklerden biri de, kendi aralarında bir sonuca varamayan esnafın mahkeme tarafından taahhüt yoluyla anlaştırmalarıydı. Örneğin, çömlekçi esnafından altı kişilik bir grup mahkemeye müracaat ederek dükkânlarında çanak ve çömlek satan bazı Müslümanlarla ilgili olarak şikayetlerinin çözülmesini istemişler ve “...değişik ebatlardaki çanak ve çömleklerin ağırlıkları, şekilleri ve fiyatları¹⁷⁰ nizamnamemizde belirtilmişti. Ayrıca bu nizamnameye uyacağımıza dair hepimiz söz vermiştik. Ancak bizden satın aldıkları çanak ve çömlekleri dükkânlarında başkalarına satan Müslüman esnaftan bazıları, kanunlara aykırı olarak kendi aralarında yeni bir kethüda, yazıcı ve aşçı başı tayin edip ‘dükkânlarınızda işlenen çanak ve çömleklerinizi biz aramızda tevzi ve taksim ederiz’ diyerek mamüllerimizi başkalarına satmamıza engel olmaktadırlar. Ayrıca mamüllerinizin ağırlıkları ve şekilleri noksandır diyerek haksız şekilde bizleri taciz ve rencide etmektedirler. Bundan dolayı meselenin incelenerek problemin giderilmesini ve tarafımıza bir hüccet verilmesini istiyoruz” demişlerdi. Bu iddiadan sonra gerekli inceleme yapılmış ve suçlanan şahısların da durumu itiraf etmeleri üzerine şikayetçi zimmilerin haklı olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine taraflar, zimmilere yönelik tavırlarının men edilmesi, zimmilerin çanak ve çömlekleri eskiden olduğu gibi dükkânlarında, pazarlarda, mahalle aralarında ve köylerde satmalarına engel olunmaması, daha önce belirtilen standartların dışında üretim yapılmaması ve tayin edilen fiyatlardan daha ziyade paraya satılmaması şartları üzerine taahhüt etmişlerdi. Taahhüdü tescil eden mahkeme her iki tarafa birer hüccet vermişti.¹⁷¹ Bu örneğe benzer

¹⁶⁹ B215/53b.

¹⁷⁰ Belgede çok sayıda farklı çanak ve çömleğin adları ve fiyatları belirtilmektedir. B196/32b.

¹⁷¹ B196/32b.

şekilde içinde zimmilerin de yer aldığı basmacı esnafı¹⁷² ve bezzaz esnafı¹⁷³ kendi içlerinde, hurdacı esnafıyla çilingir esnafı arasında¹⁷⁴ ve boyacı esnafıyla kazzaz esnafı arasında da¹⁷⁵ anlaşmazlıklar yaşanmış ve bazı şartlar üzerinde karşılıklı olarak taahhütte bulunarak bir bakıma nizamnameleri yenilenmiştir.

4- Cezalar

Bütün bu çabalara rağmen nizamnâmelere uymayan, suç işleyen ve hâlâ eski hâllerinde ısrar eden esnaf mensupları meslekten ihraç edilerek cezalandırılırlardı.¹⁷⁶ Meslekten ihraç cezası, genellikle esnafın mahkemeye müracaat edip kuralları ihlal eden şahıs hakkında şikayetçi olmaları ve meslekten ihraç edilmesini talep etmeleri sonucunda gerçekleşirdi. Dolayısıyla cezalar mahkeme tarafından verilmekle birlikte cezanın niteliği esnafın istekleri dikkate alınarak belirlenirdi.

Meslekten ihraç edilmeye neden olan suçlar arasında iş yapmamak, esnafın ödemesi gereken vergilere iştirak etmemek, sahtekarlık yapmak ve esnafın diğer mensuplarına kötü sözler söylemek gibi davranışlar vardı. Örneğin, 1188/1774 yılında mahkemeye müracaat eden simkeş esnafı mensupları, adı geçen sanatın halifelerinden Abraham veled-i Kirkor hakkında “Abraham kendi halinde birisi değildir. Hain ve fesatçı olmanın yanında sanatımızın kaidelerine riayet etmeyerek uygunsuz işler yapmaktadır. Ayrıca malımızı koruması gerekirken tam aksine telef ediyor. Daha önce kendisine defalarca hıyanetini terk etmesi ve nizamımıza uygun olarak iş yapmasını nasihat ve tembih etmemize rağmen ıslah olmayarak hâlâ eski halinde ısrar etmektedir. Onun bu hâli bizlere zarar vermektedir” iddiasında bulunarak Abraham’ın meslekten ihraç edilmesini istemişlerdi. Mahkeme esnafın talebini kabul ederek Abraham’ın kendisini düzeltinceye kadar meslekten ihraç edilmesini kararlaştırmıştır.¹⁷⁷

¹⁷² B193/23b.

¹⁷³ B251/20b.

¹⁷⁴ B193/23b.

¹⁷⁵ B203/84a.

¹⁷⁶ Meslekten ihraç edilmenin dışında aşamalar için bkz. Öneş, age., s. 66 vd.

¹⁷⁷ “...kendi hâlinde olmayub hâin ve şerîr olmağla san’atımızın kavâ’idine ‘adem-i ri’âyet birle mağşûş ve müşevveş işlediğinden mâ’adâ malımızı siyânet etmiyor itlâf ve izâ’at etmekle bundan akdem kendüye bi’d-defe’ât terk-i hiyânet ve kavâ’id ve nizâmımıza muvâfık ‘amel ve hareket eyle deyu pend ü nasihat eylediğimizde ısgâ etmeyüb hâlâ hâl-i evvelinde ısrâr ve vucûhla bizleri ısrâr üzere olmağın fî-mâ ba’d san’at-ı mezkûreyi işlememek üzere merkûm Abraham’a tenbîh olunmak matlûbumuzdur deyu her biri bi’l-muvâcehe sû-i hâlini ihbâr etmeleriyle te’dîben lehü ıslâh-ı nefis edinceye değin san’at-ı mezkûreyi işlememek üzere merkûm Abraham’a tenbîh-i birle...” B203/109a.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde, esnafta meslekî bazı şartların yanında ahlâkî özellikler de aranmaktaydı. Esnaf adayının eğitimi süresince ahlâkî açıdan da olgunlaşmasına özen gösterilmekteydi. Bundan dolayı meslekî kusurlarının yanında ahlâkî bozuklukları da esnafın cezalandırılmalarına neden olabilmekteydi. Nitekim basmacı esnafı mensuplarının mahkemede Tomas adlı zimminin ahlâksızca davranışlar içinde olduğu ve kendilerine isabet eden ihtisap vergisinin toplanmamasına dair bazı girişimlerde bulunduğu gerekçesiyle ihraç edilmesini istemeleri üzerine Tomas, “*mütenebbih oluncaya değin*” meslekten ihraç edilmişti.¹⁷⁸ Dikici esnafı,¹⁷⁹ çilingir esnafı,¹⁸⁰ kuyumcu esnafı¹⁸¹ ve simitçi esnafı da¹⁸² benzer şikayetlerle mensuplarından bazılarının ihraç edilmelerini sağlamışlardı.

Mahkemenin dışında esnafın, kendi aralarında bir araya gelerek her ne sebeple olursa olsun meslektaşlarından birisi hakkında ihraç ve benzeri cezaları verme yetkisi yoktu. Zira meslekten ihraç cezası yalnızca mahkeme tarafından verilirdi. Nitekim 1205/1790 tarihli bir belge de bu konuyla ilgili yaşanan bir olaydan bahsedilmektedir. Boyacı esnafı arasında vuku bulduğu anlaşılan olay şöyle gelişmişti. Yorgi veled-i Anaştas adlı zimmi mahkemede “yün ve tiftikten imal edilen şal, kuşak, karacalar kuşağı, çuka ve sair elbiseyi boyama işi sekiz kişilik ustaya, pembe ve ketenden imal edilen ipliğin boyama işi ise bana mahsustu. Ancak onlar beni mezkur sanattan tamamen men etmektedirler” iddiasında bulunarak durumun incelenmesini ve kendisine yönelik olan bu haksızlığın giderilmesini talep etmişti. İddianın muhatabı olan zimmiler ise kendilerine yönelik suçlamayı reddetmişler ve “Yorgi bizim dükkânımızda sekiz kişilik usta grubuna dahil idi. Ancak vakıf şartlarına muhalif hareketlerinden dolayı daha önce mahkeme kararıyla sanattan ihraç edilmiş ve sadece pembe ve ketenden mamül ipliğin boyanması işi kendisine verilmişti. Biz de, aramızda aldığımız bir kararla söz konusu ipliği de boyamasını yasakladık” diyerek kendilerini savunmuşlardı. Tarafları dinleyen kadı, davalı zimmilerin cevaplarının mesnetsiz olduğu ve asıl gayelerinin Yorgi'ye zarar vermek ve onun rızkını kesmeyi amaçladıkları kanaatine vararak Yorgi'ye yapılan müdahalenin engellenmesini kararlaştırmıştır.¹⁸³

¹⁷⁸ C25/14b.

¹⁷⁹ C29/111a.

¹⁸⁰ B316/52a.

¹⁸¹ B316/50b.

¹⁸² B251/23b.

¹⁸³ “penpe ve ketenden hâsıl olan ipliği boyamasun deyu def sûretinde cevâbları bi-lâ sened olub merâmları ancak zimmi-i mersûmu ızrâr ve kat'-ı rızık olduğu nümâyan olmağla cevâblarına iltifât

Görüldüğü üzere daha önceden mahkeme kanalıyla meslekten ihraç edilen Yorgi'nin yine de geçinebileceği kadar bir iş yapmasına müsaade edilmişti. Diğer taraftan eski meslektaşları Yorgi'nin kendileriyle ilgili hiç bir işi yapmamasını istemişler ve bunun için aralarında aldıkları bir kararı uygulamaya koymuşlardı. Ancak kadı, zimmilerin bu kararını, yaşayan bir insanın rızkının kesilmesi anlamına geldiği biçiminde yorumlayarak iptal etmişti. Zira Osmanlı Devleti'nde cezalandırmanın temel amacı suçluların hayatlarının ortadan kalkmasına değil onların ıslah olmalarına yönelikti. Nitekim esnafla ilgili olarak mahkemenin verdiği ihraç cezalarının tamamında "ıslah-ı nefis oluncaya değin" ifadesi kullanılmaktaydı. Yani kendisine ceza verilen bir kişi çevresinin de şahitlikleriyle ıslah olduğunu ispat ederse kaybettiği haklarına yeniden kavuşabilmekteydi.

Nizamnameleri ihlal eden esnafa meslekten ihraç etmenin yanında görevden azletme, hapse atma, dükkândan tahliye etme ve kürek cezası gibi başka yaptırımlar da uygulanmaktaydı. Görevden azledilme cezası daha önce de değinildiği üzere esnaf yöneticisi olanlar için verilirdi. Hapis cezası genellikle borçlarını zamanında ödemeyen esnafla ilgili uygulanan bir cezaydı. Kürek cezası ise cezalar içinde en ağır olanıydı ve çok zorunlu olmadıkça esnaf için uygulanmazdı. Nitekim zimmiler açısından bu cezayla ilgili sadece bir kayda rastlanıldı. 1210/1795 yılında Bursa naibine gönderilen bir fermana göre, İstanbul'a bağlı olan Bursa simkeşhanesinin kilebdancı esnafı kalfalarından olan Azariye adlı zimmi, kendi halinde olmadığı, zabıtlar ve ustabaşlarına itaat etmediği, esnaf nizamını bozulmasına yönelik davranışlarda bulunduğu, imal edilen "miri halkalarının" kırılmasına ve telef olmasına sebep olduğu gerekçesiyle simkeşhane emini tarafından şikayet edilmiş, "mesfûru te'dîb ve emsâlini terhîb" için tayin edilen bir çavuş nezaretinde İstanbul'a gönderilerek kürek cezasına çarptırılması istenmişti.¹⁸⁴ Kanaatimizce bu örnekte zikredilen suçlamalar arasında kürek cezasını gerektirecek en önemli nedeni, Azariye'nin miri malını zarara uğratmasıdır. Zira devlet, miri malının korunmasına azami derecede dikkat ederdi. Nitekim daha önce 999/1591 yılında miri için toplanan hamr mukataası malından para çalan yahudinin idam edilmesine karar verilmişti.¹⁸⁵

olunmayub sekiz nefer ustaya mahsus olan eşyâ-i muharrere-i mezkûreyi boyamayub fakat sâlifü'l-beyân penpe ve ketenden masnû' olan ipliği boyamağa mersûm boyacı Yorgi zimmiye izn-i birle mâ hüve'l-vâkı' bi't-taleb ketb olundu..." B89/7a.

¹⁸⁴ C12/10b.

¹⁸⁵ Ahmed Refik, *Onbirinci Asır*, s. 19.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
GAYRİMÜSLİMLERİN MALİ YÜKÜMLÜLÜKLERİ

I- VERGİLER

Osmanlı Devleti'nde vergiler şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Şer'î vergiler kaynağını dinden alan, örfî vergiler ise devletin içinde bulunduğu şartlara göre idareciler tarafından adı ve miktarı tespit edilen ve zaman zaman da yürürlükten kaldırılan vergilerdir. Devletçe tahsil edilen vergiler genel olarak şer'î ve örfî adıyla ikiye ayrılrsa da bu başlıklar altında ödenen vergilerin isimleri Müslüman ve zimmilere göre değişmektedir. Gayrimüslimlerden alınan şer'î vergiler haraç ve cizye, örfî vergiler ise ispence, zecriye gibi adlar altında tahsil edilmiştir.

A- ŞER'İ VERGİLER

1- Haraç

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerden alınan vergilerin tamamına "haraç" denilmekteydi. Haraç ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri harac-ı ruus ki ileride de görüleceği üzere kişi başına alınan bir vergi türü olup "cizye" olarak adlandırılmaktadır. Diğerisi ise topraktan elde edilen gelirlerden alınan ve "haracu'l arz" olarak isimlendirilen vergidir.¹

Toprak gelirlerinden alınan haraç da "harac-ı muvazzaf" ve "harac-ı mukâsem" olarak ikiye ayrılmaktadır.² Harac-ı muvazzaf arazi vergisi olup topraktan herhangi bir gelir elde edilmese bile sahibinden yıllık olarak tahsil edilmekteydi. Harac-ı muvazzafın miktarı bellidir. Bu nedenle toprağın işlenmesi, gelirinin yüksek olması veya yılda birden çok ürün alınması durumunda da daha önceden tespit edilen verginin miktarı değişmez.³ Harac-ı mukâsem ise araziden elde edilen mahsül üzerinden alınan vergidir. Arazinin durumuna göre geliri üzerinden onda birden yarısına kadar tahsil edilebilmektedir.⁴ Bu tür verginin miktarı toprağın gelirine göre her yıl değişmektedir. Aynı yıl içinde topraktan birden çok ürün alınması durumunda vergisi de elde edilen ürüne göre alınmaktadır.⁵ Kısaca ifade etmek gerekirse, harac-ı muvazzaf arazi vergisi, harac-ı mukasem ise mahsul vergisidir.⁶ Gayrimüslimlerden alınan harac-ı muvazzaf ve

¹ Ebu'l Ula, Mardin, "Harac", *İA*, M.E. Basımevi, İstanbul 1964, V(I), 222.

² Ebu'l Ula, agm., V(I), 222; Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, III, 283.

³ Ebu'l Ula, agm., V(I), 222.

⁴ Nedkoff, Boris Christof, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (çev: Şinasi Altındağ) *Belleten*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, VIII, 618.

⁵ *Fetâvâyı Hindîyye, (Fetâvâyı Alemgiriyye)* (Terc: Mustafa Efe), Akçağ Yayınları, Ankara ts. II, 237.

⁶ Nedkoff, agm., s. 618.

harac-ı mukasem ifadeleriyle belirtilen arazi ve mahsul vergisi Müslümanların ödediği resm-i çift ve öşüre karşılık gelmektedir.⁷ Harac-ı muvazzaf, yer ve zamana göre resm-i çift, resm-i zemin, resm-i âsiyâb, resm-i tapu vb. adlar altında toplanmıştır.⁸ Bursa sicillerinde geçen harac ifadesi daha çok cizye⁹ ve diğer vergiler¹⁰ anlamında kullanılmaktadır.

Arazinin büyüklüğüne göre miktarı belirlenen harac-ı muvazzaf, toprakların çiftlikler halinde taksim edilmesinden sonra tahsil edilmektedir. Çiftliklerin ölçüleri ise arazinin verimine göre değişmektedir. Buna göre arazisi çok verimli olan bir yerde 60, orta verimli olan bir yerde 80-90, verimsiz topraklarda ise 100-150 dönümlük yerler bir çiftlik olarak değerlendirilmiştir.¹¹ Her bir çiftlik için Müslümanlar 22, gayrimüslimler ise 24 akçe vergi ödemişlerdir.¹²

2- Cizye

Toprak vergisinden ayrı olarak gayrimüslimlerin şahısları üzerinden alınan cizye de şer'î bir vergidir. İslâm hukukuna göre Müslümanlar tarafından fethedilen topraklarda bulunan gayrimüslimler, zimmet antlaşmasını kabul ederek zimmi statüsüne geçerler ve belli bir miktar cizyeyi ödeme karşılığında eski topraklarında yaşama hakkına sahip olurlar.¹³ Harac ile cizyenin en önemli farklarından biri, bu vergileri ödemekle mükellef olan zimminin Müslüman olması durumunda cizyeden kurtulmasına rağmen¹⁴ haraç ödemeye devam etmesidir.¹⁵ Hatta haracı ödenen arazinin Müslüman birinin eline

⁷ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, I, 408.

⁸ Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977, s. 59.

⁹ B354/94b.

¹⁰ B283/129a.

¹¹ Nedkoff, agm., s. 618; Kepecioğlu çiftlikle ilgili şu bilgileri vermektedir. "Orhan Kütüphanesi'nde 1810'da yazılmış bir mecmua çiftliği şöyle tarif ediyor: Yürümek adımıyla eni ve uzun 40 adım yere bir dönüm derler. Su basar, her yıl ekilir yerlerde 80 dönüm yere bir çiftlik derler. Orta halli yerlerde 100 dönüm ve edna yerlerde 150 dönüm yere bir çiftlik derler. Bu zikr olan ova yerlerde olduğu takdirdedir. Dağlarda çiftlik denilmeyip dönüm tabiri istimal olunur." Bkz. Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, I, 339.

¹² Akdağ, age., I, 408.

¹³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., IV, 98.

¹⁴ Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts., II, 161.

¹⁵ el-Kardavi, Yusuf, *Gayru'l-Müslimîn fi Müctemi'i-l İslâm*, Beyrut 1985, s. 32; Harac ile cizye arasındaki farklar için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehli'z- Zimme*, Beyrut 1983, I, 100 vd.

geçmesi halinde bile söz konusu arazinin haracının alınmasına devam edilmiştir. Zira haraç toprağa bağlı bir vergidir.¹⁶

İslâm devletlerindeki gayrimüslimler ödedikleri cizye karşılığında askerlikten muaf olmaktadır. Ayrıca zimmilerin can ve mal güvenlikleri de Müslüman idarecilerin sorumluluğundadır.¹⁷ Hatta can güvenlikleri sağlanamayan zimmilerden cizye alınmamaktadır. Nitekim henüz İslâm'ın ilk dönemlerinde Halid b. Velid, Hirelilerle yaptığı antlaşmada her hangi bir saldırıda eğer onları himaye edemezse topladığı cizyeyi iade edeceğini taahhüt etmiştir.¹⁸ Ebu Ubeyde b. Cerrah da, Humus'u Bizans'a karşı koruyamayacağını anlayınca zimmet antlaşması gereği daha önce topladığı cizyeyi iade etmiştir.¹⁹

Cizye “maktu” ve “aler'r-ruus” olmak üzere iki çeşittir.²⁰ Osmanlı Devleti'nde maktu cizyenin tahsili iki şekilde gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki Osmanlılara bağlı bazı Hristiyan prensliklerin belirli bir miktar üzerinden yıllık olarak ödemeyi taahhüt ettikleri vergidir. Bu şekilde vergi ödemeyi kabul eden prensliklerin idareleri altındaki halk, Osmanlı padişahının haraçgüzar tebaası kabul edilmekteydi. İkincisi ise Osmanlı topraklarında yaşayan ve Osmanlı tebaası olan zimmilerden fert başına değil de cemaat olarak toplu bir meblağın vergi olarak tahsil edilmesidir.²¹ Cizye toplayıcıların suistimalleri ve benzeri bir takım problemlerden dolayı bazı bölgelerdeki zimmiler maktu olarak cizye ödemeyi istemişler, aksi taktirde yurtlarını terk edeceklerini belirtmişlerdir. Köylerin ve kasabaların boşalmasını arzu etmeyen Osmanlı idaresi de zimmilerin maktu olarak cizye ödeme konusundaki taleplerini genellikle kabul etmiştir.²² Ancak cizyenin maktu olarak ödenmesi, ilerleyen zamanlarda hem devletin hem de zimmilerin aleyhine bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur.²³ Zira bu uygulamada ödenecek meblağ belli olduğu için zimmi nüfusun artmasına karşılık maktu cizyenin sabit kalması nedeniyle devlet zarara uğruyor, diğer taraftan değişik sebeplerle

¹⁶ Ebu'l-Hasan el-Maverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, (çev.Ali Şafak) Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, s.159.

¹⁷ el-Maverdi, age., s.160.

¹⁸ el-Kardavi, age., s. 35; Erkal, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, VIII, 42.

¹⁹ el-Kardavi, age., s. 35; Zeydan, Abdü'l-Kerim, “İslam Hukukuna Göre Zimmiler”, (çev. Hasan Güleç), *D.E.Ü.İ.F.D.* İzmir 1994, sy.VIII, s. 436; Erkal, agm., VIII, 42.

²⁰ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s.51.

²¹ İncelik, Halil, “Cizye”, *DİA*, VIII, 46 (Cizye).

²² İncelik, Cizye, *DİA*, VIII, 46.

²³ Soykan, T.Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 165.

nüfusu azalan zimmi cemaatlerin de aynı vergiyi ödemeye devam etmeleri kendilerine daha ağır bir yük getiriyordu.²⁴

Cizyenin ikinci çeşidi olan “ale’r-ruus” uygulamada ise cizye vermekle mükellef olan zimmilerin mali durumlarına göre tasnifi yapılarak her birine ayrı ayrı takdir edilen meblağın alınmasıdır. İslâm hukukunda zimmiler cizye ödemeleri bakımından maddi durumlarına göre a’lâ (zengin), evsât (orta) ve ednâ (fakir) olmak üzere üç grup halinde tasnif edilmiştir.²⁵ İslâm hukukunda, zaman zaman farklı miktarlar olsa da, genellikle zenginlerden 48, orta hallilerden 24 ve fakir olanlardan 12 dirhem alınması benimsenmiştir.²⁶ Osmanlı Devleti’nde de İslâm hukukuna paralel olarak zimmiler gelir gruplarına göre a’lâ, evsât ve ednâ olarak üç grupta tasnif edilmiş, a’lâdan 48, evsattan 24 ve ednâdan 12 akçe alınmıştır.²⁷ Ancak zaman içerisinde akçenin değerinin düşmesiyle birlikte paranın cinsi veya miktarı değiştirilmiştir. Nitekim İslâm’ın ilk devirlerindeki 12 dirhem Osmanlı dönemindeki 12 akçeden daha değerliydi. Bundan dolayı cizyenin a’lâ, ednâ ve evsât olarak tasnifi aynı kalmakla birlikte ödenmesi gereken meblağın katsayısı değişmiştir.²⁸ Örneğin, 1108/1696 yılında Osmanlı gümüş parasına göre a’lâ, ednâ ve evsât itibarıyla 10, 5, 2.25 esedi kuruş alınırken 1156/1743 yılında 11, 5.5, 2.75 esedi kuruş alınmıştır. 1218/1804 yılında ise bu oranlar 12, 6, 3 olarak artırılmıştır.²⁹ 1232/1817 yılında ednâya bir, evsâta iki ve a’lâya dört kuruş zam yapılmıştır. Bu zammın gerekçesi olarak da yine paranın rayiç bedellerindeki değişme ve devletin giderlerinin artması gösterilmiştir.³⁰ Yine 1243/1827 yılında da a’lâya sekiz, evsâta dört ve ednâya ikişer kuruş zam yapılmıştır.³¹ Bu zammın yapılış gerekçesi de hazine gelirlerini artırmak ve özellikle de Asakir-i Mansure’nin masraflarını karşılamaktır. 1241/1825 yılında yapılan ancak 1243/1827 yılında uygulamaya konulan bu son zamlarla birlikte a’lâdan 36, evsâttan 18 ve ednâdan 9 kuruş alınmaya başlanmıştır.³²

Bursa kadısına gönderilen bir fermanla 1102/1691 yılından 1157/1744 yılına kadar cizye miktarlarında değişen oranlardan ve değişik yıllarda hangi sınıfın ne kadar

²⁴ İnalçık, Cizye, VIII, 46.

²⁵ Bilmen, age., IV, 99.

²⁶ Merginani, age., II, 159; Bilmen, age., IV, 99; Erkal, agm., VIII, 44.

²⁷ İnalçık, Halil, “Djizya”, El, II, 564. (Djizya).

²⁸ Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 253.

²⁹ İnalçık, Cizye, VIII, 47.

³⁰ B325/24a.

³¹ B312/37b.

³² Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy. dan Tanzimat’a Kadar Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 47.

cizye vermesi gerektiğinden bahsedildikten sonra bundan böyle Bursa zimmilerinden alınması gereken cizye miktarları belirtilmiştir. Ayrıca cizye olarak istenen paranın bulunamaması durumunda aynı meblağa denk gelen farklı bir parayla da ödeme yapılması imkanı tanınmaktadır. Bu fermanın dışında her yıl şehirlere gönderilen cizye fermanlarında da cizye mükelleflerinin ödemeleri gereken miktarlar belirtilmektedir. Söz konusu 1157/1744 tarihli ferman³³ ve farklı yıllarda Bursa zimmileriyle ilgili gönderilen cizye fermanlarına göre XVIII. asırda Bursa ve bölgesindeki gayrimüslimlerin ödemeleri gereken cizye miktarları şöyledir:

Yıl	A'lâ	Evsât	Ednâ
1102/1691 ³⁴	48 dirhem 9 kuruş 4 adet şerif altın	24 dirhem 4.5 kuruş 2 adet şerif altın	12 dirhem 2.25 kuruş 1 adet şerif altın
1132/1720 ³⁵	10 kuruş 4 adet şerif altın	5 kuruş 2 adet şerif altın	2.5 kuruş 1 adet şerif altın
1150/1737 ³⁶	4 altın (zer-i mahbub) 10 kuruş (esedi)	2 altın (zer-i mahbub) 5 kuruş(esedi)	1 altın (zer-i mahbub) 2.5 kuruş(esedi)
1155/1742 ³⁷	4 altın 10 kuruş	2 altın 5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş
1157/1744 ³⁸	11 kuruş? 4 zer-i mahbub	5.5 kuruş 2 zer-i mahbub	2.5 kuruş 10 para 1 zer-i mahbub
1160/1747 ³⁹	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 10 para
1167/1754 ⁴⁰	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 1 rub'
1168/1755 ⁴¹	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 1 rub'
1169/1756 ⁴²	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 1 rub'
1169/1756 ⁴³	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 10 para

³³ B121/29b.

³⁴ B121/29b.

³⁵ B121/29b.

³⁶ B161/69b.

³⁷ B121/6b.

³⁸ B121/29b.

³⁹ B168/61a.

⁴⁰ B376/28b.

⁴¹ B376/50b.

⁴² B345/92a.

⁴³ B345/92a.

1175/1761 ⁴⁴	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 1 rub'
1190/1776 ⁴⁵	11 kuruş	5,5 kuruş	2.5 kuruş 1 rub'
1191/1777 ⁴⁶	11 kuruş	5,5 kuruş	2.5 kuruş 1 rub'

Tablo 8. XVIII. yüzyılda Bursa'daki zimmilerden alınan cizye miktarı

Osmanlı Devleti'nde 14 ile 75 yaş arasındaki sağlıklı olan zimmi erkeklerden cizye alınmaktaydı.⁴⁷ Bununla birlikte bazı zamanlarda 14 yaşından küçük olanlardan da cizye tahsili yapılmıştır.⁴⁸ İslâm hukuku gereği yaşlılar, kadınlar, çocuklar ve çalışamayacak durumda olan hasta ve sakatlardan cizye alınmamaktadır.⁴⁹ Önceleri gayrimüslim din adamlarından cizye alınmıyordu. Ancak 1691 yılından itibaren malûller dışındaki bütün zimmi din adamlarından da cizye alınmaya başlanmıştır.⁵⁰ Nitekim 1661 yılında Bursa'daki bazı Ermeni din adamları padişaha müracaat ederek bu ana kadar kendilerinden cizye talep olunmamışken şimdi istendiğini şikayet etmeleri üzerine hazineye bulunan haraç muhasebesi defterlerine bakılmış ve Osmanlı sınırları içinde yaşayan papaz ve keşişlerden cizye alınmadığı kaydı görülünce Bursa'daki Ermeni din adamlarından da cizye alınmamasına karar verilmiştir.⁵¹ Buna mukabil daha sonraki tarihlerde sicillerde yer alan kayıtlardan zimmi din adamlarından cizye alındığı görülmektedir. 1160/1747 yılında Bursa'ya gönderilen cizyeyle ilgili bir fermanda "... *ve ba'zı esbâba binâden defterden ifrâz ve mukâta' olanlar ve gerek râhib ve patrik ve keşiş ve bir tarikle ellerine berât alub tercümânlık ve müsellemlik ve mu'âfiyet iddi'asında olanlar bi'l-cümle ref'olunmağla mâdem ki iktisâb-ı 'âmele kâdir olub iktisâbdan olur zamânda ve zarâret ve felc veyahud ekser 'âmîze marîz olmak gibi ağrâz-ı sahîhası olmaya sâir ehl-i zimmetden istisnâ olunmayub cümlesinden vech-i şer'-i üzere istihkâklarına göre yed-i vâhiddin esnâf-ı selâse i'tibârıyla cizyeleri cibâyât ...*" ifadeleri yer almaktadır.⁵²

⁴⁴ B176/64b.

⁴⁵ B123/50a.

⁴⁶ B216/153b.

⁴⁷ Nedkoff, agm., VIII, 621.

⁴⁸ B8/234a.

⁴⁹ Merginani, age., II, 190; el-Cevziyye, age., I, 48 vd.; Becker, C.H., "Cizye", İA, MEB. Basımevi, İstanbul 1977, III,200; "...ve cizyeye müstahak olmayan sabi ve zâhirü'l-gınâ olmayub pîr-i fânî ve 'âmel-mânde olub bir vechle kâr u kesbe ihrârı olmayanları hılâf-ı şer'-i şerîf cizye talep olunmaya..." B121/6b.

⁵⁰ İnalçık, Cizye, VIII,46; a.m., Djizya, II, 563.

⁵¹ Kepecioğlu, age., II, 43.

⁵² B168/61a.

Osmanlı Devleti'nde cizye önceleri devlet memurları tarafından toplanmaktaydı. Bunun bazı suistimallere yol açması üzerine II. Mehmet zamanında iltizam usulüne geçildi. Böylece devletin vergilerinin toplanması belli bir bedel karşılığında mültezimlere devredilmeye başlanmış oldu. Örneğin, 1197/1783 yılı Bursa merkez ve kazalarından Mudanya, İnegöl ve Yenişehir'in cizyesinin toplanması işi bu işe talip olan hassa hasekilerinden Mehmet Ağa'ya verilmiştir.⁵³

Bölgelerin kadı ve cizyedarları tarafından tespit edilen cizye mükellefleri “defter-i cizye-i gebran” olarak adlandırılan defterlere kaydedilir,⁵⁴ daha sonra bu listeler bir şekilde merkeze gönderilirdi.⁵⁵ Cizye toplama zamanı geldiğinde her bölgenin cizye kağıtları bohçalar içine konulup mühürlendikten sonra ilgili bölgelerin cizyedarlarına teslim edilirdi.⁵⁶ Cizye tahsili işi tamamlandıktan sonra cizyedarlar cizye ödeyenlerin listesini hazırlayarak merkeze gönderirlerdi.⁵⁷

Cizyesi tahsil edilen gayrimüslimden yeniden cizye istenmesi veya bazı zimmilerin cizye vermekten kaçınmaları gibi sebeplerle 1691 yılından itibaren cizye mükelleflerine vergilerini ödediklerine dair birer belge verilmeye başlandı.⁵⁸ Belgenin üzerinde mükellefin adı, eşkali, bölgesi ve a'lâ, evsât ve ednâdan hangisine mensup olduğu yazılmaktaydı.⁵⁹ Bu tedbirle cizye konusunda yaşanan sıkıntılar aşılmaya çalışılmıştır.

⁵³ B219/20b.

⁵⁴ İnalçık, Cizye, VIII, 45.

⁵⁵ “...buyurdum ki cizyedâr-ı mûmâ ileyh varub binyüz kırkdokuz senesi Rebî'ül-âhiri gurrelerinden hâkimü'l-vakt muvâcehesinde mîrî mühr ile memhûr yedine verilen cizye evrâkı boğçasının mührleri kat' ve evrâkdârdan mühr ile tatbîk olunduktan sonra bir kimesneye vaz' ve vilâyet kâdısı mührleyüb der-sa'âdetime irsâl ve kalem-i mezbûra tâbî' her belde ve karyede sâkin ve mevcûd ve yerlû ve yabancı ve mürûr ve 'ubûr iden ehl-i zimmet keferi ve Yahûd ve Erâmine-i 'acem tâ'ifelerinin ve emred-i murâhık hükmüne dâhil olub şer'an cizyeye müstahak olan gulâmları gereği gibi takayyüd ve ihtimâm ile tefâhhus ve bir ferdi hâric ve kağıdsız kalmamak şartıyla...” B161/69b.

⁵⁶ B219/20b.

⁵⁷ “..ve her bir neferin cizye malın edâ eylediği ma'lûm olmak için cizyedârlar başka defter dutub kasabada olanları mahallesiyile kurâda olanları karyesiyle ve mürûr ve 'ubûr idenleri ism ü resmleriyle 'ale'l-esâmi defter ve cizye muhâsebesi kalemine teslim eylemek üzre der-i devlet-medârıma getüreler ve cizyedârlar me'mûr olduğu kazâ ve nevâhiye tevzî' eylediği evrâkı min ba'd kolcular mührlemeyüb ve eşkâlsiz kağıd virmeyüb hîn-i iktizâda ref'-i iştibâh için tatbîk olundukda mütâbık olmak üzre kaleminde hıfz olunan mührleri ile mührleyeler...” B121/6b.

⁵⁸ İnalçık, Cizye, VIII, s. 46; “...ve ehl-i zimmet keferenin her birine mîrî mühr ile memhûr eşkâliyle birer kağıd verilüb...” B168/60a.

⁵⁹ Ercan, age., s. 256.

Zimmilerden cizyeyle birlikte “maîşet”, “cizye muhasebecisi” ve “ücret-i kitâbet”⁶⁰, “mübâşiriye”, “tahsildâriye”, “kefillleme”, “kolcu hakkı”, “küşâdiye” ve “ikrâmiye” gibi adlar altında paralar da alınmaktaydı. 1833 yılında çıkarılan bir kararname ile cizyedarların, cizyenin dışında her ne ad altında olursa olsun zimmilerden ek bir vergi almaları yasaklanmıştır.⁶¹

Zimmilere kolaylık olması için cizyenin taksitle alındığı da olurdu. Bu uygulama daha İslâm'ın ilk dönemlerinde başlamıştır.⁶² Kayıtlardan Bursa bölgesindeki zimmilerden de cizyenin dört taksit halinde alındığı anlaşılmaktadır.⁶³ Ancak ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartların değişmesi ve mali kaynaklara olan ihtiyacın artması durumunda yöneticilerin zaman zaman taksit işinden vazgeçtiği de olmuştur. Nitekim 1174/1760 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermanla cizye paralarından yapılması gereken harcamaların çokluğu nedeniyle 1175/1761 yılına ait cizyenin taksit yapılmadan toplanması istenmiştir.⁶⁴ Ayrıca cizyenin nakden ödenmesi esas olsa da elbise vb. başka şeylerle de ödenmesi mümkündür.⁶⁵

Bursa Şer'iyye Sicilleri içerisinde farklı yıllara ait cizye fermanları bulunmaktadır. Bu fermanlarda Bursa'daki zimmilerin a'la, evsat ve edna itibarıyla ne kadarının hangi grup içerisinde yer aldıkları ve ödemeleri gereken cizye miktarı belirtilmekte ve söz konusu paraların itinayla toplandıktan sonra ilgili yerlere teslim

⁶⁰ “...ve ‘ummâl-i cizyeye tevzî’ eylediği evrâkın a'lâsından on iki ve evâsıtından dokuz ve ednâsından altı para ma'îşet ve bundan mâ'ada her bir varakdan birer para dahi cizye muhâsebecisi ve kâtiblerine ücret-i kitâbet ta'yîn olunmağla...” B175/6b.

⁶¹ Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, T.T.K. Ankara 1989, s. 172.

⁶² Hz. Peygamber döneminde Necranlıların cizyesi iki taksit halinde alınmaktaydı. Bkz. Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1963, s.99; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayhan Yayınevi, İstanbul 1999, s. 428.

⁶³ “...ve ehl-i zimmetden âyende ve revende ve def'aten edâya kudreti olanlarından mâ'adâsından ancak mâl-ı cizyeyi dört taksît ile cem' u tahsîl eyleyip lâkin cizyedârlar dahi taksît-i şurût üzere vakt u zamânıyla hazîne-i 'âmireme teslim eyleyeler...” B168/60a.

⁶⁴ “...hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan harâc muhâsebesi defterlerine nazar olundukda ehl-i zimmetin cizyeleri malından ihrâc olacak kapum kulları mevâcibleri içün tahsîs kılınan taksît akçasından mâ'adâ mâl-i cizyeden umûr-ı mühim masârifâtı havâlâtının kesretinden nâşi cizye evvel-be-evvel tahsîl olunması mühim ve muktezi olmağla ehl-i zimmetin cizyeleri malı evvel-be-evvel tahsîl olub taksît ile edâ ideriz deyu ta'allül ve muhâlefet itdirmeyüb fermânım olunduğu üzre evvel be evvel tahsîl olunub a'yân ve sâir taraflarından dahi mûmâna'at itdirilmemek üzre şurûtiyla evâmîr-i şerîfem virilügelidiği derkenâr olmağın imdi şurûti mûcibince 'âmel olunmak fermânım olmuştur buyurdum ki hükm-i şerîfim vardıkda bu bâbdâ sâdir olan emrim üzre 'âmel idüb dahi mâl-ı cizyeden umûr-ı mühim havâlâtının kesretinden nâşi cizye malının evvel be evvel tahsîl olunması muktezi olmağla kalem-i mezbûre tâbi' sene-i merkûmeye mahsûben ol makûle ehl-i zimmetin cizyeleri malı evvel-be-evvel tahsîl olunub taksît ile edâ ideriz deyu ta'allül ve muhâlefet ve a'yân ve sâir taraflarından dahi bir dürlü dahl u ta'aruz itdirmeyesin...” Bkz. Haluk Yıldız, *B176/393 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri (Metin ve Analiz)*, U.Ü.S.B.E., (Yayınlanmamış Y.L.T.), Bursa 2001, s. 160.

⁶⁵ Becker, agm., III, 200.

edilmesi emredilmektedir. XVIII. asrın değişik yıllarına ait olan cizye fermanlarına göre bu yüzyılda cizye ödemesi gerekenlerin sayısı ve dahil oldukları gruplar şöyledir:

Yıl	Cizye Mükelleflerinin Sayısı ve Dahil Oldukları Grup			
	A'la	Evsat	Edna	Toplam
1150/1737 ⁶⁶	1.065	8.455	1.740	11.260
1155/1743 ⁶⁷	1.065	8.755	1.790	11.610
1160/1747 ⁶⁸	1.065	8.755	1.790	11.610
1167/1754 ⁶⁹	1.115	8.980	2.015	12.110
1168/1755 ⁷⁰	1.115	8.980	2.015	12.110
1169/1756 ⁷¹	1.215	9.780	2.115	13.110
1172/1758 ⁷²	1.215	9.780	2.115	13.110
1175/1761 ⁷³	1.216	9.788	2.116	13.120
1190/1776 ⁷⁴	1.234	9.993	2.134	13.361
1191/1777 ⁷⁵	1.234	9.993	2.134	13.361

Tablo 9. XVIII. yüzyılda Bursa'da cizye ödemekle mükellef olan zimmilerin sayısı ve dahil oldukları gruplar.

Tablo 9'da da görüldüğü üzere zimmilerin büyük çoğunluğu orta halli olup "evsat" grubu içinde cizyelerini ödüyordular. Yıllar ilerledikçe cizye ödeyen zimmilerin sayısında bir artış söz konusudur. Nitekim 1150/1737 yılından 1191/1777 yılına kadar a'lada 169 (%15.86), evsatta 1538 (%18.19) ve ednada 394 (%22.64) olmak üzere toplam 2.101 (%18.65) kişilik artış gerçekleşmiştir. Bu artış XIX. asırda da devam etmiştir. 1246/1830 tarihli cizye fermanına göre Bursa'da 1.333 a'la, 10.660 evsat ve 2.302 edna sınıfından olmak üzere toplam 14.295 cizye mükellefi olduğu görülmektedir.⁷⁶ Yukarıdaki verilerden 1737-1830 yılları arasındaki yaklaşık bir asırlık

⁶⁶ B161/69b.

⁶⁷ B121/6b.

⁶⁸ B168/61a.

⁶⁹ B376/28b.

⁷⁰ B376/50b.

⁷¹ B345/92a.

⁷² B175/6b.

⁷³ B176/64b.

⁷⁴ B123/50a.

⁷⁵ B216/153b.

⁷⁶ C224/19a.

dönemde Bursa’da cizye ödemek durumunda olan zimmilerin sayısında 3.035 (%26.95) kişilik artış olduğu görülmektedir.⁷⁷

Cizye devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağıdır. Bundan dolayı istisnai durumların dışında cizye mutlaka tahsil edilmiştir.⁷⁸ Cizye ödeme zamanında parası olmayan zimmiler başkalarından borç alarak bu yükümlülüğünü yerine getirmişlerdir. 1199/1785 yılında Bursa’da mahkemeye müracaat eden bazı zimmiler Mihaliç Kazası’nın farklı köylerinden olduklarını, köylerindeki diğer zimmilerin kendilerini vekil olarak seçtiklerini belirttikten sonra, “1199/1785 senesiyle ilgili bize isabet eden cizyenin miktarı 4976 kuruş 7 paradır. Ancak bu parayı ödeyecek gücümüz yoktur. Bundan dolayı adı geçen meblağı bizim adımıza Feyzullah Efendi verecek. Biz de Feyzullah Efendi’ye bir yıl sonra borcumuzu ödeyeceğiz” diyerek cizyelerini ödemek istemişlerdir. Mahkemede hazır bulunan Feyzullah Efendi’nin de durumu kabul etmesi üzerine mesele deftere kaydedilmiş ve bu konuda taraflara belge verilmiştir.⁷⁹

Bazı bölgelerde değişik sebeplerle nüfusları azalan zimmiler, kendilerinin yeniden sayılmasını ve cizye mükellefiyetlerinin azaltılmasını talep etmekteydiler. 1085/1674 yılında Filadar Köyü zimmileri toplu olarak Divan-ı Hümayun’a başvurmuşlar ve son yıllarda köylerinde yaşanan şiddetli veba yüzünden sayılarının bir hayli azaldığını ileri sürerek yeniden tahrir edilmelerini ve cizye evrakının yeniden düzenlenmesini istemişlerdi. Bunun üzerine Bursa kadısına gönderilen bir emirle Filadar Köyü zimmilerinin yeniden sayılmaları istenmiştir.⁸⁰

Cizyeyle ilgili bazı problemler de yaşanmaktaydı. Bu problemlerin başında zimmilerin cizye ödemekten kaçınmaları ve bunun için değişik hilelere başvurmaları gelmektedir. Cizye memurlarını da zor duruma düşüren bu davranışlar Divan’a şikayet edilerek meselenin çözülmesi istenmekteydi. Örneğin, 1192/1778 yılı Bursa ve çevresine ait cizyeyi toplamakla görevli olan Osman, Divan’a müracaat ederek cizye evrakı dağıtıldığı zaman zimmilerin müstehak oldukları kağıtları almamak için hileye başvurdukları, değişik bahanelerle cizye ödemekten kaçındıkları, bu nedenle söz konusu

⁷⁷ 1261/1845 yılına ait bir cizye muhasebesi defterinde Hüdavendigâr eyaletine bağlı Bursa ve diğer kazalardan cizye ödemesi gereken zimmiler 5.460’ı a’lâ, 14.749’u evsât ve 3.732’si ednâ olmak üzere toplam 23.960 kişi olarak belirtilmiştir. ML.VRD.CMH, 462

⁷⁸ Devlete olan hizmetlerinden dolayı bazı şahıslar cizyeden muaf olabiliyorlardı.

⁷⁹ B101/2a.

⁸⁰ “...karye-i mezbûrde sâkin vakf-ı mezkûr keferesinin ekseri murd olduğu tahrîre muhtâc olmağın ta’yîn olunan mübâşir-i mezbûr ma’rifetiyle ve ma’rifet-i şer’le hâlâ karye-i mezbûrde mevcûd bulunan kefereler ‘ale’l-esâmî tahrîr ve murdeleri ihrâc ...şer’an cizyeye müstehak olan oğlanların müceddeen cizye hânesine kayd...” B103/121b.

yılla ilgili cizye evrakının eksik dağıtıldığı gerekçesiyle şikayetçi olmuştur. Divan'dan gönderilen bir emirle söz konusu karışıklığa sebebiyet verenlerle ilgili davanın Bursa mahkemelerinde görülmeden doğrudan Divan-ı Hümayun'a havale edilmesi istenmiştir.⁸¹

Bu meseledeki usulsüzlük yöntemlerinin başında, gerek sayım zamanında gerekse tahsil döneminde zimmilerin bazı cizye mükelleflerini saklamaları gelmektedir. Nitekim 1048/1639 tarihinde Bursa'daki Ermenilerin cizyelerini toplamakla görevli olan Mehmet, Divan-ı Hümayun'a başvurarak Bursa'daki Ermenilerin oniki-onüç yaşındaki çocuklarını saklayarak cizyelerini vermektan kaçındıklarını, ayrıca bülüğ çağına erişen bazı gençleri ve fakir olan bazı zimmileri de aynı amaçla sakladıklarını şikayet ederek Ermeni din adamlarının ve ileri gelenlerinin mahkemeye celbedilerek uyarılmalarını, bir daha böyle yapmayacakları konusunda yemin ettirilmelerini istemişti. Bunun üzerine mukataa defterlerine bakılmış ve oniki-onüç yaşlarında olup bülüğ çağına erişmeyen çocuklardan cizyenin yarısının diğerlerinden ise tamamının alınacağı kuralı görülünce Bursa kadısına hitaben *"...tâife-i mezbûrun oniki ve onüç yaşında olan oğlanlarını saklayub ve ol makûle oğlanlardan cizye olmaz deyu min ba'd dahl ettirmeyesin ve hadd-i bülüğâ erişib cizye vermeğe müstehak olanlardan ve fakîru'l-hâl olanların akçeleri yoktur deyu ta'allül ve bahâne eylemeleriyle mâl-ı mîriye külli gadr ve mukata'a-i mezbûreye ziyâde gadri olduğı vâki' ise men' u def' edüb vech-i meşrûh üzere zikrolunan Ermeni tâifesinin târih-i mezbûra mahsûb olmak üzere cizyelerini emîn-i mezbûr aliverub kimesneye ta'allul ve bahâne ettirmeyüb ve hilâf-ı şer' te'addi ve tecâvüzden ihtirâz edüb vech-i meşrûh üzere olalar"* emri gönderilmiştir.⁸²

Cizye ödeme konusunda başvuruilan diğer hileler şunlardır. Gayrimüslimlerden bazıları başka kasaba cizyedarlarıyla işbirliği yaparak kendilerine ait olan cizye evrakını bir alt seviyedeki kağıtla değiştiriyorlardı.⁸³ Bazı köy ve mahalle kocabaşları da bölgelerine ait olan cizye kağıtlarını toptan alıyor ve kimin hangi kategoride cizye ödeyeceğini saklayarak kendi tespit ettikleri ölçülerde zimmilerden cizye topluyorlardı. Böylece kendilerine isabet eden cizyeyi başkalarından tahsil etmenin yanında fazladan

⁸¹ B216/154a.

⁸² B8/234a.

⁸³ "...ve ba'zı re'âyâ sâkin olduğı kasaba ve kurâda mün'âmm ve mütemevvil a'lâ veyâhud evsata mütahammil iken a'lâ ve evsat cizyesini virmemek için civârlarında vâki' âhar kazâ cizyedârlarından hîle ile evsat ve ednâ kağıdı alub mîriye gadr eylemek ihtimâlleri olur ise livâ-ı asılların ahâlisi beynlerinde mülk ve emlâkine nazar olunub esnâf-ı selâsenin kangı sınıfından 'ad ve i'tibâr olunur ise vech-i şer'i üzre tahammüllerine göre evrâkları virilüb lâkin bu bahâne ile re'âyâ fukarâsına gadr ve tecâvüz eylemeyeler..." C224/19a.

para kazandıkları da oluyordu.⁸⁴ Ayrıca nüfuz sahibi bazı şahıslar da bağ ve bahçelerinde çalıştırmak bahanesiyle cizye mükelleflerini saklıyor ve onların cizye ödemelerini engelliyorlardı.⁸⁵

Bilindiği üzere devlet hazinesi için önemli gelir kaynaklarından birisi de cizyedir. Bu nedenle şehirlere gönderilen fermanlarda hangi sebeple olursa olsun geçerli bir nedeni olmadan cizye ödemekten kaçınan zimmilerin cezalandırılacağı bildirilmekteydi⁸⁶ Bu konuda şeyhulislâmların fetvalarında da hükümler yer almıştır. Nitekim Ebussuud Efendi, kendisine tevcih edilen *"memâlik-i mahrûsede mütemekkin olup harac-güzâr keferenin, oğullarına dahi harac-ı şer'i vaz' olunmak lâzım iken, haracdan kendini kaçırıp beytü'l-mal'a gadr eyleyen zimmilere şer'an ne lâzım olur"* sualine *"Habs-i medid lâzımdır"* cevabını vermiştir.⁸⁷

Cizye konusunda karşılaşılan diğer bir problem ise bu vergiyi toplamakla görevli olan şahısların usulsüz hareketleridir. Bu konudaki şikayetlerin başında cizye memurlarının fazladan para toplama arzuları gelmektedir.⁸⁸ Bazı cizyedarlar kendi mühürleriyle cizye evrakı oluşturarak zimmilerden para toplarken devlete ait cizye evrakını *"sahibine ulaştırılamamıştır"* diyerek iade ediyorlardı. Bu davranışlarıyla kendileri haksız kazanç elde ederler iken hazineyi zarara uğratiyorlardı. Ayrıca küçük yaştaki çocuklardan cizye tahsil edenler veya ednadan evsat, evsattan a'la olarak cizye

⁸⁴ "...ve her bir ehl-i zimmetin tahammüllerine göre cizyeleri cibâyet olunmak muktezi iken ba'zı mahallât ve kurânın kocabaşları kendi cizyelerin tahfif için tobdan evrâk alub re'âyâya istihkâklarına göre vermeyüb mâl her ne ise beynlerinde hisâb ve hılâf-ı şer'-i şerîf-i 'ale's-seviye tevzî' olunduğu sem'-i hümayunuma ilkâ bulunmağla bu bid'at-i kerîhe dahî men' olunub her bir ehl-i zimmetin tahammüllerine göre cizyedâr yediyle evrâkları virilüb cizyeleri cibâyet oluna..." B123/50a.

⁸⁵ "...ve ahâli-i vilâyetden ba'zı zî-kudret kimesnelerin bağ ve bağçe ve çiftlik ve değirmen ve mandralarında çoban ve ter oğlanı nâmıyle ve sâire bahâne ile ehl-i zimmeti isti'câb ve cizyelerin virdirmeyüb bu gûne harekete cesâret idenler bâ'is-i hızlân ... olur 'ukûbât-ı şedîde ile mu'âkeb olacakları mukarrer bilüb selâmet-i hâlleri için kemâl-i intibâh üzre hareket eyleyeler..." B79/111b.

⁸⁶ "...ve mâl-ı cizye nassen ve ictihâden icâb iden vâridât-ı şer'iyeden olub ehl-i zimmet sukût-ı cizyeyi müstelzim olur 'özrden sâlim iken zelle ve sığâr ile müstahak oldukları cizyelerin virmemek için bî-vech 'özr îrâdına ictirâ veyâhud bir tarîk ile ibâ ve bir yerde ihtifâ veyâhud a'lâya müstahak iken evsat ve evsata müstahak iken ednâ cizyesini vermeğe tasaddi ider olurlar ise cizye-i şer'iyelerinden imtinâ' eyledikleri için ol makûlelerin rakabesi üzerine mazrûbe olan cizyeleri alındıktan sonra eşedd-i 'ikâb ile icâb eden cezâları tertîb oluna..." B79/111b.

⁸⁷ Düzdağ, M.Ertuğrul, *Şeyhulislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s.155.

⁸⁸ "...hâsıl-ı kelâm hılâf-ı şurût-ı berât bir ferdi hâric ve kağıdsız kalmamak üzre 'alâ vechi's-şer' tahammül ve istihkâklarına göre evrâkları virilüb cizye'i şer'iyelerin cibâyet eyledikden sonra kasaba ve kurâ üzerlerine tobdan evrâk tarh u tevzî' eylemekden gâyetü'l-gâye ihtirâz ve ictinâb oluna hulâsa-i kelâm şurût-ı berâtıdan ziyâde bir akça alındığı ve tobdan evrâk tarh ve tahmîl olunduğu haberi alunur ise bi-lâ imhâl bu gûne cesâret idenlerin cezâları tertîb olunacağı mukarrer ve muhakkak bileler..." B345/92a.

toplayanlar da oluyordu.⁸⁹ Bunlardan başka bazı cizyedarlar zaman zaman kendi bölgesinden olmayan zimmilerden cizye toplamaya çalışmakta, bu da asıl cizyedarın cizye toplayamamasına neden olmaktaydı.⁹⁰

Cizye konusunda mağdur olduklarını iddia eden zimmiler doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek haklarını aramaktaydılar. Bursa'daki Yahudilerin Divan-ı Hümayun'a başvurarak kendilerine isabet eden cizyeyi ödemek istediklerini ancak cizyedarın "*hilâf-ı şurût-i berât ednâya müstehak olanlara evsât evsâta müstehak olanlara a'lâ evrâkı tevzi eyledikten sonra ziyâde akçelerini*" almak istediğini şikayet etmeleri üzerine 1168/1755 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermanla söz konusu Yahudilerin mağduriyetlerinin giderilmesi istenmiştir.⁹¹ Şehirlere gönderilen cizye fermanlarında da bu meselelere açıkça vurgu yapılmış ve yetkililerin daha dikkatli olmaları ve zimmilere haksızlık yapmamaları istenmiştir.⁹²

Bu konuda dikkat çeken bir husus da Kıptilerden (Çingene) alınan cizye meselesidir. Osmanlı Devleti'ndeki çingeneler Müslüman ve gayrimüslim kıptiler olmak üzere iki gruptan oluşmaktaydı. Devlet, cizye konusunda Müslüman ve gayrimüslim çingeneler arasında bir ayırım yapmadan her iki gruptan da cizye almıştır.⁹³ Ancak Müslüman ve gayrimüslim çingenelerin ödedikleri cizye miktarında farklılık vardı.⁹⁴ Müslüman çingenelerden de cizye alınması onların diğer gayrimüslimler gibi askerlikten muaf tutulmalarındandı.⁹⁵

Kıptilerin cizyesi maktu olarak tahsil edilmekteydi. Her elli çingene için bir cizyebaşı tayin edilmekte ve cizyebaşları birbirlerine kefil yapılmaktaydı. Çingenelerin

⁸⁹ Sarıcaoğlu, M.Esat, *Malî Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 119.

⁹⁰ "...ve cizyedârlar birbirlerinin mukâyeselerine dâhil olmayan re'âyâyâ hîle ile hafıyyeten evrâk gönderüb tevzî' olunduğu şer'an sâbit oldukda virdiği kağıdlar geri götürüb redd ve akçasını bi't-tamâm tahsîl ve asl cizyedarına teslim ve tahammüllerine göre evrâkları mukâyesesine dâhil olan cizyedâr tarafından virilüb bir vechle ta'allül ve muhâlefet itdirilmeye..." B121/6b.

⁹¹ B79/107b.

⁹² "...şöyle ki kâdılar ve cizyedârlar celb-i mâl sevdâsıyla re'âyâyâ zulm ederler ise sırren ve 'alenen tehabbus ve tefahhus olunub izdiyâd aldıkları zâhir olur ise kayd u bend ile âsitâne-i sa'âdeti ihzâr ve şer'an muhkem haklarından gelinir ana göre işbu berât-ı âlîşânının şurûtu mürâ'ât olunub kâdılar ve voyvodalar ve kurâ zâbitleri ve sâir sükkân-ı vilâyet bi'l-ittifâk cizye cibâyeti husûsunda cizyedârlara i'ânet ve muhâlefet ideri olur ise haklarından gelinmek üzere ism u resmleriyle der-sa'âdetime 'arz u i'lâm eyleyeler ..." B345/92a.

⁹³ Örneğin 1259/1843 yılıyla ilgili cizye defterinde Bursa'da cizye alınan toplam 103 kıptiden 97'sinin Müslüman, 6'sının ise gayrimüslim olduğu görülmektedir. Bkz. ML.VRD.CMH. 252.

⁹⁴ Özkan, Ali Rifat, *Türkiye Çingeneleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 24.

⁹⁵ Özkan, age., s. 27; Tanzimattan sonra kıptilerin vergileri konusunda yaşanan bazı problemler sebebiyle bu meslenin belli bir düzene sokulması için "Kıptiyan Vergisinin Suret-i Tahsili Hakkında" bir nizamname yayınlanmıştır. Bkz. Düstur, Birinci Tertib, II, 34.

cizyelerinden cizyebaşları sorumluydu. Cizye toplama zamanında firar eden çingenelerin cizyeleri, cizyebaşından ve akrabalarından tahsil edilirdi.⁹⁶ Cizye ödememek için cizye tahsili zamanında ikamet ettikleri yerleri terk eden çingeneler yakalandığında kendilerinden ödemeleri gereken cizyeden başka bir miktar da ceza alınmaktaydı.⁹⁷

Osmanlı Devleti'nde bir şehirden diğer bir şehire giden gayrimüslimler orada altı aydan fazla kalmaları halinde asıl cizyeden farklı olarak "yave haracı" veya "yave cizyesi" adı altında bir miktar vergi ödemek durumundaydılar.⁹⁸ Zimmilerden alınan bu verginin asıl amacı gayrimüslimleri mümkün olduğu kadar devlet kontrolü altında tutmaktı.⁹⁹ Zira zimmiler değişik vesilelerle kendi şehirlerini terk ederek başka şehirlerde ikamet ediyorlardı. Bu da gerek cizye tahsili konusu gerekse şehirlerin demografik yapısında karışıklıklara neden olmaktaydı.

Değişik amaçlarla geçici bir süre için Bursa'ya gelip de yave cizyesi ödemek durumunda olan zimmilerden bir kısmının bu vergiyi ödememek için hilelere başvurdukları görülmektedir. Örneğin, bu durumdaki zimmilerden "yave cizyesi" istendiğinde bazılarının "biz keşiş veya papazız" diyerek söz konusu vergiyi ödemekten kaçındıkları,¹⁰⁰ bazılarının ise eksik para vermeye çalıştıkları olmuştur.¹⁰¹ Bunların dışında başka bahanelerle vergiden kurtulmak isteyenler de vardı. Bu problemler zaman zaman şehirlere gönderilen fermanlarla çözülmeye çalışılmıştır. Nitekim 1016/1607 yılında "yave keferesi" olarak adlandırılan bu tür zimmiler için Bursa kadısına hitaben yazılan şu emir gönderilmiştir. "...vilâyet-i Rumelinde ve adalardan ticâret ve kâr u kisb için gelen yave kefere eger mutavattın ve eger ğayr-i mutavattın ticâret ve kâr u kisbleri mukâbelesinden her bir neferinden üçeryüz akçe yave cizyesi ve henüz hadd-i bülûğa ermeyen Rum oğlanlarından nısf-ı cizye ki yüz ellişer akçe olur ve on yaşında olan Ermeni oğlanlarından hüccet-i şer'iyeye mûcibince nısf-ı cizye ve on yaşından ziyâde olanlardan tamâmem cizye aldırub ta'allul ve nizâ' ettirmeyesiz ve yave

⁹⁶ "...kadîmden olageldiği üzre tâ'ife-i mezbûrun her elli neferine bir çeribaşı ta'yîn ve çeribaşları birbirlerine kefil kaydolunub ve hîn-i tahsilde firâr iden çingânelerin cizyeleri çeribaşlarından ve akrabâsından su'âl ve taleb oluna..." B251/59a.

⁹⁷ "...ve gezende olan çingâne tâ'ifesi hîn-i tahsilde kadîmden sâkin oldukları yerlerinden kalkub mücerred maktû' ve cizyelerini vermemek içün âhar kasabât ve kurâya firâr edüb ba'dehû ele girdiklerinde ellerinde mîrî memhûr kağıdları olmayanlardan maktû' ve cizyeleri alındıktan sonra kadîmi üzere zecr ile üçer yüz akça cizyeleri alına..." B219/4b.

⁹⁸ Ercan, age., s. 178.

⁹⁹ Ercan, age., s. 178.

¹⁰⁰ B354/94b.

¹⁰¹ B354/95b.

kefereden ba'zıları biz sultanlar ve vüzerâ ve evkâf ve selâtin ve sâir evkâf ve emlâk karyeleri re'âyasıyız henüz geldik geri gideriz deyu sözlerine i'tibâr eylemeyüb lâzım gelen yave cizyelerini târîh-i mezbûre içün tahsîl ettiresiz...."¹⁰²

Başka şehirlerden olup değişik sebeplerle Bursa'da olan zimmilerin cizyelerinin toplanmasında bir hayli karışıklıkların olduğu görülmektedir. Zira bunlar eski yerlerinde ödedikleri vergileri yeni bulundukları yerlerde de ödemek durumunda kalabiliyorlardı. Nitekim aslen Sivas, Diyarbakır ve Tokatlı olan bazı zimmilerin kendilerinin rençberlik maksadıyla Bursa'ya geldiklerini, altı ay geçtikten sonra yave vergisini de ödediklerini, asıl cizyelerini kendi memleketlerinde verdikleri hâlde Bursa cizyedarının kendilerinden cizye tahsil ettiğini Divan-ı Hümayun'a şikayet etmeleri üzerine bu problemlerin halledilmesi konusunda Bursa kadısına bir ferman gönderilmiştir.¹⁰³

Yabancı tüccarlar yave sayılmadığı için adı geçen cizye bunlardan alınmazdı.¹⁰⁴ Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Bursa mizanına ipek getiren Ermeni tüccarından yave haracı alınması üzerine mesele Divan'a intikal etmişti. Bu nedenle Bursa kadısı ve harç eminine gönderilen bir fermanla Bursa mizanına ipek getiren Ermeni tüccardan yave haracı alınması dolayısıyla mizana ipek girişinin azaldığı bunun da devleti zarara uğrattığı gerekçesiyle eskiden olduğu üzere mizana ipek getiren Ermeni tüccardan yave haracı alınmaması istenmiştir.¹⁰⁵

Zimmilerden tahsil edilen cizye merkezde toplanarak devlet giderleri için kullanılmaktaydı. Bununla birlikte değişik şahıslar ve vakıflar için tahsis edilen cizyeler de vardı. Merkezî idare belli sayıdaki zimmileri değişik vakıflara tahsis ederek onların cizyelerini vakıflara ödemelerini sağlardı. Örneğin, Bursa'da Şeyh Hüsamettin Efendi Vakfı fukarasına cizye malından ödenmek üzere daha önce tahsis edilmiş olan yıllık 7.200 akçenin Bursa'da cizye toplayan memurlardan alınmasında güçlük çekildiği için 1622 tarihli bir fermanla Setbaşı Mahallesi'nden 17, Karaağaç Mahallesi'nden 7, Bulgarlar ve Kayabaşı mahallelerinden dörder olmak üzere toplam 32 zimmi cizyesinin doğrudan vakfa ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁶ 1056/1646 tarihli başka bir fermanla da Bulgarlar Mahallesi'nden 17, Kayabaşı Mahallesi'nden 18 ve Asbaryan(?) Mahallesi'nden 14 kişi olmak üzere vakfa cizye ödeyenlerin sayısı 32 den 49'a

¹⁰² B115/72b.

¹⁰³ B283/124b.

¹⁰⁴ Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı İktisat Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, V, 65.

¹⁰⁵ B283/129a.

¹⁰⁶ Kepecioğlu, age., II,261.

çıkartılmıştır.¹⁰⁷ 1086/1675 tarihli bir belgede de İbrahim Ağa ibn Mehmed adlı görevli Hasan Ağa evkafı köylerinden olan Yenişehir'in Marmaracık Köyü'nde oturan Ermenilerin cizyesini vakıf adına tahsil ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁸

Vakıflarla birlikte şahıslara da cizye tahsis edildiği olurdu. 1664 yılında Şeyh Mehmet Sadık Buhari Efendi'ye Bursa'da toplanacak cizyeden günlük 100 akçe yevmiye tahsis edilmiştir.¹⁰⁹

B- ÖRFİ VERGİLER

1- İspence Vergisi

Cizye ve haracın dışında zimmilerin ödemekle mükellef oldukları vergilerin başında ispence vergisi gelmektedir. Bu vergi Müslümanların ödediği “resm-i çift”e (çift vergisi) tekabül etmekte olup¹¹⁰ evli, bekar, toprak sahibi olan veya olmayan erginlik çağına ulaşmış her zimmiden alınmaktadır.¹¹¹

Kanunnamelerde ispencenin miktarı genellikle 25 akçe olarak belirtilmiştir.¹¹² Zaman zaman miktarı artırılmış veya düşürülmüş¹¹³ olan ispenceden XVI. asrın sonlarına doğru Avlonya'daki Yahudilerin muaf oldukları, bununla birlikte 1716 yılında Mora'da ki Yahudilerin Hristiyanlardan beş kat daha fazla yani 125 akçe ispence ödedikleri görülmektedir.¹¹⁴

Gayrimüslimin tasarrufunda bulunan bir çiftliğin bir Müslümanın eline geçmesi durumunda o Müslümanın da ispenceyi ödemesi gerekir.¹¹⁵ Zimmiler, Müslüman olmaları halinde ispence yerine meblağı daha düşük olan bennak vergisini ödemekle mükellef olurlardı.¹¹⁶ Ancak gayrimüslim iken Müslüman olanların daha önce ödedikleri

¹⁰⁷ B65/135b.

¹⁰⁸ B103/86a.

¹⁰⁹ Kepecioğlu, age., III, 275.

¹¹⁰ Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, s. 107.

¹¹¹ Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993, II, 88; İncalcık, Halil, “Osmanlılarda Raiyet Rusumu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, ErenYayıncılık, İstanbul 1996, s.57. (Raiyyet); Küttükoğlu, Mübahat, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed: E. İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, s.537.

¹¹² 1569 tarihli Eğriboz kanununda “Kefereden her ferd ki hadd-i bülüğa yetişe, yirmibeşer akça ispence alınır, nâ-bâliğadan alınmaz” ifadesi geçmektedir. Bkz. İncalcık, *Raiyyet*, s.56.

¹¹³ Ercan, age., s. 269.

¹¹⁴ İncalcık, *Raiyyet*, s. 57.

¹¹⁵ İncalcık, *Raiyyet*, s. 57.

¹¹⁶ İncalcık, Halil, “İspence”, *DİA*, XXIII, 177 (İspence); 1014 tarihli bir kanunname bu mesele şöyle belirtilmektedir: “Bir sipahinin reayası zimmi iken ispence verirlerken sonra şeref-i İslâmla müşerref oldukda sipahi mukaddema zimmi iken ispence verir idiniz ispence alırım deyu

vergi türlerinin değişmesi konusunda zaman zaman problemler yaşanmıştır. Nitekim 1196/1782 tarihli bir fermanla buna benzer bir olaydan bahsedilmektedir. Söz konusu fermana göre, Kütahya'da Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nden elekçi ve kalburcu taifesine mensup yeni Müslüman olmuş bazı şahıslar mahkemede babaları ve dedelerinin aslen Ermeni taifesinden iken İslâm'ı kabul ettiklerini ve adı geçen mahalleye yerleştiklerini, yüz seneden fazla zamandır orada yaşadıklarını, şimdiye kadar ispençe vergisi ödemedikleri hâlde Amasya'nın Gelingiras Nahiyesi'nde Harameyne tabi Medine-i Münevvere evkafı köylerinden Gelingiras Köyü'nün mülteziminin "defterde kayıtlı raiyet ve raiyet oğlanlarından ispençe alırız" diye kendilerinden ispençe istediğini, halbuki daha önce kendilerinden ispençe alınmaması gerektiğiyle ilgili ellerinde hüccet olduğunu şikayet ederek bu konudaki mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdi. Aynı mahallenin Müslüman halkının da şikayetçi olan şahısların lehinde şahitlik yapmaları, ayrıca hazineye mahfuz olan ilgili defterlere bakıldığında müştekilerin haklı olduğunun anlaşılması, onların, resm-i çift, resm-i cebe ve bennak vermekle mükellef olduklarının görülmesi üzerine söz konusu şahıslardan ispençe ve baş vergisi alınmaması için ilgili bölgelerin kadılarına birer ferman gönderilmiştir.¹¹⁷ Bu olayın yaşandığı tarihten 57 yıl sonra 1839 yılında da yukarıda konusu geçen şahısların benzer şikayetlerle mahkemeye müracaat ettikleri görülmektedir. Bu sefer de yine kendilerinden ispençe ve baş vergisi alınmaması emredilmiştir.¹¹⁸

Osmanlı Devleti'nin bütün şehirlerinde olduğu gibi Bursa'daki zimmiler de tabii olarak ispençeyi ödemekteydiler. Zira birçok kayıta da zimmilerden alınması gereken ispençeden bahsedilmektedir. Örneğin, 1086/1675 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermanla kırk elli seneden beri dışarıdan gelerek Bursa ve civarında ikamet eden, ancak vergi vermeyen şahısların zimmilerinden ispençe, Müslümanlarından ise bennak vergilerinin alınması emredilmektedir.¹¹⁹ Bununla birlikte zimmilerden kimlerin ne kadar ispençe ödeyecekleri konusunda açıklayıcı bir belgeye tesadüf edilememiştir. Bursa Kütüğü'nde yer alan 1591 tarihli bir fermanla Fenar Kazası'ndan Bursa'ya gelen çuhacıların Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek ticaret maksadıyla Bursa'ya geldiklerini, birkaç ay kaldıktan sonra kendilerinden kırkar akçe talep edildiğini, oysa

dahleylemekte Müslüman olmağa resm-i bennâk alınır ispençe alınmaz deyu hükm-i şerif verilmiştir." Bkz. Pakalın, age., II, 89.

¹¹⁷ B219/23a.

¹¹⁸ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s., 78.

¹¹⁹ B103/138a.

ispence ödememeleri gerektiğini bildirerek mağduriyetlerinin giderilmesini istedikleri, bunun üzerine söz konusu şahıslardan şikayete konu olan ispencenin alınmamasının kararlaştırıldığı belirtilmiştir.¹²⁰ Burada zimmilerden istenen kırkar kuruş ispencenin ilgili dönemde Bursa'daki gayrimüslimlerden alınan ispence miktarıyla aynı olup olmadığı belli değildir.

2- Avarız Vergileri

Gayrimüslimler ispenceden başka müslümanlarla birlikte değişik adlar altında toplanan avarız vergilerinden de sorumluydular. Önceleri savaş gibi olağanüstü durumlarda alınan avarız vergileri XVII. yüzyıldan sonra devlet hazinesine de gelir olması amacıyla düzenli olarak toplanan vergiler hâline gelmiştir.¹²¹

Avarız vergisi, şehirler ve buralara bağlı nahiye ve köylerde herhangi bir gayr-i menkulü tasarruf edenlerin sayısına göre tespit edilmektedir. Her bölgede belli miktardaki gerçek hanelerden birer avarız hanesi oluşturulur ve vergi bu avarız haneleri sayısı üzerinden alınırdı.¹²² XVIII. asrın değişik tarihlerindeki belgelere göre bu yüzyılda Bursa ve köylerinde 906 avarız hanesi vardı ve kürekçi ve nüzul vergileri bu hane sayısı üzerinden tahsil edilmekteydi.¹²³ Bursa'da her on haneden bir kürekçi istenmekteydi.¹²⁴ Ayrıca her haneden 600 akçe nüzul vergisi ve 30 akçe de mübaşiriye bedeli alınmaktaydı.¹²⁵

Avarız türü vergiler avarız akçesi, bedel-i nüzul, sürsat, işтира, salyane ve kürekçi bedeli gibi adlar altında toplanmaktaydı.¹²⁶ Bu tür vergiler hem müslümanlar hem de zimmilerden alınmaktaydı. Nitekim Filadar Köyü zimmileri mahkemeye başvurarak köylerinin yirmi sekiz avarız hanesinin olduğunu, bunun yirmi hanesinin avarızını kendileri, sekiz hanenin avarızını ise köydeki müslümanların ödediğini, müslümanların sekiz hane için kendilerine her yıl otuz beş kuruş verdiklerini, ancak bu sene yirmi dokuz kuruş verdiklerini iddia ederek kalan altı kuruşun da müslümalar tarafından ödenmesini

¹²⁰ Kepecioğlu, age., I, 345.

¹²¹ Sarıcaoğlu, age., s. 94.

¹²² Sahillioğlu, Halil, "Avârız", *DİA*, IV, 108.

¹²³ "Medîne-i Bursa Kazâsı'nın dokuz yüz altı ve bir rub' bedel-i nüzul hânesi olub..." B123/48b.

¹²⁴ "Mahrûse-i Bursa ve kurâsının dokuz yüz altı ve bir rub' kürekçi bedeli avârız hâneleri beher on hânesinden bir nefer 'ayni kürekçi ihraç..." B105/64a.

¹²⁵ "...işbu bin yüz doksan bir senesine mahsûb olmak üzere beher hânesinden altışaryüz akçe bedel-i nüzul ve otuzar akçe cihet-i ma'îşet-i mübaşiriye ki cem'an beher hânesinden altışaryüzotuzar akçe ve beher esedi ğuruş yüz on akçe hesabı üzere cem' u tahsil ve teslim edilmek üzere..." B123/48b.

¹²⁶ Sarıcaoğlu, age., s. 94-120; Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E., Ankara 2001, s. 46-48.

talep etmişlerdi. Köyde ikamet eden müslümanların da haklarındaki iddiayı kabullenmeleri üzerine kendilerine bu parayı ödemeleri tembih edilmiştir.¹²⁷

Avarız vergilerinin tespiti için merkezî yönetim tarafından tayin edilen memurlar şehir, kasaba ve köyleri dolaşarak reayanın sahip olduğu emlakın değerlerini tespit etmekteydiler. Gerçek bir hane içerisinde sayılan şahıslar avarız hanesine isabet eden vergiye, sahip olduğu emlakın değerine göre iştirak ederdi. Sicillerden anlaşıldığı kadarıyla bu vergi, mülkün değerinin binde onaltıbuçukluk kısmına isabet etmekteydi. Örneğin, Camiikebir Mahallesi mülhakatından Kırkmerdiven Mahallesi'nde evleri bulunan zimmiler mahkemeye müracaat ederek şu istekte bulunmuşlardır: "Eskiden beri bizim evlerimiz Camiikebir Mahallesi'ne dahildir. Bu mahalleyle ilgili vaki olan vergilendirmede mahallenin üçbuçuk hanesinin avarız vesair tekalifini bizler ödemekteyiz. Bir müddet önce bazılarımızın olmadığı bir zamanda naib ve mimar gelerek evlerimize yeniden değer biçtiler. Ancak bu değerlendirmede bir kısmımızın evi gerçek değerinden çok fazla, diğer bir kısmımızın evi ise çok düşük olarak tespit edildi. Bu yüzden mahalle sakinleri arasında anlaşmazlık çıkmaya başladı. Bu nedenle mahkemeden bir heyetin gönderilerek tasarrufumuzda olan evlerimizin gerçek değerlerinin yeniden tespit edilmesini istiyoruz." Zimmilerin bu talebi üzerine mahkeme tarafından tayin edilen Mevlana İbrahim Efendi zimmilerin evlerini teftiş etmiş ve her birinin kıymetini yeniden belirlemiştir. Buna göre adı geçen mahalledeki gayrimüslim evlerinin değerlerinin toplamı 185.500 akçe olup bu meblağın %1.65'inin vergi olarak ödenmesi gerektiği belirtilmiştir.¹²⁸

Değişik adlar altında toplanan avarız vergileri için mahalle sakinleri tarafından avarız vakıfları kurulmaktaydı. Bu vakıflar daha çok söz konusu vergileri ödemekte güçlük çeken fakir halka yardım amacıyla teşekkül ettirilmekteydi. Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık olarak oturdukları mahalle ve köylerde kurulan avarız vakıfları her iki kesimden de ihtiyaç sahibi olanlara yardım ediyordu. Vakfı kuranların müslüman veya zimmi olmaları durumu değiştirmezdi.¹²⁹ Müslümanlar için hemen hemen her mahalle ve köyde bu tür vakıfların olduğu görülmekle birlikte zimmilerin de daha çok yoğun olarak yaşadıkları mahallelerde avarız vakfı kurdukları anlaşılmaktadır.¹³⁰

¹²⁷ B116/45a.

¹²⁸ B116/45a.

¹²⁹ İpşirli, Mehmet, "Avârız Vakfı", *DİA*, IV, 109.

¹³⁰ Örneğin 1204-1205/1790-1791 yıllarına ait bir muhasebe defteri üzerinde yapılan bir çalışmada 482'si Müslüman, 14'ü ise gayrimüslimler tarafından kurulan 496 vakıf tespit edilmiştir. Bu

Çalışma dönemimizle ilgili muhasebe kayıtlarına göre zimmiler tarafından kurulan avarız vakıflarından bazıları şunlardır:

1-Hacıiskender Mahallesi avarız ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı¹³¹

2-Hacıbaba Mahallesi avarız ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı¹³²

3-Hocamehmed Karamani Mahallesi avarız ve nüzülü için Ermeni Hristiyanları vakfı¹³³

4-Hocatayyib Mahallesi avarız ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı¹³⁴

5-Kayabaşı Mahallesi tekalifi için Rum Hristiyanları vakfı¹³⁵

Bu vakıflar çoğunlukla para vakıflarıdır. Bilindiği üzere bu tür vakıfların mütevellileri vakıf sermayesini işletir ve elde edilen kârla vakfiyede belirlenen şartları yerine getirirdi. Bazı zimmilerin her yıl kendilerine isabet eden avarız vergisinin ödenmesi şartıyla bu vakıflara bir miktar parayı vakfettiği görülmektedir. Nitekim Karaca Anton adlı zimmi, Karaağaç Mahallesi Avarız Vakfı'nca işletilmek üzere yüz kuruşunu adı geçen vakfa vakfetmiştir. Karaca Anton'un bu konudaki şartı bu paradan elde edilecek gelirin aynı mahalledeki evi için mahallenin avarızına verilmesi ve kendisinden ev için ayrıca avarız vergisi istenmemesidir.¹³⁶ Aynı amaçla mülklerini vakfedenler de vardı.¹³⁷

3- Zecriye

Zecriye, alkollü içeceklerden alınan vergi için kullanılan bir ifadedir.¹³⁸ Zaman zaman içkinin yasaklanmasıyla birlikte bu vergi yürürlükten kalkmış, ancak İrad-ı Cedit Hazinesi kurulunca "Zecriye Rusumu Nizamı" yayınlanarak bütün alkollü içkiler daha düzenli bir şekilde vergi kapsamına alınmıştır.¹³⁹ Zecriye kanununa göre vergi kapsamına alınan içkiler şarap, rakı ve benzeri ("hamr, arak ve emsali müskirat...")

vakıfların 262'si avarız vergilerinin ödenmesiyle ilgilidir. Bkz. Ahmet Yılmaz, *B240 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri*, U.Ü.S.B.E., (Yayınlanmamış Y.L.T) Bursa 2001, s 17 vd.

¹³¹ B199/35b; B201/121b.

¹³² B250/17b.

¹³³ B199/4a; B202/23b.

¹³⁴ B195/67a.

¹³⁵ B212/7b; B212/7b.

¹³⁶ Çiftçi, agt., s. 47.

¹³⁷ Çavuşzade, Mehmed Aziz, *Dürrus-Sükûk, Dürrus-Sükûk*, Daru't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul 1860, I, 160.

¹³⁸ Pakalın, age., III, 649.

¹³⁹ Cezar, age., s.183, Sarıcaoğlu, age., s.171.

alkollü içeceklerdir. Nizamnamede şarabın kıyyesinden iki, arakın kıyyesinden ise dörder para vergi alınması kararlaştırılmıştır.¹⁴⁰

Zecriye, Osmanlı tarihi boyunca diğer şehirlerde olduğu gibi Bursa'daki zimmilerden de tahsil edilmiştir. Örneğin, 1588'de Bursa'daki zimmiler "yüz bedre"de 150 akçe "resm-i hamr" vermekteydiler.¹⁴¹ Filadar Köyü zimmileri de 1081/1670'ten önce otuzbin akçe hamr ve arak (şarap ve rakı) vergisi ödüyorlardı.¹⁴² Zimmiler, her hangi bir sebeple hamr ve arak üretiminden vazgeçerlerse bu vergiyi ödememekteydiler. Ancak şer'iyye sicillerinden, zaman zaman zecriye konusunda problemlerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere yıllık otuzbin akçe hamr vergisi ödeyen Filadar Köyü zimmileri, Divan-ı Hümayun'a başvurarak, "kendimiz için kurduğumuz hamr ve arak için yılda otuzbin akçe vergi ödüyorduk. Köyümüzde mescit yapıldıktan sonra bize gönderilen ferman gereği artık içki üretmiyoruz. Böylece bizden hamr vergisi alınmaması gerekirken vergi ödemeye zorlanıyoruz" diyerek rencide edilmemeleri konusunda bir ferman istemişlerdi. Bunun üzerine hazine-i amirede mahfuz olan Bursa mukataası defterlerine bakılmış ve zimmilerin iddialarının doğru olduğu anlaşılınca adı geçen köy zimmilerinden yeniden hamr ve arak vergisi adı altında bir paranın istenmemesi yönünde Bursa kadısına hitaben yazılan bir emir gönderilmiştir.¹⁴³

Zecriye vergisiyle İrad-ı Cedid Hazinesi 1207-1209/1792-1794 yılları arasındaki 20 aylık dönemde 1.486.136 kuruş gelir elde etmişti ki bu meblağ hazinenin yıllık gelirinin %36.60 ına tekabül etmekteydi. Zecriye geliri zaman zaman düşse de 1210-1211/1795-1796 döneminden sonra iyice artarak 1.7 milyon kuruşun üzerine çıkmıştır.¹⁴⁴

Zecriye vergisinde gerçekleşen artış nedeniyle 1213/1798 yılında *Zecriye Resmi Mukataası* üzerine esham çıkarılmaya başlandı.¹⁴⁵ Zecriye eshamı, diğer esham uygulamalarından farklı olarak sadece *milel-i selase* adıyla nitelendirilen zimmilere

¹⁴⁰ Cezar, age., s. 183.

¹⁴¹ Yediyıldız, M. Asım, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003, s. 159.

¹⁴² B90/132a.

¹⁴³ B90/132a .

¹⁴⁴ Cezar, age., s. 184.

¹⁴⁵ Cezar, age., s. 185 .

tahsis edilmişti.¹⁴⁶ III. Selim'den sonra İrad-ı Cedid Hazinesi'nin kaldırılmasıyla zecriye mukataası gelirleri Hazine-i Amire'ye devredildi.¹⁴⁷

Bu yıllarda Bursa'daki gayrimüslimler ürettikleri alkollü içeceklerden hamr için 2, arak için dörder para vergi ödemekteydiler. 1212/1797 yılında Bursa'daki zimmiler millet esasına göre tasnif edilerek kimin ne kadar hamr ve arak ürettiği ve ne kadar vergi vermesi gerektiğine dair bir liste hazırlanmıştır. Söz konusu listenin baş kısmında *"Mahrûse-i Bursa'da mütemekkin milel-i selâse re'âyâlarının bağlarından hâsıl olan üzümünden ta'sîr ve taktîr eyledikleri hamr ve 'arak îrâd-ı cedîd-i hümayûn hazînesi tarafından ta'yin olunan Mehmed Emin Efendi ma'rifetiyle vezn ü tahrîr ve ber-mûcib-i şurût hamrın kıyyesinden ikişer ve 'arakın kıyyesinden dörder para rusûm-ı zecriyyeleri tamâmen tahsîl olunmak bâbında şeref-rîz-i sudûr eden emr-i celîl-i âlişâna imtisâlen kûbel-i şer'den mürsel emin ve mübaşîr-i mûmâ ileyh ma'rifetiyle milel-i mesfûre re'âyâlarının hâne ve menzillerinde mevcûd vezn ve tahrîr olunan bi'l-cümle hamr ve 'arakın defteridir ki tasrîhiyle ber-vech-i âtî tastîr ve beyân olunur..."*¹⁴⁸ bilgileri verildikten sonra Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerden oluşan 479 kişilik gayrimüslimin adları sıralanmıştır. Bu liste dikkate alındığında 1212/1797 yılında Bursa zimmilerinin ödedikleri hamr ve arak vergisini millet esasına göre şöyle tablolastırmak mümkündür.

Milletler	Üretici sayısı	Hamr miktarı (kıyye)	Arak miktarı (kıyye)	Hamr vergisi	Arak vergisi	Vergi toplamı	Vergi oranı (%)
Ermeni	230	33.390	248	66.780	992	67.772	58.36
Rum	215	18.500	515	37.000	2.060	39.060	33.63
Yahudi	34	4420	113	8.840	452	9.292	8.00
Toplam	479	56.310	876	112.620	3.504	116.124	99.9

Tablo 10. 1212/1797 yılında Bursa'daki gayrimüslimlerin ödedikleri hamr ve arak vergisinin millet esasına göre taksimi.

Tabloda da görüldüğü üzere 1212/1797 yılında Bursa zimmilerinin ürettikleri toplam 56.310 kıyye hamr ve 876 kıyye arak için ödemeleri gereken zecriye vergisinin toplamı 116.124 para olup bu meblağın % 58.36'sını Ermeniler, %33.66'sını Rumlar ve

¹⁴⁶ Cezar, age., s. 185.

¹⁴⁷ Sarıcaoğlu, age., s. 171.

¹⁴⁸ B266/104a.

%8'ini Yahudiler vermişlerdir. Ermenilerin diğer iki grubun toplamından daha çok zecriye vergisi ödedikleri görülmektedir. Ermenilerle Rumlar arasında üretici sayısı bakımından fazla bir fark olmamasına rağmen Ermenilerin daha çok içki üretmeleri ve daha fazla vergi vermelerini onların bağlarında yetişen üzümün daha çok olduğu veya Ermenilerin elde ettikleri üzümün büyük bir kısmını içki yaparken Rumların daha az kısmını bu amaçla işledikleri gibi sebeplerle açıklamak mümkündür. Zira hamr ve arak üreticilerinin 230 kişiyle %48.01'ini oluşturan Ermeniler zimmilere isabet eden verginin %58.36'sını verirken 215 kişilik üretici grubuyla %44.88'i oluşturan Rumlar toplam zecriye vergisinin % 33.63'ünü ödemekteydiler. Tablo 10'a göre Yahudiler, hem üretici hem de vergi bakımından diğerlerine göre oldukça düşüktür. Bursa'daki zimmilerin sayısal açıdan en azını Yahudilerin oluşturduğu bilinmektedir. Ayrıca Yahudilerin bağcılıkla uğraşmak yerine ticaretle iştiğal etmeyi tercih etmelerinin de bu sonucun çıkmasında etkili olduğu söylenebilir.¹⁴⁹

Zimmilerin ürettikleri hamr ve arakın tamamından vergi alınmamaktaydı. Zira gayrimüslimlerin ürettikleri içkiler şahsi ve ticari olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kendileri için ayrılan içkiden vergi alınmazken ticari amaçla satılacak hamr ve araka değişik oranlarda vergi takdir edilmiştir. Şehirlere gönderilen emirlerde bu konu özellikle vurgulanarak zimmilerin kendi aileleri için ayırdıkları hamr ve araktan vergi alınmaması ve bu bahaneyle hiç kimsenin rencide edilmemesi istenmiştir. Bursa ve çevresinin 1207/1792 yılına ait zecriye vergisinin toplanması amacıyla Bursa kadısına gönderilen bir emirde aşağıdaki ifadeler yer verilmiştir. "...re 'âyâ-yı devlet-i 'aliyyemin bağlarından hâsıl eyledikleri üzümünden ta'sîr ve taktîr olunan hamr ve 'arak ve müskirât-ı sâireden kendi nefislerine kifâyet edecek mikdâr-ı cüz'iyeleri ifrâz olunduktan sonra...mâ'adâsı âhara furuht için olmağla o makûle âhara furuht için olanlardan bermûcib-i nizâm-ı cedîd tahsîli lâzım gelen rusûmât-ı zecriye-i mezkûrenin beher sene ta'sîr ve taktîr eyledikleri hengâmdan tahsiline ve ticâret için furuht olunan hamr ve 'arakdan bir vukiyesinin resmi zâyî' ve telef olmamasına bi'l-ittifak ihtimâm ve dikkat ve kendi nefislerine kifâyet edecek mikdâr-ı cüz'iyelerinden resm talebiyle re 'âyâ rencide

¹⁴⁹ Nitekim Manisa Yahudileriyle ilgili araştırma yapan Feridun M. Emecen. Yahudilerin üretim sektöründen çok aracılık ve ticaretle meşgul olduklarını belirtmektedir. Bkz. Emecen, Feridun M., *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayınları, İstanbul 1997. s.77.

ettirilmekten mücânebet olunmak üzere bundan akdem nizâm ve râbûta verildiğine binden...”¹⁵⁰

1243/1827 senesinde zecriye rusumunun iltizamen tahsil edilmesine geçildiğinden¹⁵¹ Rumeli ve Anadolu’daki zecriye vergisi mukataaları feshedilerek yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bursa sicillerinde de ferman olarak yer alan bu yeni düzenlemeye göre her nerede olursa olsun zimmiler tarafından üretilen hamr ve arakın vergisi yüzde yüz artırılarak hamrın vergisi ikiden dörde, arakınki ise dörtten sekiz paraya çıkarılmıştır.¹⁵² Fermanın devamında gayrimüslimlerin kendileri için ayırdıkları içki için vergi ödemeyecekleri, bu konuda rencide edilmemeleri ve ticari amaçla elinde içki bulunduran zimmiler arasında hiçbir ayırım yapılmadan hepsinden bu verginin alınması özellikle vurgulanmıştır.¹⁵³

Zecriye vergisi yılda bir kere alınmaktaydı. Bu vergiyi zamanında ödemeyen bölgelere yeniden bir mübaşir gönderilerek verginin toplanmasına çalışılırdı. Kadılara gönderilen fermanlarda zecriye vergisini zamanında ödemeyenler için gönderilen mübaşirin masraflarının karşılanması üzere vergi mükelleflerinden ek bir miktar daha

¹⁵⁰ B377/89a.

¹⁵¹ Sarıcaoglu, age., s. 172.

¹⁵² Şehirlere gönderilen fermanlarda zecriye vergisiyle ilgili yeni düzenlemenin gerekçeleri de ayrıntılı olarak açıklanmıştı. “...zecriye mukâta’ası nizâmının hîn-i vaz’ında memâlik-i mahrûsemde her ne mahalde hamr ve ‘arak ta’sîr ve taktîr olunur ise re’âyânın kifâyet-i nefisleri için mikdâr-ı cüz’iyyeleri ifrâzından sonra senede bir def’a hamrın beher kıyyesinden ikişer ve ‘arakın beher kıyyesinden dörder para resm-i zecriyyeleri tahsil olunmak üzere şurûta rabt olunmuş ve muahharan her bir kazâ başka başka maktû’ kayd olunmuş ise de ol vakt ta’dîl ve tesviye şurûtuna ri’âyeten tanzim olunmamış olmak cihetiyle dîn ve müsîkirâtın rayici dahi efzûn olduğundan maktû’larından fazla gelen bu hasılatları voyvoda ve a’yân ve sair zâbitânın yedlerinde kalarak telef olduğundan işbu kırk bir senesi Ağustos ibtidâsından i’tibâren Rumeli ve Anadolu’da vâki’ kazâ ve kurâların mukayyed olan resm-i zecriyyeleri maktû’âtı fesh ve kaydları terkîn olunarak her ne mahalde müsîkirât i’mâl olunur ise hamrın beher kıyyesinden dörder ve ‘arak ve emsâli müsîkirâtın beher kıyyesinden sekizer para resm-i zecriyyeleri tahsil olunmak üzere şeref-efzâ-yı sahîfe-i sudûr olan mübârek hatt-ı hümâyûn-ı mevhibet-makrûn-i şâhânem mücibince...” B317/29a.

¹⁵³ “...ve kendi nefislerine kifâyet edecek mikdâr-ı cüz’iyyelerinden resm talebiyle re’âyâ rencide ettirilmekten mücânebet olunmak ve eğer ehl-i İslâm yedinde bulunur ise ehl-i İslâmın rızkı olmamak hasebiyle re’âyâya ifrâz olunduğu misillu mikdâr-ı cüz’i ifrâz olunmayub ber- mücib-i şurût rusûm-ı zecriyyesi tamâmen tahsil olunmak ve alınacak resm husûsunda re’âyâdan bir ferдин imtiyâzı olmayub havâs ve evkâf ve hânekeş çakırcı ve şahinci ve tobcu ve mandıracı su yolcu ve menzilci vebî’l-cümle serbest mukâta’ât ve serhât dahilinde ta’sîr-i hamr ve taktîr-i ‘arak eyledikleri gibi rusûm-ı zecriyyesi alunub bu bizim re’âyâmızın malıdır deyu kimesne tarafından müdâhale olunmamak...” B317/29a.

fazla para alınacağı belirtilmiştir. Bu para genellikle yakın olan bölgeler için ödenmesi gereken verginin yirmide biri, uzak bölgeler için onda biri olarak belirlenmiştir.¹⁵⁴

İçki üretenlerin ödedikleri vergilerin yanında Bursa'daki meyhaneciler de öteden beri bazı vazifelerle mükelleftiler. "Saraydaki beylik ahırları için icap eden kuru otların nakilleri, çayıra salıverilen beylik hayvanların çayırarda muhafazaları, Bursa'dan gelip geçen ulaklara kılavuz verilmesi" meyhanecilerin vazifeleri arasındaydı.¹⁵⁵

4- Diğer Vergiler

Zimmilerin, merkezî idarece takdir edilen örfi vergilerin dışında şehirler adına yerel idareciler tarafından yapılan harcamalara da katılma yükümlülükleri vardı. Bu tür giderler de millet esasına göre şehirde yaşayan Müslümanlar, Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler arasında nüfus oranlarına göre taksim edilmekteydi.

Bursa'da gerçekleşen harcamalardan gayrimüslimlere isabet eden kısım, kırkını Rumlar, ellisini Ermeniler ve ondördünü Yahudiler ödemek üzere yüz dört hisseye ayrılmıştı. Bu oranlar zaman zaman gayrimüslimler arasında anlaşmazlıkların çıkmasına neden olmaktaydı. 1221/1806 yılında Bursa'daki Rumlar Divan-ı Hümayun'a başvurarak birkaç seneden beri vuku bulan yangınlar sebebiyle dükkânlarının içindeki eşyayla birlikte yandığını, bu nedenle kendilerine isabet eden kırk hisselik vergiyi ödemeye güçlerinin kalmadığını, kendilerinden bir miktar indirim yapılmazsa çok zor durumda kalacaklarını ve vatanlarını terk edeceklerini bildirdikten sonra yapılacak bu tenzilatın Ermenilere yüklenmesini istemişlerdi. Bu talep üzerine Ermenilerin temsilcileri mahkemeye çağrılarak durum kendilerine anlatılmış, ancak Ermeniler, seksen seneden beri masrafların bu şekilde ödendiği ve daha önce birbirlerinden böyle bir talepte bulunmadıkları, böyle bir şeyin olmasının nizamlarına aykırı olacağı, bu nedenle aralarında anlaşmazlıkların zuhur edeceği, üstelik Yahudilerin dışında kalan hisselerin Rumlar ve Ermeniler arasında eşit seviyede taksim edilmesi gerekirken kendilerinin elli Rumların ise kırk hisseyi ödedikleri, Rumların isteklerinin millet nizamına aykırı olduğu, ayrıca yangın sebebiyle zor duruma düştükleri iddialarının tamamen yalan olduğunu ileri sürerek Rumların isteğini kabul etmemişlerdir. Yapılan incelemeden sonra Rumların iddialarının yersiz olduğu anlaşılmış ve vergi oranlarının

¹⁵⁴ "...mâl-ı maktû'larını edâ etmeyerek vakt-i murûr ile tahsili için mübâşir irsâli iktizâ eden kazâların ba'îd olanlarından onda bir karîb olanlarından yirmide bir kuruş hizmet-i mübâşirleri tahsil olunmak verilen nizâmın şurûtundan idûğü..." C25/106b.

¹⁵⁵ Kepecioğlu, age., III, 335.

eskiden nasıl ise aynı şekilde cemaatler üzerine tevzi edilmesi hakkında Bursa kadısına bir ferman gönderilmiştir.¹⁵⁶

Gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları, evlenme vergisi olan resm-i arus, dul kadınların ödediği resm-i bive, değirmenler için ödenen resm-i asiyab, koyun vergisi olan resm-i ağnam ve domuz vergisi olan resm-i hınzır gibi başka birçok vergi de vardı.¹⁵⁷ Bu vergilerin büyük bir kısmı Müslümanlardan da alınmakla birlikte resm-i hamr ve resm-i hınzır yalnızca zimmilere has bir vergiydi. Zira Müslümanların içki üretmeleri ve domuz yetiştirmeleri yasaktı. Bazı vergi türlerinde zimmiler Müslümanların ödediğinin yarısını verirdi. Örneğin, evlenme vergisi olan resmi arusta zimmilerden Müslümanların ödediğinin yarısı alınmaktaydı.¹⁵⁸

II- VERGİ MUAFİYETİ

Osmanlı Devleti'ndeki zimmiler yaptıkları hizmetler karşılığında veya başka bir sebeple şer'î ve örfî vergilerden muaf olabiliyorlardı. Vergilerin tamamından veya bir kısmından muaf tutulanlara birer belge verilirdi ki buna "muafname-i hümayun" denilmektedir.¹⁵⁹

Muafiyet öncelikle örfî vergilerden yapılmaktadır. Cizye ve haraç gibi şer'î vergilerden muafiyet özel durumlarda nadiren söz konusudur.¹⁶⁰

Geçit yerlerinde, kalelerde, sınır boylarında ve uçlarda bulunan zimmiler gerek coğrafi konumları gereği gerekse bulundukları yerlerdeki kale vb. yerlerin bakım ve onarımını yapmaları nedeniyle vergilerin tamamından veya bir kısmından muaf tutuluyorlardı.¹⁶¹ 1169/1756 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermanla Bursa'da miri çayırılar üzerinde olan köprülerin tamir edilmesi için Bulgarlar Mahallesi'nden on altı zimminin görevlendirildiği, bu nedenle adı geçen zimmilerin cizyenin dışındaki avarız, nüzul, iştirâ, sürsat gibi "tekâlif-i örfiyye"den tamamen muaf oldukları belirtilmektedir.¹⁶² On altı kişiye verilen söz konusu muafiyet 1208/1793 yılında başka

¹⁵⁶ B303/70b.

¹⁵⁷ Ercan, age., s. 270-271.

¹⁵⁸ Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, VII, 446.(*Kanunnameler*)

¹⁵⁹ Pakalın, age., II,550.

¹⁶⁰ İnalçık, *Raiyyet*, s.52.

¹⁶¹ Ercan, age., s. 258.

¹⁶² B345/23b.

bir fermanla yenilenmiştir.¹⁶³ Bunlardan başka madenci, tuzcu ve donanma hizmetlerinde görevlendirilenler,¹⁶⁴ camilerin ısklandırılması için yağ temin eden zimmiler de¹⁶⁵ bazı vergilerden muaf idiler.

Osmanlı Devleti'nde zimmi din adamları önceleri bütün vergilerden muaf idiler. Fatih Sultan Mehmet'in Gennadios'a verdiği fermanla da din adamları vergiden bağışlanmışlardı. Ancak sonradan bu durumun istismar edilmesi üzerine belli bir miktar geliri olan din adamlarından cizye alınmaya başlandı.¹⁶⁶ 1168/1755 tarihli bir metropolit beratında metropolitin emri altındaki papaz, keşiş gibi zimmi din adamlarının miri vergilerini toplamakla yükümlü olduğu, vergilerini ödemeyenlerin saçlarını tıraş ederek cezalandırabileceği belirtilmektedir.¹⁶⁷ Aslında zimmi din adamlarından cizye alınması İslâm'ın ilk dönemlerinde de mevcuttu. Kiliselerde ikamet eden rahiplerin zengin olanlarından cizye alınır, fakir olup başkalarının yardımıyla geçinen din adamlarından ise alınmazdı.¹⁶⁸

Görev karşılığı verilen muafiyetler, görevin yapılmaması veya ihmal edilmesi durumunda iptal edilmekteydi. Nitekim Gemlik sahilinde yapılacak tersane için görevlendirilen zimminin yapması gereken işler sıralanmış bunun karşılığında alacağı ücretten başka cizyeden de muaf olacağı belirtilmiş ve eğer görevinde ihmali olursa cizye muafiyetinin sona erdirileceği bildirilmiştir.¹⁶⁹

Herhangi bir yerin fethedilmesinde hizmeti geçen zimmiler de vergiden muaf idiler. Örneğin, 1207/1792 tarihli bir fermanla Budin Kalesi'nin fethedilmesinde emeği görülen Yasef veled-i Salamon'un torunlarından Salki veled-i Yasef'in cizye ve diğer vergilerden muaf olduğu görülmektedir. Zaman zaman yenilendiği anlaşılan söz konusu

¹⁶³ B260/27b.

¹⁶⁴ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989, s. 27.

¹⁶⁵ *İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, İ.B.B.K.D.B. Yayınları, İstanbul 1998, II, 118.

¹⁶⁶ Ercan, age., s. 259.

¹⁶⁷ Metropolit, miri vergileri vermemekte ısrar eden piskopos ve papazları kendi dinlerine göre cezalandırabilir, saçlarını tıraş ettirebilir veya azledebilir. B79/95a.

¹⁶⁸ Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, (müt: Müderris-zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, sad: İsmail Karakaya) Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s. 285; Fayda, age., s. 168.

¹⁶⁹ B263/3b

fermanda, bu muafiyeti tanımayarak muafnamenin şartlarına aykırı hareket edenler için beddua cümlesi de bulunmaktadır.¹⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin tebaaya yüklediği vergiler halkın ödeme güçlerinin üzerinde değildi. Devlet, vergi alırken şahısların mali imkanlarını göz önünde bulundurmaktaydı. Maddi durumu iyi iken yüksek vergi ödeyen şahısların fakir duruma düşmeleri veya her hangi bir sebeple vergi ödemekte zorlanmaları halinde onların bu durumu dikkate alınarak vergi konusunda yeniden bir ayarlama yapılmaktaydı. Bu konuda Müslümanlar ve zimmiler arasında bir fark gözetilmezdi. Nitekim Bursa'da orta tabakadan olduğu için evsat sınıfına göre cizye ödeyen Eskici Isvador üçüz çocuğu olduğu için cizyesini ödemekte güçlük çekiyordu. Durumun Divan-ı Hümayun'a bildirilmesi üzerine Isvador'un cizyeden muaf olması için Bursa kadısına emir gönderilmiştir.¹⁷¹ Isvador'un muafiyetine gerekçe olarak "...hazine-i 'âmirem kuyûdâtı lede't-tetebbu' ehl-i İslâmdan batn-ı vâhidde üç nefer evlâd tevellüd eyledikde sadaka-i şâhânem olarak vazife tevcihi ve ehl-i zimmet re 'âyânın zâhiru'l-ğînâ olmayub pîr ve fâni ve 'amel-mande ve fakîru'l-hâl olub ve kâr u kesbe iktidârı olmayan re 'âyâ bâ-hatt-ı hümâyun-ımerhamet-makrûn-i şâhânem yalnız cizyeden mu'âfiyetini hâvi emr-i şerîfim isdâr ve i'tâ oluna geldiği..." gösterilmiştir.

Yapılan hizmetler karşılığı verilen muafiyet yalnızca vergilerle sınırlı değildi. Bazı şahıslar vergilerden başka zimmilerle ilgili mevcut olan diğer kısıtlamalardan da muaf olabiliyorlardı. Yukarıda sözü edilen Budin Kalesi'nin fethinde hizmetleri geçen Yahudiye verilen muafnamede çeşitli vergilerin yanında davalarının Divan-ı Hümayun'da görüleceği, köle ve cariye kullanabilme gibi haklar da verilmiştir. Ayrıca her hangi bir hizmeti olmadığı hâlde içinde bulunduğu şartlar gereği vergiler dışındaki kısıtlamalardan muaf olanlar da mevcuttu. Örneğin, tüccar Agop'a ayaklarındaki rahatsızlığı nedeniyle dükkânına atla gidip gelmesi konusunda muafiyet verilmişti.¹⁷² Zira gayrimüslimlerin ata binmeleri yasaktı.¹⁷³

1124/1809 tarihli bir fermanla hazine-i amirede 36 yıl hizmet eden Muhtar veled-i Bogos adlı zimmiye hem vergilerden hem de gayrimüslimlerle ilgili tüm

¹⁷⁰ "...mu'afnâme-i hümâyunumun hilâfına hiç âhar mâni' ve müzâhim olmayub dahl u ta'arruz kılmaya her kim tebdîl ve tağyîr ederse dâreynde şerm-sâr ve mahzar-ı gazab-ı rabbi'l-enâm olalar..." B251/59a.

¹⁷¹ C21/23b; İstanbul'da üçüz çocuğu olan Nesibe Hanım'ın çocuklarının her birine günlük onbeşer akçe yevmiye bağlanmıştı. C. DHL. 4222.

¹⁷² Ahkam Defterleri, I, 55.

¹⁷³ Fetâvâyı Hindîyye, IV, 292.

sınırlamalardan muaf olduğunu belirten bir ferman verilmiştir. Söz konusu fermanın içerdiği muafiyet konularında aslında zimmilerin yükümlü oldukları vergiler ve diğer sosyal kısıtlamaların da neler olduğu görülmektedir. Fermanın konuyla ilgili kısımlarının sadeleştirilmiş hâli şöyledir:

“Darphane-i amirede ustabaşı ve sarraflığı hizmetinde olan Yorgi adlı zimmi bu işi kusursuz olarak yaptığından dolayı hizmeti mukabelesinde verilen muafiyetname ile kendisi, iki oğlu ve iki hizmetkarı 1224/1809 yılından itibaren cizye, avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiyyeden muaf olacaklar, cizyedarlar cizye teklifi ve başka bahanelerle müdahale etmeyecekler. Tulum ve kazan bitirmesinden, voyvoda ve ispenceden, kul ve cariye vergisinden, kazma, kürek, kürekçi ve ordu-yı hümayun vergisinden, dalğor(?) akçesinden, oğulları ve hizmetkarları ases başı ve menu başı, muhtesip, yasakçı ve acem oğlanı vergisinden, otlak ve saman biçmekten muaf olacaklar. Kendine uygun yiyecek, içecek, giyecek, sarı mest, pabuç ve harp aleti rasatına, kayığına, çocuklarının giyeceklerine, tatar kalpaklarına ve sair elbiselerine hiç kimse tarafından her hangi bir bahane ile müdahale edilmeyecektir. Bağ, tarla vergisi ve kasabiye akçesi talebiyle emin ve zabıtlar tarafından rencide edilmeyecektir. Evlerine konak konulmayacak, kassam tarafından miras taksim teklifiyle resm-i kısmet talebi ve başka bahane ile rencide olunmayacaktır. Kendine ve evine mahsus olan elbiseden masdariye ve bac vergisi talep olunmayacaktır. İskele ve kapılarda hamr emini ve Galata voyvodası ve sair görevliler tarafından harç akçesi talebiyle rencide edilmeyecek, sakin olduğu evine görevliler tarafından hiç kimse zorla girmeyecektir. Bir kimse ile alış verişi ve sair hususlarda mahkemelik olduklarında dava kendi eliyle yazılmış ve imzalanmış temessük veya şer'-i hüccet ile zabt olunacaktır. Anlaşmazlık vaki olduğu zaman temessük veya şer'-i hüccet gereği muamele yapılacak, kendi eliyle yazdığı ve imzaladığı temessükün veya şer'-i hüccetin olmaması durumunda yalancı şahit ile davası asla görülmeyecek, vaki olan davası mezkur şartlar gereği yalnızca sadrazam huzurunda görülecek, başka yerde görülmeyecektir. Karada ve denizde gezmesi gerektiği zaman en güzel şekilde gitmek için kendisi ve yanında olanların kılık kıyafet değiştirmelerine, yanlarında taşıdıkları harp aletlerine ve katırlarına müdahale edilmeyecektir. Bu konularda muaf ve müsellemdirler ve bu muaflık ve müsellemlığe hiçbir kimse her hangi bir nedenle mani olmayacaktır.”¹⁷⁴

¹⁷⁴ C38/11a.

SONUÇ

Fethedilmeden önce Bursa halkını büyük ölçüde Rumlar oluştururken şehirde bir miktar da Yahudi bulunmaktaydı. Rumlar, fetihle birlikte Hisar'ın dışına çıkarılmış ve kendilerine tahsis edilen mahallelere yerleştirilmiştir. Bursa'nın kuşatılması sırasında şehri terk eden Yahudiler, Orhan Gazi'nin daveti üzerine geri döndüler. Şehre yerleşen Yahudilerin bir mahalle kurmaları ve bir havra inşa etmelerine müsaade edilmiştir. Bursa'daki Ermeni nüfusu da yine Orhan Gazi zamanında Kütahya'dan getirilen gruplar oluşturmuştur.

Orhan Gazi Bursa'yı fethettikten sonra çevre illerden, özellikle sanat ve ticaret erbabını buraya davet ederek şehrin sosyal ve ekonomik yönden gelişmesini sağladı. Böylece Bursa, kısa sürede içinde Müslümanların her yönüyle hakim olduğu, ancak Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gayrimüslimlerin de yer aldığı bir şehir hâline geldi.

Bursa'daki gayrimüslimlere, daha önceki asırlarda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da İslam hukukunun kendilerine tanıdığı haklar çerçevesinde muamele edilmiştir. İslam hukukundaki zimmet akdinin geçerli olması yanında Osmanlı Devleti, gayrimüslimleri millet esasına göre tasnif etmiş ve zimmi halkla devlet arasındaki ilişkileri her millet için tayin edilen cemaatbaşları aracılığıyla yürütmüştür. Rum ve Ermenilerin patrik, Yahudilerin ise hahambaşı olarak adlandırılan dinî liderleri vardı. Devlet, gayrimüslim tebaayla ilişkilerini, söz konusu dinî liderler vasıtasıyla yürütürdü. Patrik ve hahambaşları da devlete karşı temsil ettikleri cemaat mensuplarından sorumluydular. Patrik ve hahambaşlar, zimmiler tarafından seçilir ve merkezi idarece onaylanırdı. Alt kademedeki din adamları ise Patrik ve hahambaşları tarafından seçilir ve devlet tarafından kendilerine verilen beratlarla atamaları resmiyet kazanırdı. Zimmi din adamlarına verilen beratlarda özelde din adamlarının hak ve yetkileri, genelde ise tüm gayrimüslimlerin haklarıyla ilgili hükümler yer almaktaydı.

Gayrimüslimlerin özel hukuklarını ilgilendiren durumlar, zimmi din adamlarının yetkisi dahilindeydi. Bu sebeple devlet, cemaatin iç işlerinden kabul edilen hususlara müdahale etmemiş, bunları cemaat temsilcilerinin inisiyatifine bırakmıştır.

Bursa'da gayrimüslimlere ait sekiz ibadethane bulunmaktaydı. Bunlardan üçü Rumlara, dördü Yahudilere ve biri Ermenilere aitti. XIX. yüzyıl içerisinde Katolik ve Protestanların da birer kiliseleri olmuştu. Gayrimüslim mabetlerinin inşası ve tamiri

konusunda İslam Hukuku kuralları uygulanmıştır. Buna göre Bursa'daki zimmilerin yeni mabet yapmalarına izin verilmemiş iken yangın, tabîî afet vb. nedenlerle yıkılan ya da eskiyen kilise ve havraları tamir etmelerine müsaade edilmiştir. Zaman zaman bazı zimmiler, kilise ve havraların dışında kiraladıkları evleri gizlice mabet haline getirmeye çalışmışlarsa da yetkililerin müdahaleleriyle karşılaşmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanınan din ve vicdan özgürlüğü kapsamında Bursa'daki zimmiler de kendilerine ait mabetlerde rahatça ibadet edebilmiş ve çocuklarını kendi dinî öğretileri ve geleneklerine göre yetiştirebilmişlerdir. Ayrıca hacca gidebilmiş, vakıf kurabilmiş ve rahatça cenaze töreni düzenleyebilmişlerdir.

Kilise ve havraların yönetimi, gelir ve giderlerinin kontrolü tamamen zimmi din adamlarına bırakılmış, bu hususta kendilerine müdahale edilmemiş, karşılaştıkları engeller divan tarafından çözülmüştür.

İslâm dininin emirleri gereği zimmilerin cebren ihtida ettirilme yoluna gidilmemiş; gayrimüslimlerin zorla İslâmlaştırılması yasağı Osmanlı devlet'inde de uygulanmıştır. Bununla birlikte Müslüman olmalarını teşvik eden ve kolaylaştıran uygulamalar olmuştur. Bu çerçevede, ihtida eden zimmilere hediye verilmesi gelenek haline gelmiştir. Gerek kültürel etkileşim gerekse başka sebeplerden dolayı diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Bursa'da da bir miktar gayrimüslim, Müslüman olmuştur.

Gayrimüslimler, dinî işler yanında evlenme, boşanma, miras, vasiyet vb. aile hukukunu ilgilendiren meseleleri de kendi iç hukuklarına göre çözebilmişlerdir. Kendi dinî hükümlerine göre mabetlerinde evlenme ve boşanma hakkına sahip olan zimmiler, istemeleri halinde Osmanlı mahkemelerinde de nikah akitlerini veya boşanma işlemlerini yaptırabilmişlerdir. Şer'î mahkemelere başvuran zimmilere İslâm hukuku kuralları uygulanmıştır. Bursa'daki zimmiler birçok konuda olmakla birlikte özellikle aile hukukunu ilgilendiren meselelerde şer'î mahkemelere sıkça başvurmuşlardır. Böylece evlenme, boşanma, nafaka, miras taksimi gibi meselelerde şer'i mahkemelere müracaat ederek problemlerini İslam hukuku kurallarına göre çözmeyi tercih etmişlerdir.

Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Bursa'daki gayrimüslimler de her türlü problemlerinde gerek yerel mahkemelerde gerekse Divan-ı Hümayunda haklarını arayabilmişlerdir. Zimmilerin yerel mahkemeleri yok sayarak doğrudan Divan-ı Hümayun'a başvurmalarının önünde herhangi bir engel yoktu. Kadılar, önlerine gelen

davalarda tarafların etnik ve dinî durumuna bakmadan, kanunları her iki tarafa da eşit uygulamışlardır. Nitekim Müslümanlarla zimmiler arasındaki davaların bir çoğunda gayrimüslimlerin lehine, Müslümanların aleyhine kararlar çıkmıştır. Bursa sicillerinde bu durumun binlerce örneği bulunmaktadır.

Bursa'daki gayrimüslimler, en az Müslümanlar kadar rahat bir şekilde iktisadi hayatın içinde yer almışlardır. Üretim ve ticaret yapmaları herhangi bir şekilde engellenmemiştir. Müslümanlarla aynı esnaf teşkilatı içinde bulunmuşlar ve aynı nizamnamelere tabi olmuşlar; kendi aralarında ortaklıklar kurabildikleri gibi Müslümanlarla da ortak iş yapabilmişlerdir. Kredi ihtiyaçları kendi vakıflarından sağlayabildikleri gibi Müslümanlara ait vakıflardan da karşılayabilmişlerdir. Hatta, kendilerine ait vakıf sayısı az olduğu için kredi ihtiyaçlarını büyük ölçüde Müslümanların vakıflarından sağlamışlardır.

XVIII. yüzyılda Bursa'da, ekonomik hayatın büyük ölçüde Müslümanların elinde olduğu görülmüştür. Gayrimüslimler, üretim ve ticaretle, buna bağlı olarak da kredi kullanımında Müslümanların gerisinde kalmışlardır.

Gayrimüslimlerden durumlarına göre bazı vergiler alınmıştır. Bunlardan bir kısmı haraç ve cizye gibi adı ve miktarı İslâm hukukunca belirlenen şer'i vergiler, diğer bir kısmı ise yöneticiler tarafından konulan örfi vergilerdir. Cizye karşılığında zimmilerin mal ve can güvenlikleri devlet koruması altına alınmıştır. Ayrıca zimmiler bu vergi karşılığında askerlikten muaf olmuşlardır. Cizye ve haracın dışında gayrimüslimlerin ispence, avarız ve zecriye gibi ödemekle yükümlü olduğu vergiler de vardı. Bunlara benzer vergiler başka adlar altında Müslümanlardan da alınmıştır. Dolayısıyla bu tür vergilerle zimmiler aleyhine bir durum söz konusu olmamış, tam aksine onlara önemli avantajlar sağlamıştır. Nitekim fetihlerin yapıldığı yıllarda memleketinden ve ailesinden yıllarca uzak bir şekilde askerlik görevlerini yapmaya çalışan Müslümanlara mukabil gayrimüslimler cizye karşılığında ailelerinin yanında ve işlerinin başında kalmışlardır.

Cizye ve diğer vergilerden muaf olan gayrimüslimler de olmuştur. Özellikle devlet için yararlı hizmetlerde bulunanlar ile kalelerin muhafazası ve köprülerin tamir edilmesi gibi belli vazifeler için görevlendirilen zimmiler bu gruptandır. Ayrıca cizye ödemekle mükellef olduğu halde herhangi bir sebeple fakir duruma düşenlerden de cizye alınmamıştır. Gayrimüslimlere verilen muafiyetler sadece vergilerle sınırlı kalmamış,

zaman zaman değişik sebeplerle başta kıyafet olmak üzere diğer kısıtlamalardan da muaf olan zimmiler olmuştur.

Gayrimüslimler, Müslümanlardan farklı olarak içki üretilip satabilmişlerdir. Ancak Müslümanların ikamet ettiği mahallelerde açıktan içki satmaları yasaklanmıştır. Bununla birlikte kendilerinin içki kullanmalarına karışılmamıştır. Zimmilerin ürettiği içkinin satılmak için ayrılan kısmından vergi alınırken kendilerine tahsis ettiklerinden vergi alınmamıştır.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında din kaynaklı anlaşmazlıklara rastlanmazken gayrimüslimlerin kendi aralarında zaman zaman bu tür problemlerin yaşandığı görölmüştür. Hristiyanların Yahudilere yönelik “kan isnadı” suçlamaları ve Katoliklerin Ermenilere yönelik misyonerlik çalışmaları bunlardandır.

Sonuç olarak, bu araştırma ile XVIII. yüzyılda Bursa toplumunda, komşuluk ilişkileri, alış-veriş, işçi-işveren münasebetleri vesairede, gerek gayrimüslimlerin kendi aralarında gerekse Müslümanlarla gayrimüslimler arasında her toplumda görölebilen çeşitli problemlerin yaşandığı, bununla birlikte bu problemlerin çok önemsiz olduğu, Bursa halkının, farklı dinlere mensup olmalarına rağmen birlikte çalıştığı, aynı mahalleleri paylaştığı ve bir arada yaşamanın en güzel örneklerinden birini verdiği ortaya çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

I-ARŞİV BELGELERİ

A-BURSA ŞER'İYYE SİCİLLERİ

B8	B195	B288
B12	B196	B291
B39	B197	B303
B65	B198	B303
B79	B199	B312
B80	B201	B316
B81	B202	B317
B84	B203	B325
B87	B212	B327
B89	B215	B328
B90	B216	B345
B95	B219	B347
B100	B221	B349
B101	B222	B354
B102	B225	B355
B103	B228	B358
B105	B229	B376
B115	B232	B377
B116	B234	B380
B120	B236	C1
B121	B237	C2
B123	B238	C10
B124	B240	C12
B128	B242	C18
B136	B243	C19
B148	B245	C21
B157	B246	C22
B158	B247	C25
B161	B249	C26
B164	B250	C27
B168	B251	C29
B168	B252	C31
B171	B254	C32
B173	B257	C38
B174	B259	C50
B175	B260	C56
B176	B262	C75
B179	B263	C81
B180	B265	C96
B182	B266	C106
B184	B267	C155
B191	B275	C224
B193	B283	C345

B- DİĞER ARŞİV BELGELERİ

BOA. ML.VRD.CMH, 252, 462.

BOA. C. DHL. 4222.

BOA. C.ADL.592, 795, 950, 1087, 1308, 3271, 3635, 6014.

İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat, İ.B.B.K.D.B. Yayınları, İstanbul 1998, I.

İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat, İ.B.B.K.D.B. Yayınları, İstanbul 1998, II.

12 Numaralı Mühimme Defteri, O.A.D.B.Yayınları, Ankara 1996.

II- KİTAP ve MAKALELER

Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Adıyeke, A. Nükhet, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davaları", *Pax Ottomana*, (ed: Kemal Çiçek) Sota & Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 77-95.

Adıyeke, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed: H.Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.183-192.

Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1998 (*Onuncu Asır*).

_____, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998 (*Onbirinci Asır*).

_____, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988 (*Onikinci Asır*).

_____, *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1786-1882)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988 (*Onüçüncü Asır*).

_____, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, No. 5(82), sene 14, Eylül 1340, s. 257-276

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993.

Ahmet Reşit, *Ekalliyetlerin Himayesi*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1933.

Akbulut, Rüknettin, *Her Şeyi İle Bursa*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1957.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, I-II.

Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, sy.64, s. 96-102.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, I, VI, VII (*Kanunnameler*).

_____, *Şer'iyye Sicilleri*, T.D.A.V. Yayınları, İstanbul 1998, I, II.

- Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri" *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, (haz. Vejdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 231-242.
- _____, "Kilise", (Fıkıh), *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 16-18.
- Aktan, Hamza, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 369-433.
- Al Qattan, Nojva, "Dhimmi in the Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", *International Journal of Middle East Studies*, 31(1999), s. 429-444.
- Alalu, S.-Arediti, K-Asayas ve diğerleri, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 1996.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1986, II.
- _____, "Müslümanların Siyasî Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansıması" *U.Ü.İ.F.D.*, c.7, sy.7, y.7, 1998, s.13-23.
- Ali Efendi, *Şeyhulislâm Fetvaları*, (sad: İbrahim Uysal) Fey Vakfı, Hilal Matbaası; İstanbul 1995.
- Anhenger, Robert, "Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları-I", *Tarih ve Toplum*, (çev: E.Özbek), Ekim 1987, VIII/46, s.54-56.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları-II", *Tarih ve Toplum*, (çev: E. Özbek), Kasım 1987, VIII/47, s.17-20.
- Ansay, S.Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, A.Ü.İ.F.Yayınları, Ankara 1958.
- Apak, Adem, "Hz. Peygamber(sav)'ın Uygulamalarında İnanç Hürriyeti", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara, 2003, s. 415-422.
- Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Aşıkpaşazade, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Haz: Atsız), M.E.B.Yayınları, İstanbul 1992.
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Hz. Peygamber'in Yahudilerle Münasebetleri*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996.
- Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası Ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Aydın, M.Akif, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996 (*Osmanlı Hukuku*).
- _____, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, M.Ü.İ.F.V.Yayınları, İstanbul, 1985 (Aile Hukuku).
- _____, "Evlat Edinme", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 527-529.
- _____, "Aile" *DİA*, İstanbul 1989, II, 196-200 (Aile).
- _____, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), *IRCICA*, İstanbul 1994, I, 375-440.

- _____, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 434-455 (Osmanlılarda Aile).
- Balcı, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, (Yayınlanmamış Y.L.T.), U.Ü.S.B.E. Bursa 2000.
- Baltacı, Cahit, "Şer'iyye sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, T.A.İ.İ.V. Yayınları, İstanbul ts. (127-132)
- Bardakoğlu, Ali, "Hibe", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 421-426.
- _____, "Hidane" *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 467-471.
- Barkan, Ö. Lütfi-Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Barkan, Ömer L., "Edirne Askerî Kassamına Âit Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, c.III, sy. 5-6, s. 1-479.
- Baron De Tott, *Türkler (18. y. yılda)*, Tercüman 1001 Temel Eser, ts.
- Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1993.
- Becker, C.H., "Cizye", *İA*, MEB.Basımevi, İstanbul 1977, III, 199-200.
- Bedevisi, Vergi, H., "Kıbrıs Şer'i Mahkeme Sicilleri Üzerinde Araştırmalar", *Milletlerarası Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 139-148.
- Beldiceanu, Nicoara, "Osmanlı İmparatorluğunda Şeneltme, Türkleştirme ve İslamlaştırma", *Tarih ve Toplum*, Ekim 1992, sy.106, s. 20-22.
- Berki, Ali Himmet, *Miras ve Tatbikat*, Üçler Basımevi, İstanbul 1947.
- Beydilli, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255-266.
- Bilge, Mustafa, "Osmanlı Arşivlerinin Arap Ülkeleri Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, T.A.İ.İ.V. Yayınları, İstanbul ts., s. 189-194
- Bilgin, Vejdi, *Fakih ve Toplum (Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayımevi, İstanbul ts., II, III, IV, V.
- Bostancı, Ahmet, *Hiz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001.
- Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1989.
- _____, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", *D.E.H.F.D.*, Ankara 1988, c3, sy. 1-4, s. 115-152.

- Braude, Benjamin, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude- Bernard Levis), Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 69-88.
- Braude, Benjamin.-Lewis, Bernard, "Introduction", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 1-34.
- Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (ter: Neşet Çağatay), AÜİF. Yayınları, Ankara 1954.
- Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, Çağrı yayınları, İstanbul 1981.
- Cahen, CL. "Zimme", *İA*, MEB. Basımevi, İstanbul 1986, XIII, 566-571.
- Canon of Turullo*, <http://www.ccel.org/fathers/NPNF2-14/7appndx/basil.htm>
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Kadar Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Ceziri, Abdurrahman, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhi*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1993.
- Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, S.Ü.H.F. Yayınları, Konya 1998.
- _____, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, S.Ü.H.F. Yayınları, Konya 1988.
- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, T.T.K Yayınları, Ankara 1991.
- Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953.
- Çavuşzade, Mehmed Aziz, *Dürrus-Sükûk*, Daru't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul 1860, I, II.
- Çetin, Atilla, "Türkiye Haricindeki Osmanlı Şer'iyye Sicilleri Hakkında", *İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1981, c. V, sy. I, s. 49-55
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1994.
- _____, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, 270-276.
- _____, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicilleri'nden Notlar", *U.Ü.İ.F.D.*, sy.2, c.II, 1987, s. 59-71.
- Çiçek, Kemal, *Zimmis (Non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Copurt: 1110/39 A.H. /1698-1726 A.D.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)The University of Birmingham, Birmingham 1992,
- _____, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi" *Pax Ottomana*, (ed: Kemal Çiçek) Sota & Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 31-49.
- Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E., Ankara 2001.
- Dağlıoğlu, Hikmet Tarhan, *On Altıncı Asırda Bursa (1558-1589)*, Bursa Vilayet Matbaası 1940.
- Dalgın, Nihat, *İslâm Hukukunda Boşanma Yetkisi*, Etüt Yayınları, Samsun 1999.
- de Vaux, Ronald, *Yahudilikte Aile*, (çev: Ahmet Güç) Arasta Yayınları, Bursa 2003.

- Demirel, Ö.-Gülbüz, A.-Taş, M., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, I, 97-161.
- Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 945-961
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara ts.
- Doğru, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, A.Ü. Yayınları, Eskişehir 1995.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslâm Hukuku*, İ.H.K. Yayınları, Konya 1977.
- _____, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, *Delilleriyle Aile İlmihali*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1995.
- Duka, Ferit, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslâmlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 5-9 Eylül 1990), c. IV, s. 1691-1700.
- Düstur*, I. Tertib, II, 610; II. Tertip, IX, 762-768; II. Tertib, IX, 762-783.
- Düzdağ, M.Ertuğrul, *Şeyhulislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Es'ar es-Sicistanî, *Sünen-ü Ebi Davud*, Çağrı yayınları, İstanbul 1981, I-V.
- Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, (müt: Müderris-zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, sad: İsmail Karakaya) Akçağ Yayınları, Ankara 1982.
- Ebu'l Ula, Mardin, "Harac", *İA*, M.E. Basımevi, İstanbul 1964, V(I), 222-225.
- el-Kardavi, Yusuf, *Gayru'l-Müslimîn fi Müctemi'i-l İslâm*, Beyrut 1985.
- el-Maverdi, Ebu'l-Hasan, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, (çev.Ali Şafak) Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- Emecen, Feridun M., *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayınları, İstanbul 1997.
- Encyclopedia Britannica*, "Marriage, Law Of" maddesi, XIV, 931-938.
- Encyclopedia of Religion and Ethics*, VIII.
- Erbaş, Ali, *Hristiyanlıkta İbadet, Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2003.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.145-161.
- Erdoğan, Akif, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırı ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-I", *OTAM*, Ankara 1994, sy. 5, s. 49-129.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi). Ankara 1979.

- _____, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*", (ed: Osman Okyar, Halil İnalcık), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, s. 103-109.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, İ.B.B.K.İ.D.B. Yayınları, İstanbul 1995, I, II.
- _____, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İ.Ü.H.F.İ.İ.E.N., İstanbul 1936.
- Erim, Nihat, *Milletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, A.Ü.H.F.Yayınları, Ankara 1953, I.
- Erkal, Mehmet, "Beytülmal", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 90-94.
- _____, "Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 42-45.
- Eroğlu, A.Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000.
- Erten, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- _____, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, (sad: T. Temelkuran-N.Aktaş), İstanbul ts., I, II.
- Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, Çağ Yayınları, İstanbul 1990.
- _____, *Hız. Ömer Döneminde Gayr-i Müslimler*, M.Ü.İ.F. yayınları, İstanbul 1989.
- _____, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mübahele", *A.Ü.İ.F.İ.İ.D.*, Ankara 1975, sy.II, s.143-149
- Fetâvâyı Hindîyye, (Fetâvâyı Alemgiriyye)* (ter: Mustafa Efe), Akçağ Yayınları, Ankara ts., II, IV.
- Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul 1947.
- _____, "Bursa'nın Fethi ve Museviler", *Yeni Mecmua*, sy. 9-75, İstanbul 1973, s. 184.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988.
- _____, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700" *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), 1980, s. 231-244.
- Göcek, F.Müge, "Osmanlı Ermenilerinin Gündelik Hayatlarına Bir Bakış: XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Esnafı", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 555-562.
- Gökbilgin, Tayyip, "İbrahim", *İA*, MEB yayınları, İstanbul 1968, V(II), 880-885.
- Göyünç, Nejat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 233-250.
- Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, E.J.Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 37-69.

- _____, "Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, Sofia 1994, sy. 4, s.14-36.
- Gropler, Eva, *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, (çev: Süheyla Kaya) Belge Yayınları, İstanbul 1999.
- Güler, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *OTAM*, Ankara 1998, sy. 9, s. 5-175.
- Güler, İbrahim, "Sinop'ta Medeni Durum" *Tarih ve Düşünce Dergisi*, sy. 2001/3 (Mart 2001), s.22-28.
- Günay, Necla, *XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, (Yayınlanmamış Y.L.T.) G.Ü.S.B.E., Ankara 1999.
- Günaydın, N.-Kaplanoğlu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, B.T.B. yayınları. Bursa 2000.
- Gündüz, Tufan, "Şer'iyye Sicilleri ve Tarihi Kıymeti", *Türk Yurdu Dergisi*, Temmuz 1992, s. 50-51
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- Hakim et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usul*, (neşr: Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1992.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Halebi, İbrahim, *Mevkûfat Mülteka Tercümesi*, (sad. Ahmet Davudoğlu) Saadet Yayınevi, İstanbul ts., II, IV.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, Daru'n-Nefâis, Beyrut 1985 (Vesâik).
- _____, *İslâm Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ), İrfan Yayımcılık, İstanbul 1990 (İslâm Peygamberi).
- _____, "Hz. Peygamber Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı?", *İlim ve Sanat*, İstanbul 1986, sy. 2, s. 12-18
- Hamidullah, M., Aydın, M. A., "Köle", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 237-246.
- Harkort Klaue Liebe, *Beitrage zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursa sam Anfang des 16. Jahrhunderts*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hamburg 1970.
- Hasan Tâib, *Mir'ât-ı Bursa*, Hudâvendigâr Vilayeti Matbaası, 1323.
- Hızlı, Mefail, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *U.Ü.İ.F.D.* c.12, sy. 1, s. 367-426.
- _____, "XVII. Yüzyılda Mektep-Kilise Kavgası", *Bursa Araştırmaları*, Mayıs 2004, sy. 5, s. 3-4.
- Işıksal, Cavide, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresinde İstanbul Rum Patriklerinin tam Listesi ve Siyasi faaliyetlerinden Örnekler" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 18, s. 39-74.
- İbn Batuta, *Seyahatname-i İbn Batuta*, (müt: Mehmed Şerif), Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1335, I.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehl-i Zimme*, Beyrut 1983, I, II.

- İbn Mace, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen-ü İbn Mace*, Çağrı yayınları, İstanbul 1981, I-II
- İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasen Abdulkerim b. Abdi'l-Vahid (v.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965, II.
- İksel, F. Settar, "İstanbul Rum Patrikhanesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, c.XI, sy. 62, s.23-29.
- İlgürel, Mücteba, "Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti", *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, III, 941-947.
- İlyas, "Türk Hakimiyetinde Yahudiler", *Dergah Mecmuası*, İstanbul 1338, II, 134-135.
- İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, T.T.K.Yayınları, Ankara 1954.
- _____, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adalet*, Eren yayınları, İstanbul 2000
- _____, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s.203-258.
- _____, "Bursa", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 445-449.
- _____, "Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 45-48 (Cizye).
- _____, "Djizya", *El*, II, 559-567.(Djizya).
- _____, "İspence", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 177 (İspence).
- _____, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, T.A.İ.İ.V. Yayınları, İstanbul ts., s. 31-46
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm", *Osmanlıda Din Devlet İlişkisi*, (haz: Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 91-102.
- _____, "Osmanlılarda Raiyet Rusumu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, ErenYayıncılık, İstanbul 1996, s. 31-65. (Raiyyet)
- _____, "Ottoman Archival Materials on Millets, Christians and Jews in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude-Bernard Levis), Holmes&Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 437-449.
- _____, "The Status of the Grek Orthodox Patriach Under the Ottomans", *Turcica*, TomeXXI-XXIII, 1991, s. 407-436.
- _____, "XV. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s.187-201. (XV. Asır)
- İpşirli, Mehmet, "Avârız Vakfı", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 109.
- Jennings, C. R., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Pres, New York and London 1993.
- _____, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXI, Part. III, E.J.Brill, Leiden 1978, s. 225-293.
- Kal'a, Ahmet, "Esnaflık", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 423-430.

- Kaplanoglu, Raif, *Bursa Yer Adlari Ansiklopedisi*, B.T.B.K.Yayinlari, Istanbul 1996 (Bursa Yer Adlari).
- _____, *Osmanli Devleti'nin Kurulusu*, A.E.V.Yayinlari, Istanbul 2000 (Osmanli).
- Kara, Mustafa, "Bursa'nin Arşivlerini Konuşturan Adam: Kamil Kepecioğlu", *Bursa Araştırmaları*, Bursa 2003, sy. 3, s. 23-25.
- Karaca, Zafer, *Istanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, Istanbul 1995.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, B.D.İ.E.,Yayınları, Ankara 1997.
- _____, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedit 1789-1807*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, Istanbul 1996, I, III.
- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Karataş, Ali İhsan, "Folklorümüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler", *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s. 691-710
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, T.V.Y. Yayınları, Istanbul 2003.
- Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, (çev: Dominik Pamir), Yaylacık Matbaacılık, Istanbul 2000.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1991.
- Kazıcı Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, Istanbul 1999.
- _____, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, Istanbul 1977.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, Istanbul 2004.
- Kennel, F. William, "Eski Musevi Ailesi" (çev: H. Ş. Yadsıman) *D.E.Ü.İ.F.D.*, İzmir 1995, sy. 9, s. 475-501.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, I, II, III.
- Kevser, Kamil Ali – Öğüt, Salim, "Çok Evlilik" *DİA*, Istanbul 1993, VIII, 365-369.
- Kitab-ı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, Istanbul 1995.
- Kopcan, Vojtech, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa Eyaletlerinde İnsani Değerler ve Yasalara Saygı", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, Istanbul ts. II, 367-381.
- Koyunluoğlu, A.Memduh Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa 1935.
- Kur'an-ı Kerim*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Kurt. Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, U.Ü.Basımevi, Bursa 1998

- _____, "19. Yüzyılda Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s.711-732.
- _____, "Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 548-567.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, 208-216.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Ahidname (Türk Tarihi)", *DİA*, İstanbul 1988, I, 536-540.
- _____, "Osmanlı Esnaf Sayımları", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri (9-10 Mayıs 2002)*", "Globus" Dünya Basımevi, II, 405-410.
- _____, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed: E. İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, s.513-650.
- _____, "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, 329-341.
- Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (çev. B.Sina Şener), İmge Kitabevi, Ankara 1996.
- Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, B.Ü. Yayınları, İstanbul 1988.
- _____, *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003.
- Macar, Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- MacDonald, William, *Kutsal Kitap Yorumu*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2000.
- Macmillan, Arthur Tarleton, *What is Christian Marriage?*, Macmillan Co. Ltd, London 1944.
- Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (çev: M.Ali Kılıçbay-Enver Özcan) T.T.K.Basımevi, Ankara 1990, I-II.
- _____, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (çev: M.Ali Kılıçbay) Eren Yayınları, İstanbul 1991.
- Martin, B. G., "Turkish Archival Sources for West African History", *African Studies Bulletin*, Vol. 10, No. 3. (Dec., 1967), s. 59-65
- Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge University Pres, Cambridge 2001.
- Maydaer, Saadet, *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'da Kadın(1575-1600)*, U.Ü.S.B.E. (Yayınlanmamış Y.L.T) Bursa 2000.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (Yay: F.R.Unat-M.A.Köymen) TTK.Basımevi, Ankara 1987.
- Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts. I, II, III, IV.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (çev: Salih Şaban) İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

- Miroğlu, İsmet, “Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı”, *Tarih Boyunca Türkler’de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 73-89.
- Molla Hüsrev, *Dürrü’l-Hükkâm fî Şerhi Gurari’l-Ahkâm*, Dersaadet ts.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül- Vukuat*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1992, III-IV.
- Müslim, Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *Sahih-u Müslim*, Çağrı yayınları, İstanbul 1981, I-III.
- Naima, *Tarih-i Naima*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1281-1283, IV.
- Nedkoff, Boris Christof, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, (çev: Şinasi Altındağ) *Belleten*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, VIII, 599-652.
- Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, (çev.Oğuz Gökmen) Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977.
- Ongan, Halit, *Ankara’nın İki Numaralı Şer’iye Sicili*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1974.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık İstanbul 2001.(Aile)
- _____, “Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 456-467 (Gelenek).
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 216-220.
- Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, (haz: Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, ts.
- Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, (haz: Tefik Güran), B.D.İ.E. Yayınları, Ankara 1997.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev: Fikret Işıltan), TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Öneş, Edhem R., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Esnaf*, İ.E.S.D.B.Yayınları, İstanbul ts.
- Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1966.
- Özdeğer, Hüseyin, *1464-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1988.
- Özdemir, Rıfat, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Belleten*, Ankara 1990, C. LIV, Sy. 211, s. 993-1052.
- Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislâm Darulharb*, İklim Yayınları, İstanbul 1991.
- _____, “Gayri Müslim”, *DİA*, İstanbul 1966, XIII, 418-427.
- Özgökmen, Ali, *Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri*, S.Ü.S.B.E., (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Konya 1996.
- Özkan, Ali Rıfat, *Türkiye Çingeneleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, K.T.B., Yayınları, Ankara 1985.
- _____, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1998, s. 1037-1048.

- Öztürk, Said, *İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV Yayınları, İstanbul 1995 (*Tereke Defterleri*).
- _____, "Osmanlı Toplumunda Çok Evlilik" *Tarih ve Düşünce Dergisi*, sy. 2001/3 (Mart 2001), s.10-21.
- Öztürk, Abdulvehhab, "İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri", *İslam'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1986, s. 21-37.
- Öztürk, Levent, *Asrı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- _____, "Kilise (İslam Tarihi)", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 14-16.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B.Yayınları, İstanbul 1993.
- Panaite, Viorel, "Osmanlı-Leh Ahidnamelerinde Ticaret ve Tüccarlar (1489-1699)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, 342-350.
- _____, "Ethnicity and Religion in the Ottoman 'Ahidnames (16th-17th Centuries) Terminological Considerations", *Chretines et Musulmans a L'epoque de la Renaissance*, (ed: Abdeljelil Temimi), Zaghuan, Mars 1997, s.201-211.
- Pantazopoulos, N. J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1967.
- Pardoe, Miss Julia, *18. Yüzyılda İstanbul*, (çev: Bedriye Şanda), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997.
- Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğit-San Yay. Bursa 1996.
- _____, "Bursa Kadı Defterleri ve Önemi", *U.Ü.İ.F.D.*, c.10, sy. 2, s. 87-95
- _____, "İvaz Paşa'nın Bursa Vakfiyesi", *Gümüşlü'den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, T.Y.B. Bursa Şubesi, İstanbul 2003, s. 123-137.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev: Ayşe Berktaş) İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Robert, Jacques, *Batı'da Din-Devlet ilişkileri*, (çev: İzzet Er) İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Sahillioğlu, Halil, "“Avârız”", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 108-109.
- _____, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", *Atatürk Yıllık Konferansları VIII, 1975-1976*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983, s. 217-229.
- _____, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri" *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1979-1980, agm., s. 67-138.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998.
- Sarı, Djilali, "Hoşgörünün Simgesi İstanbul", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 343-365.
- Sarıcaoğlu, M.Esat, *Malî Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

- Savaş, Saim, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 504-547.
- Saydam, Abdullah, "Esir Pazarında Yasak Ticaret", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 115-134.
- Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, (çev. M. Dağ-A. Şener) A.Ü.İ.F.Yayınları, Ankara 1977.
- _____, "Vasiyyet", *İA*, MEB. Yayınları, İstanbul 1986, XIII, 230-232.
- Schneider, Elizabeth, *Letters From Broosa Asia Minor*, Chambersbug, Pennsylvania 1864.
- Schwarz, Andreas B, *Aile Hukuku*, (çev: Bülent Devran) İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946.
- Sertoğlu Mithat, *Osmanlı Tarih Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Shaw, Stanford J., *The jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Hong Kong 1991.
- _____, "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of Istanbul", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, No. 1. (Jan., 1975), s. 94-114
- _____, "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 80, No. 1. (Jan. - Mar., 1960), s. 1-12
- _____, "The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 83, No. 4. (Sep. - Dec., 1963), s. 447-452
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul 1985, IV, 1002-1006.
- Shmuelevitz, Aryeh, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Leiden-E.J.BRILL 1984.
- Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1999.
- Soykan, T.Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.
- Sözeri, Tankut, "XXIV. Mektup Hac", *Bursa Araştırmaları*, Bursa 2003, sy. 3, s. 58.
- Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1990.
- Şeker, Mehmet, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2000.
- Şen, Ömer, *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996.
- Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı İktisat Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, V, 9-189.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, (neşr: Hamdi Abdülmecid es-Silefi), Musul 1404/1983, I.

- Tekindağ, Şehabeddin, "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1968, sy. 1, s. 52-55.
- _____, "Patrik ve Patrikhane Hakkında Düşünceler", *Türk Kültürü*, Haziran 1965, sy. 32, Yıl, 3, s. 509-513.
- The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, "Marriages, Prohibition" (ed. R.J.Zwi Werblowsky- Gefrey Wigoder) Oxford University Pres, New York 1997.
- Thevenot, Jean, *1655-1656'da Türkiye*, (çev:Nuray Yıldız) Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.
- Toledano, Ehud R., *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1963.
- Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, II.
- Tümer Günay, "Günümüzde Doğu Hristiyanlığı", *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İlmi Neşriyat, İstanbul 1993, s. 123-134.
- Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988.
- Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1968, XVI.
- Ubicini, J.H.A., *1855'te Türkiye* (çev: Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I.
- Üçal, Turgay - Malcolm, Derek, *Hristiyan Ahlakı*, Ön Asya Basın Yayın Dağıtım, İstanbul 2000.
- Ünal, Asife, *Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslâm'da Evlilik*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- _____, "Hristiyanlık'ta Kadın ve Aile Anlayışına Genel Bir Bakış", *Dinler Tarihi Araştırmaları III*, 2000 Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Ankara 2002, s. 125-136.
- Vahapoğlu, V. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, M.E.B.Yayınları, İstanbul 1997.
- Velidedeoğlu, H. Veldet, *Ailenin Çilesi Boşanma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul ts.
- von Ranke, Leopold, "Onaltıncı ve Onyedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı", (çev:Halil İlteber), *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul ts. s. 115-209.
- Walsh, Robert, "Bursa, Uludağ ve Emirsultan", (Süha Sertabiboğlu), *Bir Masaldı Bursa*, YKY., İstanbul 1996, s. 347-351.
- Yediyıldız, M. Asım, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003.
- Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1998.
- Yıldız, Haluk, *B176/393 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri (Metin ve Analiz)*, (Yayınlanmamış Y.L.T.), U.Ü.S.B.E., Bursa 2001.
- Yılmaz, Ahmet, *B240 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri*, U.Ü.S.B.E., (Yayınlanmamış Y.L.T) Bursa 2001.

- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1988.
- Ze'evi, Dror, "The Use Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: a Reappraisal", *Islamic Law and Society*, vol. 5, no. 1, Brill, Leiden 1998, s. 35-56.
- Zeydan, Abdulkerim, *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fî Dâri'l-İslâm*, Beyrut 1988.
- _____, "İslam Hukukuna Göre Zimmiler", (çev. Hasan Güleç), *D.E.Ü.İ.F.D.*, İzmir 1994, sy.VIII, s. 431-440.
- Zuhayli, Vehbe, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, (müt: A.Efe, B. Eryarsoy ve diğerleri), Risale Yayınları, İstanbul 1994, VIII, IX.

EKLER

Ek 1: Hukuk-ı Aile Kararnamesinde Gayrimüslimlerle İlgili Yer Alan Hükümler.¹

HUKUK-I AİLE KARARNAMESİ MÜNÂKEHÂT-MÜFÂREKÂT

Kitâb-ı Evvel: Münâkehât Hakkındadır

Bâb-ı Sâni

Fasl-ı Sâni: Museviler Hakkında Nikâhı Memnû‘ Olanlara Mütedâirdir

Madde 20: Bir kimse ber-hayat olan zevce-i mutallakasının hemşiresiyle izdivâc edemez.

Madde 21: Ale’l-ittlâk zevcinden ayrılmış olan bir kadın şahs-ı ahar ile izdivâc edip ondan da ayrıldıktan sonra zevc-i evveliyle izdivâc edemez.

Madde 22: Bir kimsenin kardeşinin kız evlâd ve ahfâdıyla izdivâcı memnû‘ değildir.

Madde 23: On dokuzuncu maddede dördüncü sınıf olarak beyân olunan mehârimde mücerred ‘akd ile memnûâiyet-i musâhere sabit olacağı gibi takarrub vuku‘ bulsun bulmasın ale’l-ittlâk nikah-ı fâsid ile dahi memnû‘iyet-i musâhere sabit olur.

Madde 24: Zina sebebiyle tefrik olunan kadını tekrar tezevvüc memnû‘dur.

Madde 25: Evlâdı olduğu hâlde vefat eden biraderin zevcesini tezevvüc memnû‘dur .

Madde 26: Rıdâ‘ mevâni-‘i nikâhdan ma‘dûd değildir.

Fasl-ı Sâlis: İsevîler Hakkında Nikâhı Memnû‘ Olanlara Mütedâirdir

Madde 27: Bir asıldan münşâib hatt-ı münkesir üzre karâbet-i nesebiyye ve sıhriyye ashabı beyinde izdivâc memnû‘dur. Şu kadar ki bu memnû‘iyet yedinci dereceyi tecâvüz edemez. Ancak esbâb-ı zarûriyye mevcûd olduğu hâlde, dördüncü dereceden i’tibâren hâkimden me’zûniyet istihsâl edilebilir. Derecât-ı mezkûre karâbet-i nesebiyye ve sıhriyyede hâtib ve mahtûbe ile asl-ı müşterekleri beyindeki batınların adediyle taayyün eder. Ve karâbet-i sıhriyyenin derecesini ta’yinde hâtib ile mahtûbe şahs-ı vâhid i’tibâr olunur.

Madde 28: Memnû‘iyet-i musâhere nikâhın zevalinden sonra dahi kemâ kân bakîdir.

Madde 29: Vaftizden mütevellid karabet mezâhib-i muhtelif-i iseviyye ahkâmına tevfikân mâni-i izdivacdır.

Madde 30: Bir kimse taht-ı nikâhında iki veya daha ziyade kadın cem‘ edemez.

Madde 31: Üç defa izdivâc eden bir kimsenin dördüncü defa izdivâcı memnû‘dur.

¹ Düstur, İkinci Tertip, IX, 762-768.

Madde 32: Rıdâ mevânî-i nikâhdan ma'dûd değildir.

Bâb-ı Sâlis

Fasl-ı Sâni: İsevîler Hakkında Nikâhın Akdine Dâirdir

Madde 40: İsevîlerin nikâhı âyin-i dinîleri dairesinde memûrîn-i ruhâniyye tarafından icra olunur.

Madde 41: Memûrîn-i ruhâniyye tarafından hüviyeti müş'ir evrâk-ı sübû-tiyyeyi ba'de't-tedkîk tahkîkât-ı lâzimedede bulunacağı gibi me'âbid kapılarına i'lânnâmeler ta'liki veya suver-i sâire ile keyfiyeti i'lân eder.

Madde 42: Akd-i nikâha i'tirâz vukû'unda me'mûrîn-i ruhâniyye keyfiyeti bi't-tedkîk i'tirâz-ı vaki'î gayr-ı vârid gördükleri hâlde me'mûr-ı mahsûs huzuruyla 'akdi icrâ eder.

Madde 43: Nikâhı icra edecek olan memûr-ı ruhânî keyfiyeti lâ ekal yirmi dört saat evvel mahallî mahkemesine ihbara mecburdur. Hâkim vakt-i muayyende meclis-i nikâha bir me'mûr-ı mahsus i'zâm ile icrâ edilen nikâhı defleri mahsûsuna kayd ve tescîl ettirir.

Madde 44: Akd'in icrasından imtinâ' eden ruesâ-yı ruhâniyye hakkında tarafeyn mahallî mahkemesine mürâca'at ile imtinâ'-ı vakı'a i'tiraz ve nikâhın icrâsını talep edebilir. Esbâb-ı imtinâ'ı mübeyyin bir varaka mevcûd olduğu takdirde hakim keyfiyeti bi't-tedkîk mevânî-i kânuniyyeden biri bulunmazsa akdi icrâ eder. Böyle bir varaka mevcûd değilse bir ay zarfında esbâb-ı imtinâ'ın bildirilmesini ve aksi takdirde nikâhın akd edileceğini ruesâ-yı ruhâniyyeye tebliğ eder.

Bâb-ı Râbi'

Fasl-ı Sâni: Musevilere Müteallik Nikâhın Fesâd ve Butlanı Hakkındadır

Madde 59: 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25'inci maddeler mücebince nikâhı memnû' olan bir kadını nikâh fâsiddir.

Madde 60: Bab-ı evvelin fasl-ı sânisinde muharrer mevâd mücebince tarafeynden biri şerâit-i ehliyeti hâiz bulunmazsa nikâh fâsid olur.

Madde 61: Hîn-i akidde tarafeynden birinin nef'ine olarak der-meyân edilen surût ba'de'l-akd tahakkuk etmezse nikâh fâsid olur.

Madde 62: Akd-i nikâhda hâzır bulunan şuhûd evsâf-ı matlûbeyi hâiz bulunmazsa nikâh fâsid olur.

Fasl-ı Sâlis: İsevîlere Müte'alik Nikâhın Fesâd ve Butlânı Hakkındadır

Madde 63: 17, 27, 28, 29'uncu maddeler mücebince beynlerinde derecât-ı mu'ayyene üzere karabet ve münâsebet bulunanların izdivacı bâtıldır.

Madde 64: Nikâh-ı mevcûd üzerine akdedilen ikinci nikâh bâtıldır.

Madde 65: Üç defa tezevvüc edip ayrıldıktan sonra dördüncü defa tezevvüc bâtıldır.

Madde 66: Mecnûnun nikâhı fâsiddir.

Madde 67: Hîn-i akidde tarafeynin birinde mâni'-i takarrub emrâz ve ahvâlden bir şey mevcûd olduğu surette nikâh fâsid olur.

Madde 68: Hîn-i akidde bab-ı evvelin fasl-ı sânisinde muharrer mevâd mücebince tarafeynden biri şerâit-i ehliyeti hâiz bulunmazsa nikâh fâsid olur.

Bâb-ı Hâmis

Fasl-ı Sânî: İsevîlere Müteallik Nikâhın Ahkâmına Mütedâirdir

Madde 78: Nikâh-ı fâsidi fesh ile tarafeyni tefrika hükm için da'vâ şarttır. Bu bâbda hakk-ı da'vâ münhasıran zevceyne 'âid olup sebep-i fesâda ittilâ tarihinden itibaren bir sene mürûrunda sâkit olur.

Madde 79: 64'üncü madde mücebince bâtil olan nikâh sebep-i butlan bilinmeyerek akd edilmiş ise ondan mütevellid çocuk meşru' addedilir.

Kitâb-ı Sânî: Müfârekât Hakkındadır

Bâb-ı Sânî: İsevîlerin Müfârekâtı Beyânındadır

Madde 132: Esbâb-ı âtiyeden birinin tahakkukunda tarafeynden biri hâkime müraca'atla müfârakatını talep edebilir:

Evvelen. Zevceynden birinin fi'l-i zinâyı irtikâbı. Şu kadar ki müfârekât da'vâsı fi'l-i zinâyâ ittilâ'ı tarihinden itibaren bir sene, vukû'u tarihinden itibaren beş sene mürûruyla sâkit olur.

Sâniyen. Hayât-ı zevceynin devamını müte'âzzir kılacak surette zevceynden birine 'arız olan cinnetin üç sene zarfında zâil olmaması.

Sâlisen. Cerâim-i 'âdiyeden dolayı zevceynden birinin beş seneden fazla ceza ile mahkûm olması.

Râbian. Zevceynden biri müddet-i sefer bâîd bir mahalde bulunup da beş sene müddet hayat ve memâtından ma'lûmat alınamaması.

Hâmisen. Zevceynden biri diğerini beş seneden fazla bir müddet terk etmesi.

Sâdisen. Zevceynden biri kable'n-nikâh firengi ve sara ile ma'lûl olup da diğerinin ba'de'l-izdivâc muttali olması.

Sâbian. Zevceynden biri diğerinin hayatını tehlikeye ilkâ edecek ef'âle mücâsereti. Bu suretde hakk-ı da'vâ tarih-i vak'adan itibaren beş sene mürûrunda sâkit olur.

Madde 133: Müfârekata sebebiyet veren taraf üç seneyi tecâvüz etmemek üzere yeni bir nikâh akdinden men' olunabilir. Eğer her iki taraf sebebiyet vermiş ise her ikisi men' olunabilir.

Madde 134: Müfârekâtı mûcib esbâbdan birine istinâden zevceynden biri nikâh ve ahkâmı bâki kalmak üzere ayrı yaşamalarını talep ederse tahakkuku halinde olveçhile yaşamalarına hükm olunabilir. Şu kadar ki diğer taraf müfârakât talebinde İsrar ederse müfârakâtına hükm olunur. Ayrı yaşamalarına hükm olunan zevceynden hangi biri hükm-i vâkı'a istinâden müfârakât talep edebilir.

Madde 135: Esbâb-ı müfârakâttan olan bir fiilin afvı fiilden mütevellid hakk-ı da'vâyı iskât eder.

Madde 136: Müfârakât da'vâsı vukû'unda mahkemece evvel emirde tarafeyn ailelerinden müntehab birer muslih veya ruesâyı ruhâniyye ma'rifetiyle islâh-ı beyne

tevessül olunur. İslâh-ı beyn mümkün olamadığı surette da'vâ-yı vâkıa 'ale'l-usûl rü'yet ve fasl edilir.

Madde 137: Hükmün tarih-i sudûrundan i'tibaren üç mah zarfında ruesâ-yı ruhâniyyeye mürâca'atla nikâhın feshine müte'allik merâsim-i diniyyenin icrâsına tevessül olunabilir. Bu sûretde müddet-i mezkûre zarfında hükm-i vâkî' infâz olunmaz. Mehl-i mezbûrun inkızâsı üzerine nihâyet yirmi gün zarfında mahkûmun leh tarafından hükm-i vâkî'ın infâzını taleb lâzımeden olup aksi takdirde hüküm ke-en-lem yekûn olur.

Madde 138: Talâkın zevç tarafından izn-i hâkime ta'lîki halinde mevâdd-ı sâlife ahkâmı müsevîlerde dahi câri olur. Zevcenin esbâb-ı mezkûreden dolayı tefrikini talebe hakkı vardır.

Bâb-ı Sâlis

Fasl-ı Evvel: İddet Hakkındadır

Madde 148: Müsevîlerde ale'l-ıtlâk akd-i sahîh veya fâsidede talâk ve fesih veya zevcin vefatı vukû'unda iddet lâzım gelir. Müddet-i iddet doksan bir gündür. Şu kadar ki hâmile veya zât-ı veled olan kadının iddeti çocuğu iki yaşını ikmâl edinceye kadar imtidâd eyler. Çocuğun vefatı halinde iddet târih-i vefâtdan i'tibaren doksan bir gündür.

Madde 149: İsevîlerde müddet-i iddet ale'l-ıtlâk firkatden i'tibaren bir senedir. Meğer ki vaz'-ı haml etmiş ola.

Mevâdd-ı Şettâ

Madde 155: İşbu kararnamede gayr-ı müslimler hakkında istisnâen beyân olunan ahkâma muhâlif olmayan mevâd sarâhat-ı mahsûsa olmadıkça onlar hakkında dahi cârîdir.

Madde 156: Ruesâ-yı ruhâniyyenin akd ve fesh-i nikâh ile müstenbi'âtından olan nafaka-ı zevcât, dirahoma ve cihaz hakkındaki hakk-ı kazaları mülğadır.

272

Akdâ kudât ... İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân Patriği Zakarya nâm râhib rikâb-ı humâyunuma mühürlü arz-ıhâl edüb patrikliğine dâhil İstanbul ve Galata ve Üsküdar ve haslar ve sâir kazâ ve nevâhide sâkin ve mütemekkin ehl-i zimmet Ermeniyân re'âyâlarının âyinleri üzere nikâhlarına patrik-i mesfûr veyâhut tarafından ta'yîn eylediği vekillerinden gayri kimesne karışmamak üzere berât-ı 'âlişânım şurûtu mûcibince mukaddemâ Hudâvendigâr-ı sâbık zamanında tecdîden emr-i şerîf verilmişken bu def'a devlet-i ikbâl ve sa'âdet-i iclâl birle vâki' olan cülûs-ı humâyun-ı meymenet-makrûnum için tecdîdi muktezî olduğunu bildirub mukaddemâ verilen emr-i 'âlişân kaydı mûcibince tecdîd olunmasını istid'âyı 'inâyet eylediği ecilden hazîne-i âmiremde mahfûz piskopos mukâta'ası defterlerine nazar olundukda İslâmbol ve tevâbi'i Ermeniyân patrikliğine dâhil zikrolunân kazâ ve nevâhide sâkin ve mütemekkin ehl-i zimmet Ermeniyân re'âyâsının âyinleri üzere nikâhlarına patrik-i mesfûr veyâhut tarafından ta'yîn eylediği vekillerinden gayri kimesne karışmamak üzere berât-ı 'âlişân şurûtu mûcibince mukaddemâ verilen emr-i 'âlişân tecdîd olunmadığından âharden ba'zı kimesneler müdâhalede hâli olmamalarıyla kaydı mûcibince müceddeden emr-i şerîfim verilmek bâbında istid'âyı 'inâyet eyledikde patrikliğine dâhil mahallelerde sâkin Ermeniyân re'âyâsının tehhül ve tezevvüc murâd edenlerin âyinleri üzere nikâhları husûsunda aralarına kimesne girmeye ve karışmaya ve âyinlerine mugâyir nikâh câiz olmayan kefereye nikâh eylemeyeler deyu yedine verilen berât-ı 'âlişân şurûtunda musarrah ve mukaddemâ bu husus için emr-i 'âlişân verilmişken bu esnâda o makûle âyinlerine râğbet etmeyüb tarîk-i âyin müfsidlerden zikrolunân mahallerde ve gerek sâir taraflarda dahi mahalle imamlarını iğfâl ve itmâ' ile henüz tehhül ve tezevvüc eden er ve avratların zevce ve zevce-i âharleri olduğu ma'lumları değil iken kendü takrîrleri üzere nikâh eylediklerinde milletleri derûnunda nice dürlü ihtilâl-ı nizâm-ı hallerini mûcib ve nicelerine dahi sirâyet ederek ekseri âyin-i kadîmelerini terk ve fesâdları yevmen-fe-yevmen müzâyid ve zabt u rabtları bir vecihle mümkün olmadığından mukaddemâ sâdır olan fermân-ı 'âlişânım mûcibince o makûle âyinlerine mugâyir nikâh câiz olmayan Ermeniyân re'âyâsının ricâl ve nisvânlarına Ermeniyân re'âyâsı bulunan mahallelerin imamlarına hilâf-ı şurût-i berât-ı 'âlişân ve mugâyir-i emr-i hümâyûn müdâhale ve nikâh eylememeleri için ma'rîfet-i şer'le tenbîh olunmak için emr-i şerîf verilmesi istid'â olundukda bir zimmiye avrat erinden kaçsa veya bir zimmi avrat boşamalı veyahud almalı olsa aralarına râhib-i mesfûr veyâhud vekillerinden gayri kimesne girmeye ve karışmaya deyu hatt-ı humâyun-ı şevket-makrûnla masnûn yedine verilen berât-ı şurûtunda musarrah olduğu ve Ermeni tâifesine nikâh vâki' oldukda âyin-i bâtılaları üzere nikâh câiz olmayan kefereye nikâh eylememek üzere verilen berât-ı şerîf-i 'âlişânda tasrîh olunmuşken müselmânân mahallesi imamlarının keferesi nikâhında 'alâkası yok iken nikâh câiz olmayan kefereye nikâh edüb âyinlerine halel vermeleriyle mahallât imâmlarına taraf-ı şer'den tenbîh olunmak âyinlerine muhâlif nikâh câiz olmayan kefereye nikâh ettirilmemek için bin yüz yetmiş iki senesinde verilen emr-i şerîfin tecdîdini hâlâ İstanbul Ermeniyân Patriği Zakarya nâm râhibin istid'âsıyla bin yüz doksan bir senesi Receb-i şerîfinin dokuzuncu³ tecdîden emr-i şerîf verildiği der-kenâr olunmakla imdî der-kenâr ve şurutu mûcibince 'amel olunmak bâbında fermân-ı 'âlişânım sâdır olmuştur. Buyurdumki hükm-i şerîfim vardıkda bu bâbda sâdır olan emrim üzere 'amel edüb dahi mesfûrun patrikliğine dâhil mahallelerde sâkin Ermeniyân tâifesinin tehhül ve tezevvüc murâd edenlerin âyinleri üzere nikâhları husûsunda girmeyüb ve karışmayub ve âyinlerine mugâyir nikâh câiz olmayan kefereye nikâh olunmamak hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûnumla masnûn yedlerine verilen berât-ı 'âlişânım şurûtunda olub ber-mûcibi şurût tevârih-i muhtalife ile evâmîr-i şerîfim verildiği hazîne-i âmirem defterlerinde mukayyed olmakla hilâf-ı şurût-i berât-ı 'âlişân ve mukaddem ve hâlâ şeref-yafte-i sudûr eden evâmîr-i 'âlişânıma mugâyir mahalle imamlarının ol vecihle vâki' olan vaz' u hareketlerine rızâ ve cevâz göstermeyesiz şöyle bilesiz 'alâmet-i şerife i'timâd kılasız. 3 Cemâziyelâhir 1206.

³ 1191 senesinde verilen berât için bkz. B234/69b.

Akdâ kudât.....ma'lûm olaki kazâ-i mezbûrede vâki' Balıkpazarı Mahallesi'nde sâkin Rum kefare tâifesi hâlâ der-sa'âdetime adam ve 'arz-ı hâl gönderüb biz üzerimize edâsı lâzım gelen cizyemizi vesâir tekâlif-i 'örfiyemizi ve avâızımızı cem' eylediğimizden mâbeynimizde taksîm etmeyi istedikte ve sıbyânımıza İncil ta'lim etmek için mahalle-i mezbûrede bir mülk ev satun alub içine bir papas vaz' edüb içinde âyîn-i bâtilâmız üzere ancak ahad gecelerinde kandil yakub ve İncil kırâat eyleyip ma'a hâzâ şeyhu'l-İslâmdan elimizde fetvâ-yı şerîfemiz var iken ehl-i örf tâifesi mücerred celb-i mâl için rencîde ve remîde eylediklerini bildürüb men'î bâbında emr-i şerîfim ricâ eyledikleri ecilden buyurdumki hükm-i şerîfim vardıkda bu bâbda sâdır olan fermân-ı celîl-i kadrim üzere amel edüb dahi göresin fi'l-vâki' bâlâda zikrolunduğu üzere Rum tâifesi üzerlerine edâsı lâzım gelen cizyeleri ve avâızlarını ve sâir tekâlif-i 'örfiyelerini fermân olunduğu üzere cem' eylediklerinde mâbeynlerinde taksîm etmek için mahalle-i mezbûrede bir mülk ev satun alub içine bir papas vaz' edüb ve oğlancıklarına İncil ta'lîm edüb kenîse olmayub âyîn-i bâtilâları üzere ancak ahad gecelerinde İncil kırâat edüb bu bâbda ellerinde şeyhu'l-İslâmdan fetvâ-yı şerîfeleri var iken ba'zı ehl-i örf tâifesi hilâf-ı şer' ve kânun rencîde ve remîde eyledikleri vâki' ise ve fi'l-hakika ol ev kenîse evi ise de men' u def' edüb hilâf-ı şer'î mutahhar ve muğâyîr-i emr-i hümayun ol-vecihle mezburları rencîde ve remîde ettirmeyesin şöyle bilesin ve ba'de'n-nazar bu hükm-i hümayunumu bunların ellerinde ibkâ edüb alâmet-i şerîfe itimâd kılâsın. 9 Cemâziye'l-âhir 1054.

Bir beldenin zimmileri üzerlerine lâzım olan cizye ve tekâlif-i örfiyelerini beynlerinde taksîm ve tevzî' için bir hâne iştirâ ve ta'yîn ettiklerinde etfâl-ı kefereye ta'lîm eden râhib ol hâne içinde sâkin olub ikâd-ı kandil ve cehren kırâat-ı İncil etmez iken ehl-i 'örf tâifesi râhib-i mezbûru rencîde etmeğe kâdir olurlarmı? el-Cevâb : Olmaz. Ketebehü Ebu Sa'id el-Fakîr 'ufiye anhu.

Ek 4: Kiliselerin Tamiriyle İlgili Ferman⁵

[illegible]

[illegible]

Dütürûn-ı Mükerrremûn....ma'lûm ola ki bin yüz seksen yedi senesi Zi'l-ka'desinin sekizinci günü taht-ı âlî baht-ı Osmânî üzere cülûs-u hümâyûn-ı meymenet makrûnum vâki' olup umûmen tecdîd-i evâmîr olunmak fermânım olmağın binâen alâ zâlike İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân Patriği mukaddemâ Divân-ı Hümâyûnuma memhûr arz u hâl edüb yedine verilen berât-ı âlişân şurûtu mûcibince kiliselerinin emr-i şerîfimle ve izn-i şer'le vâki' olan ta'mîr ve termîmlerine müdâhale olunmayub ve mükerrer keşf bahânesiyle ve âhar vecihle celb-i mâl ve ta'addî olunmaya deyu şurûtu mukayyed ve bundan akdem Dîvân-ı Hümâyûn tarafından dahi Anadolu ve Rumeli cânibine muttasıl emr-i şerîf verilüb re'âyâ fukârâsı zulm u te'addîden hulûs olup mukaddemâ vukû' bulan cülûs-ı hümâyûn sebebiyle olan emr-i şerîf tahrîr olunmuşken ba'zı mahallerde yine hilâfına hareket ve re'âyâ fukârâsı ve ruhbân ve papazlarına ta'addî ve celb-i mâl murâd etmeleriyle ve umûr ve husûsları için vâki' olan evâmîr-i şerîfeler bî-kusûr mukâta'asını kaleminden tahrîr olunmak üzere bundan akdem tenbîh olunub ve hâlâ şurût-ı mezbûr dahi kalem-i mezbûrda mestûr ve mukayyed ve husûs-ı mezbûr dahi ancak def'-i mezâlîme için olmağla mûciblerince 'amel olunub hilâfına bir ferd hareket ve zulm u te'addî olunmağâ rızâ ve cevâz gösterilmeyüb vâki' olan zulm u te'addîleri men' u def' olunmak bâbında emr-i şerîfim rica etmeğın Dîvân-ı Hümâyûn kuyûdâtına nazâr olundukda İstanbul Ermeni Patriği Avanes Râhib mukaddemâ südde-i sa'âdetime arz u hâl eyledikde taht-ı hükûmet ve kazânızda vâki' şehir ve kasâbât ve kurâda ve hâricinde feth-i hâkânîden beru yedlerinde terk olunmuş kadîmî kiliselerinden ba'zıları murûr-ı eyyâm ile müşrif-i harâb oldukda ta'mîr ve termîmi iktizâ eden mahalleri verilen fetâvâ-yı şerîfe ve sâdır olan evâmîr-i 'âliyye muciblerince ibtidâ taraf-ı şer'den üzerlerine varılıb mahzar-ı müsliminden vaz'-ı kadîmleri ve tûl u 'arzları ve kadr-ı irtifâ'ları bi-lâ ziyâdeten keşf ve mu'âyene ve hüccet-i şer'iyye bulundukdan sonra mesâğî şer'-i ve üslûb-ı kadîmî üzere bi-lâ-tevsî' ve-lâ terfî' bir nesne ziyâde etmeksizin binâ ve ta'mîrlerine mübâşeret ve ba'de't-ta'mîr dahi ehl-i örf tâifesi celb-i mâl vesîle olmamak için ihtimâmen ve ihtiyâten tekrâr ma'rifet-i şer'le keşf ettirildikten sonra keşf oluna ve hey'ât-ı sâbika-i kadîmlerine mutâbık ve ba'zı mahalleri keşf olundukda dahi birer mikdârı noksân ile ta'mîr eyledikleri zâhir olmağla ol vecihle cânib-i şer'den dahi hüccet-i şer'iyye ve mûciblerince fî-mâ ba'd hilâfına ta'addî ve celb-i mâl olunmamak üzere tekrâr evâmîr-i şerîfe i'tâ olunmuşken ba'zı a'yân ve mahallât ahâlisinden nice şerîr ve gammâz kimesneler mücerred Ermeni fukârâsına 'arz ve tercîm ve tağrîm ettirmek için vulât ve hükâm ve mîr-i mîrân ve ümerâ ve voyvodalar yanlarına varub sizin ve eslâfınızın zamanlarından kalan şehir ve kasâbât ve mahallât ve kurâda ve hâricinde kenîse ta'mîr olundu deyu ğamz ve tercîm ve tağrîm ve tahrîs etmeleriyle onlar dahi mücerred kilise ta'mîr etmişsiz ve eslâfımıza vermişsiz bize dahi bir mikdâr şey verin ve illâ sizi der-zincir ve kiliselerinizi berbâd ve tekrâr keşf bahâneseiyle nice nice tahvîfât ile istedikleri gibi tercîm ve te'âkuben teceddüd vülât ve hükâm ve sâir zâbitân ile her-bâr bu makule tercîm ve ta'zîr olmakdan tâkâtları kalmayub re'âyâ fukârâsı ve ruhbânları terk-i evtân ile perâkende ve perîşân ve niceleri dahi duyûn-ı kesîreye giriftâr ve leyle 'işâyâ muhtâc oldukları i'lâm ve fî mâ ba'd mukaddemâ verilen emr-i şerîfe ve fetâvâ-yı münîfe ve hüccet-i şer'iyyeye mugâyir vech-i meşruh üzere ashâb-ı ağrâzın ve ehl-i nifâkın ğamz ve ilgâlarıyla celb-i mâl için kiliselerini keşf bahânesiyle ta'addî ve tercîm olunmayub men' ve def'i bâbında bundan akdem istid'â-yı 'inâyet etmekle vech-i meşrûh üzere mukaddemâ bir def'a şer' ile keşf ve ta'mîri fermân olundukdan sonra ba'de't-ta'mîr kemâ fi'l-evvel keşf-i evvel üzere olup hüccet-i şer'iyye verildikten sonra iştikâları üzere mücerreden celb-i mâl için ehl-i örf tâifelerinden min ba'd keşf teklîfi ile ve akçe talebiyle ta'addî ettirmeye bundn akdem size hitâben emr-i şerîf-i sâdır ve muhâkeme birer sureti sicillâta sebt ü kayd ve 'ale'd-devâm mazmun-i münîfi icrâda dikkat ve ihtimâm olunmak için taht-ı hükûmet ve kazâlarınıza irsâl olundukda ba'zıları bunlar sûret-i fermândır ve aslı değildir deyu aĝmâz ve ba'zıları emr-i şerîf ile ta'mîr eylediğınız kiliseleriniz bu fermân târihinden mukaddem ve muahherdir deyu illet ve ba'zıları dahi bu fermânda İstanbul ve Galata zikrolunmağla Anadolu ve Rumelide her vilâyet isimleri zikrolunmamış tekrâr sizi 'arz u i'lâm ederiz deyu tahvîf u ğadr ve zulm u hayf etmeleriyle ol vecihle olan zulm u te'addîleri men' ve def' ve mukaddemâ ısdâr olunân

emr-i şerîf mûcibince ‘amel ve bir sûreti mahkemede sicillâtâ kayd u sebt ve icrâ-yı mazmûnuna ihtimâm ve dikkât ve bu makûle zulmden re‘âyâ fukârâsını himâyet ve siyânet ve minvâl-ı meşrûh üzere olan zulm u te‘addî ve tercîm ve celb-i mâldan istihlâs olunmaları bâbında istirhâm etmekle mukaddemâ vech-i meşrûh üzere verilen emr-i şerîf mûcibince ‘amel olunmak bâbında tekrâr veled-i mâ ceddim merhûm ve mağfûrun leh Sultân Ahmed Hân -tâbe serâhu- zamânında emr-i şerîf verilüb vâki’ olan cûlûs-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnda dahi tecdîd ve müceddeden emr-i şerîf verildiği der-kenâr olundukda senevî bir yük kırk bin akçe malı maktu‘u olan İstanbul ve tevâbi‘i Ermeniyân Patrikliği Avanes Râhibin üzere olub yedine verilen berât-ı şerîf şurûtunda izn-i şer‘le ve fermân-ı âlişân ile vâki’ olan meremmâtlarına âhardan müdâhale ettirilmeye deyu masrûh olub âyîn-i bâtûlâlarına ve kiliselerine mûte‘allik vâki’ mezâlîme içün evâmîr-i şerîfe verildikleri gibi der-kenâr olunmağla yedine verilen berât-ı âlişân şurûtu ve Dîvân-ı Hümâyûn tarafından sâdır olan emr-i şerîf mûciblerince emr-i şerîf ve izn-i şer‘le üslûb-ı kadîm üzere bi-lâ tevsîf ve-lâ terfî bir nesne ziyâde etmeksizin termîm eyledikleri kiliselerine müdâhale olunmayub ve mükerrer keşf bahânesiyle ve âhar vecihle mücerred celb-i mâl sevdâsında olanların hilâf-ı şer’ ve mugâyir-i emr-i münîf dahl u ta‘arruzları men’ u def’ olunmâk içün emr-i ‘âlişân sâdır olunmuşken ba‘zıları yine memnû’ ve mütenebbih olmayub hilâfına hareket ve ta‘addîden hâli olmamalarıyla mukaddemâ verilen emr-i ‘âlişânâ mugâyir ehl-i ‘örf taraflarından celb-i mâl sevdâsıyla ta‘addî üzere olanların hilâf-ı şer‘i şerîf ve mugâyir-i emr-i münîf ta‘addîleri men’ u def’ olunmâk içün emr-i şerîf verilmek bâbında ‘inâyet ricâ ve husus-u mezbur içün mukaddemâ Dîvân-ı Hümâyûn tarafından mufassal ve meşrû’ emr-i şerîf verildiği ve şurûtu dahi kaleminden der-kenâr olunmağın der-kenâr ve şurûtu mûcibince kalemine kayd ve emr-i şerîf verilmek üzere ‘arz ve telhîs olundukda telhîs mûcibince ‘amel olunmak emr olunub vech-i meşrûh üzere mukaddemâ ve hâlâ verilen emr-i şerîf mûciblerince ‘amel ve işbu emr-i şerîfin sûreti mahkemede sicillâtâ kayd ve sebt ve icrâ-yı mazmûnuna ‘ale‘d-devâm dikkat ve ihtimâm ve bu makûle zulûmden re‘âyâ fukârâsı himâyet ve siyânet olunub hilâfına kat‘a rızâ ve cevâz göstermeyesiz ve ba‘de’n-nazâr bu hükm-i hümâyûnumu yedlerinde ibkâ eyleyesiz deyu bin kırk beş senesi Rebûl evvelinin on üçüncü gününden verilen emr-i şerîf-i âlişân Hüdâvendigâr-ı esbâk ‘ammî-zâdem Sultân Osman Hân zamânında tecdîd ve müceddeden karındaşı vâlâ-güherim merhûm ve mağfûrunleh Sultân Mustafa Hân tâbe serâhu zamânında dahi tecdîd olunmasını sâbikan İstanbul ve tevâbi‘i Ermeniyân patriği Agob nâm râhib memhûr ‘arz-ı hâliyle istirhâm eyledikde bin yüz yetmiş bir senesi Rebûl-âhîrinin on sekizinci günü tecdîd-i emr-i şerîf verilmekle bu def‘a devlet-ikbâl ve sa‘âdet-iclâl birle vâk‘i olan cûlûs-ı hümâyûn-ı meymenet-makrûnum içün ol emr-i şerîfin kaydı mûcibince tecdîd ve müceddeden emr-i âlişânım verilmek içün hâlâ İstanbul ve tevâbi‘i Ermeniyân Patriği Zakarya nâm Râhib memhûr arz-ı hâliyle istid‘â-yı ‘inâyet etmekle hazîne-i ‘âmiremde mahfûz Piskopos mukâta‘ası defterlerine nazar olundukda vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verildiği mukayyed ve der-kenâr olunmağın imdi der-kenâr mûcibince ‘amel olunmak bâbında fermân-ı ‘âlişânım sâdır olmuşdur buyurdum ki hükm-i şerîfim vardıkda bu bâbda vech-i meşrûh üzere mukaddemâ verilen evâmîr-i şerîfe ve sâdır olan işbu emr-i şerîf-i âlişânımın mazmûn-ı itâ‘at-makrûniyle ‘âmil olub mukaddemâ sâdır olan evâmîr-i ‘âlişânımın hilâfıyla vaz’ u harekete bir dürlü rızâ ve cevâz göstermeyesiz şöyle bilesiz ‘alâmet-i şerîfe i‘timâd kılasız tahrîran fî‘l-yevmi’s-sâdisü ‘aşere Cemâziye‘l-âhar sene tis‘îne ve mietûn ve elf.

İlgili Ferman⁶

⁶ C27/54b.

“Akdâ kudâtî’l-müslimîn.... Mevlânâ İstanbul Kadısı -zîdet fezâilühü- tevkî’u rafî’u hümâyûn vâsıl olıcak m’alûm ola ki Yahud milletinin hamursuz bayramlarında keennehü insân telef etmek ve kanını isti’mâl eylemek ‘âdet-i me’lûfeleri olduğı öteden beri beyne’l-‘avâm mütevâtir ve meşhûr olarak kendüleri sâir milletler taraflarından bu sû-i zanna mahal olmak hasebiyle teb’a-i saltanat-ı seniyyemden olan Yahud milletinden Şam-ı Şerîfde ve Rodos Cezîresi’nden bulunanlar haklarında geçende vukû’ bulân iftirâ ve bir takım bî-çârenin giriftâr oldukları cevır ü cefâ keyfiyeti ma’lûm-ı şâhânem olmuş ve hatta mukaddemce cezîre-i mezkûrede millet-i merkûmeden bir takım kesân der-sa’âdetime celb ile kavânîn-i cedîde ve müesses iktizâsınca lede’l-muhâkeme berâyit-i zimmetleri tebeyyûn etmiş ona göre haklarında ‘usûl-i ‘adliye ve hakkâniyetin icrâsına ibtidâr olunmuş olub bundan başka millet-i merkûmenin kütüb-i diniyyelerini tetebbu’ eden erbâb-ı vukûf ve ma’lûmâtın tahkîkâtı mevsûke ve mu’teberesine göre millet-i merkûme dem-i beşeriyye şöyle dursun hayvânât-ı sâire kanânının isti’mâlinden bile men’i külli ile memnû’ olmasıyla haklarında bir vecihle vukû’a gelen isnâdât ve ‘uzûbât müfteriyât-ı kâzibe kabîlinden olmak iktizâ edegeldiğinden millet-i merkûmenin bu husûsta berât-ı zimmetleri meydanda iken onların böyle beyhûde şey içün taz’îb ve iz’âclarına cevâz gösterilmemesi Gülhane’de kırâat olunan Hatt-ı Hümâyûn-ı ma’delet-makrûn-i şâhânemiz muktezâsınca teb’a-i devlet-i ‘aliyyemizden olan milel-i ‘adîdenin nâil oldukları menâfi’ ve imtiyâzât bi’t-tab’ Yahudi milleti hakkında dahi cârî ve mer’î olduğundan ona göre himâyet ve siyânetlerine bakılması lâzimedem ve şîne-i(?) kerîme-i teb’a-i perverî-i mülk-dârânem muktezâsından bulunmuş olmakdan nâşi kâffe-i memâlik-i mahrûse-i şâhânemde sâkin ve mütemekkin olan millet-i merkûme sâir icrâ-yı âyinleri husûsunda ve gerek emniyet ve âsâyişleri emrinde kimesne tarafından bi-ğayr-i hak kat’an ve kâtibeten ta’arruz ve müdâhale vukû’ bulmaması hususlarında irâde-i kâtî’a-i mülûkânem ta’allukuyla ol bâbda emr-i hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı şehriyâranem şeref-rîz-i sunûh ve sudûr olmağın mûcibince işbu emr-i şerîfim isdâr ve bâlâsı hatt-ı hümâyûn-ı ma’delet-makrûn-ı şehin-şâhânemle müveşşehân millet-i merkûmeye i’tâ olunmuştur imdi senki Mevlânâ-yı mûmâ ileyhsin keyfiyet-i ma’lûmun oldukda ber vech-i meşrûh hareket ihtimâm ve mübâderetle hiçbir vakitte hilâf-ı vaz’ ve hât vukû’ bulmamak içün işbu emr-i ‘âlîşânım sicill-i mahkemeye kayd u sebt ve millet-i merkûme yedinde ibkâ ile îfâ-yı muktezâsı emr-i irâde-i şâhâneme ikdâm ve dikkât eylemek bâbında fermân-ı ‘âlîşânım sâdır olmuşdur buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yâfte-i sudûr olan fermân-ı vâcibu’l-ittibâ’ ve vâcibu’l-emsâlimle ‘amel ve hareket eylesiz şöyle bilesiz ‘alâmet-i şerîfe i’timâd kılâsız. Evâl-i şehri Ramazân el-Mübârek 1256.